ISSN 0453-8048
ISSN 0320-8281

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 908

Серія «ІСТОРІЯ»

Випуск 42

Заснована у 1964 р.

Харків 2010

УДК 93(082)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 8 від 25 червня 2010 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор	*С. І. Посохов* (відп. редактор)
канд. іст. наук, доцент	*Ю. В. Буйнов*
канд. іст. наук, професор	*В. М. Духопельников*
канд. іст. наук, професор	*Ю. О. Голубкін*
д-р іст. наук, професор	*В. І. Кадєєв*
д-р іст. наук, професор	*В. В. Калініченко*
канд. іст. наук, професор	*С. М. Куделко*
д-р іст. наук, професор	*В. В. Лантух*
канд. іст. наук, доцент	*Д. В. Журавльов* (відп. секретар)
д-р іст. наук, професор	*Б. К. Мигаль*
канд. іст. наук, професор	*Є. П. Пугач*
д-р іст. наук, професор	*С. Б. Сорочан*
канд. іст. наук, доцент	*О. П. Чижов*
д-р іст. наук, професор	*О. О. Чувпило*
д-р іст. наук, професор	*Б. А. Шрамко*

Адреса редакційної колегії:
Україна, 61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.
Тел.: (057) 707-54-78; факс (057) 702-03-79
E-mail: istfakkhnu@gmail.com; сайт: http://www-history.univer.kharkov.ua

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908: Сер. Історія. – Вип. 42. – 420 с.

Матеріали «Вісника» відображають актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства.
Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Материалы «Вестника» отражают актуальные проблемы истории Украины, древней и средневековой истории, археологии, новой и новейшей истории, историографии и источниковедения.
Для преподавателей, научных работников, студентов и всех, кто интересуется историей.

Усі статті прорецензовано.

При оформленні Вісника були використані ілюстрації англійського художника та гравера Обрі Бердслея до книги Томаса Меллорі «Загибель Артура»

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.06

©Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2010

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ

Буйнов Ю. В. Основные вопросы генезиса марьяновской культуры 7

Варачёва К. Г. Глиняные кубки черняховской культуры из археологического комплекса Войтенки I 18

Сорочан С. Б. О паломническом комплексе во имя мученика Климента Римского в округе византийского Херсона 29

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Акимов А. Б. Муниципальная знать римской Дакии 41

Грибанов Д. В. Полисные магистратуры на спартокидовском Боспоре 50

Селевко Ю. П. Роль религии в жизни римлянки эпохи Республики 60

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бутенко В. І., Філіппов К. В. Універсальна і кредитна кооперація в системі сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу 71

Візітів Ю .М. Українська парамілітарна організація Пласт на Волині: культурно-освітні орієнтації (20-30-ті роки XX століття) 80

Жуков С. М. Земські педагогічні курси для народних учителів Харківської губернії (друга половина XIX − початок XX століття) 86

Калініченко В. В. До питання про кооперативні можливості земельної громади в доколгоспному селі УСРР (1922–1930 рр.) 95

Кравченко О. В. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні 103

Наумов С. О. З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП 114

Посохова Л. Ю. Православні колегіуми в історико-культурному середовищі України XVIII ст. 124

Радченко Ю. Ю. Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни 134

Рябченко О. Л. Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці 145

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Біньовська Л. С. Роль Великої Британії у зовнішньополітичних стратегіях Г. Кіссінджера (кінець 60-х – середина 70-х рр. XX ст.) 163

Бородіна О. Б. Маніпулювання масовою свідомістю японців у період раннього Сьова (1926–1941 рр.) 169

Елкин А. И. Российские военные инвалиды в славянских странах в 20-30-е годы XX века 180

Пастушенко А. А. О специфике толкования каперства в раннее Новое время 188

Посохов І. С. «Сни Віри Павлівни»: суспільні ідеали студентів російських університетів XIX – початку XX ст. 198

Сергеев И. П. Советско-партийные школы и бюджет Наркомпроса (1920–1925 гг.) 212

Тавшунский О. М. Дипломатия Леопольда II накануне Берлинской конференции 1884–1885 гг. 227

Фалько С. А. Деятельность российской разведки в Китае в 70-80-х гг. XIX в.: проблема оценки вооруженных сил Цинской империи 237

Чернявский Л. С. Политика ВЦСПС в отношении профсоюзного движения Финляндии (1944–1959 гг.) 248

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Богдашина О. М. До питання про періодизацію позитивістського історіописання в Україні (1860-ті – 1920-і рр.) 261

Голубкин Ю. А. Вклад Мартина Лютера в создание немецких духовных песен 272

Івлєва Я. А. Фонди Синоду як джерело до вивчення історії духоборської, молоканської та скопецької сект Таврійської губернії першої половини XIX ст. 281

Куликова А. С. Некоторые уточнения и дополнения к биографии М. М. Лунина (до начала его педагогической и научной деятельности в Харьковском университете) 289

Чувпило О. О. Дослідження сучасної індійської філософії в працях О. Д. Літмана 299

ІСТОРІЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Березюк Н. М. Исторические параллели в судьбах университетских библиотек Одессы и Харькова 312

Іванов С. Ю. Навчальна міграція сільського населення до Харкова (1945–1991 рр.) 323

Ручинская О. А. Опыт исследования античной истории в Харьковском университете в 20 – 30-х гг. XIX в. 336

Скирда І. М. XII Археологічний з'їзд у м. Харкові та наукові академічні традиції в Україні 349

Шпорт Г. М. Бібліотека – важлива складова Харківського університетського Етнографічного музею (1905–1919 рр.) 364

Куліков В. О., Миколенко Д. В. Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіназа 2009 р. 370

Хроніка подій на історичному факультеті в 2009 р. 376

ПУБЛІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ, СПІВРОБІТНИКІВ ТА АСПІРАНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХНУ імені В. Н. КАРАЗІНА у 2009 р.

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків 383

Кафедра нової та новітньої історії 389

Кафедра історії України 395

Кафедра історії Росії 401

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології 404

Музей археології та етнографії Слобідської України 411

Музей історії університету 413

Список скорочень 414

Відомості про авторів 417

Археологія та етнографія

Основные вопросы генезиса марьяновской культуры

Буйнов Ю. В.

Буйнов Ю. В. Основні питання генезису мар'янівської культури. Зроблено висновок про створення мар'янівської культури за участі неолітичних культур Вирчище та Деснянської культури під впливом Середньодніпровської культури доби бронзи.
***Ключові слова*:** неоліт, доба бронзи, культура Вирчище, Деснянська культура, Середньодіпровська культура.

Буйнов Ю. В. Основные вопросы генезиса марьяновской культуры. Сделан вывод о создании марьяновской культуры при участии неолитических культур Вырчище и Деснянской культуры под влиянием Среднеднепровской культуры эпохи бронзы.
Ключевые слова: неолит, эпоха бронзы, культура Вырчище, Деснянская культура, Среднеднепровская культура.

Buinov Yu. V. Highlights of the genesis of Marianovskaya culture. It is concluded that the addition of Marianovskaya culture based on the Neolithic cultures Vyrchische and Desnyanskaya cultures under the influence of Middle Dnieper culture of the Bronze Age.
Keywords: Neolithic, Bronze Age, culture Vyrchische, Desnyanskaya culture, Middle Dnieper culture.

М.Я. Рудинский и Я. Морачевский, открывшие Марьяновское поселение, обратили внимание на близость его керамики с неолитической. В их статьях она так и называется – «неолитическая керамика» [13, с. 191-201; 18, с. 179-189] или керамика «неолитического облика», отличающаяся наличием орнамента в виде оттисков палочки, перевитой ниткой, сгруппированных в «ѐлочные» композиции, и различных ямок, играющих второстепенную роль по отношению к первым. Они же обратили внимание на то, что ямочная орнаментация никогда не встречалась без «гусеничного» штампа. А. Я. Брюсов, вслед за первооткрывателями этого памятника, отнѐс его к эпохе бронзы и заявил, что «собранная на нѐм керамика обладает чертами, развивающимися на базе более древней керамики «неолитической эпохи» [7, с. 211]. Это же сходство послужило Д. Я. Телегину основанием для вывода о сложении культуры с марьяновской «неолитической» керамикой на базе местных неолитических памятников с ямочно-гребенчатой керамикой [21, с. 66; 22, с. 75].

В таком же направлении генетические истоки искали В. А. Ильинская и С. С. Березанская [4, с. 28-30], раскопавшая в с. Волынцево (уроч. Городок) новое поселение с керамикой марьяновского типа. Основными аргументами С. С. Березанской в пользу этой гипотезы были и остаются следующие посылки. В первую очередь, это совпадение ареалов обеих культур. Во-вторых, отсутствие значительного хронологического разрыва между ними. В-третьих, сравнение керамики свидетельствует об исключительной близости не только форм, но также орнамента и технологии [5, с. 46]. В совместной с В. А. Ильинской статье «Марьяновско-бондарихинская культура», напечатанной в фундаментальном труде «Археологія Української РСР» [6, с. 363-373], эта гипотеза передана в таком же содержании, но с одним существенным дополнением. Они обратили внимание исследователей на то, что совсем не известен тот компонент, который придал марьяновским памятникам специфическую окраску, отличающую их от неолитической культуры более раннего времени. При этом в качестве такого компонента называлась ямная культура.

В 1976 г. по данному вопросу весьма осторожно высказала своѐ мнение и В. Н. Неприна. Она отметила, что, кроме некоторых типологических соображений, высказанных ещѐ Д. Я. Телегиным, достаточных данных для такого утверждения нет, а между марьяновской культурой и концом ямочно-гребенчатого неолита на Десне и Сейме существует значительный хронологический разрыв. Важно и такое еѐ замечание: «…нужны новые факты, которые прояснят характер исторических событий конца III – начала II тыс. до н.э., когда племена ямочно-гребенчатой керамики исчезают с территории Северной Украины» [15, с. 143].

В ходе новых изысканий стало ясно, что культура неолита с ямочно-гребенчатой керамикой на территории Украины по своему составу и происхождению не является однородной. В частности, в конце IV – III тыс. до н.э. на Десне и Сейме возникли новые долго сосуществующие типы памятников – Вырчище, Эсмань и Скунсово-Гришевка [14, с. 13-15]. Это обстоятельство послужило В. Н. Неприной поводом вернуться к вопросу о генезисе марьяновской культуры. Именно она впервые провела детальный анализ марьяновских материалов и сопоставила их с позднеолитическими. По еѐ мнению, в первых из них отчѐтливо виден сплав разнокультурных элементов эпохи неолита, идущих от культурных типов Вырчище, Эсмань, Максака, Лукомье и даже Лисогубовка [16, с. 21-22]. При этом ведущая роль в сложении марьяновской культуры принадлежала культуре типа Вырчище. В свою очередь она восходит к днепро-донецкой и струмельской культурам Волыни, Киевского и Черниговского Поднепровья при постоянном взаимодействии с лисогубовской культурой и культурами с накольчатой керамикой Верхнего Дона [15, с. 64; 16, с. 18].

Данная гипотеза построена на новых материалах и наполнена новым конкретным содержанием. У нас нет оснований усомниться в реальности участия памятников типа Вырчище в генезисе марьяновской культуры. Тем более это вероятно, если учесть факт отсутствия истоков марьяновской керамической традиции в самых поздних неолитических стоянках Подесенья типа Скунсово и Гришевка, являющихся частью рязанско-долговской культуры бассейна Верхнего Дона [3, с. 164; 14, с. 14].

Однако обратим внимание и на то, что в керамике из Вырчище, Эсмани, Максаков, Лукомье и других поздненеолитических памятников Средней Десны и Сейма очень малая часть орнамента выполнена штампом в виде палочки, обмотанной ниткой (верѐвкой, шнуром). Этот штамп («гусеничный», «лапчатый») является разновидностью древнейшего шнурового орнамента и появляется в указанном регионе в конце среднего периода неолита [9, с. 43]. В основном он имеет вид округлых, овальных или каплевидных ямок с рубчатым дном и переходит в раннем бронзовом веке на марьяновскую керамику, но никогда не группируется в «ѐлочные» композиции и не имеет удлинѐнную форму. Конечно, можно предположить, что в марьяновской культуре эти новации появились эволюционным путѐм или под влиянием иного этнокультурного образования.

Оба варианта ответа на этот вопрос вполне могут соответствовать действительности. Однако в таком случае истоки марьяновской орнаментации необходимо искать не только и не столько в ямочно-гребенчатом неолите севера и северо-востока Украины, сколько в верховьях Днепра и, особенно, верховьях Десны.

Как известно, в последнем регионе в непосредственном соседстве с культурой типа Вырчище существовала иная неолитическая культура – деснинская. Ранее еѐ памятники были включены М. В. Воеводским в «деснинско-сожскую» общность [8, с. 24]. Новые данные позволяют рассматривать стоянки сожского бассейна в качестве составной части верхнеднепровской культуры [19, с. 20-26]. В результате широкомасштабных разведочных работ и раскопок А. С. Смирнов так определяет ареал деснинской культуры: на западе, по Деснинско-Сожскому водоразделу, она граничит с неолитическими памятниками верхнеднепровской культуры; на востоке, в бассейне Оки, она смыкается с районом расселения неолитических племѐн Волго-Окского междуречья (белѐвская группа памятников); на юге носители деснинской культуры контактировали с племенами, оставившими в Среднем Подесенье и на Сейме памятники с ямочно-гребенчатой керамикой, в том числе и типа Вырчище.

В еѐ истории выделено три этапа. Первый, ранненеолитический период представлен материалами с гребенчато-накольчатой керамикой близкой верхневолжской культуре. Период развитого неолита, синхронизируемый с льяловской культурой Волго-Окского

междуречья, представлен сосудами с ромбоямочной орнаментацией. Его взаимодействие с ранненеолитической культурой до конца не ясно. На позднем этапе, одновременном волосовским древностям, на материальную культуру лесного Подесенья оказал значительное влияние неолит Верхнего Днепра. Это сказалось в распространении «лапчатого» штампа в орнаментации сосудов и одновременном снижении роли ромбоямочного орнамента.

Для темы нашего исследования особенно интересны памятники позднего этапа этой культуры. Среди них вначале обратим внимание на стоянку Белынец 1, на которой ещѐ в 1948–1949 гг. раскопки проводил В. В. Кропоткин [11, с. 52-66]. По его мнению, еѐ неолитический горизонт по характеру кремневых орудий относится к эпохе энеолита, по-видимому, ко второй половине III тыс. до н.э. В конце III или в начале II тыс. до н.э. в Верхнем Подесенье произошло столкновение двух различных культур – пришлой среднеднепровской и местной деснинской, о чѐм свидетельствуют курганы первой из них, возникшие на месте этой стоянки. Племена, хоронившие своих сородичей в Белынецких курганах, по-видимому, оттеснили первоначальное население, а древний культурный слой стоянки был почти сплошь выбран при сооружении насыпей.

Неолитический материал представлен керамикой, кремневыми орудиями и отщепами. Общее количество керамики составляет около 400 фрагментов. Основная масса украшена различными видами «лапчатого» штампа (37%). Его отпечатки в большинстве случаев расположены в строчечном порядке, реже – в шахматном. Все фрагменты принадлежат сосудам закрытых форм. Это остродонные горшки с выпуклыми и сведенными кверху стенками, в большинстве случаев без шейки. А. С. Смирнов обратил внимание на сосуд с утолщѐнным округлым венчиком и идущим ниже валиком. По его описанию [20, с. 139], венчик и валик покрыты отпечатками палочки, обмотанной верѐвочкой. Под венчиком и валиком идут ряды глубоких круглых ямок. Пространство между венчиком и валиком, также равная по ширине горизонтальная полоса под валиком украшены наклонными лентами двойных «лапчатых» отпечатков. Ниже, отделѐнные третьим рядом круглых ямок, идут «лапчатые» отпечатки, покрывающие в строчечном порядке всѐ тулово.

Встречены также фрагменты сосудов с шейкой, как прямой, так и вогнутой. Среди них определѐнный интерес вызывает сосуд с несколько утолщѐнным, округлым, слегка отогнутым наружу венчиком и небольшой вогнутой шейкой. Переход от плечиков к шейке резкий. Под венчиком, по шейке, идѐт ряд глубоких ямок в сочетании с «лапчатыми» отпечатками, расположенными в строчечном порядке. Ими же орнаментировано всѐ тулово сосуда.

Значительное число керамики (30%) украшено ромбическими отпечатками. На третьем месте фрагменты, орнаментированные

гребенчатым штампом (24%) в виде горизонтальных лент, «ѐлочек» или иных геометрических фигур. Имеются также фрагменты, орнаментированные «гусеничным» штампом (3%), расположенным в строчечном порядке. У одного сосуда с коротким слабоотогнутым венчиком горизонтальные «гусеничные» оттиски разделены овальными ямками. Прочие элементы (гладкий овальный штамп, треугольные наколы и др.) составляют 2%.

Стоянка Бесец 1 раскапывалась И. И. Артѐменко. На территории памятника изучен курган с погребениями среднеднепровской культуры, насыпанный из его культурного слоя. По данным А. С. Смирнова, в насыпи этого кургана обнаружена поздненеолитическая керамика [20, с. 133-134, рис.1], украшенная «лапчатыми» отпечатками (31 фрагмент) и наклонным гребенчатым штампом (11 фрагментов). Фрагменты, украшенные «лапчатым» штампом, имеют, как правило, строчечное расположение орнамента. Обломки керамики принадлежат закрытым сосудам с прямой или вогнутой шейкой. Последний тип горшков орнаментирован оттисками «лапчатого» штампа в виде горизонтальной «ѐлочки», покрывающей всѐ тулово сосуда. Под венчиком обязателен ряд глубоких круглых ямок. Имеется также венчик от сосуда закрытой формы без шейки.

В культурном слое обнаружен развал остродонного горшка с несколько суженными кверху стенками и слегка намеченной вогнутой шейкой. Вся его поверхность орнаментирована ромбовидными вдавлениями, выполненными палочкой, обмотанной верѐвочкой, нанесенными в шахматном порядке. Край венчика украшен косыми оттисками гребенчатого штампа, а под ним идѐт ряд круглых глубоких ямок. Кроме того, найдено несколько фрагментов, орнаментированных крупным «гусеничным» штампом. В качестве примеси у всех сосудов присутствуют песок и кварц.

Стоянка Бесец 3. Исследовалась И. И. Артѐменко. На площади памятника раскопан курган второй половины II тыс. до н.э. В его насыпи обнаружен развал неолитического остродонного сосуда со слегка округлыми боками и нерезко выраженной, чуть вогнутой шейкой. Венчик утончѐн и слегка отогнут наружу. Орнамент составляют ряды аморфных ромбических вдавлений, скорее напоминающих овалы чередующихся с рядами вертикального или чуть наклонного «гусеничного» штампа. Под венчиком идѐт ряд круглых ямок, разделяющий «гусенички» с «ѐлочной» орнаментацией. В шурфах попадались фрагменты, орнаментированные ямками в виде вытянутых овалов и отпечатками мелкозубчатого гребенчатого штампа [20, с. 136, рис. 3].

Стоянка Белынец 2. Как и в предыдущих случаях, на этом памятнике раскопан курган среднеднепровской культуры, датирующийся концом III – началом II тыс. до н.э. [1, с. 174-175]. В насыпи кургана, состоящей из культурного слоя стоянки, обнаружены

фрагменты остродонного горшка с выпуклыми боками и несколько сведенными кверху стенками, с прямо срезанным невыделенным венчиком. По всей поверхности горшок орнаментирован горизонтальными лентами, состоящими из вертикальных и наклонных оттисков крупнозубчатого гребенчатого штампа, разделѐнных рядами круглых ямок. Кроме этого сосуда, в курганной насыпи встречено ещѐ около 80 фрагментов керамики. Из них 30 фрагментов украшены оттисками «лапчатого» штампа в строчечном порядке [20, с. 136, рис.3,1]. Судя по венчикам, они принадлежат сосудам закрытой формы с прямыми стенками. Один фрагмент украшен «лапчатыми» отпечатками, расположенными в шахматном порядке, а два других орнаментированы не по всей поверхности. Шесть фрагментов украшены «гусеничным» штампом, образующим горизонтальные ленты, составленные из вертикальных оттисков. Встречаются «ѐлочные» композиции из таких же отпечатков. Весьма своеобразный вид придают одному горшку неглубокие плоские отпечатки палочкой с намотанной на неѐ верѐвочкой, плотно покрывающие всю поверхность сосуда. Встречаются фрагменты орнаментированные каплеобразными крупными вдавлениями с плоским рубчатым дном в сочетании с круглыми ямками под краем венчика. Значительно реже фиксируются оттиски гребенчатого штампа (14 фр.), круглоямочный (8 фр.) и ромбоямочный орнамент (3 фр.).

На стоянке Белынец 4 среди немногочисленных фрагментов керамики эпохи неолита выделяются обломки горшка с выпуклыми боками, орнаментированного пятью горизонтальными рядами «лапчатых» отпечатков в сочетании с полосами, выполненными в отступающей технике.

Как видим, инвентарь неолитических стоянок, расположенных в урочищах Бесец-Белынец, во многом близок. Основная масса фрагментов керамики из этих памятников орнаментирована «лапчатым» штампом (от 37 до 76%). Среди других видов орнамента распространены гребенчатые отпечатки, гладкий штамп, реже – «гусеничный». Обязательным элементом орнамента является ряд глубоких круглых ямок под венчиком.

Общий облик керамики, элементы орнамента, характер их расположения указывают на принадлежность всех описанных памятников к периоду позднего неолита. А. С. Смирнов предлагает датировать их серединой – второй половиной III тыс. до н.э., что согласуется с датировкой стоянки Белынец 1, предложенной В. В. Кропоткиным.

Из всего изложенного можно сделать вывод об участии в генезисе марьяновской культуры не только памятников типа Вырчище, но и соседней с ними деснинской культуры. Особенно наглядно это видно в широком распространении на Верхней Десне разнообразных по форме «лапчатых» и «гусеничных» штампов, образующих «ѐлочные»

композиции или горизонтальные ленты, покрывающие всю поверхность сосудов. При этом указанные элементы орнамента практически всегда сочетаются с глубокими ямками под краем венчика.

Керамические комплексы указанных культур сближает форма горшков открытого типа с вогнутой шейкой и коротким, отогнутым наружу венчиком, край которого очень часто на марьяновский манер украшался косыми оттисками «лапчатого» штампа. Почти идентичны у них и сосуды закрытого типа без шейки и отогнутого венчика (баночный вид). Причѐм в их орнаментации присутствует единая манера наносить на внешнюю поверхность горизонтально поставленные оттиски «лапчатого» или «гусеничного» штампа. Фактически однотипны у них и примеси к глине – кварцевый песок и толчѐный кварц, так что преемственность в технологии очевидна.

Судя по соотношению применяемых марьяновскими племенами орнаментальных элементов и узоров, участие носителей деснинской культуры в их этногенезе было значительно выше, чем создателей памятников типа Вырище и других поздненеолитических культур ямочно-гребенчатой керамики севера и северо-востока Украины. По подсчѐтам В. Н. Неприной, на самом раннем из известных марьяновских памятников — поселении у с. Волынцево, оттиски «гусеничного» штампа и «колючей проволоки» составляют около 95%, что близко к доле «лапчатого» штампа на керамике деснинской культуры (до 76%).

Для решения вопроса о происхождении марьяновской культуры остаѐтся найти ещѐ один компонент, придавший ей специфическую окраску, о котором писали С. С. Березанская и В. А. Ильинская. Исследователи уже давно пришли к выводу, что в процессе сложения новых археологических культур очень часто принимают участие пришлые этнические образования. По нашему мнению, в случае с марьяновской культурой таковыми являются племена среднеднепровской культуры.

Ещѐ в 1945 г. М. В. Воеводский высказал мысль о связях создателей памятников среднеднепровской культуры с поздненеолитическими племенами культуры ямочно-гребенчатой керамики Подесенья и Посеймья. Такой вывод был сделан им на основании находок керамики позднего этапа среднеднепровской культуры с поздненеолитическими чертами. Согласно выводам И. И. Артѐменко, именно расселение раннебронзового среднеднепровского населения среди местных поздненеолитических племѐн явилось началом их культурной и этнической ассимиляции, которая завершилась к концу среднего этапа среднеднепровской культуры [2, с. 7]. Археологическими проявлениями этого процесса стало появление в поздней среднеднепровской керамике близких к поздненеолитическим по форме и орнаментации сосудов, и наоборот, на некоторых стоянках Подесенья переходного периода от

неолита к ранней бронзе обнаруживается керамика, украшенная в характерной для среднеднепровской культуры манере.

Особенно разительное сходство между среднеднепровской и марьяновской культурами обнаруживается при сравнении керамики, орнаментированной «гусеничным» штампом. В обеих культурах практически идентичны его формы и система нанесения («ѐлочные» композиции). Необычайно близки в типологическом отношении сосуды закрытого типа и способы оформления края венчиков у горшков в виде утолщѐнного и кососрезанного воротничка. Именно эта близость в керамических комплексах дала возможность И. И. Артѐменко сделать вывод о том, что «памятники с керамикой, так называемого марьяновского типа, в Посеймье с поздненеолитическими чертами... относятся к позднему этапу среднеднепровской, а не самостоятельной марьяновской или марьяновско-бондарихинской культуре» [2, с. 7].

Совершенно иное объяснение данной ситуации предложила С. С. Березанская, отметившая, что указанное сходство «следует понимать как результат культурных контактов среднеднепровской и марьяновской культур» [5, с. 41]. В поддержку еѐ взглядов выступили В. В. Отрощенко и В. Е. Куриленко. Они обратили внимание на материалы Мезинского микрорайона на Десне, которые, по их справедливому мнению, подтверждают точку зрения С. С. Березанской, увидевшей в марьяновских памятниках своеобразное культурное явление [12, с. 50-51]. По их же данным, на 11 из 14 пунктов среднеднепровской культуры найдена и марьяновская керамика, но всѐ-таки большинство марьяновских находок происходит из тех 21 поселений, где керамика среднеднепровского типа вообще отсутствует. В пределах этого микрорайона у марьяновцев несколько иная и топография расселения.

Особенно наглядно отличие марьяновской культуры заметно в сравнении еѐ керамики с среднеднепровской – на сосудах из собственно марьяновских памятников полностью отсутствует шнуровая орнаментация. Добавим, что она ни разу не была зафиксирована ни на эпонимном Марьяновском поселении, ни в урочище Городок у с. Волынцево, равно как и на всех позднемарьяновских памятниках Днепро-Донской Лесостепи. Сам факт их существования не только в Полесье периода среднего бронзового века, а и в лесостепной зоне, но уже на этапе поздней бронзы, также является убедительным аргументом в пользу гипотезы о существовании самостоятельной марьяновской археологической культуры.

Отметим далее некоторые наши наблюдения в связи с утверждением С. С. Березанской о якобы мощном культурном воздействии марьяновских племѐн на среднеднепровское население. Вероятно, эту взаимозависимость необходимо объяснить обратным влиянием племѐн более развитой во всех отношениях среднеднепровской культуры на отсталое марьяновское население, долгое время сохранявшее

неолитический уклад жизни. Скорее всего, среднеднепровские племена, захватив на рубеже III – II тыс. до н.э. верховья Десны, о чѐм свидетельствуют результаты раскопок в Бесец-Белынецких урочищах, вынудили местное население деснинской культуры опуститься вниз по течению этой реки и слиться с родственными им племенами ямочно-гребенчатой керамики. В итоге этого переселения носителей деснинской культуры, их объединения с создателями культуры типа Вырчище и под сильным культурным воздействием со стороны среднеднепровских племѐн произошла трансформация названных позднеолитических культур в новое этнокультурное образование, известное нам под названием «марьяновский тип памятников». Многие детали этого процесса пока нам не ясны, но нельзя забывать и тот факт, что использование «гусеничного» штампа, аналогичного марьяновскому, фиксируется ещѐ на посуде раннего периода среднеднепровской культуры, то есть задолго до появления самой марьяновской культуры.

Полученные результаты, указывающие на сложный процесс генезиса и сложения марьяновской культуры, с учѐтом достижений в археологии каменного века, позволяют по-новому подойти к решению вопроса об этнической принадлежности еѐ создателей.

Примечания

1. *Артѐменко И. И.* Белынецкий могильник (раскопки 1970–1971 гг.) / И. И. Артѐменко // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. – М., 1976.
2. *Артѐменко И. И.* Связи племѐн среднеднепровской культуры / И. И. Артѐменко // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. -К., 1987.
3. *Березанская С. С.* Неолитическая стоянка у хутора Гришевка на Средней Десне / С. С. Березанская // СА. – 1975. – № 2.
4. *Березанская С. С.* Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма / С. С. Березанская // КСИИМК. – 1957. – Вып. 67.
5. *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы / С. С. Березанская – К., 1982.
6. *Березанська С. С.* Мар‘янівсько-бондарихінська культура / С. С. Березанська, В. А. Іллінська // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1.
7. *Брюсов А. Я.* Очерки по истории племѐн Европейской части СССР в неолитическую эпоху / А. Я. Брюсов– М., 1952.
8. *Воеводский М. В.* Памятники каменного века на Десне / М. В. Воеводский // КСИИМК. – 1949. – Вып. 26.
9. *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы / В. Н. Даниленко– К., 1969.

10. *Іллінська В. А.* Нові дані про пам‘ятки доби бронзи в Лівобережному Лісостепу / В. А. Іллінська // Археологія. – 1957. – Т. 10.
11. *Кропоткин В. В.* Быленецкие курганы и стоянка (К вопросу о связи среднеднепровской и фатьяновской культур) / В. В. Кропоткин // КСИИМК. – 1952. – Вып. XLVII.
12. *Куриленко В. С.* Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезинському мікрорайоні на Десні / В. Є. Куриленко, В. В. Отрощенко // Археологія. -1998.–№1.
13. *Морачевський Яків.* Кераміка мар‘янівської стації / Яків Морачевський // Антропологія. – 1930. – № 3.
14. *Неприна В. І.* До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України / В. І. Неприна // Археологія. – 1982. – № 41.
15. *Неприна В. И.* Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине / В. И. Неприна– К., 1976.
16. *Неприна В. И.* Неолитические традиции в культуре ранней бронзы на Северо-Востоке Украины / В. И. Неприна // Каменный век на территории Украины. – К., 1990.
17. *Неприна В. И.* Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова– К., 1986.
18. *Рудинський М.* Мар‘янівська стація / Михайло Рудинський // Антропологія. –1930.–№3.
19. *Смирнов А. С.* Деснинская экспедиция в 1977–1983 гг. / А. С. Смирнов // КСИА. – 1986. – Вып. 188.
20. *Смирнов А. С.* Неолитические стоянки в урочищах Бесец-Белынец / А. С. Смирнов // СА. – 1979. – № 2.
21. *Телегін Д. Я.* Неолітичні пам‘ятки лісостепового Лівобережжя і Полісся України / Д. Я. Телегін // Вісн. АН УРСР. – 1954. – № 8.
22. *Телегін Д. Я.* Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці (1950–1951 рр.) / Д. Я. Телегін // АН УРСР. – 1956. – Т. 6.

© Буйнов Ю. В., 2010

Глиняные кубки черняховской культуры из археологического комплекса Войтенки I

Варачёва К. Г.

Варачова К. Г. Глиняні келихи черняхівської культури з археологічного комплексу біля с. Війтенки I. У статті аналізуються знахідки глиняних келихів з археологічного комплексу біля с. Війтенки. Розглянуті форми та орнаменти келихів (цілих форм та фрагментів). Складена первісна типологія орнаментальних композицій. Визначено, що композиції є простими та складовими. При нанесенні орнаменту частіше інших використовувалися паралельні лінії та композиції з рівносторонніх трикутників. Розповсюдження композицій з різноманітних підгруп можливо характерне для окремих мікрорегіонів культури, що можливо пов'язано з ареалом розповсюдження продукції з конкретних гончарних майстерень.
Ключові слова: черняхівська культура, археологічний комплекс Війтенки I, глиняні келихи.

Варачева К. Г. Глиняные кубки черняховской культуры из археологического комплекса Войтенки I. Рассмотрены формы и орнамент кубков (целых экземпляров и фрагментов). Составлена первоначальная типология орнаментальных композиций. Определено, что композиции являлись простыми и составными. При нанесении орнамента чаще других использовались параллельные линии и композиции из равносторонних треугольников. Распространение композиций из различных подгрупп может быть характерным для отдельных микрорегионов культуры, что может быть связано с ареалом распространения продукции из конкретных гончарных мастерских.
Ключевые слова: черняховская культура, археологический комплекс Войтенки I, глиняные кубки.

Varachova K. Clay cups Chernyakhov culture from the archaeological complex Voitenki I. In the article the find of clay cups are analyzed from the archaeological complex of late-Roman times not far from settlement Voitenki. The shapes and ornaments of cups are considered (either undamaged samples or the fragments) in the article. The primary typology of ornamental composition was composed. It certain that compositions were simple and component. Parallel lines and compositions of equilateral triangles were used more frequent than other ones for causing of ornament application. Spreading of compositions from different subgroups could be typical for separate micro areal cultures that could be related to the natural habitat of specific pottery production diffusion.

Ключевые слова: Chernyakhov culture, archaeological complex Vojtenki I, clay cups.

В спектре столовой керамики черняховской культуры кубки занимают особое место, прежде всего благодаря непосредственности их орнаментации. Они требуют отдельного специального исследования и уже появились работы, посвященные им [13; 14]. Для специального изучения керамических кубков черняховской культуры в первую очередь необходима их каталогизация и учет новых находок. В этом плане публикация их материалов из археологического комплекса позднеримского времени Войтенки I [3, с. 79; 9, Рис. 3] видится актуальной.

Отсюда нами частично обработано 42 фрагмента глиняных кубков: 38 % (16 фрагментов) происходят с участка «А» поселения, 36 % (15 фрагментов) с участка «В» поселения и 26 % (11 экземпляров) с территории могильника. Условия их находки являются различными: 31 % (13 фрагментов) найдены на поверхности памятника, 48 % (20 фрагментов) – в культурном слое поселения и культовом слое могильника и 21 % (9 экземпляров) происходит из комплексов поселения и могильника. Из 9 кубков, обнаруженных в комплексах поселения и могильника, 7 являются целыми. По способу изготовления все кубки подразделяются на лепные и гончарные.

Лепные кубки представлены изделием из погребения 42. Этот кубок является ассиметричным, имеет раскрытый профиль, его тулово максимально расширяется в верхней части, край венчика слегка отогнут, дно – ровное со сплошным поддоном, поверхность не орнаментирована и сам сосуд слабо обожжен (Рис. 2: 1). Точных аналогий данной форме не встречено, что указывает на эксклюзивность сосуда.

Гончарные кубки представлены 35 фрагментами и 6 целыми формами. Согласно классификации Э. А. Сымоновича, среди найденных кубков можно выделить три типа: полусферические (Рис. 1), округлобокие (Рис. 2: 3, 4) и биконические (Рис. 2: 2) [12, с. 37-38]. Тип полусферических кубков довольно широко распространен на территории черняховской культуры, а его прототипы – на территории Римской империи [10, с. 54]. В роли округлобоких и биконических кубков выступают гончарные округлобокие горшки и миски закрытого профиля миниатюрных размеров [12, с. 37]. На то, что они играли роль кубков указывают их небольшие размеры и характер их расположения (подобным образом в погребениях располагаются стеклянные кубки). На памятнике к подобным кубковым формам можно отнести гончарные горшки небольших размеров из погребений 58 (Рис. 2: 3) и 66 (Рис. 2: 4) и располагавшуюся внутри миски-вазы миниатюрную гончарную миску закрытого профиля из погребения 41 (Рис. 2: 2).

Кубкам полусферической формы присущи три типа венчиков: Тип 1 – прямые (Табл. 1: 1: I); Тип 2 – округлые (Табл. 1: 1: II); Тип 3 – с отогнутым краем (Табл. 1: 1: III) и два типа доньев: Тип 1 – с углублением по центру (Табл. 1: 2: I), которое в большинстве случаев служит центральной точкой для радиально расходящихся лощеных линий; Тип 2 – гладкие (Табл. 1: 2: II).

Поверхность гончарных кубков имеет различный цвет: черный – 36 экземпляров (86 %), 4 (10 %) – коричневый и 2 (4 %) – серый. Сама поверхность обработана при помощи лощения и обильно орнаментирована.

Орнаментация встречается на поверхности большинства глиняных кубков, и ей присущ как эстетический, так и возможно культовый смысл.

Весь орнамент на гончарных кубках из археологического комплекса Войтенки I как по технике выполнения, так и по характеру изображения [14, с. 273] подразделяется на три основных группы с подгруппами:

I. Пластичный:

1. Налепной валик в верхней части кубка (Табл. 2: 1);

2. Уступ ниже венчика (Табл. 2: 2);

II. Лощеный:

1. Округлые, овальные вдавления (Табл. 2: 3);

2. Горизонтальные, вертикальные, косонаправленые линии (Табл. 2: 4). Сплошной горизонтальной линией на кубках разделены зоны орнамента, а соединенными между собой горизонтальными, вертикальными, косонаправленными линиями – отдельные композиции;

III. Чеканно-штампованный:

1. Пунктирная линия, выполненная гребенчатым штампом (Табл. 2: 5);

2. Ряд параллельных насечек, нанесенных при помощи зубчатого колесика (Табл. 2: 6);

3. Ряд насечек в виде «елочки» (Табл. 2: 9);

4. Ряд квадратных и прямоугольных лунок, нанесенных при помощи зубчатого колесика (Табл. 2: 7, 8);

5. Фигурный штамп:

5.1. Ряд из «подков», нанесенных на расстоянии 1- 3 мм друг от друга (Табл. 2: 10);

5.2. «Подкова» (состоящая из прямоугольных лунок) с загнутыми во внутрь концами (Табл. 2: 11);

5.3. «Косой крест». Штамп наносился в виде двух линий пересекающихся под углом 90˚ (Табл. 2: 12).

Все эти группы орнамента широко распространены на керамике черняховской культуры [1, Рис. 9: 11; 2, Рис. 91: 3; 10, Рис. 55: 4, 6, 7, 8, Рис. 56: 2, 6; 11, Рис. 9: 4, 5; 13, Рис. 1, 3; 14, Рис. 18: 3, 5, Рис. 19: 5, 13, Рис. 21: 2, 7]. Наименее распространена подгруппа «фигурного штампа», аналогии штампа «косой крест» встречены в частности в

области Южного Буга на поселении Березовка [14, Рис. 21: 7] и могильнике Косаново [15; 16, Abb. 50: 2]. Аналогия штампа из ряда «подков» встречена в частности на фрагменте сосуда из Среднего Поднепровья на поселении Лука-Врублевецкая [14, Рис. 19: 5].

Отметим, что распространение композиций из различных подгрупп может быть характерным для отдельных микрорегионов культуры, что в свою очередь может быть связано с ареалом распространения продукции из конкретных гончарных мастерских.

Нами выделено два типа композиций: а) простая, состоящая из одной подгруппы по выше описанной технике орнаментации; б) составная, состоящая из двух и более подгрупп.

Тип 1. Простая композиция:

1. Параллельные линии (Табл. 3: 1) рядов параллельных насечек, рядов квадратных лунок, рядов прямоугольных лунок;

2. Косые ряды параллельных насечек, ограниченные двумя рядами параллельных насечек (Табл. 3: 2);

3. Композиция «елочка оконтуренная» и «елочка не оконтуренная» (Табл. 3: 3), нанесенные при помощи рядов параллельных насечек или же рядов квадратных лунок;

4. Композиция «треугольник», состоящая из рядов параллельных насечек (Табл. 3: 4);

5. Пересекающиеся линии, образующие косой крест оконтуренный с четырех сторон. Выполнялась при помощи рядов параллельных насечек (Табл. 3: 5);

6. Композиция «сетка», наносилась тремя разными орнаментами (Табл. 3: 6): рядами квадратных лунок, рядами параллельных насечек и лощеными линиями;

Тип 2. Составная композиция:

1. Поверх валика нанесены короткие косые линии из рядов параллельных насечек (Табл. 4: 1);

2. Лощеные вертикальные линии радиально расходятся от центрального лощеного вдавления на дне сосуда (Табл. 4: 2);

3. Композиция оконтуренная «ѐлочка», выполнялась из нескольких типов чеканно-штампованного орнамента (Табл. 4: 3);

4. Композиция «сетка» – перекрещивающиеся ряды параллельных насечек, оконтуренных пунктирной линией (Табл. 4: 4);

5. Чередующиеся ряды нескольких видов орнамента (Табл. 4: 5);

6. Композиции из равносторонних треугольников вписанных друг в друга, выполненные двумя и более способами орнаментации (Табл. 4: 6);

7. Двойной орнамент:

7.1. Изначально нанесѐн штамп «косой крест», поверх которого из рядов параллельных насечек выполнены перекрещенные линии, оконтуренные с четырех сторон (Табл. 4: 7);

7.2. Поверх штампа «косой крест» нанесен оконтуренный равносторонний треугольник, выполненный из ряда параллельных насечек (Табл. 4: 8).

Отметим, что в украшении кубков, найденных на территории археологического комплекса Войтенки I, местные гончары отдавали предпочтение лощеным линиям и округлым вдавлениям, активно использовали зубчатое колесико и некоторые виды штампа, такие как ряды «подков» и «косой крест». При нанесении композиций, чаще других наносились параллельные линии и композиции из равносторонних треугольников.

Приведенная в публикации типология форм, орнаментов и орнаментальных композиций кубков из археологического комплекса Войтенки I может послужить базовой и подвергаться модернизации для исследования глиняных кубков на других памятниках черняховской культуры.

Примечания

1. *Баран В. Д.* Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957–1960) / В. Д. Баран // МИА. – 1964. – № 116. – С. 213–252.
2. *Кравченко Н. М., Петраускас О. В., Шишкин Р. Г., Петраускас А. В.* Памятки археологии позднеримского времени Правобережной Киевщины / Н. М. Кравченко, О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкин, А. В. Петраускас. – К., 2007.
3. *Любичев М. В.* О постройках на селищах черняховской культуры Войтенки (по материалам раскопок 2004–2005 гг.) / М. В. Любичев // АЛЛУ. – 2006. – № 2. – С. 79–89.
4. *Любичев М. В.* Отчет об исследованиях Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2003 году / М. В. Любичев. – Харьков, 2003. – НА ИА НАНУ.
5. *Любичев М. В.* Отчет об исследованиях Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2004 году / М. В. Любичев. – Харьков, 2005. – НА ИА НАНУ.
6. *Любичев М. В., Мызгин К. В., Варачева К. Г.* Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2005 году / М. В. Любичев, К. В. Мызгин, К. Г. Варачѐва. – Харьков, 2006. – НА ИА НАНУ.
7. *Любичев М. В., Мызгин К. В., Варачева К. Г.* Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2006 году / М. В. Любичев, К. В. Мызгин, К. Г. Варачѐва. – Харьков, 2007. – НА ИА НАНУ.

8. *Любичев М. В., Мызгин К. В., Варачева К. Г.* Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2007 году / М. В. Любичев, К. В. Мызгин, К. Г. Варачѐва. – Харьков, 2008. – НА ИА НАНУ.
9. *Любичев М. В.* Об этнокультурных процессах позднеримского времени в зоне днепро-донецкой лесостепи (в свете исследования археологического комплекса Войтенки) / М. В. Любичев // Лесная и Лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. – Тула, 2008. – Вып. 1. – С. 257–290.
10. *Магомедов Б. В.* Черняховская культура, проблема этноса / Б. В. Магомедов. – Lublin, 2001.
11. *Петров В. П.* Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900–1901 гг.) / В. П. Петров // МИА. – 1964. – №116. – С. 53–117.
12. *Симонович Е. О.* Черняхівська кераміка Подніпров‘я /Е. О. Симонович // Археологія. -1983. – № 43. – С. 26–42.
13. *Стрельник М. А*. Кубки черняховской культуры (II – V вв. н. э.) в собрании Национального музея истории Украины / М. А. Стрельник // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.). – Тирасполь, 2002. – С. 358–362.
14. *Сымонович Э. А*. Орнаментация черняховской керамики /Э. А. Сымонович // МИА. – 1964. – № 116. – С. 270–361.
15. Фонды ИА НАНУ.
16. *Oleg V. Petrauskas* Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka – eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten / Oleg V. Petrauskas // BRGK. – 2003. – 84.

Приложения

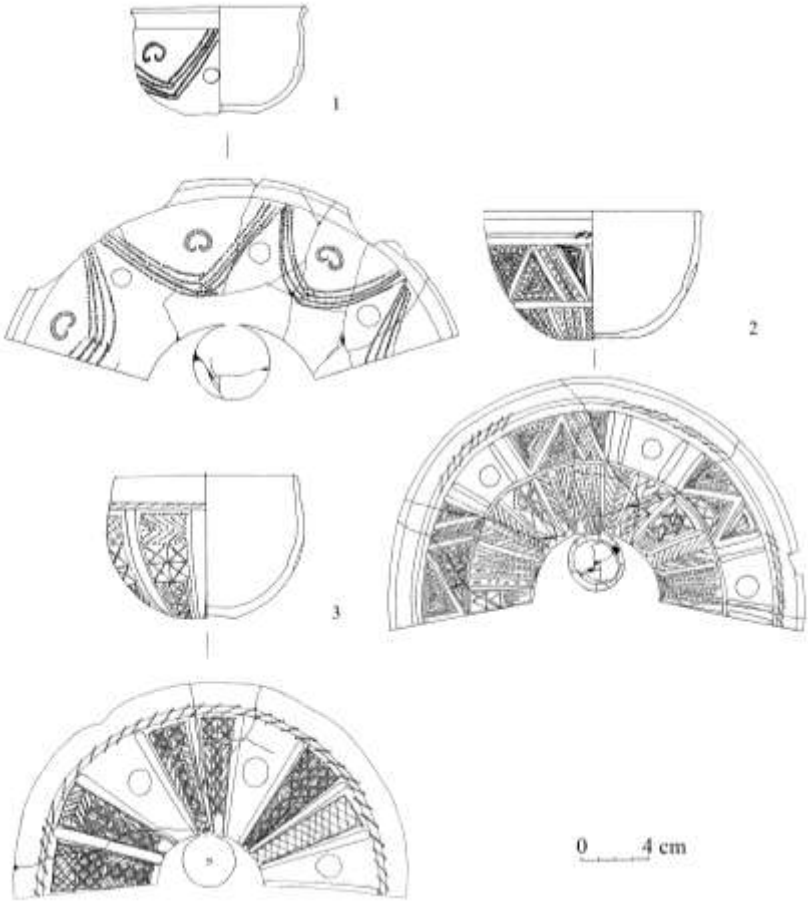

Рис. 1. Гончарные кубки из могильника Войтенки: 1, 2 – погребение 54; 2 – погребение 55;

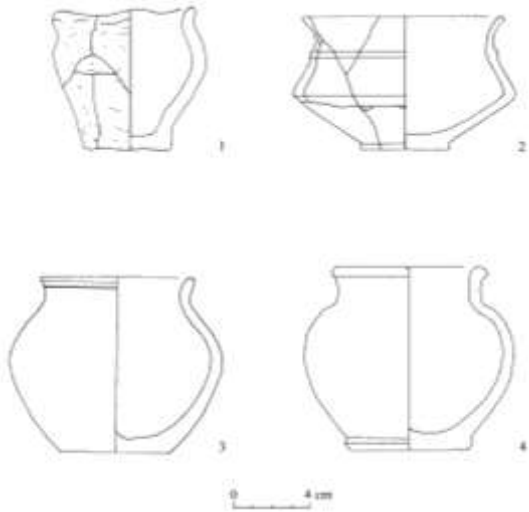

Рис. 2. Глиняные кубки из могильника Войтенки: 1 – лепной кубок из погребения 42; 2 – гончарный кубок из погребения 41; 3 – гончарный кубок из погребения 58; 4 – гончарный кубок из погребения 66;

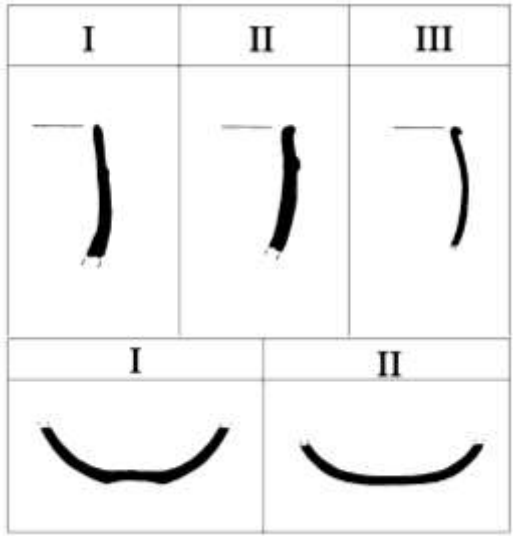

Таблица 1. Типология венчиков и доньев гончарных кубков археологического комплекса Войтенки I;

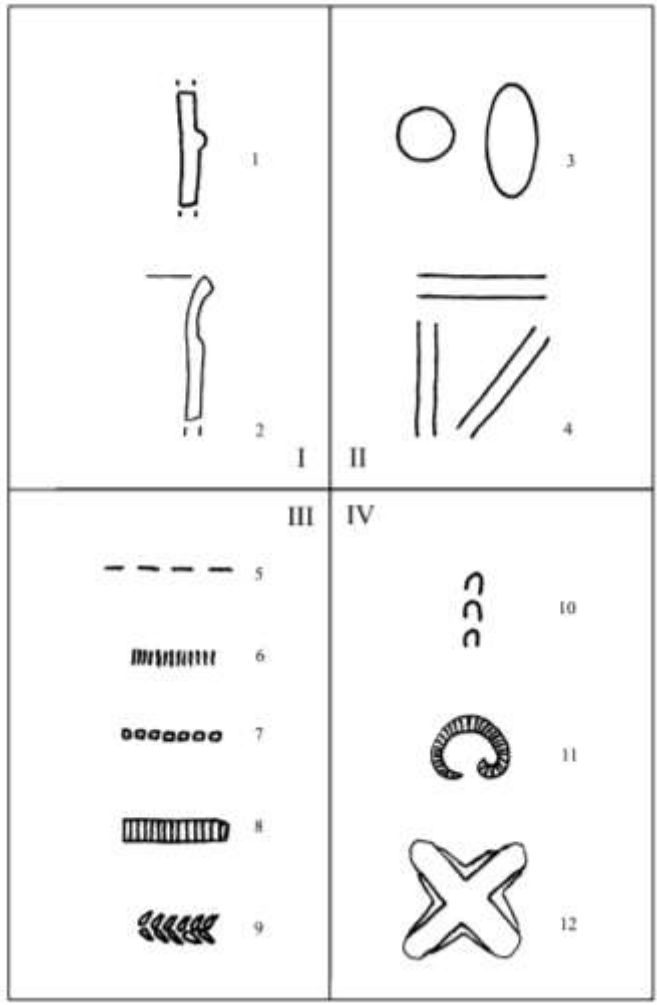

Таблица 2. Приѐмы орнаментации гончарных кубков с археологического комплекса Войтенки I;

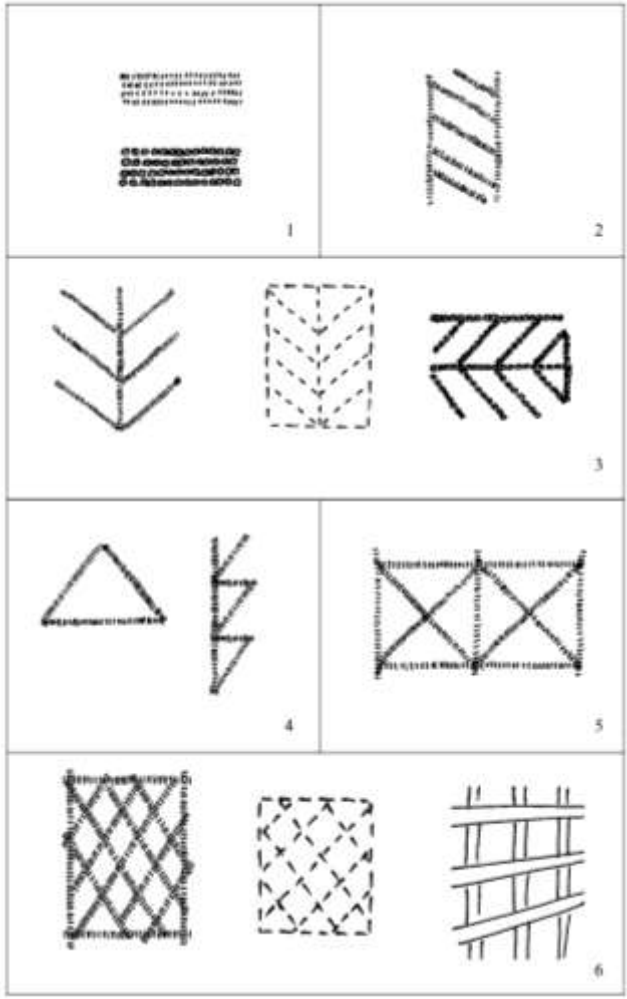

Таблица 3. Простые композиции в орнаментах на некоторых кубках из археологического комплекса Войтенки I;

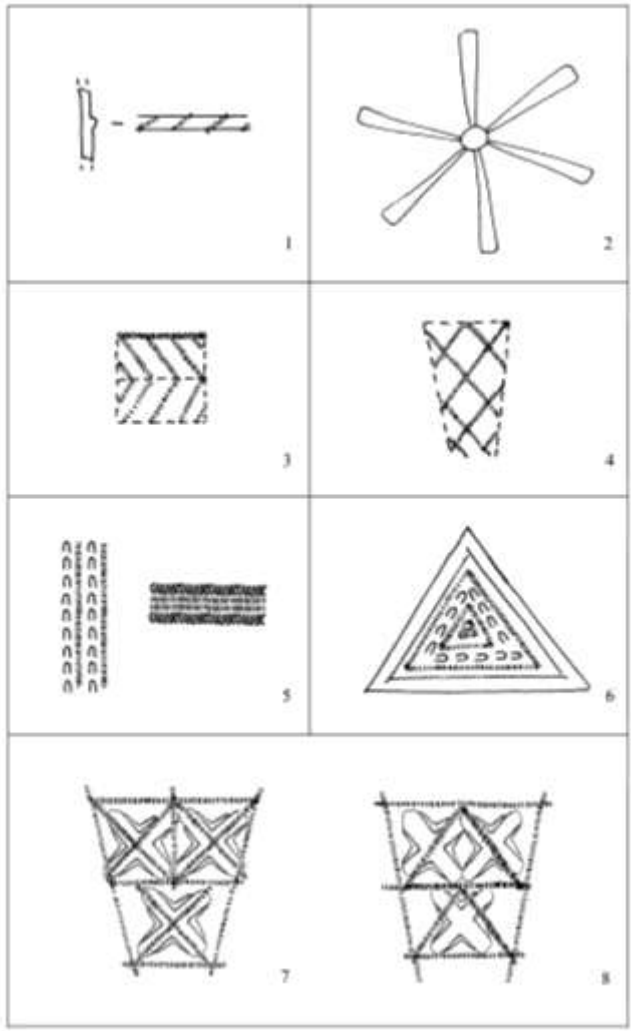

Таблица 4. Составные композиции в орнаментах гончарных кубков археологического комплекса Войтенки I.

© Варачѐва К. Г., 2010

О паломническом комплексе во имя мученика Климента Римского в округе византийского Херсона

Сорочан С. Б.

Сорочан С. Про прочанський комплекс в ім'я мученика Климента Римського в окрузі візантійського Херсона. В статті розглядається історія перетворення високошановного прочанами мартирія св. муч. Климента Римського на храмовий прочанський центр, також уперше виокремлюються три основних будівельних періоди його існування на острові в Козачій бухті на відстані 10 км від Кримського Херсону. Підкреслюється співпадіння агіографічних даних та дійсного розташування комплексу удалині від доріг, в майже глухому місці, проте його занепад в епоху іконоборства треба пояснювати не тільки внутрішніми політичними, ідеологічними причинами, але й зовнішньополітичними обставинами, а також екологічними чинниками, пов'язаними зі змінами клімату та рівня моря.
Ключові слова: Візантія, Климент, паломництво, мартирій, Кримський Херсон.

Сорочан С. О паломническом комплексе во имя мученика Климента Римского в округе византийского Херсона. В статье рассматривается история превращения почитаемого паломниками мартирия св. муч. Климента Римского в комплекс для монашествующих и паломников на острове в Казачьей бухте на расстоянии 10 километров от Херсона. Впервые выделяются три строительных периода этого комплекса. Подчеркивается совпадение данных агиографии и реального размещения комплекса вдали от дорог, в безлюдном месте. Упадок этого сакрального места в эпоху иконоборчества объясняется не только внутренними и внешними причинами, но и изменением экологии, климата и уровня моря.
Ключевые слова: Византия, Климент, паломничество, мартирий, Крымский Херсон.

Sorochan S. About a complex for pilgrims in a name of martyr Clemens Roman near the Byzantian Cherson. In the article is considered the history of transformation esteemed of pilgrims martyrium of Sacred martyr Clemens Roman in a complex for the monks and pilgrims on an island in Kazachja bay on distance of 10 kilometers from Crimean Cherson. Three building periods of this complex are allocated. Is emphasized the concurrence given Lives of Saints and real accommodation of a complex far from roads, in the not populated place. The decline of this sacred place in epoch of iconoclasm is explained not only internal and external reasons, but also change of ecology, climate and sea level.
Key words: Byzantium, Clemens, pilgrimage, martyrium, Crimean Cherson.

Среди христианских сакральных памятников византийского Херсона в прямом смысле особняком, в 10 км к западу от города, на окраине Гераклейского полуострова находились следы одного из них, к сожалению, в настоящее время исчезнувшего. Небольшой загородный христианский паломнический комплекс с храмом был построен на островке, который узким, возможно, насыпным перешейком сообщался с берегом оконечности Казачьей бухты, четвертой к западу от Херсона, и соседствовал со сравнительно небольшим Маячным полуостровом. Похоже, что к VI в. н.э. здесь не было ничего, кроме развалин древнего укрепления, остатков античных сельских усадеб и межевой системы [36, с. 10-38; 37, с. 8-41; 13, с. 97-120; 14, с. 54-56, 70-71, рис. 40, 62, 66]. Чтобы попасть сюда из города надо было потратить не менее двух часов ходьбы либо около часа плыть морем. Само расположение церковного памятника в столь необычном, казалось бы забытом, заброшенном месте указывало на его связь с некой важной христианской реликвией, хранившейся здесь с определенных времен. Но если в отношении ее исследователи уже давно высказали свои соображения, пользуясь, по выражению Патрика Сен-Рока, надежным ~~–~~топографическим ключом" [46], донесенным агиографией, то время строительства комплекса, количество строительных периодов, основания для датировки, история развития памятника, уточнение его характера в раннесредневековую эпоху остаются в числе научных задач византийской и церковной археологии. Сочетание топографического, архитектурно-археологического и историко-археологического методов исследования, как кажется, позволяет их решить или по крайней мере продвинуться по этому пути.

Наиболее раннее описание обнаруженного дал Петр-Симон Паллас, посетивший Маячный полуостров в 1793–1794 гг. ~~–~~Первое, что бросается в глаза, когда вступаешь на этот маленький полуостров, – писал российский академик, – есть островок, соединенный с землей болотистым перешейком, в вершине длиннейшего залива бухты... Я не могу отказать себе в сообщении плана этого укрепления, состоявшего из больших сооружений, из которых целы только нижние... Самый островок ~~–~~*а*" имеет сухой грунт, возвышенный над морем; перешеек же ~~–~~*б*", соединяющий его с материком, – низмен и заливается волнами, когда ветер дует в бухту (то есть с севера – *С. С.*). Эта плотина (может быть искусственная) также была укреплена стенами, из которых одна еще очень видна и присоединяется к твердой земле четырехугольной башней ~~–~~*в*". Самое сильное укрепление находится однако на острове и состоит не только из каменных стен, но и башень, основания которых еще видны: одно из этих оснований у ворот, три на восточной стороне, – все четырехугольные, – и одно на юго-западном углу ~~–~~*д*". На последнем, кажется, стояла круглая башня, которая теперь представляет одну груду мусора. От этого самого угла шла стена вплоть до моря" [45, S. 24, Abb.2;

S. 67-69; 17,с. 102-103]. Таким образом, из этого ценного наброска следует, что загадочное сооружение на острове примыкало к древней, оставшейся от античной эпохи крепостной ограде из двух параллельных стен, представляло собой, судя по описанию замкнутого комплекса с ~~б~~ашнями", остатки одной из типовых античных укрепленных загородных сельских усадеб и эти следы были достаточно заметны даже без раскопок. Через 26 лет уже ничего не смог разглядеть высокообразованный путешественник И. М. Муравьев-Апостол, который лишь отметил небольшое пространство острова протяженностью около 50 м (~~н~~е более 12 саженей во все стороны") и ~~г~~руды камней, доказывающих, что тут некогда было строение" [12, с. 76-77]. Раскопки поручика Карла (Николая) Крузе, плантора Черноморского департамента Корпуса корабельных инженеров, впервые проведенные на островке в 1832–1833 гг. по поручению обер-интенданта Черноморского флота Н. Д. Критского, не дали результатов, во всяком случае с точки зрения их руководителя, который констатировал, что ~~в~~ажного" ничего не нашел [28, с. 514].

Еще через десять лет археолог-любитель, тогда капитан I-го ранга З. А. Аркас, оставивший одно из первых описаний древностей Гераклейского полуострова, уточнил, что окружность этого острова 60 саженей (около 128 м, 1304 м^2 – 0,13 га) и он соединен с берегом насыпью, простирающейся не более 3 саженей (около 6,5 м): ~~б~~ерег его местами наравне с водой", а также сделал очень важное наблюдение, о том, что остатки фундамента сложены на ~~ц~~менте", то есть на цемянковом растворе [3, с. 20]. Уже одна эта черта указывала на строительное дело Херсона никак не раньше позднеримской или даже ранневизантийской эпохи.

Лейтенант Черноморского флота, князь Виктор Барятинский, другой известный археолог-любитель, раскопал в 1845 г. юго-восточную часть островка, нашел остатки девяти средневековых помещений и маленькой церкви, причем в одном из помещений оказалась могила с четырьмя костяками, накрытая каменной плитой в 1,4 аршина длины и ширины (0,9 х 0,9 м) с вырезанными по обеим сторонам по одному кресту и медная монета ~~с~~ якорем" (~~р~~"), то есть конца XI-XIII вв. [1, с. 140][*]. В углу, около церковного алтаря находилась большая мраморная плита с рельефным крестом и маленькой круглой дырой почти в центре. Но она, как оказалось, закрывала не ожидаемую гробницу, а емкость – фреар с чистой пресной водой, что заставляет вспомнить

[*] К. К. Косцюшко-Валюжинич, упомянувший об этих находках князя, назвал монету с ~~р~~о" ~~в~~изантийской монетой Романа I" [16, с.36], что заставляет с неуверенностью отнестись к тем случаям, когда он ссылается на обнаружение таких монет при раскопках городища и некрополя. На деле ~~м~~онеты Романа I", по крайней мере их часть, могли быть гораздо более позднего времени [ср.: 26, с.210-222].

представлявшееся исключительно легендарным свидетельство ~~–~~Мучения св. Климента" о чудесах исцеления паломников от ~~–~~тяжких болезней" посредством пития воды и окропления ею, то есть о наличии на месте мемория агиасмы [33, с. 158, 159].

Результаты этих исследований нашли отражение в письме швейцарского путешественника де Бро в Одесское общество любителей истории и древностей (май 1847 г), в котором он упомянул, что на земле, принадлежавшей К. Крузе, к тому времени уже инженеру в отставке, В. И. Барятинским были открыты куски мрамора, стены, которые были приняты за остатки укрепления и церкви [28, с. 521].

Доследования островка, проведенные более чем через 40 лет, в 1890 г., привели К. К. Косцюшко-Валюжинича и А. Л. Бертье-Делагарда к мысли, что он был насыпан одновременно с постройкой античной крепостной системы из двух линий оборонительных стен с башнями на перешейке Маячного полуострова и на нем помещалась выложенная из крупных плит крайняя квадратная башня восточной стены укрепления V – IV вв. до н. э., известного среди специалистов как ~~–~~Старый (древний)" или ~~–~~Страбонов Херсонес". Затем здесь в ~~–~~византийскую эпоху" был сооружен ~~–~~христианский храмик или вернее монастырек", а древние стены при этом оказались разрушены или, скорее, приспособлены для других целей [16, с. 36-37; 9, с. 59; 4, с. 58-63].

Собственно сакральный и, как теперь становится ясно, паломнический архитектурный комплекс площадью более 480 м^2 (21,7 х 22,2 м) имел с восточной стороны вход, ведший во внутренний двор, окруженный группой небольших зданий с помещениями для немногочисленных служителей, вероятно, из числа монахов одного из херсонских монастырей, и крохотной церквушкой (templum) с верхним ярусом и нижним, подземным, в котором была устроена упоминаемая в нарративных источниках гробница (arca, archa)[*]. По убедительному предположению, высказанному А. Л. Бертье-Делагардом и подкрепленному скрупулезными источниковедческими исследованиями Д. В. Айналова, в ней хранились мощи св. муч. Климента Римского, с помощью Константина Философа открытые на этом островке (ad insulam, ~~–~~блаженом отоке") 30 января (3 февраля по григорианскому календарю) 861 г. и перенесенные в город [47, p. 142-147, § 3; 22, с. 127-130, гл. 3-10; 23, с. 312-314; 38, с. 5-7 (латин. текст), 9-11 (пер.), §2-3; см.: 16, с. 36-37; 4, с. 58-64; 1, с. 139; 11, с. 105-114; 2, с. 69-76]. Эту точку зрения разделяют современные исследователи, в том числе наиболее крупные специалисты – клементоведы, Амвросий Эссер и Иоганн Хофманн [41, S. 141-146; 42, S. 62 s.; 25, с. 661-663; 10, с. 2-14; 20, с. 110-124; 21, с .316-324, 377].

---

[*] В отличие от большинства других исследователей, проф. Д. В. Айналов полагал, что на островке был не ~~–~~монастырек", а особое сакральное место, при котором жили монашествующие [1, с. 139].

Описание сооружений сохранилось в агиографическом сочинении епископа Херсонского Ефрема (по рукописи XII в.), где храм назван «святым памятником» (tes tou agiou mnemes)*. Речь идет о помещении, комнате в виде мраморного наоса и лежавших в каменном гробу мощах (en schemati naou marmarinou oikema kai autothi en soro lithine) [34, с. 137]. Существует предположение, впервые высказанное В. Г. Пуцко и поддержанное некоторыми исследователями, что этот «каменный гроб» имел вид украшенного резными крестами саркофага константинопольского типа и в 989 г. вместе с мощами св. Климента и св. Фива, ученика Климента, был вывезен князем Владимиром из Херсона в Киев, после чего через 65 лет послужил саркофагом для князя Ярослава Владимировича (1019-1054), будучи установлен в киевской церкви Св. Софии [18, с. 301 сл.; ср.: 43, S. 129-135; 44, p. 136-137, fig. 16]. Во всяком случае, очень похожий гроб-реликварий был изображен на миниатюре из синаксаря в Минологии Василия II второй четверти XI в. в сцене чудесного обретения мощей в Херсоне Константином Философом и Мефодием [40, p. 51-73; 42, S. 56, Abb.2; 44, p. 128, fig. 2].

Войдя в храм верных (naos), посетители направлялись к «святой гробнице» (tou agiou larnaki), к которой, как следует из результатов раскопок, вел особый узкий ход, поддерживаемый аркадами, и затем тем же путем выходили обратно [34, с. 139]. Уже одно это обстоятельство позволяет видеть во всем ансамбле типичный пример «паломнической архитектуры», как известно, сформировавшейся в эпоху Юстиниана, и подозревать, что по крайней мере часть помещений предназначалась не только для монашествующих, число которых едва ли превышало несколько человек, но и для приема странников, приходивших в одиночку или небольшими группами [подр. см.: 39 (особенно выступление Р. Краутхаймера о массовых паломничествах «маленьких людей» и доклад Б. Бренка о местах культа и их посетителях)]. Сама планировка строения, как удачно заметила А. Б. Буйских, подсказывает, что за ее основу были взяты остатки существовавшей здесь стандартной античной, квадратной в плане большой усадьбы с внутренним двором и расположенными по периметру помещениями [5, с. 140, рис. 55, 1-2]. Полы в них были каменными, залитые цемянкой, а в святилище, алтарной части гробничной церкви выложены небольшими мраморными квадратными плитками. К слову, многочисленные обломки мраморного интерьера, фрагменты колонн, плит (античного облика и с крестами), множество

* В своем фундаментальном агиологическом исследовании И. Я. Франко относил составление сочинения епископа Ефрема «ко времени упадка литературного вкуса, в VIII или IX века», и полагал, что оно, несомненно, уже существовало к началу X в., но самого Ефрема не считал херсонитом, указывая на «полное отсутствие местного колорита» в рассказе [32, с. 173, 176-178].

мелких мраморных осколков наводят на мысль, почему через все источники, составленые в IX – X вв. и позже, настойчиво проходит мотив ~~м~~раморного храма" (marmoreo templo, ~~м~~арморяна храмина"), вероятно, имевший не только легендарную основу, как полагал И. Я. Франко [31, с. 139-142].

Двор священного места и пол крипты с каменным саркофагом-реликварием (en soro lithine) находились почти на уровне моря и покрывались водой при больших ее нагонах [4, с.63]. Лишь при сильном южном ветре островок превращался в полуостров [9, с. 60]. В Госархиве г. Севастополя, в архивном фонде Херсонесского монастыря хранится документ от 2 июля 1910 г., в котором Управление Херсонесского первоклассного Св. Владимира монастыря сообщает в Таврическую Духовную консисторию, что не решается начинать дело о приобретении у отставного адмирала, помещика М. Я. Баля островка в Казачьей бухте, связанного с преданием о том, что здесь хранились св. мощи муч. Климента Римского: ~~о~~статки стен бывших там зданий лежат почти на одном уровне с поверхностью окружающей бухты, а нижние основания – ниже поверхности воды" [24, с. 3]. Значит, пойти на постройку, точнее, на кардинальное обновление прежней усадебной постройки, и устройство в ней церкви-мартирия в столь неудобном месте херсонитов могла заставить только память о происшедшем здесь легендарном событии, прославляющем величие, всесилие и славу Бога, и проистекающая из этого церковная традиция, которую они продолжали свято соблюдать вплоть до гибели города. Вместе с мощами святого мученика все это заслуживало особого поклонения как паломнический мартирий двойного значения, в некотором роде сравнимый с прославленным иерусалимским Храмом Гроба Господня.

Характер кладки стен и их направление ясно доказывают разновременность некоторых построек: достаточно указать на помещения гробничного храмика, первоначальные очертания которого совершенно исказили позднейшие стенки [15, л. 28, 42, 44]. Но в целом, планировка паломнического комплекса, унаследованная в своей основе от бывшей античной усадьбы, осталась неизменной. Наиболее ранними на месте раскопок оказались три бронзовые херсоно-византийские монеты Василия I, Романа I и Романа II (если не считать четырех римских монет V в. – Констанция III, Льва I и еще двух неопределенных, которые, как правило, очень долго находились в обращении) [16, с. 37]. Поэтому они могут свидетельствовать в пользу того, что постройка на фундаментах античной усадьбы нового жилого комплекса с храмом – мартирием, по преданию конца IX – X вв., первоначально ~~...~~воздвигнутого руками ангелов" (angelicus manibus praeparato), состоялась, скорее всего, вскоре после обретения мощей, как и предполагал А. Л. Бертье-Делагард [16, с. 36-37; 4, с. 60-61]. Некоторые рукописи VIII в. с текстом сочинения диакона Феодосия ~~Д~~e situ Terrae Sanctae" (первая треть VI в.) сообщают, что херсониты,

—народ и священники" (populus et sacerdotes), приезжавшие из города в судах (in barcas), поначалу устраивали на месте чествования памяти св. Климента, рядом с его гробницей (arca) временный алтарь и раскидывали легкие навесы (tenduntur super se papiliones et ponitur altare), и, значит, стационарный паломнический комплекс появился не сразу [29, с. II-III, 5, 17-18, § 54; о датировке этого раздела сочинения см.: 27, с. 93-94]. Другими словами, здесь поначалу не было фундаментальной двухъярусной церкви и каких-либо жилых построек. Им могли предшествовать только развалины давней античной усадьбы и место легендарной гробницы. В таком случае мы имеем дело с тремя основными строительными периодами – античным, связанным с временем существования большой усадьбы; ранневизантийским, когда здесь в лучшем случае существовала небольшая мемориальная постройка с гробницей (arca) (ее остатки в виде невысокого холма – "in acervo" открыла благочестивая экспедиция на остров во главе с Херсонским архиепископом Георгием 30 января 861 г.), и конца IX в., когда на ее месте после довольно длительного запустения, наступившего с конца VIII – начала IX вв. ввиду обострения внешней и внутренней политической ситуации в Таврике, на развалинах фундаментов обнаруженной здесь херсонитами большой античной усадьбы с внутренним двором был отстроен архитектурный сакральный и жилой ансамбль площадью не менее 480 м^2 с небольшим храмом (templum) для монашествующих и паломников, который в плане представлял собой замкнутый по периметру квадрат с глухими стенами, прорезанными сбоку единственным входом.

Не исключено также, что в предшествующем запустении памятного места сыграл свою роль и экологический фактор: постепенное поднятие к IX в. уровня Черного моря приблизительно на метр – полтора выше современного (mare quippe fluctus suos ad nonnulos retractos spatia in proprios sinus collegerat, mare fluctus suos in pristinas stationes refuderat – "море собрало волны в свои бухты" – вторили друг другу Анастасий библиотекарь и агиограф Италийской легенды), после чего к X в. последовало резкое понижение даже ниже современной отметки [см.: 6, с. 62-63, рис. 5]. Это совпало со снижением увлажненности, засушливостью, теплотой климата, отмечаемыми исследователями [35, с. 205; 30, с. 154; 19, с. 7-14; 8, с. 31; 7, с. 45], что и позволило развернуть на низменном островке строительство более основательного сакрального комплекса с прославленным мартирием, с двухярусной церковью и целебным фреаром. Безусловно, часть мощей Климента находилась здесь не только до переноса их в Херсон в 861 г., но и была положена после переноса. Учитывая удаленность сакрального центра от города, мотивация паломничества сюда могла быть связана исключительно с поклонением святыне, а не с попутным путешествием по своим делам [ср.: 39, p.1-9]. Уединенность места не оставляла иного выбора ни богатым, ни простым странникам.

Примечания

1. *Айналов Д. В.* Развалины храмов / Д. В. Айналов // Памятники христианского Херсонеса. – М., 1905. – Вып.1.
2. *Айналов Д. В.* Мемории св. Климента и св. Мартина в Херсонесе / Д. В. Айналов // Древности. Труды Московского археологического общества. – 1916. – Т. 25.
3. *Аркас З.* Описание Ираклийского полуострова и древностей его. История Херсонеса / З. Аркас. – Николаев, 1879.
4. *Бертье-Делагард А. Л.* Древности южной России. Раскопки Херсонеса / А. Л. Бертье-Делагард // МАР. – СПб., 1893. – № 12.
5. *Буйских А. В.* Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху / А. В. Буйских // МАИЭТ. – Симферополь, 2008. – Supplementum. – Вып.5.
6. *Золотарев М. И.* Портовые сооружения Херсонеса Таврического в Карантинной бухте / М. И. Золотарев // Х. сб. – 2004. – Вып.13.
7. *Кислов А. В.* О временной упорядоченности колебаний климата разных масштабов / А. В. Кислов, Б. В. Полтараус // Палеоклиматы позднеледниковья и голоцена. – М., 1989.
8. *Климанов В. А.* Цикличность и квазипериодичность климатических колебаний климата в голоцене / В. А. Климанов // Палеоклиматы позднеледниковья и голоцена. – М., 1989.
9. *Косцюшко-Валюжинич К.* Важное археологическое открытие в Крыму / К. Косцюшко-Валюжинич // ИТУАК. – 1891. – № 13.
10. *Крестный* путь святого Климента: Рим – Херсонес / Сост. Т. Яшаева, М. Мотовилина. – Севастополь, 2001.
11. *Маркевич А. И.* Островок в Казачьей бухте как предполагаемое место кончины св. Климента / А. И. Маркевич // ИТУАК. – 1909. – Т. 43.
12. *Муравьев-Апостол И. М.* Путешествие по Тавриде в 1820 году / И. М. Муравьев-Апостол. – СПб., 1823.
13. *Николаенко Г. М.* Херсонес Таврический и его хора / Г. М. Николаенко // ВДИ. – 1999. – №2.
14. *Николаенко Г. М.* Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV – III вв. до н.э. / Г. М. Николаенко. – Симферополь, 1999. – Ч. 1.
15. *Отчет* о раскопках в Херсонесе (главная площадь, ~~–~~базилика в базилике", у западных стен, на северном берегу, за южной оборонительной стеной, в Стрелецкой и Казачьей бухте). 1888–1890 годы // Архив НЗХТ. – Д. № 1.
16. *Производство* археологических раскопок в Херсонесе // ОАК за 1890 год. – СПб., 1893.
17. *Путешествие* по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах [Пер. с нем (первая половина)] // ЗООИД. – 1881. – Т. 12.

18. *Пуцко В.* Мраморный саркофаг Ярослава Мудрого / В. Пуцко // BBl. – 1986. – Т. 8.
19. *Раунер Ю. Л.* Динамика экстремумов увлажнений за исторический период / Ю. Л. Раунер // Известия АН СССР. Сер. географическая. – 1986. – №3.
20. *Романчук А. И.* Агиографические и археологические свидетельства о топографии Херсона (Херсонеса) / А. И. Романчук // Мир Православия. – Волгоград, 2004. – Вып.5.
21. *Романчук А. И.* Исследования Херсонеса – Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы. Ч. 2: Византийский город / А. И. Романчук. – Екатеринбург, 2007.
22. *Слово* на перенесение мощей преславного Климента // Лавров П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности / Памятники христианского Херсонеса. – М., 1911. – Вып.2.
23. *Слово* на перенесение мощей Климента Римского: Пер. И. Калиганова // Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX – XVIII веков. – М., 1990.
24. *Сомов Л.* Камни ... претковения? / Л. Сомов // Слава Севастополя. – 2001. – 1 декабря (№ 225).
25. *Сорочан С. Б.* Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Харьков, 2000.
26. *Сорочан С. Б.* Последний монастырский храм с баптистерием в поздневизантийском Херсоне / С. Б. Сорочан // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – №633. – Історія. – Вип.36.
27. *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / Отв. ред. Г. Ю. Ивакин / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2005. – Ч. 1.
28. *Тункина И. В.* Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.) / И. В. Тункина. – СПб., 2002.
29. *Феодосий.* О местоположении Святой Земли начала VI века / По рецензии Гильдмейстера издал, перевел и объяснил И. Помяловский // ППС. – СПб., 1891. – Т. 10. – Вып.1.
30. *Федоров П. В.* Послеледниковая трансгрессия Черного моря и проблемы изменения уровней океана за последние 15 тыс. лет / П. В. Федоров // Колебания уровня морей и океанов за 15 000 лет. – М., 1982.
31. *Франко І.* Сьвятий Климент у Корсуні / І. Франко // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 48. – Кн.4.
32. *Франко І.* Сьвятий Климент у Корсуні / І. Франко // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1903. – Т. 56. – Кн.6.
33. *Херсонские* святители: Мучение св. Климента. Греческий текст с рус. пер. Ф. Терновского // ЗООИД. – 1877. – Т. 10.
34. *Херсонские* святители. Святого священномученика Ефрема, епископа Херсонского, сказание о совершившемся над отроком

чуде священномученика и апостола Климента. Греч. текст рукописи XII в. с рус. пер. Зикфоса // ЗООИД. – 1875. – Т. 9.
35. *Шварубах М.* Климаты прошлого: Введение в палеоклиматологию / М. Шварубах. – М., 1955.
36. *Щеглов А. Н.* Основные структурные элементы античной межевой системы на Маячном полуострове (Юго-Западный Крым) / А. Н. Щеглов // История и археология Юго-Западного Крыма. – Симферополь, 1993.
37. *Щеглов А. Н.* –Старый" Херсонес Страбона. Укрепление на перешейке Маячного полуострова: топография и фортификация / А. Н. Щеглов // Проблемы истории и археологии Крыма. – Симферополь, 1994.
38. *Ягич И. В.* Вновь найденное свидетельство о деятельности Константина Философа, первоучителя славян, св. Кирилла / И. В. Ягич // Записки имп. АН. – СПб., 1893. – Т. 72. – Кн.1. – Прил.6.
39. Akten des XII internationalen Kongresses fьr christliche Archdologie. Bonn, 22.-28. September 1991. – Citta del Vaticano; Mьnster, 1995. – Bd.1-2.
40. *Dujcev I.* Une miniature byzantine meconnue avec les images de Cyrille et Methode? / I. Dujcev // Byz. – 1966. – Vol.36.
41. *Esser A.* Wo fand der Hl. Konstantin-Kyrill die Gebeine des Hl. Clemens von Rom / A. Esser // Cyrillo-Methodiana. – Kцln, 1964.
42. *Hofmann J.* Unser heiliger Vater Klemens / J. Hofmann. – Trier, 1992.
43. *Jastrzebowska E.* Der Sarkophag des Jaroslav in Kiev / E. Jastrzebowska // Akten des Symposiums –Frьhchristliche Sarkophage", Marburg, 30.6 – 4.7. 1999. – Mainz, 2002.
44. *Jastrzebowska E.* Il culto di S. Clemente a Chersoneso alla luce della ricerca archeologica / E. Jastrzebowska // Studi su Clemento Romano. – Roma, 2003.
45. *Pallas P. -S.* Bemerkungen auf einer Reise in die sьdlichen Statthalterschaften des russischen Reiches in den Jahren 1793 und 1794 / P. -S. Pallas. – Leipzig, 1801. – Bd.2.
46. *Saint-Rock P.* Le cimetiere de Basileus ou coemeterium sanctorum Marci et Marcelliana Damascque / P. Saint-Rock. – Citta del Vaticano, 1999 (Roma Sotterranea Cristiana, XII).
47. *Vita* cum Translatione S. Clementis // Лавров П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности / Памятники христианского Херсонеса. – М., 1911. – Вып.2.

© Сорочан С. Б., 2010

Історія стародавнього світу та середніх віків

Муниципальная знать римской Дакии

Акимов А. Б.

Акімов О. Б. Муніципальна знать римської Дакії. У статті автор досліджує положення муніципальної знаті римської провінції Дакія. Автор дійде висновку, що Дакія мала вельми значний прошарок представників муніципальної еліти. Її складали провінціали, які займали високі адміністративні посади в містах Дакії. Практично всі вони були людьми заможними, зі стабільним фінансовим становищем, і фактично контролювали економічне та соціально-політичне життя провінції. Усе це дозволяє вважати муніципальну знать однією з найважливіших частин суспільства римської Дакії, яка багато в чому визначала його функціонування та розвиток.
Ключові слова: Дакія, муніципальна знать, римські провінції, декуріони, міська адміністрація.

Акимов А. Б. Муниципальная знать римской Дакии. В статье автор исследует положение муниципальной знати римской провинции Дакия. Автор приходит к выводу, что Дакия имела весьма значительный слой представителей муниципальной элиты. В ее состав входили провинциалы, занимавшие высокие должности в администрации городов Дакии. Практически все они были состоятельными людьми, со стабильным финансовым положением, и фактически контролировали экономическую и социально-политическую жизнь провинции. Все это позволяет считать муниципальную знать важнейшей частью общества римской Дакии, во многом определявшей его функционирование и развитие.
Ключевые слова: Дакия, муниципальная знать, римские провинции, декурионы, городская администрация.

Akimov A. B. Municipal Nobility of Roman Dacia. In this article the author studies the position of the municipal nobility of the Roman province Dacia. He came to the conclusion that Dacia had highly considerable strata of representatives of the municipal elite. The provincials, who held high posts in the administration of the towns of Dacia, formed part of this municipal elite. Practically, all of them were solvent people with stable financial position and, actually, checked economic and social-political life of the province. All this lets to consider the municipal nobility as the most important part of the Roman Dacia society, which determined its function and development.
Key words: Dacia, municipal nobility, roman province, decurions, city administration.

При исследовании общества римских провинций первоочередное внимание обычно уделяется тем его группам, которые занимали ведущие позиции в экономической и социальной жизни, то есть провинциальной элите. К ней следует отнести, прежде всего, тех людей, которые по своему материальному положению, определенному набору льгот и привилегий выделялись из основной массы населения и занимали руководящие должности в администрации провинциальных городов, составляя муниципальную знать провинций. Все это в полной мере относится и к римской Дакии – провинции с относительно высоким уровнем урбанизации и, следовательно, достаточно представительным слоем муниципальной аристократии. Поэтому изучение положения муниципальной знати Дакии II-III вв. н. э. является исключительно важным для полноценного представления как об обществе этой провинции, так и провинциальном обществе империи в целом.

Основными источниками для исследования положения муниципальной знати Дакии являются эпиграфические данные – почетные и вотивные надписи, эпитафии. Всего с территории Дакии до нас дошло более 300 надписей, в которых упомянуты 265 представителей муниципальной аристократии из 11 городов провинции.

В научной литературе изучению положения муниципальной элиты римских провинций посвящены работы Л. Мрозевича и М. Жиромски [16, s. 110-117; 24, p. 62-64]. Важное место занимают исследования городской жизни Дакии Р. Ардевана, Н. Бранги и Д. Тудора [6, p. 118-127; 10, p. 24-26; 23, p. 73-78]. Значительное внимание изучаемой проблеме уделяется в монографиях Ю. К. Колосовской и М. Макри [1, с. 197-198; 15, p. 117-119], а также исследованиях по римскому обществу Г. Альфельди и Ж. Гаже [4, s. 212-216; 12, p. 184-188]. Специальной же работы, посвященной положению муниципальной знати римской Дакии пока, насколько нам известно, нет.

Дакия выделяется среди других дунайских провинций весьма значительным уровнем урбанизации. В ней насчитывалось 11 колоний и муниципиев, что довольно много для окраинной провинции, пребывавшей, к тому же, под властью Рима относительно недолго (106–271 гг. н. э.). Объяснить подобный феномен можно некоторыми особенностями заселения римской Дакии. Для предоставления поселению городского статуса (муниципия или колонии) требовалось, чтобы в нем проживало достаточное количество римских граждан, чтобы составить городскую гражданскую общину. Кроме того, необходимым было наличие достаточного количества состоятельных граждан, соответствующих цензу декуриона и способных нести муниципальные гражданские обязанности (munera civilia) [9, s. 14-15; 14, s. 11-12]. В ходе римско-дакийских войн провинция подверглась

основательному опустошению. Заселялась она довольно быстро, переселенцами из разных районов империи (Eutrop., VIII, 6), в основном, вероятно, римскими гражданами. Можно предположить, что среди переселенцев было достаточно состоятельных людей, привлеченных природными богатствами провинции, или сумевших нажить состояние уже здесь. Таким образом, во многих поселениях провинции могло насчитываться достаточно римских граждан для создания гражданской общины и избрания совета декурионов.

Совет декурионов (ordo decurionum) принимал наиболее важные решения, касающиеся всех сторон городской жизни. Состоял он обычно из 100 человек, пользовавшихся особым почетом и привилегиями [17, s. 712-719]. Для вхождения в совет декурионов было необходимо уважение и доверие городской общины. Нужно было иметь на городской территории земельный участок не менее чем в 500 югеров [3, с. 82-83] и соответствовать двум цензам: возрастному – 25 лет, и имущественному, который некоторые исследователи определяют в 100 тысяч сестерциев [2, с. 173].

Кандидат на замещение городской магистратуры должен был пользоваться уважением граждан, иметь незапятнанную репутацию, и довольно солидное состояние. Магистратам приходилось в ряде случаев за свой счет покрывать общественные расходы, проводить игры и т. д. Кроме того, в благодарность за получение какой-либо должности гражданин должен был сделать городу подарок в виде общественной постройки или взноса в общественную кассу [15, p. 142-151]. Например, Марк Юлий Юст в честь избрания его понтификом замостил площадь в Сармизегетузе (CIL, III, № 7983). Декурион Сармизегетузы Квинт Аврелий Терций за избрание его фламином внес в общественную кассу 80 000 сестерциев (CIL, III, № 1448).

Высшую административную и судебную власть в городе осуществляла коллегия из четырех человек (quattuorviri). Главная роль принадлежала двум магистратам из этой коллегии (duumviri), ведавшим судопроизводством, взиманием налогов, осуществлением ценза. Два других члена коллегии кваттуорвиров следили за поддержанием общественного порядка, состоянием городской торговли. За городские финансы отвечали квесторы, контроль за хозяйственными делами возлагался на эдилов. Магистратов выбирали сроком на один год по рекомендации совета декурионов. Особой почестью считалось избрание магистратом с пятилетним сроком полномочий (quinquennalis) [5, p. 227]. Главным из квинквенналов и высшим городским магистратом был praefectus quinquennalis primus [13, p. 226].

Не менее почетными были и жреческие должности, которые практически не были отделены от гражданских магистратур – на них нередко фигурируют одни и те же лица (CIL, III, № 1104, 1141, 1509 e. a.). К жрецам относились понтифики, отвечавшие за отправление официального государственного культа Юпитера Капитолийского.

Коллегия фламинов отвечала за отправление культов других богов римского пантеона, а трое авгуров занимались проведением ауспиций [2, с. 174-175]. Особенно почетным считалось исполнение обязанностей верховного жреца Августа в провинции (sacerdos arae Augusti), ведавшего отправлением культа правящего императора. Право на замещение этой должности имели лица всаднического ранга.

На территории южной Дакии (Dacia Malvensis) располагались три римских поселения с городским статусом. Наибольшее число упоминаний об участниках муниципального самоуправления до нас дошло из Дробеты. Этот город развивался довольно быстро, став уже при Адриане одним из первых в Дакии муниципиев, а при Септимии Севере – колонией [19, p. 123-129; 22, p. 154-158]. Первым квинквенналом и декурионом муниципия Дробета был Луций Квезидий Презенс (CIL, III, № 8129). Весьма известной в Дробете семьей были Сабины. Гай Юлий Сабин, дважды дуумвир и патрон муниципия Дробета, а также его племянник, фламин Дробеты, Гай Юлий Несус Сабин, восстановили на свои деньги разрушенное святилище-крипту (AE, 1979, № 520).

Административным центром южной Дакии бал город Ромула. Этот город создавался Адрианом по заранее составленному проекту, с классической римской планировкой улиц и площадей [23, p. 340]. Вскоре после заселения, Ромула получает от Адриана права муниципия, а в III в. становится колонией (CIL, III, № 8031). Из Ромулы нам известны имена 8 представителей муниципальной администрации. Декурионом муниципия Ромула был Элий Германус, брат ветерана с таким же именем – Элия Германуса. Судя по именам, эти братья могли быть одними из первых поселенцев города (CIL, III, № 8033). А вот декурион, квестор и эдил колонии Ромула Элий Юлий Юлиан был одним из потомков первых колонистов (AE, 1957, № 334).

Муниципий Диерна был небольшим городом, и надписей из него происходит немного. До нас дошли упоминания лишь о трех лицах, принимавших участие в городском самоуправлении. Кваттуорвиром муниципия Диерна был Публий Элий Ариорт (CIL, III, № 8009). Ульпий Антоний Квинт исполнял почти все городские магистратуры в Диерне – он был декурионом, эдилом, квестором и квинквенналом. За получение должности квинквеннала этот магистрат отстроил новые городские ворота в Диерне (AE, 1952, № 195). Третий известный нам магистрат из Диерны – фламин Луций Юлий Бассин, всадник из военных, был одним из наиболее богатых и влиятельных людей Дакии, отправлял магистратуры в шести городах, но его основным местом жительства был Апул (CIL, III, № 14468).

Средняя Дакия (Dacia Apulensis) была наиболее представительной по числу городов – здесь располагалось пять центров с городским статусом. Главным городом провинции, резиденцией наместника была Сармизегетуза. Это был первый город на территории провинции,

созданный Траяном как колония италийского права [10, p. 18-20]. Важность положения города привлекала сюда многочисленных поселенцев, среди которых было немало весьма богатых и известных в провинции людей [20, p. 236-238]. Неудивительно, что именно из Сармизегетузы происходит почти половина дакийских упоминаний о представителях муниципальной знати – 127. Дуумвиром, эдилом и квинквенналом Сармизегетузы был Публий Вибидий Валентин (CIL, III, № 1517). Города со статусом колонии имели право пригласить императора занять высший городской пост – первого квинквеннала. Император в этом случае назначал вместо себя кого-либо из знатных горожан. Квинт Януарий Руф был фламином столицы провинции и исполнял обязанности первого квинквеннала вместо императора Антонина Пия, за что был удостоен статуи от совета декурионов города (CIL, III, № 1503). Той же почести был удостоен всадник из военных Марк Коминий Квинт, который занимал должность praefectus quinquennalis вместо императора Каракаллы (CIL, III, № 1497). В ряде состоятельных семей участие в деятельности муниципальной администрации становится потомственным. Например, Луций Антоний Руф являлся декурионом, отправлял магистратуры эдила и дуумвира Сармизегетузы (CIL, III, № 1489, 1490, 1491). Все трое его сыновей – Луции Антонии Приск, Руф и Руфин были декурионами столицы Дакии, причем Луций Антоний Приск стал всадником (CIL, III, № 1490, 1491).

Вторым по значению городом провинции был Апул, административный центр средней Дакии. Городов с названием Апул было два. Один из них возник на базе гражданского поселения, став муниципием при Марке Аврелии и колонией при Коммоде (Апул I) (CIL, III, № 986, 7773) [7, p. 153-156]. Другой был создан на основе канабы XIII Сдвоенного легиона (leg. XIII Gemina), получив права муниципия от Септимия Севера, и колонии от Деция (Апул II) (CIL, III, № 1051, 1176). В III в. оба поселения практически слились вместе, и соотнести надписи с каким-то одним из них затруднительно [21, p. 65-70]. Публий Элий Руфин был декурионом муниципия и патроном коллегии ремесленников колонии Апул (CIL, III, № 975). Публий Элий Фабиан, декурион, авгур, понтифик, квинквеннал Сармизегетузы, декурион колонии Напока, был авгуром колонии Апул и декурионом муниципия Апул (CIL, III, № 1141). Всадник Публий Элий Стренуй был декурионом Апула, Сармизегетузы и Дробеты, а также авгуром и дуумвиром Сармизегетузы, авгуром и патроном коллегии ремесленников в Апуле и верховным жрецом Августа в провинции. В надписи из Апула он назван кондуктором pascui et salinarum et commerciorum (CIL, III, № 1209), то есть он занимался арендой пастбищ, месторождений соли и, вероятно, контролировал торговлю солью в провинции.

Из остальных городов центральной Дакии – Ампела и Тибиска до нас дошло небольшое число эпиграфических памятников. Ампел, центр горнорудного района Дакии, располагался среди малоплодородных земель и, надо полагать, к многолюдным городам не относился. Из этого города нам известен лишь один представитель ordo decurionum – Публий Элий Рустик, декурион муниципия Ампел [18, № 150]. Муниципий Тибиск был последним дакийским поселением, получившим городской статус. Это произошло при Галлиене, незадолго до оставления римлянами Дакии, и достигнуть достаточно высокого уровня развития город не успел [8, p. 270-275]. Из Тибиска мы имеем сведения о четырех представителях муниципальной администрации. Ветеран Аврелий Фауст являлся декурионом муниципия Тибиск (CIL, III, № 1556). Фламином муниципия Тибиск был Юлий Валентин, посвятивший алтарь Юпитеру Долихену (CIL, III, № 7997). Понтификом Тибиска являлся Элий Хабибий (CIL, III, № 7999). Еще один дедикант, имя которого не сохранилось, был декурионом муниципиев Поролисс и Тибиск (CIL, III, № 7962).

В северной Дакии (Dacia Porolissensis) наиболее крупным городом была Напока, ставшая муниципием при Адриане и колонией при Северах [11, s. 919-949]. Из этого города до нас дошли упоминания о 29 участниках местного самоуправления. Всадник Публий Элий Максим занимал почти все возможные магистратуры в своем городе – декуриона, дуумвира, квинквеннала, фламина колонии Напока и верховного жреца Августа в провинции Дакия (AE, 1969/1970, № 548). Эдилом Напоки был ветеран Марк Валерий Валентин (CIL, III, № 7633). Всадник Тит Элий Марус, фламин колонии Напока, был кондуктором пастбищ и соляных месторождений (AE, 1957, № 273).

Город Потаисса был важным военным центром Дакии – со 168 г. он становится местом дислокации V Македонского легиона (leg. V Macedonica). Вблизи лагеря легиона образуется канаба – ядро быстро развивающегося города, ставшего позднее колонией (Dig. L, 15, 1, 9). Мы располагаем сведениями о 14 представителях муниципальной знати Потаиссы. Декурионом муниципия Потаисса был Публий Элий Виктор Плавтиан (CIL, III, № 1211). Эдилами Потаиссы являлись Марк Аврелий Кассиан и Марк Аврелий Ветеран [16, №. 143, 144]. Кваттуорвиром Потаиссы был Марк Ульпий Магнус (CIL, III, № 7578). Обращает на себя внимание, что все надписи выполнены исключительно просто, лаконично. Ни один из известных нам представителей городской верхушки Потаиссы не занимал более одной должности. Вероятно, для очень богатых людей северная Потаисса была не привлекательна.

Поролисс создавался как римская крепость на северо-западе провинции и являлся резиденцией прокуратора северной Дакии [13, p. 248; 23, p. 220-221]. Из муниципия Поролисс нам известны 14 провинциалов, принимавших участие в работе муниципальной администрации. Публий Элий Малахус, установивший алтарь Юпитеру

в Поролиссе, был фламином и квинквенналом в этом муниципии [6, № 493]. Августом, понтификом и квинквенналом муниципия Поролисс был Элий Виталиан [6, № 491], а Кокцей Умбриан исполнял в Поролиссе обязанности декуриона, августа и понтифика (CIL, III, № 2866).

Из 265 известных нам декурионов 44 являются всадниками, 31 – ветеранами, не достигшими всаднического ранга. Их участие в деятельности муниципальных администраций было весьма активным. Всадники, например, составляли треть известных нам из надписей квинквенналов и более трети дуумвиров [5, p. 95-108]. Среди лиц, не относившихся к этим двум привилегированным группам, также было немало довольно известных в провинции и богатых людей – судя по большому числу занимаемых ими должностей и сделанным дорогостоящим постройкам. Сказать что-либо определенное о главном источнике их богатства сложно. Учитывая, что одним из условий вхождения в совет декурионов был довольно значительный земельный ценз, можно предположить, что свои основные доходы многие из них получали от земледелия. Самые богатые представители муниципальной знати жили в городах с обширной и плодородной земельной округой, а некоторые имели земли сразу в нескольких городах. Поскольку многие представители городской знати являлись префектами и патронами ремесленных коллегий (CIL, III, № 975; 1051; 1398 e. a.), можно предположить их участие в ремесленном производстве, однако достоверных подтверждений этому нет. Известно только, что, судя по найденным клеймам, некоторые представители городской верхушки владели черепичным производством (IDR, III/2, № 543, 550; III/3, № 377). Весьма вероятным представляется занятие представителей городской знати коммерцией и предпринимательством. Всадники-декурионы активно занимались откупными операциями, торговлей, разработкой полезных ископаемых (CIL, III, № 1209; AE, 1957, № 273). Есть и прямое упоминание о торговой деятельности представителя муниципальной элиты – негоциатор из Дакии Аврелий Аквила был декурионом Потаиссы (CIL, III, № 2086).

Таким образом, одним из существенных отличий римской Дакии от других дунайских провинций было наличие весьма значительного слоя представителей муниципальной аристократии. В ее состав входили провинциалы, занимавшие важные административные и сакральные должности в муниципальных администрациях, входившие в состав ordo decurionum. Весьма высокую активность в деятельности администрации городов Дакии проявляли всадники и ветераны. Практически все представители муниципальной знати были весьма состоятельными людьми, со стабильным финансовым положением. Муниципальная элита Дакии фактически контролировала экономическую, социально-политическую и идеологическую жизнь провинции. Все это позволяет считать муниципальную знать важнейшей частью общества римской Дакии, во многом определявшей его функционирование и развитие.

Примечания

1. *Колосовская Ю. К.* Рим и мир племен на Дунае в I-IV вв. н. э. / Ю. К. Колосовская. – М., 2000.
2. *Колосовская Ю. К.* Римский провинциальный город, его идеология и культура / Ю. К. Колосовская // Культура Древнего Рима / Отв. ред. Е. С. Голубцова. – М., 1985. – Т. 2.
3. *Штаерман Е. М.* Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи / Е. М. Штаерман. – М., 1957.
4. *Alföldy G.* Die römische Gesellschaft / G. Alföldy. – Stuttgart, 1986.
5. *Ardevan R.* Duumvirat et quattuorvirat dans la Dacie romaine / R. Ardevan // AMN. – 1984. – № 21.
6. *Ardevan R.* Viaţa municipală în Dacia romană / R. Ardevan. – Timişoara, 1998.
7. *Ardevan R.* La Dacia romana / R. Ardevan, L. Zerbini. – Calabria, 2007.
8. *Benea D.* Vicus Tibiscensis. Contribuţii la istoria vici-lor militari din Dacia / D. Benea // SCIVA. – 1993. – № 3.
9. *Bleicken J.* Verfassungs- und Sozialgeschichte des Römischen Kaiserreiches / J. Bleicken. – Padeborn, 1981. – Bd. 2.
10. *Branga N.* Urbanismul Daciei romane / N. Branga. – Bucureşti, 1980.
11. *Daicoviciu H.* Napoca. Geschichte einer römischen Stadt in Dakien / H. Daicoviciu // ANRW. – 1977. – Bd. II. 6.
12. *Gagé J.* Les classes sociales dans l'Empire Romain / J. Gagé. – P., 1971.
13. *Istoria României* de la începuturi până in secolui al VIII-lea / M. Petrescu-Dimbovica, H. Daicoviciu, Dan Gh. Teodor, L. Barzu, F. Preda – Bucureşti, 1995.
14. *Langhammer W.* Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus und der Decuriones / W. Langhammer. – Wiesbaden, 1973.
15. *Macrea M.* Viaţa în Dacia romană / M. Macrea. – Bucureşti, 1969.
16. *Mrozewicz L.* Arystokracja municypalna w rzymskich prowincjah nad Renem i Dunajem w okresie wczesniego Cesarstwa / L. Mrozewicz. – Poznań, 1989.
17. *Nicols J.* On the standard Size of the Ordo Decurionum / J. Nicols // Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1988. – Bd. 118.
18. *Petolescu C. C.* Cronica epigrafică a României (II) / C. C. Petolescu // SCIVA. – 1983. – № 4.
19. *Petolescu C. C.* Drobeta în timpul domniei împăratului Hadrian / C. C. Petolescu // Drobeta. – 2005. – T. 15.
20. *Piso I.* Sur la vie municipale de Sarmizegetusa / I. Piso // Studii Classice. – 1974. – T. 16.
21. *Popa A.* Cele două oraşe romane de la Apulum / A. Popa // Apulum. – 1976. – T. 14.
22. *Tudor D.* Oltenia romană / D. Tudor. – Bucureşti, 1968.
23. *Tudor D.* Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană / D. Tudor. – Bucureşti, 1968.
24. *Żyromski M.* The Elite in the Lower Danube provinces of the Roman empire in the time of principate / M. Żyromski. – Mosina, 1995.

© Акимов А. Б., 2010

Полисные магистратуры на спартокидовском Боспоре

Грибанов Д. В.

Грибанов Д. В. Полісні магістратури на спартокідівському Боспорі. Магістратури були найважливішим елементом політичного устрою боспорських полісів в IV-III ст. до н.е. Діяльність боспорських агораномів відома нам завдяки клеймам на контрольних вагових гирях і мірних посудинах. Ці джерела вказують на існування даної магістратури в найбільших містах Боспору (Пантікапеї, Німфеї, Гермонассі). Деякі боспорські агораноми були представниками аристократичних родин, які брали активну участь у громадському житті Боспору. Агонотети згадуються у двох написах з Німфею і Гермонасси. Існування цих магістратур у містах Боспору свідчить про те, що боспорські поліси зберігали традиційну політичну структуру навіть під владою Спартокідів.
Ключові слова: Боспор, поліси, магістратура, агораноми, агонотети.

Грибанов Д. В. Полисные магистратуры на спартокидовском Боспоре. Магистратуры были важнейшим элементом политического устройства боспорских полисов в IV-III вв. до н.э. Деятельность боспорских агораномов известна нам благодаря клеймам на контрольных весовых гирях и мерных сосудах. Эти источники указывают на существование данной магистратуры в крупнейших городах Боспора (Пантикапее, Нимфее, Гермонассе). Некоторые боспорские агораномы являлись представителями аристократических семей, которые принимали активное участие в общественной жизни Боспора. Агонотеты упоминаются в двух надписях из Нимфея и Гермонассы. Существование этих магистратур в городах Боспора свидетельствует о том, что боспорские полисы сохраняли традиционную политическую структуру даже под властью Спартокидов.
Ключевые слова: Боспор, полисы, магистратура, агораномы, агонотеты.

Gribanov D. V. Polis' magistracies in Spartokids' Bosporos. Magistracies were the major element of a political system of Bosporian poleis in the 4-3th centuries BC. Activity of Bosporian agoranomoi is known to us from their stamps on control weights and measure vessels. These evidences show existence of this magistracy in the largest cities of Bosporos (Pantikapaion, Nymphaion, Hermonassa). Some of Bosporian agoranomoi seemed to represent aristocratic Ionian families taking active part in public life of Bosporos. Agonothetes are mentioned in two inscriptions from Nymphaion and Hermonassa. Existence of these magistracies in the cities of Bosporos shows that Bosporian poleis kept the traditional political structure even under the rule of Spartokids.
Key words: Bosporos, poleis, magistracy, agoranomoi, agonothetes.

Вопрос о деятельности полисных магистратур в городах Боспора до сих пор остаѐтся фактически неисследованным. Источники, свидетельствующие о существовании в боспорских полисах в IV–III вв. до н.э. таких магистратур, как агораномия и агонотетия давно опубликованы, однако должным образом не оценены специалистами. Напрашивающиеся в данном случае исторические выводы о деятельности на Боспоре соответствующих полисных магистратур так и не были сделаны. В то же время, о других проявлениях полисного самоуправления на спартокидовском Боспоре написано уже довольно много [10, с. 75; 18, с. 60-61; 34, с. 150-151, 166-167; 35, с. 478-482]. Кроме этого, в последние годы активно исследуется и общая проблема боспорских полисов [8, с. 79-96; 9, с. 65-69; 13, с. 22-28; 14, с. 130-136; 21, 237-253]. Поэтому историографическую лакуну, связанную с вопросом о магистратурах, трудно объяснить лишь недостатком интереса исследователей к данной проблематике. Восполнение этого пробела позволит существенно расширить современные научные представления о внутриполитическом устройстве боспорских полисов.

В рамках данной публикации будут рассмотрены две уже упомянутые нами магистратуры – агораномия и агонотетия, существование которых на Боспоре надѐжно засвидетельствовано целым рядом эпиграфических источников. Достаточно узкая датировка всех этих источников заставляет нас ограничить хронологические рамки исследования IV–III вв. до н.э.

Агораномия

Агораномия являлась одной из самых распространѐнных магистратур и встречалась в греческом мире повсеместно [23, с. 224; 38, с. 123-124]. По самым общим оценкам название этой магистратской должности упоминается в более чем 200 надписях из 120 разных государств в период с IV в. до н.э. по III в. н.э. [RE, Bd. I, Sp. 883]. Обязательное наличие агораномов или аналогичных им магистратов в каждом полисе диктовалось естественной необходимостью регулирования торговых отношений и обустройства соответствующей городской инфраструктуры [22, с. 179-180; 40, с. 94-95]. Как сообщает Аристотель, в круг обязанностей афинских агораномов входило «наблюдение за всеми товарами, чтобы их продавали без примеси и без подделки» (*Aristot*., Athen. Pol., 51, 1). Известно также, что в Афинах агораномы контролировали сбор ряда налогов – с иностранцев (xenik4n t1lo~) (*Demosth*., LVII, 31), с торговцев на агоре (#gorÀ~ t1lo~) (*Aristoph*., Acharn., 896), с публичных домов (pornik4n t1lo~) (*Aeschin*., I, 119). При этом в Аттике кроме десяти агораномов (пяти в Афинах и пяти в Пирее) избирали также десять метрономов, для контроля над всеми весами и мерами, и тридцать пять ситофилаков (хлебных надзирателей), следивших за всем, что было связано с торговлей хлебом в городе (*Aristot*., Athen. Pol., 51, 2-3). Агораномы поддерживали порядок на агоре,

улаживали конфликты между продавцами и покупателями, следили за качеством и количеством товаров, контролировали правильность измерительных мер и, в целом, отвечали за соблюдение законов полиса в сфере торговли (*Aristoph*., Acharn., 724; 824; 968; Ran. 1406). Наконец, они имели право контролировать и, в случае необходимости, ограничивать цены тех товаров, которые продавались на агоре (*Syll*.^{3}, 344, 101) [41, с. 46-93]. Таким образом, данная магистратура традиционно обладала целым рядом важнейших функций, а для исполнявших еѐ граждан – служила важной ступенью к достижению высших постов в иерархии полисной власти (*IG*, II^2, 3602) [38, с. 123].

В лапидарной эпиграфике Боспора агораномы не упоминаются ни разу, однако о существовании данной магистратуры в крупнейших боспорских городах свидетельствуют клейма на контрольных весовых гирях и мерных сосудах [5, с. 61; 12, с. 186-192; 19, с. 62; 31, с. 71-77]. В надписях на контрольных гирях обычно указываются сокращѐнное название, сопоставимое с демотиконом [36, с. 674-693; 39, с. 204-205; 42, с. 5-6], или герб-эмблема полиса, от имени которого действовал соответствующий магистрат [42, с. 6, 22, 25], и, в отдельных случаях, имя самого агоранома с указанием его должности [36, с. 680-685]. Соответственно и среди боспорских агораномных гирь можно выделить две группы: первую с клеймами, указывающими только на принадлежность к определѐнному полису, и вторую, более ценную для нас, с упоминанием конкретных магистратов. К первой категории можно отнести несколько пантикапейских гирь с надписями «PAN», «P» и с характерными изображениями [31, с. 72-74], хорошо известными по монетной чеканке боспорской столицы (бычья голова, грифон) [15, с. 176; 33, с. 103]. Большинство из этих гирь датируется IV-III вв. до н.э. [12, с. 194; 31, с. 76-77]. Эти же типы изображений и подобные надписи встречаются и в тех клеймах на контрольных гирях, которые содержат в себе перечень действовавших агораномов. Так, в частности, одна из изданных Л. И. Чуистовой гирь имела клеймо с упоминанием двух агораномов – Исиада и Феомнеста – а также полного названия города Пантикапея [31, с. 73-74]. В 1957 году в одной из грунтовых могил пантикапейского некрополя, случайно вскрытой в результате строительных работ, была обнаружена гиря с изображением головы Сатира на лицевой стороне и агораномной надписью на обратной [31, с. 51-52]. Образ Сатира хорошо известен нам по монетной чеканке Пантикапея и, вероятно, был связан как с государственным культом Диониса [32, с. 133-136], так и с влиянием правящей династии Спартокидов, чьим «говорящим» символом его считают некоторые современные исследователи [1, с. 31]. Поэтому данную гирю с учѐтом ещѐ и места еѐ находки можно с полным основанием считать пантикапейской по происхождению. Надпись на гире гласила – «При агораномах Бакхе, Нумении, Стратоне» (`Agoranomovntwn Bakcjou Noum/niou Str=twno~). Другая гиря, найденная в Нимфее, содержала на

лицевой стороне клеймо с изображением кадуцея Гермеса и виноградной лозы с гроздью винограда, а на оборотной стороне – надпись, упоминающую трѐх агораномов [12, с. 186]. Два из трѐх имѐн читаются уверенно – это Тимей и Эпикрат, от третьего имени сохранилось лишь несколько букв и его невозможно восстановить. По мнению автора публикации, изображение виноградной лозы и грозди винограда на этой гире находит аналогии в нимфейских монетных типах периода автономной чеканки, что позволяет уверенно судить о принадлежности данного разновеса агораномам Нимфея. К названным контрольным гирям, содержащим в своѐм клейме упоминание конкретного должностного лица, следует прибавить ещѐ одну с надписью «…WN…..APOLLWN…» [31, с. 72]. Н. Л. Грач причисляла и эту гирю к нимфейским в связи с еѐ происхождением из коллекции А. В. Новикова, пополнявшейся за счѐт находок из Нимфея [12, с. 194]. Список агораномов содержался также в клейме на гире из Пантикапея, обнаруженной на горе Митридат и опубликованной В. Д. Блаватским [4, с. 205-207]. Однако, плохая сохранность клейма разновеса не позволяет прочитать имена магистратов. Согласно палеографическим данным все перечисленные «эпонимные» гири датируются IV-III в. до н.э.

Дополнительную информацию о деятельности агораномов на Боспоре можно получить, проанализировав клейма на тонкостенных мерных сосудах. Прежде всего, следует упомянуть керамическое клеймо, обнаруженное в слоях III-IV вв. н.э. на северном склоне горы Митридат [5, с. 61]. Надпись на клейме, помещѐнная в продолговатую прямоугольную рамку, сохранилась лишь частично. Лучше всего читается верхняя строчка: «…..NOMOUNTWN». Восстановление здесь #goranomovntwn не вызывает особых сомнений, особенно, учитывая уже упоминавшиеся аналогии среди клейм на боспорских весовых гирях. Имена магистратов, которые указаны после слова #goranomovntwn, восстановить невозможно из-за плохой сохранности надписи, и поэтому главным вопросом остаѐтся датировка клейма. По мнению В. Д. Блаватского, этот мерный сосуд с магистратским клеймом, как и некоторые другие керамические материалы из позднеантичных слоѐв Эспланадного раскопа, следует датировать эллинистическим или римским временем [5, с. 61]. Исходя из палеографических особенностей интересующей нас надписи, еѐ можно хронологически соотнести с агораномными клеймами на весовых гирях и датировать временем поздних Спартокидов. В том же Эспланадном раскопе в слое IV в. до н.э. был обнаружен схожий мерный сосуд с круглым клеймом, содержащим изображение в виде канфара [5, с. 53]. Тонкостенные сосуды местного производства вообще довольно часто встречались на этом участке горы Митридат, что может указывать на существование здесь, в непосредственной близости от агоры, общественного здания выполнявшего функции агораномия [5, с. 56; 24, с. 164-179]. Ещѐ более показательной является находка целого набора

мерных сосудов в одном из помещений гермонасского «пританея» IV в. до н.э. [19, с. 62]. Из четырѐх найденных там тонкостенных ойнохой, три имеют агораномные клейма. В двух из этих клейм упоминается агораном Аполлодор, а в третьем – Поликсен, сын Сатириона. По характеру письма гермонасские клейма можно датировать второй половиной IV в. до н.э. Резиденция агоранома (или агораномов), вероятно, располагалась в гермонасском «пританее», который, по мнению А. К. Коровиной, примыкал к агоре, составляя с ней единый архитектурный комплекс [19, с. 58-63].

Помимо этого следует также отметить несколько анэпиграфных керамических клейм из Фанагории и Горгиппии, содержащие характерные изображения – голова Сатира, голова Афины, колос в венке из листьев плюща [6, с. 299; 7, с. 28; 17, с. 17-18]. Аналогичные типы изображений встречаются в боспорской нумизматике и керамической эпиграфике, а, значит, и данные клейма следует рассматривать в качестве магистратских и, возможно, агораномных [1, с. 31; 15, с. 171-172].

Отрывочные сведения, получаемые нами из магистратских клейм, не позволяют сформулировать исчерпывающие выводы о количественном составе коллегии агораномов или о частоте избрания на эту должность одних и тех же представителей полисной элиты. Тем не менее, можно предположить, что так же, как и в соседней Ольвии, в Пантикапее и Нимфее в IV-III вв. до н.э. действовали коллегии агораномов в составе трѐх человек. На это указывают агораномные клейма, содержащие упоминание именно такого количества одновременно действовавших магистратов. В клеймах на гермонасских мерных сосудах упоминается по одному агораному, но этот факт нельзя рассматривать в качестве доказательства персонального характера данной магистратуры в Гермонассе. В греческой эпиграфике хорошо известны случаи, когда упоминание в официальных надписях не всей коллегии агораномов, а отдельных еѐ представителей объяснялось разделением функций и специализацией членов данной коллегиальной магистратуры [43, с. 320-321]. Очевидно, и гермонасская агораномия представляла собой коллегиальную магистратуру. Учитывая общую немногочисленность, имеющихся у нас свидетельств, нельзя исключать и того, что коллегии агораномов могли также действовать в других крупных боспорских полисах – Фанагории, Феодосии и Горгиппии. В отношении Фанагории и Горгиппии это косвенно подтверждается находками характерных анонимных клейм на мерных сосудах. В отношении Феодосии подобное предположение основано на общей оценке политического и торгово-экономического значения данного полиса, обладавшего крупной сельскохозяйственной хорой и служившего морскими воротами боспорской внешней торговли [26, с. 79-102].

Из надписей на агораномных клеймах нам известны имена как минимум десяти магистратов – Исиада, Аполлония (или Аполлонида),

Феомнеста, Тимея, Эпикрата, Бакха, Нумения, Стратона, Аполлодора и Поликсена. Эти имена встречаются и в лапидарной эпиграфике Боспора. Сопоставление всех эпиграфических свидетельств позволяет предположить, что некоторые из агораномов (Эпикрат, Тимей, Феомнест, Аполлодор) являлись представителями влиятельных боспорских семей, принадлежавших к родовой ионийской знати (КБН, 207, 912, 971, 1036, 1137). Для них исполнение агораномии могло быть средством поддержания своего высокого социального статуса, что было характерно и для соседних эллинских государств – Ольвии, Истрии, Херсонеса [3, с. 192-193, 245-248; 16, с. 79; 20, с. 132-133].

Агонотетия

Агонотеты являлись должностными лицами, ответственными за организацию агонов [RE, Bd. I, Sp. 870-877]. Они следили за правильностью проведения состязаний и исполняли роль спортивных судей, оценивавших выступления участников и выбиравших победителя. В сферу их компетенции входил и контроль над расходованием финансовых средств, предназначенных для организации агонов. Зачастую агонотеты в рамках своих обязанностей были вынуждены осуществлять дополнительные траты из собственных средств. Это определяло повышенные требования к финансовой состоятельности граждан, выбиравшихся агонотетами. С этой же особенностью агонотетии был связан и дуалистический характер данной должности, которая могла являться как обычной магистратурой, так и литургией, предполагавшей максимальную степень личных денежных трат со стороны исполнявшего еѐ гражданина полиса [DAGR, Tome I, Vol. 1, P. 148-150].

Деятельность агонотетов в государстве Спартокидов известна нам благодаря упоминанию этой должности в двух боспорских надписях IV в. до н.э. Надпись из Гермонассы времени правления Перисада I сообщает о неком Месторе, сыне Гиппосфена, который после отбытия агонотетии посвятил Аполлону Врачу статую (надпись выбита на плите, являвшейся постаментом этой статуи) (КБН, 1039). В сущности, таким же посвящением является и недавно опубликованная нимфейская надпись, нанесѐнная на фасадную балку архитрава, перекрывавшую парадный вход-пропилеи (в надписи обозначенный как «eösodo~» – «вход») [27, с. 368-376; 28, с. 99-121; 29, с. 157-175]. В данном случае отбывший агонотетию Теопропид, сын Мегакла, посвятил Дионису целый архитектурный объект – пропилеи, которые, вероятно, служили входом на территорию святилища Диониса или вели к нимфейскому театру, где и проводились агоны [28, с. 107]. Это посвящение свидетельствует об очень высоком имущественном положении дедиканта, вероятно, потратившего немалые средства на возведение пропилеев. Подобные дорогие «подарки» полису в виде монументальных построек, осуществлялись с целью обеспечения высокой политической репутации и одобрения со стороны гражданского коллектива. Это открывало дорогу к занятию более высоких должностей в полисной иерархии власти (НЭПХ, II, 129). Как отмечают в своей статье

О. А. Соколова и Н. А. Павличенко, имена Теопропид и Мегакл больше не встречаются в боспорской эпиграфике, хотя хорошо известны по надписям из других греческих государств [28, с. 104]. То же самое можно сказать и об именах Местор и Гиппосфен, которые на Боспоре встречаются только в гермонасской надписи. Впрочем, редкость этих имѐн лишь подчѐркивает тот факт, что они имели явно аристократический характер [2, с. 156]. Посвящения Дионису и Аполлону от агонотетов свидетельствуют о том, что в IV в. до н.э. в Нимфее и Гермонассе проводились торжества в честь этих богов, в программу которых входили и агоны (вероятно, мусические). Важно отметить, что и в метрополии боспорских полисов – Милете – агонотеты являлись главными распорядителями агонов, проводившихся в рамках праздника Дионисий (Milet, I, 3, 152a). Подобная культовая и агональная практика имеет аналогии и в других государствах Северного Причерноморья. Праздник в честь Диониса существовал в Ольвии, что засвидетельствовано почѐтным декретом Каллиника (IOSPE, I^2, 25). Херсонесские литературно-музыкальные состязания также, вероятно, входили в программу Дионисий (IOSPE, I^2, 433; НЭПХ, II, 127). В херсонесских агонистических надписях упоминаются и агонотет (IOSPE, I^2, 620), и гимнасиарх (IOSPE, I^2, 436).

Судя по посвящению Теопропида, исполнение агонотетии являлось прерогативой богатейших граждан, готовых тратить значительные средства на общественные нужды. Эти траты, осуществлявшиеся такими магистратами как агонотеты и агораномы, могли исполнять роль важнейшего фактора в поддержании социальной стабильности внутри полисных общин. Очевидно, на Боспоре в IV-III вв. до н.э. такое явление как эвергетия имело не меньшее значение, чем в соседних эллинских государствах.

Рассмотренные нами материалы, свидетельствующие о деятельности магистратур, подтверждают тот факт, что полисная организация власти и полисные традиции управления на Боспоре не утратили своего значения и после образования единого территориального государства под эгидой династии Спартокидов. Очевидно, количество полисных магистратур на спартокидовском Боспоре не исчерпывалось только лишь двумя должностями. Однако исследование и тех двух магистратур, существование которых в боспорских полисах подтверждено эпиграфическими материалами, приводит нас к важным выводам об организации полисного самоуправления на спартокидовском Боспоре. Наличие в крупнейших боспорских городах магистратов, которые должны были регулярно переизбираться, указывает и на деятельность законодательных органов, осуществлявших это переизбрание. Очевидно, данная функция могла принадлежать Советам боспорских полисов, в то время как Народные собрания созывались лишь в исключительных случаях, как это было в 309 г. до н.э. в Пантикапее. Это преобладание Советов над Народными собраниями в боспорских полисах уже в римскую эпоху засвидетельствовано отдельными лапидарными надписями (КБН,

979, 982, 983, 1118). В спартокидовское время эти же олигархические тенденции прослеживаются в фактах активного участия представителей элитарных слоѐв полисного гражданства в осуществлении агораномии и агонотетии. Возможно, это было созвучно и тому процессу, который В. Эренберг называл усилением роли «неполитических» магистратур в полисах, входивших в состав централизованных эллинистических монархий [37, с. 195-196]. В любом случае, исследование магистратур даѐт очень важный материал для реконструкции политического устройства боспорских полисов и изучения роли полисных общин в государственной структуре спартокидовского Боспора.

Примечания

1. *Анохин В. А*. Монетное дело Боспора / В. А. Анохин. – К., 1986.
2. *Белецкий А. А., Яковенко Э. В.* Новые эпиграфические находки в скифских курганах Керченского полуострова / А. А. Белецкий, Э. В. Яковенко // ВДИ. – 1969. – №3. – С. 146–162.
3. *Блаватская Т. В*. Западнопонтийские города в VII-I вв. до н.э. / Т. В. Блаватская. – М., 1952.
4. *Блаватский В. Д*. О пантикапейской весовой системе / В. Д. Блаватский // СА. – 1955. – № 23. – С. 198–209.
5. *Блаватский В. Д*. Отчѐт о раскопках Пантикапея в 1945–1949, 1952 и 1953 гг. / В. Д. Блаватский // МИА. – 1962. – № 103. – С. 6–89.
6. *Блаватский В. Д*. Раскопки в Фанагории в 1938-1939 гг. / В. Д. Блаватский // ВДИ. – 1940. – № 3. – С. 287–300.
7. *Блаватский В. Д*. Раскопки некрополя Фанагории / В. Д. Блаватский // МИА. – 1951. – № 19. – С. 26–38.
8. *Виноградов Ю. А*. К проблеме полисов в районе Боспора Киммерийского / Ю. А. Виноградов // АМА. – 1993. – Вып. 9. – С. 79–96.
9. *Виноградов Ю. А*. О полисах в районе Боспора Киммерийского / Ю. А. Виноградов // Античные полисы и местное население Причерноморья. – Севастополь, 1995. – С. 65–69.
10. *Гайдукевич В. Ф*. Боспорское царство / В. Ф. Гайдукевич. – М.; Л., 1949.
11. *Гайдукевич В. Ф*. Строительные керамические материалы Боспора / В. Ф. Гайдукевич // ИГАИМК. – 1935. – Т. 104. – С. 238–315.
12. *Грач Н. Л*. Свинцовые гири из Нимфея и некоторые вопросы боспорской весовой метрологии / Н. Л. Грач // ТГЭ. – 1976. – Вып. XVII. – С. 186–192.
13. *Завойкин А. А*. Боспор: территориальное государство и полис / А. А. Завойкин // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. – 2001. – Ч. 1. – С. 22–28.
14. *Завойкин А. А*. Киммерида – полис на Киммерийском Боспоре / А. А. Завойкин // ПИФК. – 1997. – №4. – С. 130-136.
15. *Зограф А. Н*. Античные монеты / А. Н. Зограф // МИА. 1951.– № 16.

16. *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический в первых веках нашей эры / В. И. Кадеев. – Харьков, 1981.
17. *Кобылина М. М.* Фанагория / М. М. Кобылина. – М., 1989.
18. *Колобова К. М.* Политическое положение городов в Боспорском государстве / К. М. Колобова // ВДИ. – 1953. – №4. – С. 45–71.
19. *Коровина А. К.* Гермонасса. Античный город на Таманском полуострове / А. К. Коровина. – М, 2002.
20. *Крапивина В. В.* Коллегия агораномов в Ольвии / В. В. Крапивина // БИ. – 2004. – Вып. 5. – С. 127–141.
21. *Кузнецов В. Д.* Полис на Боспоре (эпоха архаики) / В. Д. Кузнецов // ДБ. – 2001. – №4. – С. 237–253.
22. *Кулишер И. М.* Очерк экономической истории Древней Греции / И. М. Кулишер. – Л., 1925.
23. *Латышев В. В.* Очерк греческих древностей. Ч. 1. Государственные и военные древности / В. В. Латышев. – СПб., 1897.
24. *Марченко И. Д.* О планировке северного района Пантикапея (К проблеме изучения агоры) / И. Д. Марченко // СА. – 1979. – № 2. – С. 164–179.
25. *Никулина Н. М.* Керамическое клеймо с головой Афины из раскопок Фанагории / Н. М. Никулина // ВДИ. – 1981. – № 4. – С. 64–72.
26. *Петрова Э. Б.* Античная Феодосия: история и культура / Э. Б. Петрова. – Симферополь, 2000.
27. *Соколова О. Ю.* Новая надпись из Нимфея (Предварительное сообщение) / О. Ю. Соколова // ДБ. – 2001. – №4. – С. 368–376.
28. *Соколова О. Ю., Павличенко Н. А.* Новая посвятительная надпись из Нимфея / О. Ю. Соколова, Н. А. Павличенко // Hyperboreus. – 2002. – Vol. 8. – Fasc. 1. – С. 99–121.
29. *Тохтасьев С. Р.* Боспор и Синдика в эпоху Левкона I / С. Р. Тохтасьев // ВДИ. – 2004. – №3. – С. 157–175.
30. *Федосеев Н. Ф.* Три новых клейма на тонкостенных сосудах / Н. Ф. Федосеев // СА. – 1991. – № 2. – С. 244–247.
31. *Чуистова Л. И.* Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье / Л. И. Чуистова // Археология и история Боспора. – Симферополь, 1962. – Вып. 2. – С. 11–123.
32. *Шауб И. Ю.* Некоторые аспекты культа Диониса на Боспоре в IV в. до н.э. / И. Ю. Шауб // Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. – СПб., 1999. – С. 133–136.
33. *Шелов Д. Б.* Монетное дело Боспора VI-II вв. до н.э. / Д. Б. Шелов. – М., 1956.
34. *Шелов-Коведяев Ф. В.* История Боспора в VI-IV вв. до н.э. / Ф. В. Шелов-Коведяев // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1984 год. – М., 1985. – С. 5–187.
35. *Яйленко В. П.* Магические надписи Боспора / В. П. Яйленко // ДБ. – 2005. – Т. 8. – С. 465–514.

36. *Babelon E., Blanchet J. -A.* Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque nationale / *E. Babelon, J. -A. Blanchet*. – Paris, 1895.
37. *Ehrenberg V.* The Greek State / *V. Ehrenberg*. – New York, 1960.
38. *Geagan D.* The Athenian constitution after Sulla / *D. Geagan* // Hesperia: Supplement. XII. – Princeton; New Jersey, 1967.
39. *Davidson G.* The minor objects / *G. Davidson* // Corinth. – 1952. – Vol. 12.
40. *Hansen M. H.* Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State / *M. H. Hansen*. – Oxford, 2006.
41. *Huvelin P., Schulhof E.* Fouilles de Délos, exécutíes aux frais de M. le Duc de Loubat (1905) / *P. Huvelin, E. Schulhof* // BCH. – 1907. – Vol. 31. – № 1. – P. 46–93.
42. *Lang M., Crosby M.* Weights, measures and tokens / *M. Lang, M. Crosby* // The Athenian Agora. – 1964. – Vol. 10.
43. *Salviat Fr.* Dédicaces de magistrats à Thasos / *Fr. Salviat* // BCH. – 1958. – Vol. 82. – № 1. – P. 319–328.

© Грибанов Д. В., 2010

Роль религии в жизни римлянки эпохи Республики

Селевко Ю. П.

Селевко Ю. П. Роль релігії в житті римлянки епохи Республіки. У статті підкреслюється, що участь жінок в релігійному житті Стародавнього Риму компенсувала їм відсутність політичних прав та обмеженість їх економічної діяльності, дозволяла їм взяти участь в житті римського суспільства. Автор доводить, що римлянки грали важливу й самостійну роль в релігійному житті, але, як і в інших сферах діяльності, не займали лідерських позицій.
Ключові слова: релігія, культ, жінки, Стародавній Рим.

Селевко Ю. П. Роль религии в жизни римлянки эпохи Республики. В статье подчеркивается, что участие женщин в религиозной жизни Древнего Рима компенсировало им отсутствие политических прав и ограничение их экономической деятельности, позволяло им принять участие в жизни римского общества. Автор делает вывод, что римлянка играла важную и самостоятельную роль в религиозной жизни, но, как и в других сферах деятельности, не занимала лидирующих позиций.
Ключевые слова: религия, культ, женщины, Древний Рим.

Selevko Y. Role of Religion in Life of the Women in the Roman Republic. In the article is underlined that religious activity of the women compensated them absence of the political rights and restriction of their economic activity, allowed them to take part in the life of the Roman society. The author draws a conclusion that Roman women played an important and independent role in the religious life, but either as in the other spheres of activity did not occupy the position of a leader.
Key words: religion, cult, women, Ancient Rome.

Римская религия способствовала сплочению граждан в единый коллектив. Ее главнейшим заданием было обеспечение мирного сосуществования с богами, гарантировавшего спокойную и благополучную жизнь. На решение этой задачи были направлены усилия всех римлян – как мужчин, так и женщин. Но если перед римлянами мужчинами были открыты и другие сферы деятельности во благо общины (общественно-политическая, социально-экономическая), то основной массе римских женщин была доступна только религиозная деятельность. В эпоху Республики традиционная римская религия еще пользовалась авторитетом в глазах римлян, а восточные культы только начинают проникать в Древний Рим. Поэтому выявление значения религии для римлянок и форм их участия в религиозной деятельности позволит определить степень вовлечения женщин в общественную жизнь римского государства эпохи Республики, показать особенности их положения.

Исследование роли римлянок в религиозной жизни Древнего Рима возможно благодаря тому, что в произведениях античных авторов упоминалась религиозная деятельность женщин. По сочинениям Полибия, Плутарха, Тита Ливия, Авла Геллия можно составить представление о различных формах участия римлянок в религиозной жизни. Художественные произведения Плавта, Проперция, Овидия, Тибулла позволяют увидеть не только роль женщин в религиозной жизни, но и ее значение для них.

Ряд аспектов религиозной деятельности римлянок привлекал внимание исследователей как отечественных, так и зарубежных. Н. Тумасов [6, с. 41-47], А. И. Немировский [4, с. 64-79], Е. М. Штаерман [8, с. 39-45], М. Биэрд [9, p. 166-177], К. Мустакалио [10, p. 29-41], А. Стаплс [13, p. 139-154] рассматривали участие римлянок в публичных культах и деятельность жриц. Но, делая главный акцент на характеристике особенностей культов, авторы, фактически, не показывают значения культовой деятельности в жизни женщин. В работах, посвященных изучению положения римлянок, их участие в религиозной жизни оценивается по-разному. Ряд ученых отмечает, что женщины играли важную роль в религии Древнего Рима как жрицы и участницы отправления культов [1, с. 36-37; 11, p. 165]. Другая группа исследователей подчеркивает, что публичная

религиозная власть принадлежала мужчинам, а женщины играли вспомогательную, второстепенную роль, участвовали в религиозной деятельности, как бы находясь за сценой [7, с. 67-68; 3, с. 181-183].

Неоднозначная оценка исследователями роли женщин в религиозной жизни республиканского Рима вызывает необходимость дальнейшего изучения и предпринимается в данной статье. Необходимо также определить роль религии в жизни римлянок, особенности участия женщин в религиозной жизни Древнего Рима.

Практически все религиозные обряды в Древнем Риме проходили при непосредственном участии или в присутствии женщин. В случае, когда римскому государству угрожала опасность (война или эпидемия) и сенат устраивал общенародные моления, отдельно оговаривалась необходимость участия в них не только мужчин, но и женщин (Liv. III. 5.14; III. 7.6-7; XXI. 46. 2; XXI. 1.18-20). Принимали участие римлянки в молениях богам, которые учреждались и в случае побед римлян (Liv. V. 23.2; XXVII. 51.8-9).

Таким образом, данные источников позволяют сделать вывод, что римлянки участвовали в общегосударственных религиозных церемониях. Их участие было не единичным или экстраординарным событием, а обыкновенной практикой, к которой обращалось римское государство с целью сплотить гражданский коллектив перед лицом общей опасности, своего рода негласной обязанностью римлянок, их долгом перед общиной.

Римлянка участвовала и в совершении обрядов семейной религии – религии очага и предков, во главе которой стоял отец семейства (*pater familias)*. Семейный культ передавался только от отца к сыну (Cic. De legib. II. 19). Вступая в брак *cum manu*, женщина отрекалась от религии отца и приобщалась к религии мужа. Она считалась непостоянной фигурой в домашнем культе и поэтому не занимала в нем главенствующего места [7, с.77]. Ее роль была вспомогательной, но, в то же время, женщина считалась необходимой в этих священнодействиях фигурой. Она следила, чтобы очаг – место почитания домашних богов, не погас и оставался чистым, обращалась к божествам с молитвами в радостные и печальные минуты жизни, могла сама совершать бескровные жертвоприношения (Plaut. Trinum. 40-43; Horat. Carm. III.14.5-8, 23. 1-4; Ovid. Trist. I. 3. 41-43).

Участвовали римлянки и в культе отдельных богинь. Они поклонялись *Bona Dea* – богине-целительнице, покровительнице плодородия и растительности [4, с. 77]. В ночь с 3 на 4 ноября в доме консула происходило богослужение в ее честь. Главную роль в нем играли жены и матери высших магистратов, а также весталки (Plut. Cic. 19; Tib. Eleg. III. 5. 7-8). Дом, где совершалось священнодействие, должны были покинуть не только мужчины, но и животные мужского пола, а изображения мужчин завешивались (Plut. Rom. Quest. 20; Plut. Ceas. 9; Juv. Sat. II.6. 339-341). Во время праздника женщины вдевали в

волосы пурпурные ленты, дом украшали арками из ветвей деревьев (кроме миртовых), приносили в жертву свинью, пили вино, которое называли молоком, и все это сопровождалось музыкой и пением гимнов (Plut. Ceas. 9). Во время богослужения нарушались основные запреты для женщин: они сами руководили жертвоприношением, в качестве жертв использовали животных, пили вино [3, с. 201].

Ежегодно 1 марта в честь Юноны праздновались Матроналии. Замужние римлянки в одежде с распущенными узлами приносили богине жертвы (цветы и ладан) и молились о семейном счастье (Ovid. Fast. III. 253-258). К этой богине обращались за помощью во время родов (Ovid. Fast. II. 449-452, III. 245-258; Catul. 34. 13-14).

Покровительство женщинам оказывала и Фортуна (*Fortuna Muliebris*). Она была богиней плодородия и материнства. Входить в святилище и прикасаться к ее статуе разрешалось лишь женщинам, которые состояли в одном браке (Dionys. VIII. 56.4). К. Мустакалио справедливо подчеркивает, что этот культ носил материнский и созидающий характер [10, p.127, 131].

Только римлянки, бывшие замужем один раз, могли приносить жертвы на алтаре Плебейской Стыдливости (*Pudicitia*). Ведущую роль в учреждении этого культа сыграла Виргиния, дочь Авла жена Луция Волумния, выделившая в 296 г. до н.э место для этого алтаря в своем жилище (Liv. X. 23.6-7). Культ был основан по аналогии с культом Патрицианской Стыдливости, от которого Виргиния была отлучена из-за своего брака с плебеем. Приносить жертвы на этом алтаре, как и на более древнем – патрицианском, могла матрона, признанная безупречно скромной и единобрачной (Liv. X. 23.9). Как видим, несмотря на то, что основание культа было мужской прерогативой, в реальной жизни это право признавалось и за женщинами.

Только единомужние могли участвовать в поклонении *Mater Matuta* – богине утренней зари, несущей добро. Праздник в ее честь – Матралии отмечался ежегодно 11 июня. В этот день матроны вводили в храм рабыню, а потом изгоняли ее бичом (Ovid. Fast. VI. 551-558). Другой особенностью культа было то, что матери молились сначала за детей своих сестер, а только потом – за своих собственных (Ovid. Fast. VI. 559-562). Это указывает на древность культа, несомненно, восходящего еще к семейным отношениям в материнском роде [4, с.75]. Рабыни исключались из культа *Mater Matuta*, так как в них видели наложниц, нарушительниц устоев моногамной семьи – ведь богиня была защитницей матрон и единобрачия [12, p. 89].

Римлянки почитали Венеру, которой молились о красоте своих детей, и о продлении собственной молодости и красоты (Juv. Sat. IV. 10.289-291; Ovid. Fast. IV. 155-156). 1 апреля отмечался праздник Венеры Обращающей сердца (*Verticordia*), которая охраняла женщин от супружеской неверности и помогала поддерживать в семье мир и согласие (Ovid. Fast. IV. 148-149, 157-160). 23 апреля отмечался

праздник Венеры *Meretriles*, которой поклонялись продажные женщины (Ovid. Fast. IV. 863). В праздник, посвященный Церере – богине покровительнице плодородия, женщины надевали белые одежды (Ovid. Fast. IV. 619-620). Ее культ требовал соблюдения поста, во время которого римлянки готовили хлеб из муки, сделанной из размолотых каштанов (Plin. Nat. Hist. XV.25.92). Почитали женщины и богиню распускающихся цветов – Флору, в праздник которой одевали разноцветные пестрые одежды (Ovid. Fast. IV. 945-946, V. 347-348,356). Своей защитницей и помощницей при родах римлянки считали Диану, к храму которой они совершали факельные процессии (Horat. Carm. III.22.1-4).

Таким образом, римские богини являлись олицетворением специфически женского образа жизни, были призваны воплотить надежды женщин на счастливую семейную жизнь, защитить их положение жены и матери, оказывать помощь женщинам в выполнении их главных функций – рождении детей и ведении домашнего хозяйства. Участие в культах требовало от римлянок соответствия определенным моральным стандартам, например, соблюдать верность мужу, в том числе и после его смерти.

Еще одной формой участия римлянок в религиозной жизни государства было принятие и распространение новых религиозных культов. По мнению ряда исследователей, это было связано с тем, что восточные культы, в отличие от традиционной римской религии, признавали и принимали римлянок, уделяли внимание их внутреннему миру [5, с. 232; 2, с. 29]. Однако в полной мере с этим суждением согласиться нельзя, поскольку и в римской религии женщины допускались к обрядам, и были жрицы, пользовавшиеся авторитетом в обществе.

В 204 г. до н.э. учреждается культ Великой Матери богов – Кибелы. Ее принимали первые матроны Рима, среди которых была и прославившаяся служением этой богине Клавдия Квинта (Liv. XXIX. 14.10-12). После Второй Пунической войны в Риме распространились мистерии в честь бога Вакха. Первоначально культ был женским, но в результате реформы Анны Пакулы в него стали посвящать мужчин. Разоблачение преступных действий, совершавшихся под прикрытием культа, привело к запрету Вакханалий в 186 г. до н.э., а участие в них женщин получило негативную оценку современников (Liv. XXXIX. 13. 8-14).

С середины II в. до н.э. в римском государстве, особенно в Кампании, распространился культ Исиды. Он был ярким и впечатляющим, имел ежедневные и ежегодные церемонии, строгую иерархию жрецов и жриц. Почитательницы Исиды носили льняные одежды, участвовали в пышных церемониях (Ovid. Fast. II. 13.17; Plin. Nat. hist. XV. 25. 92). В I в. до н.э. чтобы ослабить возросшее влияние

этого культа были приняты некоторые принудительные меры. Но храмы Исиды никто так и не посмел разрушить (Val. Max. I. 3.4).

Обращались римлянки к богам и индивидуально, с личными просьбами. Так, Гораций, высмеивая суеверия женщин, пишет о матери, которая молится о выздоровлении ребенка и дает обет искупать его в Тибре (Horat. Sat. II. 3. 288-295). Полибий сообщает о матери Публия Эмилиана, обходившей храмы и приносившей жертвы богам, чтобы его брат был избран эдилом (Polyb. X. 4. 4). Проперций пишет о женщине, обращавшейся к Весте за истолкованием своих снов (Prop. Eleg. II. 29b. 4-6).

Римлянки выезжали на религиозные процессии на колесницах, запряженных породистыми лошадьми или в носилках, за ними несли корзины, кубки и другую жертвенную утварь, сами они были одеты в наилучшие наряды (Polyb. 32. 12. 3-5; Ovid. Eleg. I. 3. 41-43; Ovid. Ars. Amat. I. 77-78, II.393; Tib. Eleg. I. 3. 23; Juv. Sat. VI. 522). Участие в публичных культах позволяло женщинам выйти из дома, покинуть привычный мир семьи, окунуться в иную деятельность, которая к тому же официально поощрялась римским государством. Женщины завязывали отношения друг с другом, формировалась своеобразная негласная организация женщин. По мнению К. Мустакалио, следы подобного объединения женщин, участвовавших в одних и тех же культах, можно видеть уже в организации женской миссии в лагерь Кориолана [10, p. 128]. Вероятно, подобные связи могли использоваться женщинами и для оказания друг другу личной поддержки и помощи.

Доказательством важной роли женщины в религиозной сфере могут служить функции жриц. Большим влиянием в римском обществе пользовались весталки – жрицы Весты, богини домашнего очага и огня, горевшего в нем, покровительницы государства, которое должно было существовать до тех пор, пока горит огонь и хранятся священные реликвии в храме Весты [8, с. 58].

В коллегию весталок, числом шесть человек, великий понтифик выбирал девочек шести – десяти лет из патрицианских семей, но затем этот круг расширился за счет дочерей плебеев. Срок службы весталок продолжался тридцать лет (Gell. Att. Noct. VI.7). Их культовые обязанности были очень широки. Весталки поддерживали священный огонь, хранили священные реликвии, приносили в жертву кашицу из размолотых зерен с солью. Они должны были следить за чистотой храма. Дни с 7 по 15 июня были посвящены очищению храма Весты. Этот праздник имел траурный характер: весталки совершали поминовение усопших. Ежегодно 1 марта они гасили и возрождали огонь в святилище Весты трением сухих веток счастливого дерева (Liv. V. 52.7; Ovid. Fast. VI. 445). Молитвам весталок приписывалась большая сила, поэтому они участвовали и в культах других божеств, имели право приносить жертвы. В Фордицидии старшая весталка сжигала телят, вырезанных из коров, которые приносились в жертву

Матери – Земле, чтобы обеспечить богатый урожай и приплод скота (Ovid. Fast. IV. 639 – 640). Во время Палилий, весталки раздавали народу пепел этих телят, кровь «октябрьского коня» и бобовую солому в качестве очистительных средств (Ovid. Fast. IV. 639 – 640). 14 мая весталки бросали с моста куклы Аргеев (Ovid. Fast. V. 623 – 624). Во время Консуалий они приносили жертву Консу. Вместе с матронами весталки участвовали в празднике *Bona Dea*, во время которого также совершались жертвоприношения (Ovid. Fast. VI. 713 – 714).

Разнообразие религиозных функций весталок указывает на важность занимаемого ими места в религиозной жизни Древнего Рима. Доказательством авторитета весталок является и особое отношение к ним общества. В отличие от других женщин, весталка считалась правоспособной и свободной от отеческой власти (Gai. I. 130). За ней признавалось право выступать свидетельницей в суде и самой себя защищать, она могла составлять завещание и вести свои дела без опекуна (Plut. Numa. 10). Среди почетных привилегий весталки было право помилования, если она случайно встречала преступника, которого вели на казнь. Они могли быть похоронены в черте города. Весталок, как символ их священной власти сопровождал ликтор [13, p. 145]. Личность весталки считалась священной и неприкосновенной (Gell. Att. Noct. VI. 7; 41, 10).

В римской религии почти каждое божество мужского пола имело соответствующее ему божество женского пола. Поэтому жена жреца Юпитера была жрицей Юноны – фламиникой [6, с. 49]. Подобно своему супругу, она должна была постоянно выполнять жреческие обязанности и соблюдать ряд табу (Gell. Att. Noct. X. 15). Она не могла подниматься на лестницу более чем в три ступени. Во время очищения храма Весты ей не разрешалось стричь ногти и расчесывать волосы (Ovid. Fast. VI. 229-232). Вся ее одежда была изготовлена обязательно из шерсти, без примеси льна. Последнее обстоятельство свидетельствует о давности возникновения жреческих функций фламиники, когда люди пользовались только шерстяной одеждой [4, с. 78]. Кроме служения Юноне, фламиника участвовала в общественных праздниках, в поминальные дни появлялась в траурной одежде. Она носила жертвенный нож и приносила в жертву Юпитеру по базарным дням (каждый девятый день) барана [6, с. 49].

Образ жизни фламиники и ее мужа должен был демонстрировать прочность семейных уз, скромность, простоту и умеренность в повседневной жизни, и, таким образом, служить моделью идеальной семьи. Брак жреца Юпитера рассматривался как «священный союз», от которого зависели судьбы общины: рождаемость детей, плодородие полей, размножение стад [4, с. 79]. Супруг не мог развестись с фламиникой, а после ее смерти не мог жениться вновь [6, с. 43].

Значительно меньше известно о других женщинах жрицах. Так, «царица жертвоприношений» (regina sacrorum) была женой rex

sacrorum, должна была происходить из патрицианского рода, и могла исполнять жреческие обязанности, только состоя в браке, как и фламиника. На календы (первый день каждого месяца) она приносила в жертву Юноне свинью или овцу [3, с. 193; 4, с. 122]. Право приносить жертвы имели и саллийские девы. Они составляли женскую часть саллиев, носили остроконечный колпак и воинский плащ, приносили жертвы в древнем царском дворце [3, с. 195].

Таким образом, участие женщины в публичных священнодействиях позволяло ей ощутить себя членом римской гражданской общины, что для не обладавшей политическими правами римлянки, имело большое значение. Активное участие в религиозной жизни было немаловажно и для самосознания женщин, так как во всех иных сферах общественной деятельности они выступали на вторых ролях. Однако в обществе, основанном на неравенстве полов, и не могло быть иначе. Женщины и в религии не занимали лидирующих позиций. Но важно другое – присутствие и участие женщин в священнодействиях было обязательным, в отличие от, например, политической сферы, из которой они были исключены полностью. Эта общественная значимость религиозных обрядов способствовала тому, что женщины отводили религии важное место в своей жизни. Определенную роль играло и эмоциональное воздействие, которое оказывали религиозные ритуалы, что возможно, и способствовало широкому распространению среди женщин восточных культов, вызывавших более сильные ощущения. В значительной мере религиозность римских женщин объяснялась удовлетворением их потребности в общении и возможностью быть причастными к коллективным переживаниям, которых им, ограниченным стенами дома и рамками семьи, так не хватало.

Примечания

1. *Буассье Г.* Римские женщины и их воспитание и положение в обществе: [пер. с фр.] / Г. Буассье. – СПб., 1875.
2. *Вардиман Е.* Женщина в древнем мире: [пер. с пол.] / Е. Вардиман. – М., 1990.
3. *Гуревич Д.* Повседневная жизнь женщины в Древнем Риме: [пер. с фр.] / Д. Гуревич, М. – Т. Рапсат Шарлье. – М., 2006.
4. *Немировский А. И.* Идеология и культура раннего Рима / А. И. Немировский. – Воронеж, 1964.
5. *Робер Ж. – Н.* Рождение роскоши. Древний Рим в погоне за модой: [пер. с фр.] / Ж. – Н. Робер. – М., 2004.
6. *Тумасов Н.* Религиозно-общественные учреждения древне языческого Рима / Н. Тумасов. – Киев, 1880.
7. *Фюстель де Куланж Н.* Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима: [пер. с фр.] / Н. Фюстель де Куланж. – М., 1903.

8. *Штаерман Е. М.* Социальные основы религии Древнего Рима / Е. М. Штаерман. – М., 1987.
9. *Beard M.* Re-reading (Vestal) Virginity/ M. Beard // Women in Antiquity: New Assesment / R. Hawley, B. Levick. – L.; N. -Y., 1995. – P. 166–177.
10. *Mustakalio K.* Some aspects of the Story of Coriolanus and the Women behind the Cult of Fortuna Muliebris / K. Mustakalio // Roman Empire Policy and other Studies in Roman history. – 1991. – Vol. 91. – P. 29–41.
11. *Peppe L.* Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in eta repubblicana / L. Peppe. – Milano, 1984.
12. *Saller R. P.* Symbols of Gender and Status in the Roman Household / R. P. Saller // Women and Slaves in Greko-Roman Culture: Differentials Equations / Sh. Murnaghan, S. R. Joshel. – L.; N-Y., 1998. – P. 85–92.
13. *Staples A.* From Good Goddess to Vestal Virgins: Sex and Category in Roman Religion / A. Staples. – L., 1998.

© Селевко Ю. П., 2010

Історія України

Універсальна і кредитна кооперація в системі сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу

Бутенко В. І., Філіппов К. В.

Бутенко В. І., Філіппов К. В. Універсальна і кредитна кооперація в системі сільськогосподарської кооперації українського села в період непу. В статті розглядаються питання розвитку, місця, ролі і значення універсальної і кредитної кооперації в українському селі 20-х рр. ХХ ст. Ці види сільськогосподарської кооперації завоювали прихильність селянства. Кредитна кооперація мала великий економічний потенціал, але політика суцільної колективізації призвела до її насильницької ліквідації.
Ключові слова: система кооперації, універсальна кооперація, кредитна кооперація.

Бутенко В. И., Филиппов К. В. Универсальная и кредитная кооперация в системе сельскохозяйственной кооперации украинского села в период нэпа. В статье рассматриваются вопросы развития, места, роли и значения универсальной и кредитной кооперации в украинском селе 20-х гг. XX в. Эти виды кооперации завоевали авторитет среди крестьянства. Кредитная кооперация обладала большим экономическим потенциалом, но политика сплошной коллективизации привела к ее насильственной ликвидации.
Ключевые слова: система кооперации, универсальная кооперация, кредитная кооперация.

V. I. Butenko, K. V. Filippov. Universal and credit co-operatives in the system of agricultural co-operation of Ukrainian village during the NEP. The article examines the development, place, role and importance of universal and credit co-operatives in the Ukrainian village of 20-ies of XX century. These types of cooperation gained prestige among the peasantry. Credit co-operatives had great economic potential, but the policy of complete collectivization led to its forced liquidation.
Keywords: co-operative societies, the universal co-operatives, credit co-operatives.

Історичним надбанням українського села 20-х років стало створення системи сільськогосподарської кооперації у взаємозв'язку її видів, серед яких вагоме місце належить універсальній і кредитній кооперації. В даній публікації увага

зосереджується на питаннях завдань універсальної і кредитної кооперації, створення їх мережі, еволюції розвитку, місця і ролі в житті села, причинах ліквідації.

Сільськогосподарська кооперація – це форма господарської самоорганізації селянських господарств дрібних товаровиробників. Вона створюється добровільно з метою задоволення їх власних економічних інтересів і соціальних потреб. Не руйнуючи індивідуального селянського господарства, зберігаючи селянина-господаря, сільськогосподарська кооперація формує в сільському господарстві на кооперативних засадах велике виробництво, з усіма його перевагами над дрібним*.

Розвиток системи сільськогосподарської кооперації розпочався з універсальної кооперації, що стала основною формою сільськогосподарської кооперації впродовж першої половини 20-х років [5, с. 213]. Поширення універсальних товариств пов‘язано з багатьма факторами, головними з яких були низька товарність селянських господарств та їх слабка спеціалізація, невпорядкованість грошових відносин, відставання вертикальної спеціалізації як в низовій ланці, так і на рівні спілок. В цих умовах універсальні товариства виконували функції збуту, постачання, переробки в залежності від можливостей селянського господарства і даного кооперативу, не зв‘язуючи себе певною галуззю.

Після легалізації кредитної функції (створення кредитних кооперативів було дозволено тільки в січні 1922 р.) ВУЦВК прийняв декрет «Про кредитну кооперацію» 5 квітня 1922 р. [4, 1922, ст. 269] і частина універсальних товариств стала займатися і кредитуванням. Статистика почала виділяти два види універсальних товариств – без кредитних і з кредитними функціями. На початковому етапі розвитку системи сільськогосподарської кооперації (в 1921-1923 рр.) універсальні сільськогосподарські товариства з кредитними функціями, тобто з правом ведення кредитних операцій, виконували і основний обсяг кредитної роботи, хоча за умов відсутності в обігу стабільної грошової одиниці, вони були відверто збиткові.

Товариствами надавався кредит селянським господарствам за майже символічні 1,5 % річних, чого не вистачало навіть на покриття технічних витрат [11, с. 19]. Та, зважаючи на величезну зацікавленість селянських господарств в розвитку кредитної роботи, універсальні сільськогосподарські товариства свідомо йшли на певні збитки, перекриваючи їх прибутками від збуто-постачальних операцій. О. В. Чаянов зазначав, що до 1924 р. кредитні операції сільськогосподарської кооперації перебували «в самому зародковому

---

* Цей висновок був зроблений у працях теоретиків кооперації М. І. Туган-Барановського, О. В. Чаянова [19,22].

стані» і тому основна кооперативна сітка складалася з універсальних сільськогосподарських товариств [18, с. 49].

В кожному з природно-економічних районів універсальні товариства були засновані в 1922 р. (і раніше), принаймні до 1922 р. Причому, в більш аграрнорозвинених Степу і Лівобережжі до 1922 р. була створена третина кооперативів від їх загальної кількості 1924 р. – останнього врожайного року на цей вид товариств в усіх природно-економічних районах, від якого їх кількість різко зменшується. Так, у 1925 р. виникло 14,3 %, а в 1926 р. – всього 7,2 % їх кількості. Водночас в Поліссі та на Правобережжі спостерігався більш повільний процес їх розгортання, а тому найбільша їх кількість виникла в цих районах саме в 1924 р. (в Поліссі – майже половина – 43,3 %, а на Правобережжі – третина – 33,6 %).

В центрі уваги при організації сільськогосподарського товариства поставала людина, трудівник-селянин, його бажання, творчість, активність. В численних порадниках по кооперуванню селян говорилося: «… жива, активна, творча людина в кооперативі – на першому місці стоїть» [12, с. 23].

Але зубожіння села було настільки велике, що селянство без допомоги держави не змогло розгорнути систему сільськогосподарського кредиту. Тому, 24 січня 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову про організацію сільськогосподарського кредиту [21, ф. 1, оп. 2, спр. 859, арк. 1] після відповідного декрету ЦВК і РНК РСФСР 21 грудня 1922 р. [16, с. 322-329]. Сприятливі умови для кредитної роботи з‘явилися лише в 1924 р., коли закінчили грошову реформу. Разом з цим з‘явилися позитивні моменти в розвитку сільського господарства в 1923/1924 господарському році: підвищення товарності і спеціалізації селянського виробництва, зміна натурального податку грошовим, звільнення села від емісійного податку в зв‘язку зі здійсненням грошової реформи на основі нової твердої валюти. Поруч з тим залишався товарний голод, «ножиці цін». Податкова політика 20-х років була продумано сконструйована з дуже відчутним переносом її тягаря в бік селянства. На плечі селянства було перекладено значну прибуткову частину державного бюджету, що вкрай негативно позначалося на накопиченні ним коштів виробничого призначення, а отже, дуже звужувало реалізацію потенційних можливостей як універсальної сільськогосподарської кооперації (з кредитними функціями), так і кредитної сільськогосподарської кооперації.

Основним центром кредитування селянських господарств по лінії сільськогосподарської кооперації став створений 27 листопада 1924 р. Український сільськогосподарський банк (Укрсільбанк) [15, с. 165]. У лютому 1924 р. з метою об‘єднання всіх заходів по лінії сільськогосподарського кредиту у Москві був створений центральний сільськогосподарський банк СРСР (Центросільбанк), який мав враховувати і конкретні особливості сільського господарства кожної

республіки. Отже, вся система кооперативного сільськогосподарського кредиту на середину 1924 р. набула чітку організаційну структуру. Центросільбанк – Укрсільбанк – філії банку (їх в Україні було 3) – 9 губернських сільбанків (а згодом – окружні або районні сільбанки – кредитні спілки – низові сільськогосподарські кредитні товариства) [3, с. 138].

Швидко формувалася низова мережа сільськогосподарського кооперативного кредиту. Із 2500 універсальних сільськогосподарських товариств, що вели кредитну роботу в другій половині 1923 р., було відібрано до 1500 найбільш економічно міцних і працездатних. Їх залучили до плану кредитної роботи Укрсільбанку і вони стали «сітковими» товариствами основної мережі сільськогосподарського кооперативного кредиту [6, с. 20]. Ці товариства отримували від Укрсільбанку довгостроковий кредит для формування основного капіталу в розмірі не менше, ніж 2 тис. крб., але за умови, що і губсільбанк надасть їм аналогічну суму і саме товариство передусім мобілізує не менш 25 % суми, що її надасть Укрсільбанк [6, с. 21]. Безперечно, що такі умови концентрували кошти для виробничого кредитування селянських господарств за обставини їх гострої нестачі. За даними на 1.X. 1926 р. на один адміністративний район припадало пересічно до двох сільськогосподарських кредитних товариств, що за визнанням Укрсільбанку, було оптимальним з огляду на тогочасний стан фінансових ресурсів республіки. Територія, що входила в сферу обслуговування одного товариства була завеликою – майже 4 тис. селянських господарств, коливаючись від 2 тис. по менш залюднених районах і до 7 тис. – по густозаселених [6, с. 58]. За числом членів, що припадало на одне сільськогосподарське кредитне товариство, низова мережа в Україні досягла майже довоєнного рівня по Росії (на 1.I. 1914 р. – 640 чол.), а на 1.X. 1926 р. – 605 чол. [6, с. 58]. За найбільшою кількістю кооперованих господарств в кредитній сільськогосподарській кооперації виразно виділялися аграрнорозвинені Степ і Лівобережжя з найбільшим відсотком в них (з-поміж усіх природно-економічних районів) селян-середняків, основної верстви в складі сільськогосподарської кооперації.

Кредитні товариства швидко завойовували прихильність селянства, про що свідчать численні джерела. Так, Самарське кредитне сільськогосподарське товариство в Новомосковському районі на Дніпропетровщині почало діяти в 1924 р. і, завдяки гарно поставленому кредитуванню та збуто-постачальним операціям, завоювало найбільшу популярність і прихильність серед місцевого населення. В 1924 р. в ньому було 260 членів, в 1925 р. – 361, в 1926 р. – вже 653. За цей же проміжок часу – з 1 жовтня 1924 р. по 1 жовтня 1926 р. в товаристві в 15 разів зросли власні капітали (з 1.085 крб. до 15.965 крб.) [8, № 2-3, с. 60-64], а в поєднанні зі значно більшими коштами кредитів вони дозволяли розгорнути різноманітну діяльність не тільки для потреб

своїх членів, але і для усіх господарств району. Товариство мало власний будинок, крамницю, лісовий склад, зсипний пункт тощо [8, № 7-8, с. 97-99].

Проте, селянське господарство після війни було настільки розорене, що не могло піднестися без державної допомоги в галузі кредиту. Розуміння цього факту знаходимо в численних рішеннях з'їздів державної партії та з'їздів Рад. Зокрема, уряд УСРР у звіті за 1922/1923 р. зазначив, що питання про сільськогосподарське кредитування було вирішене тільки тоді, коли уряд виділив із своїх ресурсів кошти для створення основних губернських товариств сільськогосподарського кредиту і сільськогосподарського банку [13, с. 21].

Селянські господарства потенційно мали внутрішні резерви для збільшення вкладів. Але селяни в 20-х роках вкладали свої кошти в кредитну сільськогосподарську кооперацію з великою осторогою, боячись конфіскації. Місцеві органи, втручаючись в справи кредитних сільськогосподарських товариств, часто порушували таємницю вкладів, вимагали списки вкладників, суми їх вкладів в кредитному товаристві, аби збільшити податок; були непоодинокі випадки, коли селянам відмовляли в поверненні вкладів, якщо ті зверталися з такою вимогою. А тому керуючі органи сільськогосподарського кредиту великим довір'ям не користувалися [23, с. 51].

Отже, реалії життя села вимагали змін в організаційному розвитку і фінансовому зміцненні мережі кооперативного кредиту. Спеціальний декрет Раднаркому УСРР від 25 лютого 1925 р. гарантував збереження таємниці селянських ощадних вкладів [4, 1925, ст. 269]. XIV конференція РКП(б) (квітень 1925 р.) в резолюції «Про кооперацію», яка в руслі «нового курсу» на селі надала право всім верствам селянства брати участь у кооперації [10, т. 1, с. 180], наголосила, що кошти, призначені для кредиту, ні в якому разі не повинні використовуватися для іншої мети [10, т. 1, с. 181.], місцеві радянські і партійні органи влади не повинні допускати адміністративного втручання в кооперативну роботу.

Навесні 1925 р. Головкооперком УСРР затвердив новий статут кредитного товариства. Це був статут «Кредитного сільськогосподарського товариства з посередницькими функціями», а не «Сільськогосподарського кредитного товариства». Акценти тепер переміщалися в першу чергу на кредитно-ощадну роботу. Кредитному товариству не заборонялося проведення збуто-постачальних операцій, але вони тепер набували саме посередницького характеру [12, с. 27-61].

В першій половині 20-х років універсальні товариства з кредитними функціями і кредитні товариства були на першому місці за темпами зростання з-поміж різних видів сільськогосподарської кооперації [17, с. 3-6].

Етапним у розвитку сільськогосподарської кооперації, зокрема універсальної і кредитної, став закон «Положення про кооперативний кредит» [4, 1925, ст. 559]. Згідно закону універсальні форми низових товариств та союзів (спілок), які мали економічну доцільність в умовах слабкої спеціалізації сільського господарства, мали замінитися сільськогосподарськими кредитними товариствами і сільськогосподарськими кредитними спілками. А поруч них, у загальній системі сільськогосподарської кооперації, мали продовжити розвиток спеціальної галузі кооперації.

З виданням нового закону кредитна кооперація не відокремлювалася від існуючої системи кооперації й не набувала характеру самостійної системи. Навпаки, закон зазначав, що і сільськогосподарські кредитні товариства, і кредитні союзи мали входити до системи сільськогосподарської кооперації і підлягати законодавству про сільськогосподарську кооперацію [8, № 2,3, с. 25-26]. Як відомо, кредитну діяльність уже вели універсальні та кредитні сільськогосподарські товариства. Новий закон від 18 січня 1927 р. підвів правові підвалини під кредитну діяльність сільськогосподарської кооперації, визначив майбутній тип кредитних організацій в сільськогосподарській кооперації, шляхи і напрямки кооперативного будівництва. Цей закон, по суті, фіксував уже реальний стан сільськогосподарської кооперації в Україні.

Головкооперком з 1926/1927 господарського року припинив реєстрацію статутів універсальних сільськогосподарських товариств [8, № 1, с. 13], а існуючі універсальні товариства протягом 1926/1927 р. за рішенням правління Сільського Господаря мали перейти на статути кредитних чи спеціальних товариств.

Очевидно, маємо підстави говорити про універсальну сільськогосподарську кооперацію вже в 1926/1927 р. як зникаючу форму, а роками її динамічного розвитку, отже, були 1922–1925 рр. Очевидним є також і те, що вона стала материнським коренем для кредитної сільськогосподарської кооперації, яка мала змогу використати всі набутки організаційного і господарського розвитку універсальної сільськогосподарської кооперації, уникнути її недоліків.

Завданням кредитних сільськогосподарських товариств і кредитосоюзів згідно нового закону 1927 р. було: обслуговувати населення кредитом, допомагати йому в заощадженні і нагромадженні коштів, а також в налагодженні збуту продукції своїх членів та постачанні їхнім господарствам засобів виробництва [8, № 2-3, с. 25]. Членами сільськогосподарських кредитних товариств, за законом, крім фізичних осіб, могли бути також і первісні кооперативні організації всіх галузей, що їхні правління містяться в районі діяльності товариства. Цим покращувалися умови кредитування, наприклад, різних форм фахової кооперації. Зменшувалася, в порівнянні з попередньою практикою, мінімальна кількість членів кредитних сільськогосподарських товариств

(до 50). Членами кредитних товариств могли бути також кооперативні організації інших видів кооперації, але за умови, що вони вели роботу в галузі сільського господарства.

Сільський Господар давав вказівки кредитосоюзам, щоб ті примусили кредитні товариства після обслуговування кредитами, збутом, постачанням колективних господарств (в першу чергу), спрямовувати зусилля (в другу чергу) на земгромади, як найбільш придатні осередки виробничого кооперування. Отже, індивідуальні господарства в діяльності кредитних товариств мали посісти не першочергове місце.

На 1.X. 1929 р. в кредитній сільськогосподарській кооперації діяло 2534 товариства, які охоплювали 2,114 млн. селянських господарств, а в сфері безпосереднього впливу кредитної сільськогосподарської кооперації знаходилося 3,1 млн. селянських господарств з 5,1 млн. існуючих на той час в Україні [21, ф. 290, оп. 1, спр. 19, арк. 118;5, с. 24].

Проте, курс на колективізацію перервав подальший розвиток кредитної кооперації, як і всієї системи сільськогосподарської кооперації. Перебудова системи сільськогосподарської кооперації, в тому числі кредитної, розпочалася з постанови ЦК ВКП(б) 19 червня 1929 р. «Про організаційну будову сільськогосподарської кооперації» [21, ф. 55, оп. 1, спр. 99, арк. 17-18]. Передбачалася ліквідація всієї низової мережі кредитної кооперації, що обслуговувала всю зернову галузь, майже все машинопостачання, низку інших спеціальних галузей на місцях (де не було фахових товариств). Треба було натомість організувати 577 районних кооперативних товариств. Організація первинної мережі кооперативних товариств в рамках радянського адміністративного району передбачалася уже в п‘ятирічному плані «… з метою забезпечення більш близького керівництва і контролю місцевих партійних і радянських органів» [14, с. 31]. Проте, за планом кредитна сільськогосподарська кооперація мала залишитися, як повинна бути і спеціальна кооперація, а колгоспи мали охопити навіть меншу частину господарств, ніж фахова кооперація [14, с. 32]. Але цього не сталося.

Невдовзі зовсім була перекрита можливість кредитування селянських господарств. Після прийняття рішення РНК України «Про допомогу бідноті на 1929-1930 рр.» (на подання президії Держплану УСРР від 21.XII.1929 р.) кредитування індивідуальних селянських господарств у районах суспільної колективізації припинилося, а кредитна допомога бідноті в цілому, в усіх районах України, спрямовувалася тільки «… по лінії колективів і виробничих об‘єднань» [21, ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 17-18]. Масова колективізація ліквідувала останні урізані можливості кредитної сільськогосподарської кооперації.

Таким чином, в системі сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу універсальна і кредитна кооперація посідали своє особливе місце і відігравали свою особливу роль.

- Універсальна кооперація своїм започаткуванням в умовах кризи і слабкої товарності сільського господарства та знесиленого в результаті руйнівних війн і політики воєнного комунізму індивідуального селянського господарства довела, що саме універсальні кооперативи найбільш доцільні в тих соціально-економічних умовах.
- Реорганізація універсальної кооперації в кредитну, розгортання в другій половині 20-х років мережі кредитної сільськогосподарської кооперації обумовлювалися, перш за все, обставинами економічної доцільності, а провідну роль у створенні фінансових можливостей кредитної кооперації відігравала держава.

Посилення командно-адміністративного тиску і втручання держави в діяльність сільськогосподарської кооперації в зв‘язку з розгортанням суцільної колективізації в кінці 20-х років привели до її насильницького згортання. Однією з перших постраждала кредитна кооперація, не дивлячись на зацікавленість в ній селян-господарів

Примітки

1. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964.
2. *VIII Всеукраїнський* з‘їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 17-20 січня 1924 року: Стеногр. звіт. – Харків, 1924.
3. *Два* роки роботи уряду УССР. 1926/1928. Матеріали до звіту уряду XI з‘їзду Рад. – Харків, 1929.
4. *Збірник* узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – Харків, 1921–1929 рр.
5. *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – XXXIV.
6. *Звіт* Укрсільбанку та огляд роботи системи сільськогосподарського кредиту на Україні за 4-й операційний 1926/1927 р. – Харків, 1928.
7. *Історія* колективізації сільського господарства Української РСР. 1917-1937 рр.: Зб. Док. І матеріалів. В 3-х томах. – К., 1962–1971. – Т. 2.
8. *Коопероване* село: Вісник сільськогосподарської кооперації України. – Харків, 1927.
9. *Кооперація* на Україні в 1926-1927 році. Статистика України. Серія XVI, т. 1, вип.. 3, № 166. – Харків, 1929.
10. *КПРС* в резолюціях і рішеннях з‘їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979–1980.

11. *Морозов А. Г.* Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу. Автореферат дис… док-та істор. Наук / А. Г. Морозов. – К., 1994.
12. *Організація* і практика сільськогосподарської кооперації. Практичний порадник для сільськогосподарських кредитних товариств. – Харків, 1927.
13. *Отчет* о деятельности Рабоче-крестьянского правительства УССР за период с октября 1922 по 1 октября 1923 г. – Харьков, 1924.
14. *Перспективы* развития сельского хозяйства в СССР. Пятилетний план на 1928/1929–1932/1933 гг. – М., 1929.
15. *Подольский И. М.* Задачи учреждений сельскохозяйственного кредита на Украине и первые шаги их деятельности / И. М. Подольский // Хозяйство Украины. – Харьков, 1925. – № 1.
16. *Решения* партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1967.
17. *Сельскохозяйственная* кооперация и финансы. С приложением предварительных итогов обследования сельскохозяйственной кооперации на 1 января 1925 г. – М., 1925.
18. *Сельскохозяйственные* кредитные товарищества по их отчетам. 1924–1927 операционные годы. Центр. сельскохозяйственный банк СССР. – М., 1929.
19. *Туган-Барановский М. И.* Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М., 1989.
20. *Файн Л. Е.* Отечественная кооперация. Исторический опит / Л. Е. Файн. – Иваново, 1994.
21. *Центральний* державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління (ЦДАВО України).
22. *Чаянов А. В.* Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А. В. Чаянов. – М., 1991.
23. *IV сесія* ВУЦВК IX скликання. 16-23 листопада 1926 р.: Стеногр. звіт. – Харків, 1926.

© Бутенко В. І., 2010, © Філіппов К. В., 2010

Українська парамілітарна організація Пласт на Волині: культурно-освітні орієнтації (20-30-ті роки XX століття)

Візітів Ю .М.

Візітів Ю. М. Українська парамілітарна організація Пласт на Волині: культурно-освітні орієнтації (20-30-ті роки XX століття). На основі аналізу архівних матеріалів та історіографії автор розглянув засоби культурно-освітньої праці в Пласті. В сукупності з військово-спортивним вишколом вони забезпечували процес формування ідеалу пластуна з притаманними йому загальнолюдськими цінностями та високим почуттям патріотизму.
Ключові слова: скаутинг, виховання, освіта, культура, Волинь.

Визитив Ю. Н. Украинская милитарная организация Пласт на Волыни: культурно-образовательные ориентации (20-30-е годы XX столетия). На основе анализа архивных материалов и историографии автор раскрыл методы культурно-образовательной работы в Пласте. Вместе с военно-спортивной подготовкой они способствовали процессу формирования идеала пластуна с присущими ему гуманистическими ценностями и высоким чувством патриотизма.
Ключевые слова: скаутинг, воспитание, образование, культура, Волынь.

Vizitiv Y. Ukrainian military organization Plast in Volyn: cultural and educational activity in the period between wars. The research was based on the analysis of the archive documents and Ukrainian historiography. The plast-methods of the educational activity were shown. These methods and physical educational and military preparation were promoted to forming plastun's ideal. This means, that he or she are humanitarian and patriotic youth.
Key words: scouting, culture, Volyn.

Волинський Пласт міжвоєнних років зайняв гідне місце серед українських національних спортивно-виховних, парамілітарних, культурно-освітніх організацій – «Січ», «Луг», «Сокіл», «Союз Українок», «Просвіта» тощо. На українських теренах у складі Польщі Пласт об'єднав патріотично-налаштовану молодь, яка натхненно опановувала основи військової підготовки, пластовий вишкіл, покращувала освітній рівень тощо. Пластове середовище дало покоління здатне виконувати багатофункціональні завдання, реалізовувати на практиці різнопланові виховні та культурні проекти, вести просвітницьку роботу, займатися пропагандою ідей української державності і т.д.

Історіографію проблеми культурно-освітніх орієнтацій волинського Пласту в досліджуваний період важко назвати різнобічною, тим більше ґрунтовно розробленою в науковому відношенні. Дослідники здебільшого фрагментарно розкривали діяльність Пласту в краї у світлі вивчення всеукраїнського пластового руху, громадянських чи парамілітарних товариств [14; 16; 17; 18]. Слід додати, що актуальність теми також зумовлена введенням у науковий обіг нових архівних документів; і нарешті, окремі виявлені форми та методи пластової роботи цілком можуть бути використані з метою збагачення сучасних пластових методик.

Пласт міжвоєнних років на Волині об'єднував ініціативну і талановиту молодь, творча активність якої проявлялася у створенні та діяльності різноманітних спеціалізованих гуртків за інтересами: історичних, літературних, хорових, драматичних, спортивних і т.д.

Поява історичних гуртків зумовлювалася необхідністю підготовки пластових кадрів, які б вільно володіли історичним та краєзнавчим матеріалом. Основними формами роботи в таких гуртках були підготовка рефератів, відчитів, проведення дискусій. Пластуни займалися краєзнавчою роботою, записували спогади очевидців, складали описи церков, вивчали культурні та історичні пам'ятки, збирали старовинні предмети, елементи українського одягу, формували пластові колекції та музеї. Цікаву колекцію нумізматичних та боністичних матеріалів, а також поштових марок вдалося зібрати кременецьким пластунам [11, с. 78 зв.-79 зв., 84 зв.–85 зв.]. На Рівненщині пластові музеї з чисельними експонатами створили члени куренів ім. Ярослава Осьмомисла в Городищі та Симона Петлюри в Межирічах [22, с. 1-2, 10, 31].

Зібрані експонати сприяли вихованню естетики, допомагали пізнати і зрозуміти традиційну культуру, зміст народних промислів, ремесел, домашніх занять. Таким чином, участь дітей та молоді у роботі пластових історичних гуртків та музейній справі мала не лише освітньо-виховне, але й патріотичне значення [2, с. 221-223].

Значною популярністю серед учасників руху користувалися літературні гуртки. Вони діяли при куренях Рівного, Межирічь, Олександрії Рівненського повіту та ін. [22, с. 10, 15]. Пластуни вивчали літературні твори, а також самі вчилися писати художнім, науковим та публіцистичним стилями на різноманітні теми. Кожен мав можливість спробувати себе і в поезії. На чолі таких гуртків стояли провідники, в основному це були старші пластуни. Наприклад, при літературних гуртках куренів числом 61 і 89 в Олександрії, таким інструктором був В. Боровський, один з перших засновників пластового руху на Волині. Найбільш художньо-вдалі та емоційні вірші, відібрані на сходинах гуртка, рекомендувалися до друку у місцевій та галицькій пресі [24, с. 41]. Пластова поезія також читалася під час пластових свят та урочистостей. Молодь робила спроби писати п'єси, які ставили пластові драматичні гуртки.

Цікавим явищем в діяльності літературних гуртків був збір народних пісень і їх переробка на пластовий лад. Це були своєрідні витвори пластової поезії. Яскравим прикладом таких пошуків стала редакція пісні «Гей, у лузі червона калина» на слова С. Чернецького. В пластовій обробці вона з'явилася на Волині ще на початку 20-х років. Розповсюджували її кременецькі пластуни [1, с. 90].

Подібна робота пластових гуртків була націлена на вироблення вмінь зрозуміло і чітко, усно й письмово викладати свої думки. Вона розглядалася як перший крок у підготовці майбутніх пропагандистів національно-патріотичних ідей.

Діяли на Волині також гуртки хорового мистецтва. Ними пишалися курені Рівного, Тучина Рівненського повіту, Володимира-Волинського [22, с. 9; 9, с. 8-12]. На базі найталановитішої молоді створювалися кошові хори [23, с. 1; 7, с. 131]. Українська громадськість краю радо запрошувала їх на різноманітні урочистості та свята. Северин Левицький пізніше згадував: «Музична культура тут (прим. автора – на Волині) вища, як у Галичині!... співають... селянські голоси, а хор у них... яка краса! Пластові, стрілецькі пісні на голоси. Дивуєшся і тішишся» [15, с. 4].

Поширенню хорових гуртків серед пластових куренів на Рівненщині сприяв наставник молоді С. Семенюк [8, с. 3]. Небайдужими до розвитку пластового хорового мистецтва були і регенти. С. Левицький у своїх спогадах про Олександрійський з'їзд галицьких і волинських пластунів так описував диригентів пластових колективів: «... звичайно се ж і ті, що вчать по місцях співати Службу Божу в розгарі боротьби за українізацію Церкви» [15, с. 4].

Репертуар хорових гуртків складався з пластових, стрілецьких, церковних, народних українських і польських пісень. Провідний діяч галицького Пласту В. Янів так писав про значення пісень у пластовому житті: «Сам добір пісень дає асоціативне доповнення сказаного. Пісня виповнює вільний час, уприємнює його й виховує» [25]. Серед найуживаніших на Волині були пластовий і український гімни – «Цвіт України і краса», «Ще не вмерла Україна» [11, с. 11], а також пісні «Боже, поможи Україні та покарай ворога за нашу муку і недолю» [13, с. 2-3], «Не пора ляхові та москалеві служити» [12, с. 31]. Цей твір, згідно звіту Рівненського старости Волинському воєводі від 7 вересня 1927 року «став своєрідним гімном пластунів на зразок гімну «Не мусимо...», який мав велике значення для всього скаутингу в 1913–1914 роках» [6, с. 294].

Виступи хорових колективів інколи супроводжувалися грою пластових оркестрів, які здебільшого формували пластуни-самоучки та члени «Просвіт» [10, с. 183]. Труднощі роботи таких гуртків були пов'язані з браком вчителів музики та відсутністю інструментів. На Волині своїм об'ємним репертуаром та віртуозним виконанням славилися тучинський оркестр народних інструментів, організований

курінним Миколою Маленьким [9, с. 8-12] та луцький струнний оркестр [22, с. 25].

Заняття у хорових гуртках і оркестрах сприяли естетичному вихованню пластунів і пластунок, знайомили їх з музичними та хоровими традиціями українського народу та й загалом урізноманітнювали дозвілля дітей і молоді.

Як і в багатьох українських громадських організаціях того часу, у Пласті розвивалося аматорське театральне мистецтво. Це зумовлювалося тим, що театр був найбільш доступним та популярним засобом залучення молоді до національно-патріотичного та морального виховання. Більше того, він певною мірою забезпечував покращення матеріального становища пластових осередків. Арсен Річинський в анкеті на ім'я старости Володимир-Волинського повіту вказував на те, що пластуни «заробляють гроші при помічі аматорських вистав, уладжуваних членами секції за дозволом староства» [4, с. 5]. Наприкінці 20-х років, за підрахунками автора, у Пласті на Волині діяло близько 10 драматичних гуртків. Найактивнішими та найпопулярнішими були гуртки Володимир-Волинського [19, с. 61-75; 23, с. 1], Олександрійського [20, с. 32-40], Межиріцького [7, с. 111], Рівненського [5, с. 8] та Тучинського [9, с. 8-12] куренів.

Кожна вистава ставала значною подією як для акторів-аматорів, так і для місцевої громадськості. Олександрійські пластуни, наприклад, заздалегідь повідомляли односельців про час і місце проведення заходу на сторінках спеціалізованого часопису «Скоб». Повідомлення про постановку вистави «Кум мірошник» з'явилося уже в першому вересневому номері за 1923 рік [20, с. 32-40].

Рівненський пластовий драматичний гурток ставив вистави спільно з «Союзом Українок». Їх активними учасницями були пластунки Ганна Язвінська, Віра Ковбаса, Ольга Пелех, Любов Романчук, Надія Саблій, Ганна Серга, Ольга Тижук. Вони виступали з постановками не тільки у Рівному, але й виїжджали у навколишні повітові села і містечка [5, с. 8].

Драмгурток із Володимир-Волинського протягом 1926–1929 років об'їхав увесь повіт. Театральна група, у складі активних пластунів Озерова, Бунди, Козіна, Черниша, Жиха, Полянського та інших, поставила і зіграла п'єси, різні драматичні сценки на історичну та побутову тематику українських драматургів, а також своїх колег пластунів. Підготовка до однієї з останніх вистав – «Суєта» в листопаді 1929 року проходила в складних умовах, оскільки після заборони місцевої «Просвіти», пластуни залишилися без домівки та театрального залу. Репетиції відбувалися на квартирах пластунів-аматорів чи у А. Річинського [3, с. 82]. Проте, незважаючи на скрутне становище, хлопці та дівчата ще деякий час продовжували свою театральну діяльність. Зібрані під час виступів кошти здебільшого витрачались на благодійність. Подібну діяльність після заборони Пласту вели і межиріцькі пластуни. Серед їх репертуарних творів в основному

переважали комедії, які з особливим інтересом сприймала сільська молодь [7, с. 115].

Крім загальнопоширених літературних, хорових, драматичних гуртків, наприклад, при пластовому курені в Межирічах діяв гурток національних танців [22, с. 1-2], у Володимирі-Волинському – спортивний, в Олександрії – столярна майстерня [19, с. 61-75].

Таким чином, значна увага в пластовому житті приділялася культурно-освітній діяльності молоді, яка в кінцевому результаті була націлена на виховання громадянина всебічно-розвинутого як інтелектуально, естетично, так і фізично. Для цього при куренях працювали спеціалізовані гуртки. Гурткова робота виявляла та розвивала здібності пластової молоді, залучала хлопців і дівчат до освітньо-виховного процесу, забезпечувала цікаве і корисне дозвілля та дбала за підготовку нової когорти виховників.

Примітки

1. *Візітів Ю. М.* Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період. Монографія / Ю. М. Візітів. – Рівне, 2008.
2. *Візітів Ю.* Музейно-архівна спадщина волинського Пласту (20-30-ті роки ХХ століття). // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 4. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк-Колодяжне, 19-20 травня 2009 року / Ю. Візітів. – Луцьк, 2009.
3. *ДАВО*, ф.1, оп.2, т.1, спр.1858.
4. *ДАВО*, ф.390, оп.1, спр.51.
5. *ДАРО*, ф.3, оп.1, спр.2.
6. *ДАРО*, ф.30, оп.18, спр.484.
7. *ДАРО*, ф.30, оп.18, спр.1430.
8. *ДАРО*, ф.30, оп.18, спр.1589.
9. *ДАРО*, ф.30, оп.18, спр.1590.
10. *ДАРО*, ф.30, оп.18, спр.1753.
11. *ДАРО*, ф.33, оп.1, спр.2430.
12. *ДАРО*, ф.86, оп.2, спр.248.
13. *ДАРО*, ф.87, оп.1, спр.95.
14. *Дем'янюк О.* Український молодіжний рух Західної України: від зародження до боротьби за українську державність. Монографія / О. Дем'янюк. – Луцьк, 2007.
15. *Левицький С.* Стріча в Александрії / С. Левицький // Молоде життя. – 1927. – 15 вересня. – Ч. 6.
16. *Окаринський В. М.* Український скаутський рух. 1911–1944 рр.: Дис… канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Окаринський. – К., 2002.

17. *Пальчевський Р. С.* Український молодіжний рух на західноукраїнських землях. 20-30-ті роки XX століття: Дис…канд. іст. наук: 07.00.01 / Р. С. Пальчевський. – Чернівці, 2000.
18. *Савчук Б.* Український Пласт. 1911–1939. Монографія / Б. Савчук. – Івано-Франківськ, 1996.
19. *ЦДІА* України у м. Львів, ф.389, оп.1, спр.22.
20. *ЦДІА* України у м. Львів, ф.389, оп.1, спр.188.
21. *ЦДІА* України у м. Львів, ф.389, оп.1, спр.204.
22. *ЦДІА* України у м. Львів, ф.389, оп.1, спр.750.
23. *ЦДІА* України у м. Львів, ф.389, оп.1, спр.752.
24. *ЦДІА* України у м. Львів, ф.404, оп.1, спр.4.
25. *Шумський І. І.* Молодіжний рух у Західній Україні: Дис… канд. іст. наук: 07.00.01 / І. І. Шумський. – Чернівці, 2001.
26. *Янів В. М.* Значіння таборів в українськім національнім вихованню / В. М. Янів // Пластовий шлях. – 1930. – Травень.

© Візітів Ю. М., 2010

Земські педагогічні курси для народних учителів Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття)

Жуков С. М.

Жуков С. М. Земські педагогічні курси для народних учителів Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття). Розглянуто один з основних напрямків діяльності Харківського земства у справі підвищення педагогічної майстерності учителів народних шкіл губернії. Проаналізовано діяльність місцевого самоврядування, спрямовану на удосконалення організації курсів. Прослідковано історію становлення і розвитку, виділено етапи функціонування земських педагогічних курсів у Харківській губернії.
Ключові слова: Харківське земство, педагогічні курси, земська школа.

Жуков С. М. Земские педагогические курсы для народных учителей Харьковской губернии (вторая половина XIX – начало XX века). Рассмотрены основные мероприятия Харьковского земства, направленные на повышение уровня педагогического мастерства учителей народных школ губернии. Проанализирована деятельность органов местного самоуправления по усовершенствованию организации курсов. Описана история

становления, выделены этапы деятельности земских педагогических курсов в Харьковской губернии.
Ключевые слова: Харьковское земство, педагогические курсы, земская школа.

Zhukov S. Educational Pedagogical Courses Were Organized by the Kharkiv Province Zemstvo for Primary School Teachers (the Second Part of the XIX − the beginning of the XX Centuries). The paper is devoted to the main stream of the local self-government activities in the way of improving the pedagogical skills of the primary school teachers in Kharkiv province. The history of the development of the educational courses were described, the periods of its functioning were marked and analyzed.
Keywords: the Kharkiv zemstvo, pedagogical courses, primary peasant school.

Педагогічні кадри, безперечно, є одним з найважливіших елементів системи освіти, від якого безпосередньо залежить якість навчання. У другій половині XIX – на початку XX століття розбудова народної школи була одним з пріоритетних завдань місцевого самоврядування у Російській імперії, з часом уряд також активізував свою діяльність у цій галузі. Нестача кваліфікованих учителів стала однією з найактуальніших проблем, для подолання якої земство систематично здійснювало комплекс заходів, спрямованих на створення системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів для народної школи. Невід'ємним елементом цієї системи було періодичне влаштування земських учительських курсів. Вивчення історичного досвіду доволі ефективної взаємодії органів місцевого самоврядування і державної влади з громадськістю, науковцями у такій важливій для розвитку держави галузі як народна освіта є актуальним не тільки з наукової, але й з практичної точки зору.

Проблема підготовки педагогічних кадрів для початкової школи в Україні у другій половині XIX − на початку XX століття привертає увагу сучасних українських дослідників. До найбільш значимих робіт можна віднести дисертаційні дослідження І. Кравченко і В. Вдовенко, присвячені відповідно функціонуванню учительських інститутів [16] і організації педагогічних з'їздів в українських губерніях [3], праці В. Попової [27] та С. Лисенко [17], в яких проаналізовано окремі аспекти психолого-педагогічної підготовки учителів на педагогічних курсах. Діяльність земського самоврядування, спрямована на підвищення педагогічної майстерності народних учителів, розглянута в роботах Т. Усатенко [30] й Р. Гавриш [12, с. 93]. Втім, спеціального дослідження, присвяченого комплексному аналізу становлення й розвитку педагогічних курсів на сьогодні немає. Дана стаття є спробою розв'язання поставленої проблеми на прикладі й джерельному матеріалі Харківської губернії.

Слід відмітити, що інтенсивна розбудова мережі народних шкіл, насамперед органами місцевого самоврядування, яка розпочалася з середини 60-х років XIX століття, сприяла укоріненню у суспільній свідомості думки про необхідність створення мережі середніх педагогічних навчальних закладів [18]. Як влучно зазначав видатний російський публіцист О. Пругавін, поступово минали «ті «добрі старі часи», коли ніхто не замислювався над потребою якоїсь особливої підготовки для вчителя народної «мужицької» школи» [29, с. 18]. З ініціативи земських установ у ряді губернських міст Російської імперії при повітових училищах відкривались постійні педагогічні курси − навчальні заклади для підготовки вчителів початкових народних училищ. Зокрема, у Харківському навчальному окрузі протягом 1865–1870 років такі курси діяли у містах Курську і Харкові [7, арк. 29]. Однак організація і якість навчання на педагогічних курсах була визнана неякісною особисто міністром народної освіти Д. Толстим, тому було прийнято рішення про їх закриття [29, с. 555]. 24 травня 1870 року імператор підписав законопроект Державної ради про створення учительських семінарій, чоловічих середніх педагогічних навчальних закладів з трирічним терміном навчання. У жовтні 1870 року для потреб народних училищ Харківського навчального округу було відкрито Бєлгородську учительську семінарію [21, с. 9-10]. Через п‘ять років розпочав роботу аналогічний навчальний заклад у місті Вовчанськ, а до початку Першої світової війни у Харківській губернії було відкрито ще три учительських семінарії. В кожній з них на кошти земства навчалось по 33 стипендіати, крім того відомі випадки співпраці із учительськими семінаріями сусідніх губерній [5, арк. 24; 9, арк. 52; 36, арк. 1].

Відносно невелика кількість випускників цих спеціальних педагогічних закладів не могла задовольнити потреби постійно зростаючої мережі народних шкіл. У 70-х − 80-х роках XIX століття більшість земських учителів у Харківський губернії не мала навіть повної середньої освіти, не говорячи вже про спеціальну педагогічну підготовку. До того ж, у 1872 році уряд дозволив займати учительські посади у нижчих народних школах жінкам [22, с. 6], а їм шлях до учительських семінарій був закритий. Брак знань у галузі педагогіки, методики викладання був актуальною проблемою для більшості учителів і негативно відображався на постановці шкільної справи. Для виправлення ситуації, заповнення прогалин у підготовці сільських педагогів органи місцевого самоврядування ряду губерній Російської імперії вважали за доцільне проведення протягом канікулярного періоду тимчасових учительських курсів. Наприкінці 60-х − на початку 70-х років до таких заходів вдавались земства Новгородської, Московської, Катеринославської та ряду інших губерній, протягом 1871-72 років ними було організовано більше двадцяти учительських курсів, на яких були присутні по декілька десятків слухачів [4, с. 80]. У Харківській губернії подібні заходи не проводились через губернаторські заборони, вмотивовані відсутністю належної юридичної бази для їх організації.

Лише після видання Міністерством народної освіти у 1875 році «Правил про тимчасові педагогічні курси» [10, с. 86] місцеве земство отримало можливість активізувати діяльність у цьому напрямку. Починаючи з наступного року, учительські курси у Харківській губернії проводились майже щорічно: у 1876 році вони відбулись у Вовчанську [31], 1878 року − у Мерефі [23, с. 52-55], 1879 − у селищі Григорівка [24, с. 43-46], 1880 − у Харкові [25, с. 65-69], 1882 р. − в Змієві [26, с. 42-43] тощо.

Курси проводились, як правило, у червні-липні поточного року й тривали біля місяця. На них запрошувались директор народних училищ, інспектори, викладачі середніх і вищих навчальних закладів, спеціалісти у галузі педагогіки й методики викладання у початковій школі. Повітові земства відряджали за рахунок власних коштів слухачів з числа народних учителів. Заняття на педагогічних курсах розділялись на теоретичні й практичні. Перші проводились вранці у зразковій школі, а другі − ввечері у приміщенні учительської семінарії, повітового училища або іншого навчального закладу. Обов'язковим атрибутом було спільне відвідування церковної служби й спів.

Під час прослуховування лекцій учителі мали можливість ознайомитись із досягненнями педагогічної науки, і, що було дуже актуально, дізнатись про основні методи й способи викладання матеріалу з шкільних дисциплін. Саме на педагогічних курсах багато учителів, які не мали спеціальної освіти, дізнавалось про звуковий метод, що використовувався під час навчання російській мові і давав значні результати за порівняно невеликий час. Закріплення теоретичного матеріалу відбувалось у два етапи. На першому слухачі спостерігали за показовими уроками, які проводили досвідчені педагоги. Другий етап передбачав демонстрацію здобутих слухачами знань і умінь шляхом проведення ними занять з учнями зразкової школи. Після чого учителі й лектори мали можливість спільно обговорити й проаналізувати як позитивні сторони, так і помилки, допущені слухачем під час проведення ним відкритого уроку.

Практика проведення таких педагогічних курсів була перервана через урядову заборону 1885 року, наслідком якої стала вимушена пауза тривалістю у майже п'ятнадцять років. За цей час значно зросла кількість земських шкіл, крім того на початку XX століття уряд значно збільшив фінансування народної освіти, а от кількість фахових педагогів, яких щороку випускала Вовчанська учительська семінарія − фактично не змінювалась. Однак загальний освітній ценз учительства Харківської губернії поступово зростав: педагогічні кадри земських шкіл поповнювались, головним чином, із числа випускниць жіночих гімназій, прогімназій і парафіяльних училищ. Завдяки цьому більше половини учительського контингенту уже складали особи з середньою освітою, а серед тих, хто обійняв свої посади у 1912 році, таких було 80% [11, с. 143]. Це звісно позитивно відображалось на якості викладання у народних школах, але не вирішувало проблеми повністю. Випускникам і

випускницям середніх навчальних закладів гостро не вистачало теоретико-педагогічної й практичної підготовки. Особи, що закінчили учительську семінарію, у свою чергу, нерідко скаржились на брак знань із загальноосвітніх предметів [33]. До того ж, специфіка життя і роботи в сільській місцевості призводила до певної інтелектуальної стагнації, відставання від ходу розвитку розумових сил суспільства. Учительство потребувало оновлення, поповнення й поглиблення знань. Тому уряд, звернувши увагу на цілу низку земських клопотань, 1899 року відновив дозвіл на організацію і проведення учительських курсів, що сприяло активізації діяльності органів місцевого самоврядування у цьому напрямку.

Слід звернути увагу на той факт, що для учителів початкових шкіл дозволялось організовувати курси, користуючись «Правилами» 1875 року, що у більшості випадків зводились до ознайомлення слухачів з методикою викладання російської мови і арифметики. Органи місцевого самоврядування прагнули розширити тематику занять на учительських курсах, включивши до них лекції з педагогіки, психології, гігієни, російської літератури, історії, географії, правознавства тощо. Харківське земство з подібними пропозиціями зверталось до Міністерства народної освіти тричі протягом 1902-1906 років [1, с. 169-177]. Врешті-решт уряд задовольнив клопотання.

Перші загальноосвітні учительські курси у Харківській губернії відбулись у 1910 році і проводились до 1916 року щорічно за виключенням 1911 і 1915 років. Важливим чинником було те, що губернське земство уперше отримало майже повну свободу дій під час підбору програм та лекторів [19, с. 3]. Заняття відбувались в основному у приміщенні Народного дому, їх проводили викладачі Харківського університету, а також запрошені земством професори з Петербургу та Москви [14, с. 8]. При курсах діяла виставка підручників, серед яких траплялись і видання українською мовою [39, с. 27], організовувались екскурсії по Харкову, огляд університетських аудиторій й лабораторій. Початок і завершення курсів відзначались урочистостями, на яких були присутні перші особи губернської земської управи, дирекції народних училищ, видатні науковці, діячі науки і культури [15, с. 3-8]. Слухачі надавали письмові відгуки, висловлювали свої пропозиції щодо організації курсів та тематики занять. З тими лекторами, чиї виступи були особливо до вподоби слухачам, іноді зав_язувалось листування. Зокрема, листи від народних учителів зберігаються в особистих фондах професорів Харківського університету В. Сави [36, арк. 1-2] і Д. Багалія [35, арк. 1-2].

Різноманітність і насиченість матеріалу, що викладався на педагогічних курсах, високий професійний рівень лекторів, добра організація привертали увагу не тільки місцевих учителів. Так, на перших загальноосвітніх курсах були присутні 23 учителі

з Вороніжчини, наступного року їх кількість зросла до 150 чоловік [13, с. 10].

Отже, земські педагогічні курси початку XX століття значно відрізнялись від учительських курсів 1870-х − 80-х років. Набуття ними статусу загальноосвітніх дозволило організаторам значно розширити тематику занять з урахуванням реалій часу, урізноманітнити форми роботи. Про вихід органів місцевого самоврядування на якісно новий рівень у справі організації учительських курсів свідчить не тільки запрошення іменитих лекторів, а й суттєве збільшення аудиторії. Так, якщо курси 1870-х − 1880-х років відвідували по 20-40 учителів, то на початку XX століття кількість слухачів зросла до декількох сотень [8, арк. 5; 9, арк. 52]. Спілкування зі своїми колегами з сусідніх повітів і навіть губерній також сприяло розширенню кругозору народних учителів. З іншого боку, різнорідний склад слухачів негативно відбивався на ефективності педагогічних курсів. На цьому неодноразово акцентували увагу чиновники з Міністерства народної освіти [32]. Харківські курси були одними з найкращих в країні, проводились регулярно і, завдяки цьому, фактично набули міжрегіонального характеру. Звичайно, це не могло не відобразитись на їх вартості: губернське й повітові земства разом витрачали на організацію і проведення курсів на початку XX століття по декілька тисяч щорічно, тоді як учительські курси 1870-х років коштували біля 400-500 карбованців [36, с. 49].

Діяльність ряду повітових земств Харківщини у справі підвищення рівня педагогічної майстерності сільських педагогів не обмежувалась відрядженням учителів на курси, що організовувались силами губернського самоврядування. Зокрема Вовчанська, Сумська й Охтирська земські управи вдавались до організації учительських курсів у межах своїх повітів. Щоправда навчальні програми цих заходів не виходили за межі «Правил» 1875 року. Лише на курсах 1916 року читались лекції з природознавства і вітчизнознавства [6, арк. 25].

Таким чином, земські педагогічні курси другої половини XIX − початку XX століття були невід'ємним елементом комплексу просвітницьких заходів органів місцевого самоврядування. В історії функціонування тимчасових курсів у Харківській губернії можна виділити два періоди. Перший тривав протягом 1875–1885 років, другий − від початку XX століття до 1917 року. Якщо на першому етапі основним напрямком діяльності учительських курсів було ознайомлення сільських педагогів з основними методами викладання шкільних дисциплін, то на другому великого значення набуває також підняття загальноосвітнього рівня народних учителів. Педагогічні курси, які проводились у Харківській губернії на початку 1910-х років, перетворились на справжнє явище громадського життя, суттєво зріс рівень їх організації, значно збільшилась кількість слухачів.

Тимчасові учительські курси сприяли підвищенню рівня педагогічної підготовки викладачів початкових народних училищ,

знайомили їх з методикою викладання загальноосвітніх дисциплін, що було особливо актуально для вчителів без спеціальної педагогічної освіти. Факти витрачання деякими учителями часу відрядження до губернського міста не лише для підняття свого освітнього рівня [6, с. 5; 38, с. 135] не применшують величезного позитивного значення педагогічних курсів. Труднощі, пов_язані з участю Росії у Першій світовій війні, негативно відобразились на справі фінансування освітніх заходів, однак революційні події 1917 року дали імпульс до нових починань. Втім учительські курси українознавства, що проводились у Харківській губернії у 1917 і 1918 роках значною мірою за рахунок урядових коштів, можуть стати темою окремого дослідження.

Примітки

1. *Белоконский И. П.* Исторический обзор деятельности земства по народному образованию за 1904 год / И. П. Белоконский // Русская школа. − 1905. − № 3.
2. *Бунаков Л. М.* Народная школа тридцать лет назад и теперь / Л. М. Бунаков // Школа и жизнь. − 1916. − № 9.
3. *Вдовенко В. В.* Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861-1920 рр.): автореферат дис… кандидата педагогічних наук: спеціальність № 13.00.01 «загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. В. Вдовенко. − К., 2005
4. *Вежлев А. М.* Учительские съезды и курсы в России (вторая половина XIX века) / А. М. Вежлев // Советская педагогика. − 1958. − № 7.
5. *ДАХО* − Ф. 266. − Оп.1. − Спр. 67.
6. *ДАХО* − Ф. 266. − Оп. 1. − Спр. 921.
7. *ДАХО* − Ф. 266. − Оп. 1. − Спр. 966.
8. *ДАХО* − Ф. 304. − Оп. 1. − Спр. 3012.
9. *ДАХО* − Ф. 304. − Оп. 1. − Спр. 3062.
10. *Демков М. И.* Очерки по истории русской педагогики / М. И. Демков − М., 1909.
11. *Доклады* Харьковской губернской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1913 года. По отделу народного образования. – Харьков, 1913.
12. *Гавриш Р. Л.* Земське самоврядування і розвиток шкільництва на Слобожанщині / Р. Л. Гавриш // Проблемы истории и археологи Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвящѐнной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула 10-11 октября 2008 года. − Харьков, 2008.
13. *Журналы* заседаний губернской школьной комиссии 29 и 30 ноября 1910 года. – Харьков, 1911.

14. *Игумнов С. Н.* Земство и его реформы / С. Н. Игумнов. − Харьков, 1917.
15. *Конспекты* лекций по педагогическим предметам, читаемых на летних учительских курсах Харьковского губернского земства в 1913 году. – Харьков, 1913.
16. *Кравченко І. М.* Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX − початок XX ст.): автореферат дис… кандидата педагогічних наук: спеціальність № 13.00.01 «загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. М. Кравченко. − Харків, 2008.
17. *Лисенко С. А.* Психолого-педагогічна підготовка вчителів початкового навчання на педагогічних курсах в Україні (друга половина XIX − початок XX ст.) .): автореферат дис… кандидата педагогічних наук: спеціальність № 13.00.01 «загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. А. Лисенко. − Харків, 2008.
18. *Миропольский С.* К вопросу об образовании народных учителей / С. Миропольский // Наша начальная школа. − 1873. − № 2.
19. *Отчѐт* делопроизводителя Г. Коркушко по летним учительским общеобразовательным курсам 1910 года. − Харьков, 1911.
20. *Отчѐт* по летним учительским общеобразовательным и педагогическим курсам 1913 года. – Харьков, 1913.
21. *Отчѐт* Харьковской губернской земской управы за истекший 1870 и 1871 год. − Харьков, 1871.
22. *Отчѐт* Харьковской губернской земской управы за истѐкший 1872/73 год. – Харьков, 1873.
23. *Отчѐт* Харьковской губернской земской управы за истекший 1877/78 год. − Харьков, 1878.
24. *Отчѐт* Харьковской губернской земской управы за истекший 1878/79 год. − Харьков, 1879.
25. *Отчѐт* Харьковской губернской земской управы за истекший 1879/80 год. По земскому и попечительскому отделам. − Харьков, 1880.
26. *Отчѐт* Харьковской губернской земской управы за истекший 1881-83 год. По земскому отделу. − Харьков, 1883.
27. *Попова В. Л.* Естетична підготовка вчителів у діяльності педагогічних курсів Слобожанщини (кінець XIX − початок XX ст.): автореферат дис… кандидата педагогічних наук: спеціальність № 13.00.01 «загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. Л. Попова. − Харків, 2004.
28. *Пругавин А. С.* Запросы народа и обязанности интеллигенции в области умственного развития и просвещения / А. С. Пругавин. − М., 1890.

29. *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. − СПб., 1902.
30. *Усатенко Т. П.* Українознавчі проблеми педагогічної думки в XIX − XX столітті: автореферат дис… доктора педагогічних наук: спеціальність № 13.00.01 «загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. П. Усатенко. − К., 2007.
31. *Харьковские* губернские ведомости. − 1876. − 2 декабря.
32. *Харьковские* губернские ведомости. − 1915. − 8 января.
33. *Харьковский* листок. − 1905. − 11 января.
34. *ЦДІА* − Ф. 2020. − Оп. 1. − Спр. 76
35. *ЦДІА* − Ф. 2058. − Оп. 1. − Спр. 507.
36. *ЦДІА* − Ф. 2162. −Оп. 2. − Спр. 4
37. *Чехов Н. В.* Народное образование в России с 60-х годов XIX века / Н. В. Чехов. − М., 1912.
38. *Чехов Н. В.* Народный учитель накануне революции / Н. В. Чехов // Просвещение на транспорте. − 1927. − № 10.
39. *Юдич Я.* На літніх Харківських курсах / Я. Юдич // Світло. − 1912. − № 1.

© Жуков С. М., 2010

До питання про кооперативні можливості земельної громади в доколгоспному селі УСРР (1922–1930 рр.)

Калініченко В. В.

Калініченко В. В. До питання про кооперативні можливості земельної громади в доколгоспному селі УСРР (1922–1930 рр.). У статті розглядається земельна громада доколгоспного села УСРР (1922–1930 рр.) як кооператив вертикального типу й доводяться переваги такої форми господарювання в аграрному секторі економіки.
Ключові слова: селяни, земельна громада, вертикальний кооператив.

Калиниченко В. В. К вопросу о кооперативных возможностях земельного общества в доколхозной деревне УССР (1922–1930 гг.). В статье рассматривается земельное общество доколхозной деревни УССР (1922–1930 гг.) как кооператив вертикального типа и доказываются преимущества такой формы хозяйствования в аграрном секторе экономики.
Ключевые слова: крестьяне, земельное общество, вертикальный кооператив.

Kalinichenko V. V. To a question on cooperative possibilities of a ground society in dokolkhoznoy village of the Ukrainian SSR (1922–1930). In article the ground society dokolkhoznoy villages Ukrainian SSR (1922–1930) as co-operative society of vertical type is considered and advantages of such form of managing in agrarian sector of economy are proved.
Key words: peasants, a ground society, vertical co-operative society.

Тема українського селянства – болюча у вітчизняній історіографії. Після ліквідації колгоспно-радгоспної системи – головної причини розселянювання і кризового стану вітчизняного села, в аграрному секторі почали створюватися великі приватні господарства на орендованих земельних паях колишніх колгоспників. У цих господарствах працюють наймані працівники, а селяни – основа української нації, поставлені на межу зникнення. Подібне становище викликає велику занепокоєність громадськості. Потрібно знайти вихід з цього загрозливого стану.

У зв‘язку з цим доцільним є вивчення досвіду земельної громади. Земельна громада – земельно-господарське об‘єднання селянських господарств, яке було юридично оформлене Земельним Кодексом УСРР 1922 р. [9, ст. 10]. Земельна громада була ліквідована на початку 30-х рр. XX ст. під час проведення політики суцільної колективізації сільського господарства [13, с. 465–466]. В 1922–1930 рр. селяни УСРР могли користуватися землею тільки в складі земельної громади, тому її

роль у господарському житті села була дуже важливою. В той же час в історіографії праць про земельну громаду не багато, її діяльність висвітлена недостатньо [10], зокрема не досліджені кооперативні можливості цього поземельного інституту. В літературі висловлюється думка, що заперечує кооперативну діяльність земельної громади, й, таким чином, її перспективні можливості [21, с. 117]. Справа в тому, що у вітчизняній історіографії міцно закріпилася марксистсько-ленінська догма про можливість розвитку сільського господарства лише двома шляхами: або капіталістичним шляхом – через створення великих приватновласницьких господарств, або шляхом колективізації – створення великих колективних господарств. Але був третій шлях, який передбачав збереження трудового селянського господарства і заперечував економічну доцільність суцільної колективізації [3, с. 321]. Ця концепція була розроблена О. В. Чаяновим та його однодумцями по організаційно-виробничій школі [19]. Процес кооперування, по О. В. Чаянову, дозволяв, не руйнуючи трудового селянського господарства, виокремити з його організаційно-виробничої будови і організувати, на засадах великого виробництва, ті галузі або операції, які неможливо, або неефективно виконувати одноосібно. Це б приносило безсумнівний економічний ефект в масштабах великого виробництва. Створювалась така система вертикально організованого кооперативного господарювання, де самі селяни, у власних інтересах та в силу реальних можливостей, визначали ступінь і форми великого громадського виробництва. При цьому зберігалося трудове селянське господарство, що дуже важливо з соціальної точки зору. Отже, на думку О. В. Чаянова та його однодумців, вертикальний кооператив, це передусім союз господарств, в якому селянське господарство залишалося непорушним. Вертикальна кооперація – це співтовариство окремих виробників, які лише делегують ту частину господарських справ кооперативу, де велика форма господарювання ефективніша ніж дрібна [19]. О. В. Чаянов розробив й обгрунтував теорію диференційних оптимумів, згідно з якою в різних галузях сільськогосподарського виробництва оптимальні розміри господарства різні. Тому постановка питання про перевагу великого або недоліки малого господарства є безпредметною [20].

Земельна громада була найпростішою, елементарною формою такого вертикального кооперативу. Це відзначали дослідники в 1920-х роках [2, с. 98; 11, с. 16; 12, с. 15; 14, с. 11; 15, с. 105; 17, с. 9], але крім констатації цього факту спеціального дослідження вони не провели, а з розгортанням суцільної колективізації про кооперативні можливості земельної громади стало писати неможливо і ця тема зникла зі сторінок наукових видань. О. В. Чаянова та його однодумців більшовики репресували, їхні погляди в радянській історіографії були ошельмовані, оголошені антинауковими. Нині настали часи повернутися до питання кооперативних можливостей земельної громади.

Необхідною умовою для зміцнення і розвитку селянських господарств є самодіяльність самих трудівників села. Всі заходи з поліпшення землекористування, агрокультури тощо могли принести бажані наслідки у випадку їх організованого проведення всіма господарями даного села. Окрім того, на селі завжди були певні роботи, які необхідно виконувати гуртом, толокою. Звідси виникла необхідність у створенні земельно-господарської організації, що об‘єднувала б усі селянські двори, – земельної громади. Земельна громада набувала прав юридичної особи з моменту реєстрації її статуту в райвиконкомі [9, ст. 49; 18. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 698. – Арк. 6].

На земельну громаду поклали важливі функції, зокрема й ті, що передбачали спільні дії членів громади. Зокрема, громада встановлювала порядок користування земельними угіддями, організовувала і проводила в життя заходи по меліорації і культивації непридатних для сільського господарства земель, заліснювала піски та яри, влаштовувала ставки; розробляла правила випасу худоби на громадському вигоні і регулювала використання толоки; встановлювала і змінювала сівозміну при землеустрої об‘єднання; слідкувала за дотриманням окремими громадянами чистоти посіву в односортних масивах; організовувала боротьбу з бур‘янами й шкідниками сільського господарства; сприяла розповсюдженню агрономічних, ветеринарних, зоотехнічних знань серед селян; організовувала злучні пункти і слідкувала за доцільним використанням громадських племінних тварин; керувала виробництвом на громадських млинах, крупорушках, олійницях; організовувала роботу прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту, всього того, що потрібне в повсякденному господарстві селянина й яке було важко або неможливо набути одному господарству [18. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 14. – Арк. 3–6]. Щоб змусити окремі двори недбайливих господарів дотримуватися встановлених у громаді розпорядків, громада мала певні адміністративні важелі впливу на своїх членів. До таких важелів можна віднести систему штрафів та громадський бойкот. Авторитет громади спирався не лише на статті Земельного Кодексу і статуту, але й на звичаєве право.

Для виконання своїх функцій громади акумулювали значні кошти. Кошти, в основному, надходили з прибутків від здавання в оренду громадських земель, доходів від промислових закладів й внесків членів громади. Пересічний розмір бюджету однієї громади в 1925/26 р. становив 818 крб [16]. Враховуючи ціни більшості товарів середини 1920-х років це були значні кошти (наприклад ринкова вартість одного робочого коня в 1925 р. становила 120 крб, дійної корови – 80 крб. [1, с. 17, 23]).

Першим і найголовнішим зобов‘язанням земельної громади було слідкувати за раціональним і доцільним використанням земельних угідь. Намагаючись знайти вихід з незручностей існуючих форм

землекористування, селяни в 20-х роках XX ст. звернули увагу на громадські багатопільні сівозміни. Сільськогосподарські дослідні станції України ще наприкінці XIX ст. розробили системи оптимальних сівозмін для кожного регіону. Але, щоб селянські господарства мали змогу дотримуватися визначених сівозмін, необхідно було добитися під час землеустрою комасації їх земельних смужок у широкі смуги в межах кожного поля сівозміни. А це можна було здійснити лише шляхом введення багатопільної громадської сівозміни. При цьому, земля громади поділялася на кілька полів, залежно від сівозміни. На Поліссі та в Лісостепу найдоцільнішою була 4-х пільна, а в Степу – 6-ти пільна. У кожному полі господарству відводили ділянку, якою воно користувалося постійно. Таким чином, кількість смуг у господарстві різко зменшувалася, а далекоземелля ліквідовувалося шляхом утворення виселків і поділу великих громад на менші.

Громадська сівозміна дозволяла докорінно реорганізувати систему рільництва, знищити відстале трипілля і рябопілля, встановити правильне чергування культур, завести однорідні посіви і просапні культури, відкривала великі можливості для спільного застосування складної сільськогосподарської техніки, в тому числі й тракторів. Урожайність, а отже, і валові збори сільськогосподарських культур, значно збільшувалися. При цьому, на шляхах цієї сівозміни перспективу розвитку отримали всі члени громади, а не лише багатоземельні, як то при відрубній або хуторській системах. Це було дуже важливо з соціальної точки зору. Разом з тим, на відміну від колективної форми землекористування, при багатопільній громадській сівозміні зберігався селянський двір як самостійний суб'єкт господарювання, тут дуже вдало поєднувалися громадські і особисті інтереси. Саме тому з середини 20-х років XX ст. перехід до громадської багатопільної сівозміни при землевлаштуванні селянських земель набирав масового характеру. В 1928 р. Всеукраїнська нарада завідувачів окрземуправліннями зазначала: «Основною формою організації земельної площі за звітній період є організація громадських сівозмін» [18. – Ф. 27. – Оп. 10. – Спр. 701. – Арк. 110]. На 1 жовтня 1927 р. в Україні вже існувало 10 тис. землевпоряджених земгромад, тобто 25 % від їх загальної кількості громад у республіці. З них 2,4 тис. перейшли до громадських сівозмін на площі 2,9 млн га [4, с. 26], а наприкінці 1928 р. громадські сівозміни були поширені на площі 10 млн га, тобто майже на третині селянських земель республіки [4, с. 41]. Догляд за дотриманням громадської сівозміни окремими дворами здійснювала земельна громада.

Потрібно зазначити, що розмах землевпорядження селянських земель в Україні в другій половині 20-х років XX ст. значно обігнав розвиток інших агрокультурних заходів, що до деякої міри знижувало господарську ефективність громадських сівозмін. Причини недотримання сівозмін різні: відсутність достатньої кількості робочої

худоби у бідніших членів громади, нестача насіння сіяних трав, неорганізованість збуту продукції просапних культур тощо. Але вказані причини можна було усунути. Нестача тягла у селянському господарстві повільно, але неухильно усувалася. Розвиток машинно-тракторних товариств при відповідній державній підтримці відкривав перед безкінними господарствами реальну перспективу подолати цю перепону і втягнутися в громадську сівозміну. Питання з постачанням селянам насіння кормових трав і вирішення проблем із збутом продукції просапних культур було тільки питанням часу: науково-дослідні сільськогосподарські станції і радгоспи налагоджували виробництво насіння сіяних трав, а ринкова кон‘юнктура була сприятлива для збуту цукрового буряка, соняшника та інших просапних культур. Потрібно було збільшити капіталовкладення у розвиток переробних галузей промисловості і це питання теж вирішувалося.

Введення багатопільних громадських сівозмін відкривало перед індивідуальним селянським господарством прогресивний шлях розвитку. Цілком зрозуміло, що при введенні громадської сівозміни різко підвищувалася роль земельної громади на селі. Вона фактично переростала в кооператив вертикального типу. При цьому, процес відбувався без тиску зверху на селян, без гучної пропагандистської кампанії, як згодом під час суцільної колективізації.

Організація громадської сівозміни була найбільш масовим заходом, який охоплював всі селянські господарства. Але сівозміну мало було встановити. Потрібно було вперто і системно закріплювати її відповідною організацією агрокультурних заходів.

Фрейдорфська земельна громада Тарасо-Шевченківського району Одеської округи в 1925 р. провела осередселищний землеустрій й ввела 6-ти пільну громадську сівозміну. Це дозволило громаді ввести у сівозміну чорний пар та просапні культури, що в умовах степового регіону дуже позитивно вплинуло на відновлення родючості ґрунту та підвищення врожайності. Піднесення агрокультури дозволило членам Фрейдорфської земельної громади збільшити валові збори всіх культур, і в першу чергу головної ринкової культури в громаді – озимої пшениці, яку засіяли одним чистосортним масивом. Громада, для кращого обробітку таких великих земельних односортних масивів, придбала 3 трактори, що помітно підвищило продуктивність праці і поліпшило обробіток ріллі. Близькість ринку збуту молочної продукції (неподалік знаходились вузлова залізнична станція Роздільна та місто Одеса) навело громадян на думку завести чистокровну племінну череду корів й збудувати громадську молочарню. Сприятливі природнокліматичні умови півдня України та близькість великого міста дозволили Фрейдорфській земельній громаді інтенсифікувати виноробство. З цією метою при проведенні осередселищного землеустрою земельна громада відвела спеціальну цілинну землю під виноградник, засадила її

прищепленими саженцями кращих сортів. [1, с. 1, 2, 4, 14–16, 19, 22, 24].

Отже, перед нами картина перетворення земельної громади в багатопрофільний кооператив вертикального типу, в якому функціонували, як самостійні господарські одиниці 91 трудове селянське господарство. Ці господарства кооперували тільки ті господарські операції, що їх вигідніше виконувати гуртом, забезпечуючи тим самим власну вигоду і суспільну потребу в прогресивному розвитку сільського господарства.

Фрейдорфська земельна громада далеко не рідкісне явище у доколгоспному селі 20-х років XX ст. Нами встановлені десятки прикладів таких громад з усіх округ УСРР [18. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 31. – Арк. 18–29; 18. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр.268. – Арк. 1, 2, 16, 21, 25. 30. 65; 8. – Ф. Р-1496. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 20, 31, 32, 61; 8. – Ф. Р-1850. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 12, 14; 8. – Ф. Р-1850. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 80, 87; 8. – Р-1940. –Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 21; 8. – Ф. Р-1472. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 24, 63; 8. – Ф. Р-848. – Оп. 1. – Спр. 310. – Арк. 13; 6. – Ф. Р-1190. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 10, 57–62, 67; 6. – Ф. Р-848. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 24–88; 6. – Ф. Р-848. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 39 – 72; 5. – Ф. Р-1015. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 1–99; 5. – Ф. Р-126. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 71–72; 7. – Ф. Р-728. – Оп. 1. – Спр. 467. – Арк. 2–15].

Отже, практика 20-х років XX ст. підтверджувала великі можливості кооперування селянських господарств у межах земельної громади, не руйнуючи трудового селянського господарства. Це був реальний і прогресивний процес у сільському господарстві, котрий міг бути реальною альтернативою волюнтаристській і злочинній більшовицькій колективізації.

Вважаємо, що в сучасних умовах необхідно повернутися до досвіду земельних громад. Землі для створення рентабельних фермерських господарств не вистачить на всіх бажаючих працювати у сільському господарстві, особливо в густозаселених районах нашої держави. Отже, один з можливих шляхів виходу з сучасного кризового становища в аграрному секторі – це створення на селі кооперативів вертикального типу, якими і були земельні громади.

Громадськість нашої країни повинна знайти альтернативу нинішньому процесу первісного накопичення капіталу скоробагатьками в аграрному секторі економіки за рахунок чергового пограбування селян.

Примітки

1. *Алексеев* А. В. Агрономическое изучение крестьянского хозяйства земельного общества Фрейдорф. / А. В. Алексеев – Старобельск, 1926.

2. *Голіцин* Т. Декілька слів про земельну громаду. / Т. Голіцин // Вісник НКЗС. – Х. – 1926. – № 23–24. – С. 96–100.
3. *Данилов* В. П. Аграрные реформы и аграрная революция в России. / В. П. Данилов // Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С. 310–321.
4. *Два* роки роботи уряду УСРР: Матеріали до звіту XI з'їздові Рад. – Х., 1929. – Розд. паг.
5. *Державний* архів Житомирської області.
6. *Державний* архів Луганської області.
7. *Державний* архів Одеської області.
8. *Державний* архів Харківської області.
9. *Земельний* Кодекс УСРР. – Х., 1922.
10. *Калініченко* В. В. Висвітлення земельної громади українського доколгоспного села в історіографії. / В. В. Калініченко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Х. – 2008. – № 835. – С. 67–74.
11. *Кузнєцов* І. Земельна громада. / І. Кузнєцов // Вісник НКЗС. – Х. – 1925. – № 17–18. – С. 15–17.
12. *Маркевич* Є. Про необхідність нової структури земгромад. / Є. Маркевич // Землеустрійник України. – Х., 1926. – № 3. – С. 13–16.
13. *Сборник* документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. – М., 1954.
14. *Скалила* Н. Червона земельна громада. / Н. Скалила. – К., 1926.
15. *Сташевский* Е. К вопросу об организации земельных обществ на Киевщине. / Е. Сташевский // Журнал Киевского губернского экономического совещания. – К. – 1923. – № 9. – С. 99–106.
16. *Статистика* України. Серія VI. Фінансова статистика. – Х, 1928. – № 125. – С. X–XI.
17. *Степаненко* О. Економіка землевпорядження / О. Степаненко. – Х., 1927.
18. *Центральний* державний архів вищих органів влади та управління України.
19. *Чаянов* А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А. В. Чаянов. – М., 1991.
20. *Чаянов* А. В. Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий / А. В. Чаянов. – М., 1928.
21. *Шаповал* Л. І. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики: Дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Л. І. Шаповал. – Полтава,2006.

© Калініченко В. В., 2010

Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні

Кравченко О. В.

Кравченко О. В. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні. Проаналізований процес створення і діяльності дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії в Україні. З'ясована роль держави, громадськості та приватних осіб у цьому процесі. Показано місце притулків у системі піклування неповнолітніх XIX – початку XX ст.
Ключові слова: дитячі притулки, опікунство, сирітство, піклування, доброчинність.

Кравченко Е. В. Детские приюты Ведомства учреждений императрицы Марии в Украине. Проанализирован процесс создания и деятельности детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии в Украине. Выяснена роль государства, общественности и частных лиц в этом процессе. Показано место приютов в системе призрения несовершеннолетних в XIX – начале XX вв.
Ключевые слова: детские приюты, опекунство, сиротство, забота, благотворительность.

Kravchenko O. V. The child's shelters of Foundation Department of Empress Maria in Ukraine. The process of creation and activity of the child's shelters Foundation Department of Maria the Empress in Ukraine has been analyzed. The role of the government, public and private individuals in that process has been ascertained. The place of the shelters in the system of juvenile patronage in the 19-th – the beginning of the 20-th centuries has been shown.
Key words: child's shelters, guardianship, orphanage, patronage, charity.

Соціальна допомога дітям в Україні до 1917 р. здійснювалася за відсутності єдиної державної політики. Тому важливе місце в цьому аспекті відводилося громадській ініціативі та приватній доброчинності, що стали невід'ємною складовою частиною піклування та опікунства XIX – початку XX ст.

Особлива роль в історії соціального піклування належала Відомству установ імператриці Марії (далі – ВУІМ), заснованому 1797 р. Важливими напрямками діяльності ВУІМ у XIX – на початку XX ст. була опіка незаконнонароджених немовлят у виховних будинках, допомога сліпим та глухонімим, жіноча освіта та виховання, лікарсько-медична допомога, а також піклування про бідних дітей з

малозабезпечених родин у спеціальних дитячих притулках, історія виникнення яких розпочинається в Росії лише у 30-х рр. XIX ст.

Метою цієї статті є висвітлення процесу створення та аналіз діяльності дитячих притулків ВУІМ на території українських губерній, що входили до складу Російської імперії у XIX – на початку XX ст.

Історіографічний аналіз проблеми починається з середини XIX ст. Першою працею, в якій є інформація про діяльність доброчинних закладів для дітей, була «Детские приюты в России», видана у 1848 р. [21]. Вона написана на базі даних звітів Комітету головного опікунства дитячих притулків. У роботі підкреслювалося позитивне значення дитячих притулків у морально-виховному плані. Помпезно окреслена роль представників імператорської родини у створенні закладів.

Діяльність дитячих притулків ВУІМ в Росії висвітлювали Е. Я. Барі [2], В. Г. Мозговий [31]. У 1889 р. з'явилося ювілейне видання, присвячене 50-річчю виходу в світ «Положення про дитячі притулки», яке можна використовувати також як історичне джерело [20]. На початку XX ст. на сторінках журналу «Вестник благотворительности» з'явилася серія публікацій К. Гумберта про діяльність губернських та міських опікунств дитячих притулків, розташованих на території українських губерній [9; 10; 12; 13].

У XIX – на початку XX ст. виходили друком монографії та нариси, в яких окремі притулки ВУІМ ставали об'єктом вивчення: в Одесі [29], в Харкові [38], Чернігові [23], Сімферополі [30] та інших містах.

В радянські часи історія дитячих притулків ВУІМ спеціально не досліджувалася. Сучасні російські історики звернули увагу на діяльність ВУІМ з 90-х рр. XX ст. Це праці І. І. Апаріної та В. М. Попова, Т. Б. Кононової, Ж. Г. Кулькової та інших [1; 27; 28]. С. І. Гаврюшин вперше комплексно висвітлив питання організаційного влаштування та діяльності ВУІМ за весь час його існування – з 1797 по 1917 рр. [6]. Л. О. Жукова присвятила статтю історіографічним питанням вивчення діяльності ВУІМ [25]. З останніх публікацій слід відзначити статтю О. А. Хитрова, в якій проаналізований історичний досвід функціонування ВУІМ [40].

Серед українських праць виділяється монографія І. С. Грєбцової та С. А. Накаєвої. Одеські дослідниці розглянули проблему опіки дітей у контексті жіночого руху на Півдні Російської імперії[7, с. 78 – 105]. Але, робота охоплює лише першу половину XIX ст. і в ній висвітлений лише процес функціонування дитячих притулків в Новоросійському краї, на Кавказі та Бессарабії.

Таким чином, історіографічний огляд питання свідчить, що в літературі бракує досліджень, присвячених аналізу діяльності всіх притулків ВУІМ, що існували на території українських губерній.

Метою створення дитячих притулків була опіка та догляд за дітьми з найбідніших родин; надання матерям, які працювали переважну частину доби, можливості залишати дітей під наглядом в денний час.

Перший такий притулок у Росії був відкритий 15 травня 1837 р. при «Будинку для піклування трудящих», заснованого відомим доброчинцем А. М. Демидовим [20, с. 2].

7 листопада 1838 р. був створений Комітет головного опікунства дитячих притулків, під патронатом і керівництвом Олександри Федорівни, дружини імператора Миколи І. Комітет прийняв у своє відання всі існуючі дитячі притулки та почав розробляти «Положення про дитячі притулки» [21, с. 16]. 27 грудня 1839 р. було затверджено «Положення про дитячі притулки» [37]. У 1864 р. Комітет головного опікунства дитячих притулків був ліквідований. З 1864 р. завідування установами Відомства здійснювалося IV відділенням Імператорської Канцелярії [3, с. 95]. 18 липня 1891 р. було затверджено нове «Положення про дитячі притулки» [5, с. 13].

У Санкт-Петербурзі та Москві створювалися особливі Ради дитячих притулків, в губерніях та повітах – місцеві опікунства дитячих притулків [5, с. 20]. Губернські опікунства існували в усіх регіонах України. Згодом на підставі «Положення про дитячі притулки» 1891 р. відкривалися сільські опікунства дитячих притулків [16, арк. 3].

Перший притулок в Україні було відкрито у Катеринославі 14 грудня 1840 р. [Див. Табл. 1], хоча нам зустрічалися й інші дати: 14 грудня 1841 р. [7, с. 79] та 16 грудня 1841 р. [21, с. 61]. В губернських містах притулки засновувалися раніше, в повітових в основному наприкінці XIX – на початку XX ст. [Див. Табл. 2]. Першим серед повітових виник Старобільський притулок 6 грудня 1846 р. [17, арк. 26].

Останніми з міських притулків, наскільки нам вдалося встановити, були Одеські: дитячий притулок імені цесаревича Олексія Миколайовича, перетворений 6 грудня 1909 р. з денного притулку «Ясла» [35, с. 28]. Ці «Ясла» було відкрито в Одеському притулку імені Марії Федорівни наприкінці 1904 р. на честь народження спадкоємця цесаревича [34, с. 3]. У 1912 р. розпочалася реорганізація Олексіївського притулку для хлопчиків у притулок «Корабель» на канонерському човні «Чорноморець», пожертвуваному міському опікунству морським відомством [36, с. 5]. У 1915 р. був відкритий притулок «Корабель», розрахований на 100 дітей. А Олексіївський притулок залишився його відділенням і перебував у спільному з притулком імені Марії Федорівни будинку [15, арк. 34 зв. – 35].

Засновниками дитячих притулків були приватні особи – найчастіше дворяни або купці, які утворювали спеціальні капітали або задовго до відкриття закладу збирали пожертвування, залишали заповіти (Одеський Олександрівський, Старобільський, Харківський, Херсонський, Новомосковський, Сумський); міські думи (Київські притулки, Єлисаветградський); жіночі доброчинні товариства (Керченський) або місцеві опікунства дитячих притулків (Одеські Маріїнський та Марії Федорівни, Херсонський, Чернігівський, Валківський).

Переважна більшість притулків називалася іменами царських осіб – імператорів чи представників династії Романових: Миколи I, Олександра II, Олександра III, Олексія Миколайовича, Марії Олександрівни, Марії Федорівни, Олександри Миколаївни. Деякі з притулків мали імена засновників: у Сімферополі – графині Амалії Максиміліанівни Адлерберг та таємного радника Андрія Яковича Фабра [7, с. 91, 98], у Сумах – дружини відомого цукрозаводчика І. Г. Харитоненка Наталії Максимівни Харитоненко [8, с. 54].

Управління притулками здійснювали: 1) піклувальниця (загальний нагляд та піклування про добробут закладу); 2) директор, обирався переважно з лікарів (спостерігав за станом здоров‘я дітей, їх їжею, за грошовою звітністю притулку); 3) почесний старшина (з купецтва) – піклувався про кошти, допомагав батькам у влаштуванні дітей до притулку; 4) доглядачка [5, с. 20].

З 1846 р. в Російській імперії при дитячих притулках ВУІМ почали відкриватися нічліжні відділення для круглих сиріт [20, с. 16]. Така необхідність була викликана епідемією холери, внаслідок якої залишилося багато сиріт [32, с. 11]. В українських губерніях такі відділення були засновані при Київському Олександрівському притулку (9 вересня 1848 р. – під назвою «Костянтинівське», але 1 вересня 1850 р. нічліжне відділення було переведено до Маріїнського притулку і в 1854 р. відкрито вдруге при Олександрівському), Одеському Олександрівському (1848 р.), при Катеринославському (липень 1859 р.), при Харківському (1 січня 1860 р.) та Херсонському Миколаївському (1860 р.), Полтавському Олександринському (30 березня 1861 р.), Одеському імені Марії Федорівни (1870 р.), Одеському Маріїнському (1878 р.), Старобільському притулку (1883 р.) [3, с. 161; 20, с. 139, 168, 211, 213, 238, 279, 351, 353].

Як правило, до притулків приймалися діти від 3 до 10 років, обох статей, незалежно від стану, віросповідання та національності [2, с. 38], безоплатно або за невелику платню від батьків чи пансіонерів на кошт благодійників [21, с. 20]. У деяких випадках вихованці залишалися у притулках до 18 років [9, с. 7; 10, с. 9]. Діти поділялися на дві категорії: 1) такі, що приходили до притулку щоденно; 2) ті, що перебували у закладі постійно (переважно сироти). Діти шкільного віку навчалися за програмою народних училищ, їм викладали Закон Божий, російську мову, арифметику, хоровий спів, гру на різних інструментах.

У притулках існували іменні стипендії: в Катеринославському притулку – з 1881 р. засновано п‘ять стипендій, названих іменами імператорських персон, на пожертвувані приватними особами капітали [20, с. 134]. У Київському Маріїнському – 15 стипендій міського управління по 60 руб. кожна та дві стипендії імені Г. І. Ейсмана, відкриті міським товариством взаємного кредиту [31, с 39]. У Сімферопольському графині А. М. Адлерберг існували п‘ять стипендій

імені генерала Г. В. Жуковського, створені на кошти Бердянського та Дніпровського земств [20, с. 274].

Головна увага в цих дитячих закладах приділялася релігійно-моральному вихованню, збереженню родинних зв'язків із сім'єю; дітей привчали до праці, навчали різноманітним ремеслам: хлопчиків – слюсарному, ковальському, столярно-токарному, чоботарському, дівчаток – швачному, в'язальному, вишивальному. Майстерність вихованців досить високо цінувалася: наприклад, на сільськогосподарській виставці у вересні 1886 р. у Катеринославі Комітет виставки нагородив притулок похвальним листом за роботи, виконані дітьми [20, с. 140].

Після закінчення терміну перебування у притулку дітей влаштовували до майстерень, або всиновлювали селянські родини. Певний час колишні вихованці знаходилися під наглядом членів місцевих опікунств дитячих притулків. Випускники притулків ВУІМ користувалися пільгою при відбутті військової повинності [9, с. 8].

Наприкінці XIX ст. в Російській імперії при притулках ВУІМ існували ремісничі класи (в Житомирі) [26, с. 9], ремісничі школи (в Сімферополі при сирітському домі А. Я. Фабра) [39, с. 465], кулінарні школи (в Одеському імені Марії Федорівни притулку з 1874 р. [3, с. 161], у Чернігівському притулку з 1898 р.) [13, с. 12], школи домоводства (з 1900 р. відкрита при Кам'янець-Подільському притулку) [4, с. 224].

Функціонували притулки на кошти приватних осіб, громадських доброчинних товариств та за підтримки місцевих дум. Дуже часто ці форми опіки переплітались. Наприклад, початковий капітал формувався за рахунок приватних пожертвувань чи заповітів, потім підключалися новостворені губернські, міські чи повітові опікунства (як у Новомосковську).

У Керч-Єнікале дитячий притулок був заснований жіночим доброчинним товариством 1874 р., у 1877 р. для завідування притулком було створено міське опікунство, 28 січня 1878 р. він був приєднаний до ВУІМ. З 1881 р. жіноче товариство за браком коштів відсторонилося від справ, а Керченська міська дума взяла на себе обов'язок фінансування та управління притулком [20, с. 165-166].

В Одесі, Херсоні, Харкові, Чернігові та Старобільську притулки утримувалися коштом місцевих опікунств дитячих притулків, дворянства та купецтва, у Києві, Єлисаветграді – за рахунок міської ради та приватних осіб. Винятково на пожертвувані капітали родини Харитоненко існував Сумський дитячий притулок (150 тис. руб. та нерухоме майно на суму близько 100 тис. руб.) [20, с. 281].

Дитячі притулки ВУІМ розташовувалися спочатку у найманих, з часом у власних кам'яних або дерев'яних, частіше двоповерхових будинках. Деякі приміщення притулків вважали зразками архітектурного мистецтва й досконалими з точки зору гігієни, наприклад, Одеський імені

Марії Федорівни, збудований у 1891 – 1892 рр. та оцінений в 75 тис. руб. [32, с. 13]. Влаштований будинок без жодної копійки зі скарбниці, на пожертвування, які зібрала піклувальниця Н. М. Зелена, дружина градоначальника [22, с. 749]. При цьому притулку в 1900 р. купець Ф. С. Сутягін власним коштом збудував та обладнав лікарню, витративши 10 тис. руб., а помічниця піклувальниці О. П. Котляревська в 1901 р. влаштувала лазню та пральню, пожертвувавши 6,5 тис. руб. [33, с. 7].

Землю під забудову нового приміщення виділяла безоплатно міська громада (у Києві, Харкові, Чернігові, Кам‘янець-Подільському) або купувало місцеве опікунство дитячих притулків (у Херсоні, Новомосковську, Одесі, Сімферополі). У Єлисаветграді притулок розміщувався у будинку, що належав місту [20, с. 141], Катеринославський – у будинку, пожертвуваному купцем П. А. Бєлявським [24, с. 28], у Переяславі – дім притулку збудований почесним опікуном Л. С. Павловим [11, с. 5].

При Харківському [38, с. 27], Керченському [10, с. 9], Чернігівському [13, с. 11], Одеському імені Марії Федорівни [35, с. 79] та Сімферопольському імені графині А. М. Адлерберг [20, с. 274] притулках були власні домові церкви.

На початку ХХ ст. відбувався процес активного створення повітових та сільських опікунств та дитячих притулків. Особливо яскраво це видно на прикладі Харківської губернії, де лише за 1899–1906 рр. відкрилося 11 притулків [Див. Табл. 2]. На 1916 р. в губернії функціонували також Основ‘янське, Бабаївське, Русько-Лозівське, Карасівське та Деркачівське опікунства [18, арк. 4].

В період Першої світової війни в дитячих притулках ВУІМ знаходили опіку діти воїнів. Фінансову допомогу закладам здійснювали губернські та повітові земства [18, арк. 9]. Після Лютневої революції Тимчасовий уряд утворив Міністерство державного піклування, яке планувало здійснювати цілеспрямовану широку допомогу нужденним з боку держави. Тому Тимчасовий уряд циркулярами від 15 вересня 1917 р. та 12 листопада 1917 р. передав дитячі притулки до міських та земських самоуправлінь [19, арк. 4].

Деякі із закладів були передані у відання земств (наприклад, Павловський та Лебединський притулки Харківської губернії – з 1 січня 1918 р.) [19, арк. 22 зв.]. Взагалі притулки, як можна зрозуміти з архівних матеріалів, під час боротьби за владу різними політичними силами, знаходилися у найскрутнішому фінансовому стані, виникало питання або їх ліквідації, або реорганізації.

Після остаточного встановлення радянської влади в Україні дитячі притулки колишнього ВУІМ були передані наприкінці 1919 р. до Народного комісаріату освіти [15, арк. 1]. В Одесі міське опікунство дитячих притулків клопотало про виділення з казни на потреби п‘яти притулків 30 тис. руб. [15, арк. 2]. У 1919 р. в Одеських притулках на

повному утриманні знаходилося 317 дітей 6 – 10 років, у притулку «Корабель» – хлопчики з 12 років [15, арк. 37].

Підводячи підсумки, слід відзначити, що дитячі притулки ВУІМ відіграли суттєву роль у створенні в Російській імперії системи піклування, виховання та навчання неповнолітніх, особливо сиріт та напівсиріт. Створювалися та функціонували ці заклади в Україні винятково на громадські та приватні кошти. Знаходилися під заступництвом представників династії Романових, проте фактів фінансування притулків урядом, з державної скарбниці нами не встановлено. Держава за допомогою законодавства регулювала діяльність притулків.

Переважна більшість губернських та міських притулків ВУІМ в Україні почала своє функціонування у 40-х рр. XIX ст. Повітові притулки утворювалися в основному в другій половині XIX ст., а сільські – особливо активно відкривалися на початку XX ст. У складі ВУІМ притулки перебували до Лютневої революції 1917 р. Потім вони передавалися Міністерству державного піклування (1917 р.), Міністерству народного здоров'я та державного піклування (1918 р.) та Народному комісаріату освіти (1919 р.).

За своєю матеріальної базою повітові та сільські притулки суттєво поступалися губернським, що мали значні капітали та нерухомість у своїй власності. Найбільшими за кількістю вихованців можна вважати Харківський, Одеські та Київські притулки, в кожному з яких опікувалося понад 100 дітей. У притулках ВУІМ була найменша смертність серед вихованців, порівняно з іншими дитячими закладами Російської імперії. Це пояснювалося належним медичним доглядом, постійною увагою з боку опікунів, контролем місцевої влади.

Примітки

1. *Апарина И. И.* Государственное и частное призрение детей в дореволюционной России / И. И. Апарина, В. М. Попов. – М., 2000.
2. *Бари Э. Я.* О детских приютах: Исторический очерк, составленный директором Детского приюта княгини Белосельской-Белозерской доктором Эдуардом Бари. – СПб., 1889.
3. *Благотворительная* Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России: В 2 т. – СПб., 1901. – Т. 1, ч. 2.
4. *Благотворительные* учреждения России. – СПб., 1912.
5. *Ведомство* детских приютов // Вестник благотворительности. – 1897. – № 1. – С. 18 – 23; № 2. – С. 12 – 17.
6. *Гаврюшин С. И.* Организационное устройство и деятельность Ведомства учреждений императрицы Марии Фѐдоровны (1797–1917 гг.): автореф. дис… канд. ист. наук: 07.00.02 / С. И. Гаврюшин. – М., 2002.

7. *Гребцова И. С.* Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX в.) / И. С. Гребцова, С. А. Накаева. – Одесса, 2007.
8. *Григорьев Д. Н.* Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы, 2003.
9. *Г. (Гумберт К.).* Деятельность Волынского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1901 г. / К. Гумберт // Вестник благотворительности. – 1902. – № 10. – С. 7–8.
10. *Г. (Гумберт К.).* Керченское городовое попечительство Мариинского детского приюта Ведомства учреждений Императрицы Марии в 1901 г. / К. Гумберт // Вестник благотворительности. – 1902. – № 10. – С. 8–9.
11. *Г. (Гумберт К.).* Переяславский детский приют Ведомства учреждений Императрицы Марии в 1901 г. / К. Гумберт // Вестник благотворительности. – 1902. – № 10. – С. 5–7.
12. *Г. К. (Гумберт К.).* Харьковское губернское попечительство детских приютов в 1900 г. / К. Гумберт // Вестник благотворительности. – 1901. – № 11. – С. 15–16.
13. *Г. К. (Гумберт К.).* Черниговское губернское попечительство детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии в 1900 г. / К. Гумберт // Вестник благотворительности. – 1902. – № 3. – С. 11–12.
14. *ДАОО.* – Ф 1.– Оп. 195. – Спр 844.
15. *ДАОО.* – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 2858.
16. *ДАХО.* – Ф. 4. – Оп. 137. – Спр. 78.
17. *ДАХО.* – Ф. 40. – Оп. 40. – Спр. 958.
18. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3451.
19. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3453.
20. *Детские* приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии (1839 – 1889 гг.). К пятидесятилетию со времени издания Положения о детских приютах 27 декабря 1839 года. – СПб., 1889.
21. *Детские* приюты в России. – СПб., 1848.
22. *Детский* приют в Одессе // Детская помощь. – 1892. – № 22. – С. 749.
23. *Ефимов А. Н.* Черниговский детский приют Ведомства учреждений императрицы Марии Фѣдоровны с 1842 по 1902 г. / Сост. свящ. А. Ефимов. – Чернигов, 1902.
24. *Ея Императорскому* Величеству двенадцатый отчѣт Комитета Главного Попечительства детских приютов, о состоянии сих заведений с 1 января 1850 по 1 января 1851 года. – СПб., 1852.
25. *Жукова Л. А.* Историографические вопросы изучения деятельности Ведомства учреждений императрицы Марии (1797 – 1917 гг.) / Л. А. Жукова // Благотворительность в России. Исторические и социально-экономические исследования. – 2003. – С. 285–289.
26. *Задачи* Ведомства детских приютов // Вестник благотворительности. – 1898. – № 9. – С. 7–15.

27. *Кононова Т. Б.* Очерки истории благотворительности: учеб. пособие / Т. Б. Кононова. – М., 2005.
28. *Кулькова Ж. Г.* Проблема сиротских учреждений в исторической ретроспективе / Ж. Г. Кулькова // Вестник Челябинского университета. Серия 5, Педагогика, психология. – Челябинск, 1999. – № 1. – С. 80–86.
29. *Мариинский* детский приют. – Одесса, 1871.
30. *Маркевич А. И.* Симферопольский детский приют имени графини А. М. Адлерберг (к шестидесятилетию существования). Краткий исторический очерк / А. И. Маркевич. – Симферополь, 1915.
31. *Мозговой В. Г.* Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии: (благотворительные учреждения, богадельни и больницы) / Сост. В. Г. Мозговой. – К., 1885.
32. *Одесские* детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии // Вестник благотворительности. – 1897. – № 6. – С. 11–13.
33. *Отчѣт* о деятельности Одесского городового попечительства о детских приютах Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1903 год. – Одесса, 1904.
34. *Отчѣт* о деятельности Одесского городового попечительства о детских приютах Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1904 год. – Одесса, 1905.
35. *Отчѣт* о деятельности Одесского городового попечительства о детских приютах Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1912 год. – Одесса, 1914.
36. *Отчѣт* о деятельности Одесского городового попечительства о детских приютах Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1914 год. – Одесса, 1916.
37. ПСЗ. – Собр. II. – 1839. – Т. 14. – № 13031.
38. *Савицкий Н. П.* Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии, составлен по распоряжению начальника Харьковской губернии Н. П. Савицким и П. А. Евстратовым. – Х., 1896.
39. [*Утверждение* проекта ремесленной школы при доме Фабра в Симферополе] // Детская помощь. – 1890. – № 13. – С. 465.
40. *Хитров А. А.* Опыт организованной благотворительности в России: Ведомство учреждений Императрицы Марии (конец XVIII – начало XX вв.) / А. А. Хитров // Вестник Санкт-Петербургского университета: Серия 2: История. – 2008. – Вып. 2. – С. 61–66.

Додатки

Таблиця 1. Губернські та міські дитячі притулки ВУІМ в Україні*

Час відкриття	Назва дитячого притулку ВУІМ
14. 12. 1840 р.	Катеринославський
01. 07. 1842 р.	Харківський
01. 07. 1842 р.	Чернігівський
01. 11. 1844 р.	Полтавський Олександринський
21. 04. 1845 р.	Київський Олександрівський

04. 07. 1845 р.	Київський Маріїнський
23. 11. 1847 р.	Одеський Олександрівський
09. 05. 1852 р.	Херсонський Миколаївський
04. 08. 1855 р.	Сімферопольський імені графині А. М. Адлерберг
15. 01. 1861 р.	Одеський Маріїнський
30. 11. 1864 р.	Сімферопольський сирітський дім імені А. Я. Фабра
26. 02. 1867 р.	Одеський імені імператриці Марії Федорівни
28. 01. 1874 р.	Керченський Маріїнський (Таврійська губернія)
12. 01. 1882 р.	Київський імені імператора Олександра ІІ
16. 04. 1882 р.	Кам‘янець-Подільський
22. 10. 1892 р.	Житомирський
06. 12. 1909 р.	Одеський імені цесаревича Олексія Миколайовича
1915 р.	Одеський притулок «Корабель»

Таблицю складено за: [3, с. 127, 129, 134, 144-145, 151, 159-161; 4, с. 137, 143, 215; 14, арк. 11 зв.; 15, арк. 34 зв.; 20, с. 384-389; 35, с. 28].

Таблиця 2. Повітові та сільські дитячі притулки ВУІМ в Україні*

Час відкриття	Назва дитячого притулку ВУІМ
06. 12. 1846 р.	Старобільський (Харківська губернія)
1859 р.	Новомосковський Олександрівський (Катеринославська губернія)
01. 06. 1871 р.	Єлисаветградський Олександрівський (Херсонська губернія)
01. 08. 1888 р.	Сумський імені Н. М. Харитоненко (Харківська губернія)
25. 08. 1896 р.	Олександрівський (Катеринославська губернія)
26. 11. 1899 р.	Валківський (Харківська губернія)
27. 02. 1900 р.	Переяславський (Полтавська губернія)
15. 03. 1901 р.	Валківський (Харківська губернія)
17. 03. 1901 р.	Бахмутський (Катеринославська губернія)
21. 08. 1901 р.	Ізюмський (Харківська губернія)
03. 10. 1901 р.	Лебединський (Харківська губернія)
15. 01. 1902 р.	Вовчанський (Харківська губернія)
03. 05. 1902 р.	Харківський сільський імені Олександра ІІ
23. 08. 1903 р.	Охтирський (Харківська губернія)
04. 10. 1903 р.	Софіївський (Катеринославська губернія)
21. 03. 1904 р.	Севастопольський (Таврійська губернія)
01. 01. 1905 р.	Павловський (Харківська губернія)
09. 03. 1905 р.	Будянський (Харківська губернія)
14. 07. 1905 р.	Куп‘янський (Харківська губернія)
01. 11. 1906 р.	Верхньо-Писарівський імені Є. П. Ребіндер (Харківська губернія)

Таблицю складено за: [3, с. 258; 4, с. 139, 154, 232, 243-247; 11, с. 5; 19, арк. 282; 20, с. 384-389].

© Кравченко О. В., 2010

З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП

Наумов С. О.

Наумов С. О. З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП. У статті досліджується організаційний статус Української соціал-демократичної спілки та її стосунки з Російською соціал-демократичною робітничою партією. На основі документів «Спілки» та імперських правоохоронних органів доводиться, що вона ніколи не мала самостійного статусу, фактично була обласним підрозділом РСДРП і не може вважатися українською політичною організацією.
Ключові слова: «Спілка», соціал-демократія, РСДРП, політична партія.

Наумов С. А. Из истории одного симбиоза: организационные отношения «Спилки» и РСДРП. В статье исследуется организационный статус Украинского социал-демократического союза и его отношения с Российской социал-демократической рабочей партией. На основе документов «Спилки» и имперских правоохранительных органов доказывается, что она никогда не имела самостоятельного статуса, фактически была областным подразделением РСДРП и не может считаться украинской политической организацией.
Ключевые слова: «Спилка», социал-демократия, РСДРП, политическая партия.

Naumov S. O. From the History of one Symbiosis: Organizational Relations Between «The Union» (Spilka) and RSDRP. The article analyzes organizational status of Ukrainian Social Democratic Union and its relations with Russian Social Democratic Working Party. It is argued that «The Union» (Spilka) has never had an independent status and in fact there are no reasons to consider it as a Ukrainian political organization. This conclusion was made through analysis of documents of «The Union» and imperial law enforcing bodies.
Key words: «The Union» (Spilka), social democracy, RSDRP, political party.

Однією з нерозв'язних проблем сучасної історіографії українського націєтворення початку XX ст. є питання про Українську соціал-демократичну спілку, або просто «Спілку», точніше, про її організаційний статус, ідеологію, місце в національному русі. Нерозв'язною вона залишається не тільки і, на думку автора, не стільки через дійсну складність такого дослідження, скільки тому, що ніхто по-справжньому за цю справу ще не брався.

З‘ясування причин такого становища – не предмет цієї статті, але зрозуміло, що в кінцевому підсумку вони криються в загальному стані вітчизняної історичної науки, її пріоритетах і правилах поведінки її суб‘єктів. «Спілка» – явище для нинішніх істориків здебільшого неоднозначне, незрозуміле, важко вловиме, її складно віднести як до українського, так і до іншого політичного табору. Тому для потенційного дослідника її історії перспективи здебільшого неясні, за винятком хіба що однієї – проблем у нього напевне буде вдосталь.

Не дивно, що навіть у змістовній монографії В. Головченка, присвяченій процесу «зародження, оформлення і подальшої еволюції української соціал-демократії в Російській імперії до 1914 р.» [1, с. 2], «Спілці» відведена своєрідна роль: з одного боку, вона фігурує в тексті, отже, розглядається як явище «української соціал-демократії»; з іншого ж – матеріал про неї фрагментарний і принагідний, спеціально їй не присвячено жодного підрозділу книги. Свого часу до проблеми «Спілки» звертався автор цієї статті [5], але підняті тоді питання не викликали жодного резонансу.

Як наслідок, склалася парадоксальна ситуація, коли найбільш плідним хронологічним відрізком у вивченні історії «Спілки» залишається радянський період. У 20-х рр. XX ст. побачили світ кілька напівмемуарних публікацій про цю організацію, серед яких була навіть одна книга [4; 6; та ін.]. Написана колишнім керівним діячем «Спілки» А. Рішем, вона не може претендувати на означення «наукова монографія», але й досі залишається по суті єдиним змістовним (хоч і не у всьому достовірним) джерелом інформації про «Спілку». Згодом, у 1960-1980-х рр., про неї час від часу згадували тогочасні «метри історико-партійної науки», але у звичному лайливому тоні [11].

Що стосується літератури діаспори, то в ній «Спілці» приділялась певна увага, але майже виключно в контексті її розкольницької, антиукраїнської діяльності [2; 8; та ін.]. Окремі спроби творців «Спілки» захистити її репутацію [4] не знайшли підтримки, швидше навпаки, посилили нападки на неї.

У цьому зв‘язку постає питання: як трапилося, що в сучасних наукових і навчальних виданнях «Спілка» доволі впевнено посідає місце на лівому фланзі українського національного руху, причому подекуди її «загальноукраїнська» платформа, як більш перспективна і демократична, протиставляється «вузьконаціональній» концепції РУП-УСДРП. На нашу думу, творцями (можливо, мимовільними) цього міфу є нинішні автори великоформатних праць (узагальнюючих видань, підручників). Спеціально не займаючись (і не цікавлячись) цією проблемою (а нерідко і проблематикою національного руху взагалі), вони мусять відвести «Спілці» певну нішу в суспільному русі. За такої ситуації вирішальне значення, очевидно, мають аргументи, які для нефахівців виглядають незаперечними: походження (з Революційної

української партії) і назва («Українська» і «Спілка» – останнє навіть у російськомовному варіанті).

Автор цієї статті вбачав свою мету в деконструкції одного з ключових для з'ясування дійсної ролі «Спілки» аспектів її історії: її організаційного статусу та взаємин з РСДРП. Джерелами для висновків слугували насамперед документи «Спілки» і РСДРП (статути, інструктивні листи, звітна документація тощо), а також жандармські матеріали про їхню діяльність.

Варто нагадати, що створенню «Спілки» передував розкол у керівництві Революційної української партії на так званому «невідбутому» (за термінологією тогочасної і пізнішої партійної літератури) з'їзді у грудні 1904 р. Його витоки пов'язані з процесом становлення і самовизначення РУП, який у ідеологічному плані супроводжувався все більшим полівінням, що зрештою призвело до переходу на соціал-демократичну платформу. У свою чергу, це висувало на порядок денний питання про доцільність існування окремої, національної партії, оскільки доктрина пролетарського інтернаціоналізму, з якою нерозривно пов'язане марксистське вчення, її заперечувала. Вагання з цього приводу стимулювала й ситуація в суспільному житті і політичному русі Росії: очікування революційного вибуху, необхідність консолідації зорієнтованих на нього політичних сил, слабкість РУП, особливо у порівнянні з більш потужною загальноросійською РСДРП.

Впродовж 1904 р. думка про необхідність об'єднання з РСДРП міцно вкоренилася серед частини керівництва РУП, головним чином членів Закордонного комітету, базованого у Львові. Ще раз підкреслимо, що вона об'єктивно відображала реальну ситуацію в партії, пов'язану з амбівалентністю її статусу й ідеології: як складова революційного, зокрема, соціал-демократичного руху, вона тяжіла до об'єднання з іншими його компонентами, а як представник національного руху, не могла не прагнути до організаційної окремішності, дистанціювання від інонаціональних об'єднань. Проте не варто недооцінювати й суб'єктивного чинника, а саме цілеспрямованої діяльності з боку РСДРП, яка всіляко підтримувала «інтеграційні» настрої. Контакти між Закордонним комітетом РУП і представниками ЦК РСДРП мали місце вже навесні 1904 р. і після того практично не припинялися [1, с. 47].

Нині важко визначити справжню роль РСДРП у розколі РУП і створенні «Спілки»: чи була вона аж настільки визначальною, щоб говорити про «Спілку» як «проект РСДРП» (як це нерідко подавалось у виданнях РУП-УСДРП), чи йшлося про звичайні «робочі» контакти. Але важливо зафіксувати принаймні два принципові моменти: розкол РУП відбувся за безпосередньої причетності РСДРП; його ініціатори з самого початку бачили своїм завданням не створення української національної організації, а злиття з РСДРП як альтернативу

самостійному існуванню українських партій, національному партійному будівництву, національному руху взагалі.

Це прагнення було чітко задекларованe вже в першому документі майбутніх спілчан (тоді ще групи «Українська соціал-демократія») – листівці «Розлам Революційної української партії» (січень 1905 р.): «Допомогти об'єднанню свідомого пролетаріату цілої Росії в одне кристалізоване ціле, допомогти створити централізовану пролетарську партію цілої Росії, перешкодити втягненню українського пролетаріату в бік буржуазно-радикальної «Самостійної України», т. є. перешкодити затемненню класової свідомості українського пролетаріату – ось найближчі завдання цеї групи» [7, с. 129]. Воно знайшло свій вияв і в практичних діях угруповання, які в організаційному плані зводилися до якомога швидшого злиття з РСДРП. Відразу після розколу спілчани розпочали переговори з ЦК РСДРП щодо входження до її складу [6, с. 16]. Більше того, можна стверджувати, що поза російською партією вихідці з РУП себе не бачили і з самого початку, ще до формалізації своїх стосунків з нею, позиціонували себе як її складова. Це підтверджує, зокрема, перша відома нам листівка місцевої організації «Спілки», датована березнем 1905 р. [3, с. 171-176]. Вона видана від імені «Громади Української соціал-демократичної спілки на Полтавщині», що вказує і на місце її публікації (м. Лубни Полтавської губернії), і на формальну самостійність організації, оскільки її приналежність до РСДРП (як це робилося пізніше) не зазначена. Проте на початку листівки вміщено слова «Соціал-Демократична Робітнича Партія Росії». Вони свідчать як про самовизначення спілчан на користь загальноросійської партії, так і про те, що в їхньому середовищі мало місце різне розуміння глибини такої інтеграції – від злиття з РСДРП до створення разом з нею та іншими соціал-демократичними організаціями Росії загальноімперської партії, організованої на засадах федерації (така ідея була тоді доволі популярною).

Керівництво РСДРП (зокрема, її меншовицького крила), зацікавлене в централізації й підпорядкуванні собі соціал-демократичного руху в Росії, до певної міри підтримувало подібні настрої, проте на практиці погоджувалося лише на входження національних партій і союзів до РСДРП на засадах автономії. Цей принцип частково був реалізований і стосовно «Спілки»: у квітні 1905 р. на Женевській конференції РСДРП було затверджено умови її входження до партії (фактично до меншовицького крила) і статут. Останній визначав, що «Український соціал-демократичний союз є частиною РСДРП, що має за мету організацію пролетаріату, який говорить українською мовою», і визнавав за ним усі права союзів партійних комітетів згідно статуту РСДРП. Передбачалося, що союз складатиметься з громад, які за відсутності комітетів РСДРП мали існувати окремо, а там, де такі комітети були, мусили ввійти до їх складу [6, с. 16]. Таким чином, говорити про реальну автономію «Спілки» не доводиться: по суті, вона

отримала лише права територіального союзу партійних комітетів*, і то в урізаному вигляді.

Проте в даному разі підозрювати керівництво РСДРП в особливій недоброзичливості щодо української організації було б недоречно. Більшу вагу мала та обставина, що самої «української організації» фактично не існувало. Слова А. Ріша про те, що ніяких особливих громад «Спілка» не утворювала, і лише в деяких містах у 1905 р. діяли паралельні (з РСДРП) організації [6, с. 16], лише на перший погляд видаються неймовірними. Ні в літературі, ні в джерелах не вдалося знайти жодного підтвердженого факту виходу з РУП-УСДРП (у зв'язку з розколом) цілої організації чи комітету.

Єдиний відносний виняток мав місце в Лубнах. Місцева група «Спілки» (саме її листівка згадувалася раніше), очевидно, була закладена вже на початку 1905 р. одним із колишніх лідерів місцевої «вільної громади» РУП М. Коренецьким. Він був делегатом «невідбутого» з'їзду партії, на якому приєднався до «закордонців». До складу групи ввійшов ще один помітний місцевий рупівець П. Крат; за ними мали піти й деякі рядові партійці. Проте таких було напевне небагато, оскільки джерела не засвідчують на той час у Лубнах ні сильної спілчанської організації, ні значних втрат рупівського осередку, який і надалі відігравав провідну роль серед революційних організацій міста.

Перехід з рупівської організації до «Спілки» продовжився в 1906 р., але й тоді він мав суто «верхівковий» характер і був пов'язаний з боротьбою за лідерство в партії. Зазнавши в ній поразки, група колишнього керівника РУП Д. Антоновича залишила партію (в неповному складі). Один із її чільних представників, лубенець М. Сахаров спробував «перетягти» на свій бік місцеву організацію і повів агітацію за перехід до «Спілки». Проте повітова конференція сільських працівників партії не підтримала його, а на загальних зборах міських робітників була схвалена резолюція, в якій вихід з партії прирівнювався до дезертирства. У підсумку в лютому 1906 р. до «Спілки» перейшли тільки чотири члени Лубенського комітету УСДРП. Член ЦК УСДРП А. Жук разом з місцевими партійцями оперативно сформували новий склад комітету [9, ф. 3807, оп. 2, спр. 34, арк. 64], і організація в цілому залишилася цілком життєздатною. Наприкінці лютого збори партактиву засудили вихід «комітетчиків» і поставили перед ними вимогу повернути партійне майно і касу. Остання крапка

* Нелегальним партіям було не під силу створити розгалужену мережу місцевих організацій і їх об'єднань відповідно до адміністративно-територіального поділу і забезпечити ефективне керівництво ними з боку центральних органів. Тому широко практикувалося створення локальних («кущових») об'єднань різної конфігурації – союзів партійних комітетів, які в багатьох питаннях діяли автономно, під загальним керівництвом ЦК.

була поставлена 23 липня на загальних зборах організації, що висловились за збереження УСДРП як єдиного представника українського пролетаріату [9, ф. 3807, оп. 1, спр. 3, арк. 180].

Перехід членів Лубенського комітету був найпомітнішим успіхом «Спілки» в її спробах приєднати до себе частину РУП-УСДРП. Принаймні, її лідери в пізніших публікаціях не змогли навести подібних, виграшних для них фактів. Безсумнівно, поодинокі члени деяких повітових комітетів теж залишали партію, але це не впливало на загальну ситуацію, тим більше, що мав місце і зворотній процес. На найнижчому щаблі партійної ієрархії – рівні місцевих організацій – переходи, можливо, були більш численними. Разом з тим є підстави стверджувати, що й тут не було масовості, і доцільно говорити здебільшого про поглинення «Спілкою» окремих периферійних груп, членів і так званих «зв'язків» (симпатиків) УСДРП, позбавлених партійного керівництва внаслідок арештів [5, с. 31-32]. На тому рівні політична, національна, партійна свідомість залишалась низькою, рядові партійці цілком залежали від приїжджих «інтелігентів», тому зміна партійної вивіски при загальній подібності платформ дуже часто сприймалася безболісно.

Фактичний провал організаційного будівництва «Спілки» дуже швидко змусив керівництво РСДРП переглянути свої плани щодо неї. За словами А. Ріша, виникла ідея перетворення «Спілки» з організації для україномовного пролетаріату (якою вона не змогла стати) у всеросійський технічний орган по роботі серед селянства. Вона була підтверджена рішенням партійної конференції, після чого «Спілці» було доручено видавати газету для селян і передано сільські «зв'язки» в Поволжі, Північно-Західному краї та інших регіонах імперії [6, с. 17]. Про плани використання «Спілки» для роботи не лише в Україні, а й поза її межами – в Воронезькій, Саратовській губерніях, Області Війська Донського та ін. – свідчать і матеріали Департаменту поліції [10, ф. 274, оп. 1, спр. 2792, арк. 30]. Отже, «Спілка» не лише фактично не стала українською політичною організацією, а й не розглядалася в такій якості. Її головним призначенням було стати інструментом РСДРП для налагодження чи посилення роботи в тих регіонах і соціальних верствах, де партійний вплив був слабким.

Втім, нові плани щодо «Спілки» теж не були реалізовані. Її ресурси для цього були вочевидь недостатні, а небувалий розмах революційного руху протягом 1905 р. змушував зосередитися на здійсненні локальних завдань у тому регіоні, де можливості організації могли бути використані якнайефективніше. У зв'язку з цим для неї була визначена чергова функція – об'єднати й посилити партійну роботу в межах України. Але територія її діяльності визначалася не стільки за національним (етнічним) критерієм, а передусім виходячи з умов і результатів діяльності місцевих організацій РСДРП. «Спілці» було передано правобережні губернії без Києва, Чернігівську й частину Полтавської губернії (довгий час без губернських міст), а також білоруську Гомельщину. Тут РСДРП не мала

необхідних кадрів для роботи з місцевим населенням, не могла об‘єднати свої групи, розпорошені по невеликих населених пунктах, поступалася іншим лівим партіям.

Відповідно до нових завдань наприкінці літа 1905 р. було розроблено черговий проект статуту «Спілки», прийнято рішення про об‘єднання її з Південним провінційним бюро РСДРП – технічним органом, який займався головним чином забезпеченням місцевих організацій літературою, збирав і передавав інформацію тощо. Тоді ж був сформований Головний комітет Українського соціал-демократичного союзу («Спілки») РСДРП (так офіційно називалася організація). До його складу на паритетних засадах ввійшли представники власне «Спілки» (П. Тучапський, М. Меленевський, Г. Довженко, О. Скоропис-Йолтуховський) і Південного провінційного бюро (І. Кирієнко, О. Подольський, С. Завадський, С. Соколов) [6, с. 18]. Фактично ж із самого початку функціонування керівного органу «Спілки» вихідці з РУП у ньому опинилися в меншості, оскільки П. Тучапський до партії ніколи не належав.

Паралельно в межах відведеної «Спілці» «області» (термін тогочасної партійної лексики) мало розпочатися злиття її місцевих організацій зі структурами РСДРП. Оскільки ж у розпорядженні «Спілки» своїх організацій практично не було, цей процес протікав однобічно: організації РСДРП та їх регіональні об‘єднання «вступали» до «Спілки». Фактично ж ішлося про те, що вони лише прибирали собі нову назву і визнавали керівну роль Головного комітету.

Своєрідність процесу злиття полягала ще й у тому, що до «Спілки» порівняно легко переходили дрібні периферійні організації. Що ж стосується осередків РСДРП у губернських і найбільших повітових містах, де вплив партії був достатньо потужним, то тут з переходом не поспішали, очевидно, не вбачаючи в цьому доцільності. Крім того, паралельно зі «Спілкою» продовжували існувати територіальні об‘єднання РСДРП – губернські союзи. Лише після того, як необхідність консолідації «області» «Спілки» стала очевидною, у вересні 1906 р. було поставлене завдання скликати «установчу» конференцію «з метою об‘єднати розрізнені організації партії в один цілісний і міцний організм» [10, ф. 320, оп. 1, спр. 775, арк. 4]. Рішення про входження до складу «Спілки» Полтавського губернського союзу, Полтавського і Кременчуцького комітетів РСДРП було прийняте на губернській конференції у листопаді 1906 р. [10, ф. 320, оп. 1, спр. 775, арк. 97 зв.]. На перспективу мова йшла про приєднання до «Спілки» організацій РСДРП Харківської губернії та Києва, але воно так і не було здійснене.

«Спілці» також було передано частину «зв‘язків» Бунду (який на той час приєднався до РСДРП на автономних засадах) у тих місцевостях, де його організації були нездатні охопити ці «зв‘язки» своїми силами.

Такий перебіг процесу злиття ще раз доводить, що «Спілка» розглядалася не як окрема «українська» організація, а виключно як інструмент посилення діяльності і впливу РСДРП. В даному разі вона виступала як своєрідна надбудова над місцевими організаціями партії великого регіону з метою координації їхньої роботи. До речі, використання в її назві слова «український», очевидно, все ж насторожувало партійців, тому що в партійному листуванні неодноразово підкреслювалося, що мова йде про «Спілку» як обласний союз РСДРП, і її назва, таким чином, тільки вказує на «область» діяльності (на кшталт Кавказького, Уральського та інших обласних союзів).

Спосіб формування «Спілки» – головним чином з організацій і «зв'язків» РСДРП і частково Бунду – зумовив специфіку складу «її» (беремо це слово в лапки, оскільки вони не змінювали своєї партійної належності) організацій. Без проведення спеціальних досліджень робити категоричні висновки було б передчасно. Та все ж є підстави стверджувати, що провідні, міські організації «Спілки» були поліетнічними, з переважанням неукраїнського елементу (насамперед росіян і євреїв). З останніх, як правило, формувався організаційний актив, члени комітетів усіх рівнів. Про це свідчать як наявні дані про склад комітетів, так і десятки прізвищ господарів конспіративних явок і адрес [10, ф. 320, оп. 1. спр. 425, арк. 12-13; ф. 1439, оп. 1, спр. 367, арк. 72-76; та ін.]. У Головному комітеті «Спілки» навесні 1907 р. працювали Г. Довженко, Р. Рабинович, А. Ріш, Й. Сорокер. Після його розгрому керівні функції виконувала Центральна група, до складу якої входили Е. Уманська, І. Барановський, А. Френкель, Л. Гольденфарб, Дубянський [6, с. 78, 88, 91]. Сільські організації і групи, ймовірно, в основному складалися з етнічних українців, але самостійного значення вони не мали і нерідко належали до «Спілки» (чи РСДРП) лише номінально. Кількість національно свідомих українців у «Спілці» була незначною і невпинно скорочувалась. За своїм складом «Спілка», особливо починаючи з 1906 р., була українською не більше, ніж організації РСДРП, російських есерів чи кадетів, що діяли в українських губерніях.

В ідеологічному відношенні «Спілка» не мала (і не могла мати як територіальний підрозділ РСДРП) власного обличчя, завдання вироблення окремої політичної платформи і не ставилось.

Таким чином, можна стверджувати, що «Спілка» ніколи не була окремою політичною організацією, не мала самостійного значення. Їй була відведена роль інструмента РСДРП у боротьбі за вплив на населення українських губерній – спершу для ослаблення Революційної української партії, конкурента з українського національного табору, згодом – для посилення ефективності роботи власних організацій. В обох зазначених напрямках досягти бажаних результатів вдалося далеко не повною мірою. Можливо, саме ця обставина спричинила

збайдужіння керівництва РСДРП до «Спілки». В усякому разі, після розгрому місцевих організацій і керівних органів «Спілки» протягом 1907–1908 рр. партійні лідери не виявили зацікавленості у її відродженні. Без такої підтримки заклики колишніх лідерів «Спілки» до її відродження в 1911-1912 рр. не мали жодних наслідків, підтвердивши тим самим штучність і непотрібність організації, відсутність у неї власної соціальної бази.

Подальші перспективи вивчення «Спілки» пов‘язані передусім зі спеціальним, цілеспрямованим дослідженням її історії, підготовкою публікацій монографічного формату. Це передбачає в першу чергу опрацювання величезного пласту архівних матеріалів з фондів імперських правоохоронних органів, а також документів керівних органів РСДРП і самої «Спілки». Без цього історіографія проблеми й надалі залишатиметься значною мірою на рівні суб‘єктивних, тенденційних і апріорних оцінок.

Примітки

1. *Головченко, В.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. XX ст. / В. Головченко. – Харків, 1996.
2. *Дорошенко, В.* Українство в Росії: Новійші часи / В. Дорошенко. – Відень, 1917.
3. *Історія* українських політичних партій. Кінець XIX ст. – 1917 р.: Хрестоматія-посібник. – К., 2003. – Ч. 1.
4. *Меленевський, М.* До історії Української С. -Д. Спілки / М. Меленевський // Нова Громада. – Відень, 1923. – Ч. 3–4.
5. *Наумов, С. О.* Чи була «Спілка» українською партією? До постановки питання / С. О. Наумов // Третій міжнародний конгрес україністів. – Харків, 1996. – Історія. – Ч. 2.
6. *Риш, А.* Очерки по истории Украинской социал-демократической «Спілки» / А. Риш. – Харьков, 1926.
7. *Українська* суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і матеріали. – Б. м., 1983. – Т. 1.
8. *Феденко, П.* Український громадський рух у XX ст.: Курс лекцій / П. Феденко. – Подебради, 1934.
9. *Центральний* державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України.
10. *Центральний* державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА України).
11. *Шморгун, П. М.* Украинские мелкобуржуазные партии РУП (УСДРП) и „Спилка” в революции 1905-1907 годов / П. М. Шморгун // Научная сессия по истории первой русской революции 1905-1907 годов: Тезисы сообщений. – М., 1965.

© Наумов С. О., 2010

Православні колегіуми в історико-культурному середовищі України XVIII ст.*

Посохова Л. Ю.

Посохова Л. Ю. Православні колегіуми в історико-культурному середовищі України XVIII ст. У статті аналізуються форми і канали взаємодії православних колегіумів із місцевим середовищем у XVIII столітті. На думку автора, православні колегіуми сприйняли від західноєвропейських колегіумів і університетів зразки взаємовідносин із суспільством, що було проявом трансферу і адаптації європейських культурно-освітніх форм.
Ключові слова: історія освіти, православні колегіуми, університет.

Посохова Л. Ю. Православные коллегиумы в историко-культурной среде Украины в XVIII в. В статье анализируются формы и каналы взаимодействия православных коллегиумов с местной средой в XVIII веке. По мнению автора, православные коллегиумы восприняли от западноевропейских коллегиумов и университетов образцы взаимоотношений с обществом, что было проявленим трансфера и адаптации европейских культурно-образовательных форм.
Ключевые слова: история образования, православные коллегиумы, университет.

Posokhova L. Yu. Orthodox collegia in the historical and cultural environment of the 18th century Ukraine. The forms and channels of the interaction of orthodox collegia with the local environment in the 18th century are analyzed in the article. In author's opinion, orthodox collegia have apprehended the samples of mutual relations with a society from Western European collegia and universities that was a display of transfer and adaptation of European cultural and educational forms.
Keywords: history of education, orthodox collegia, university.

Сучасні дослідження історії навчальних закладів, які спираються на методи культурної історії, серед іншого, вивчають контакти і взаємодію конкретних освітніх інституцій із оточуючим середовищем, вписують їх у історико-культурний ландшафт. Подібне завдання можемо поставити й щодо таких центрів освіти та культури як православні колегіуми України XVIII століття (Чернігівського, Харківського та

* Дослідження здійснене за підтримки Німецького Історичного Інституту (м. Москва) та німецького Фонду ім. Герди Хенкель (GERDA HENKEL STIFTUNG)

Переяславського). Через які канали і як саме відбувалася їх взаємодія з різними соціокультурними сферами? Чи можемо виявити довготривалі контакти «латинської науки», яку представляли ці колегіуми, із місцевим суспільством?

Метою розвідки є з'ясування форм і каналів взаємодії православних колегіумів з місцевим середовищем, перш за все тих, які розкривають трансфер європейських традицій, й стали характерними культурними явищами в історії Гетьманщини та Слобідської України у XVIII столітті.

В історіографії колегіумів XIX-XX століть, яка нараховує не один десяток праць, безумовно, містяться згадки про контакти цих навчальних закладів із оточуючим суспільством. Втім, у межах тих дослідницьких завдань, які ставилися істориками (вивчення навчально-виховного процесу, етапів історії, просвітницької діяльності вихованців), такого роду факти хоча й наводилися у працях Д. Багалія, А. Лебедєва, П. Левицького, П. Знаменського, питання стосунків колегіумів із соціокультурним середовищем не стало предметом спеціальних студій.

Дане дослідження передбачає залучення всього корпусу історичних джерел, декількох різновидів справочинної документації колегіумів, джерел особового походження й літературних пам'яток, які у даній розвідці виступають повноправними партнерами.

Православні колегіуми, створені за зразком єзуїтських колегій, привнесли в свої міста ряд культурних явищ, які давно укорінилися в університетських містах Європи. Традиції середньовічного університету передбачали проведення ряду актів, із своїми ритуалами, на яких були присутніми й представники місцевої громади. Такими актами були публічні диспути, університетські торжества, театральні вистави тощо. Керівництво єзуїтських колегіумів, прагнучи регулярно привертати увагу місцевого суспільства, влаштовувало шкільні церемонії, процесії та драматичні вистави. Для православних колегіумів вже на ранніх етапах історії каналами зв'язку із місцевим суспільством також стали колегіумські «академічні свята» (колегіумські акти, диспути філософські та богословські, особливо «генеральні»). Традиції академічних свят укорінилися спочатку у Києво-Могилянській академії, а згодом такі практики закріпилися у всіх православних колегіумах у XVIII столітті. На ці торжества у якості глядачів запрошувалися знатні особи міста, представники влади, для яких спеціально готувалися промови, оди, канти і т.п.

Добре відомо про існування театру у Києво-Могилянській академії, який, окрім дидактичної, виконував й комунікативну функцію у місцевому суспільстві. Інформація про вистави колегіумських театрів, у тому числі перед глядачами з міста, не часто, але зустрічається у джерелах. Петро Апостол, син гетьмана Д. Апостола, записав у щоденнику (1725 р.), що бачив постановку комедії, яку давали учні

Чернігівського колегіуму [цит. за: 15, с. 172]. Значно більше відомостей збереглося про широке розповсюдження таких різновидів театралізованих виступів, як ходіння студентів колегіумів вулицями міста, їх виступи під вікнами городян з «орацiями і декламаціями», читанням віршів і грою невеликих духовних інтермедій [12, с. 441-442]. Вертепні драми та містерії завжди охоче ставилися учнями колегіумів [15, с. 185]. Постановки вертепів (вертепних драм), з притаманною їм простотою сюжету, соціальними та побутовими мотивами, комедійними ситуаціями, народними персонажами, надавали можливість встановити зв‘язок між шкільним театром і місцевим середовищем. Глядачами на таких виставах були пересічні мешканці міст, які винагороджували акторів грошима або їжею. Наприклад, Микола Ханенко 20 червня 1730 р. записав у щоденнику, що дав чернігівським «студентам-інтермедіантам 1 рубль» [18, с. 7]. Реакції глядачів, «зворотний зв‘язок», проявлялися не тільки у подарунках. У літературі описані характерні епізоди поведінки і реакцій міщан Переяслава, які під впливом колегіумських вистав, самі починали розігрувати духовні інтермедії, намагалися виступати у ролі критиків проповідей і декламацій студентів, надавати їм поради [12, с. 441-442]. Така практика спілкування з місцевими мешканцями була настільки розповсюджена й характерна, що потрапила на сторінки творів художньої літератури (повість В. Наріжного «Бурсак» та інші).

Православні колегіуми привнесли у міське життя своїх міст таке цікаве культурне явище, як рекреації (відпочинок на природі на околиці міста), в яких поєднувалися елементи традиційної народної і європейської університетської культури [докладніше про це див.: 17]. Урочиста хода студентів і керівництва від будинків колегіумів, повз усе місто на рекреації, ставала подією у культурному житті козацьких полкових міст. У рекреаціях, разом із колегіумцями брали участь і мешканці міста, нерідко високопосадовці. На природі, окрім рухливих ігор, колегіумці розважалися грою на музичних інструментах, хоровим співом [12, с. 432, 436-437]. Спогади студентів Харківського університету свідчать, що їх рекреації (у 1820-ті роки) мали подібні церемонії та види дозвілля [14, с. 87].

Окрім залучення представників місцевого середовища до тих подій, які безпосередньо були пов‘язані із навчально-виховним процесом у колегіумах, студенти і викладачі колегіумів активно взаємодіяли із місцевим суспільством, беручи участь у важливих подіях життя своїх міст (як світського, так і культового). Студенти та викладачі виступали на урочистостях із промовами, проповідями, кантами, привітаннями. Вони брали участь у церковних службах у храмах міста у святкові дні (із виголошенням проповідей викладачами та студентами старших класів, співом колегіумського хору). Святкові виїзди архієрея по єпархії відбувалися у супроводі студентів колегіумів. За свідченням спогадів, у Переяславському колегіумі для цього відбирали чотирьох богословів у

«старовинному вченому вбранні – широких темно-синіх «ліберіях», які їхали на багато вбраних конях, супроводжуючи карету архієрея – два попереду, два по боках» [21, с. 19-20]. На церемонії поховання переяславського єпископа Йова Базилевича (1776 р.), траурна процесія просувалася між живою стіною студентів Переяславського колегіуму, які стояли у два ряди від келії єпископа до храму [4, с. 703].

Якщо придивитися до описання святкових подій, зустрічей знатних персон, не важко переконатися, що студентам і викладачам колегіумів у цих сценаріях відводилася важлива роль, яка мала презентувати полкові міста відтепер і як територію просвіти. Світське життя українських міст у XVIII столітті помітно урізноманітнювалося, до свят готувалися, писали сценарії прийомів, споруджували тріумфальні арки. Наприклад, у 1791 р., до зустрічі князя Г. Потьомкіна-Таврійського студенти і викладачі Харківського колегіуму приготували промови, канти і розмови російською, латинською та грецькою мовами [10, с. 244-245]. Ф. Луб'яновський залишив спогади про зустріч Катерини II, принця Ангальта, яких студенти вітали латинськими промовами [13, с. 101-102]. У цих промовах, окрім прославлення гостя, говорилося й про колегіуми як «храми наук», «собори Парнаських муз» та успіхи колегіумців у науках. Ці здобутки мали презентувати сама форма витіюватих привітань, розмаїття мов, якими вони виголошувалися. У 1781 році у Чернігові, при підготовці до приїзду «поважних персон», керівництву колегіуму було запропоновано розробити «наочні зображення з емблемами», які будуть розміщені на тріумфальних брамах. У колегіумі розробили емблеми із античною символікою, візуальний ряд був поєднаний із усними привітаннями (кантами), які виголошувалися російською, польською, німецькою, грецькою та французькою мовами [6, арк. 16, 20-24].

Акт відкриття Харківського університету як лакмусовий папірець показав місце колегіуму у суспільстві, міцність та усталеність зв'язків із ним. На урочистих 17 січня 1805 р. були присутні студенти та викладачі колегіуму, ректор Андрій Прокопович виступив із промовою [1, с. 197]. У подальшому колегіумці неодноразово брали участь в університетських актах (колегіумський хор виконував ораторії і концерти, скажімо, Г. Пєхотинський згадував про виконання ораторії Гайдна «Створення світу» [15, с. 441-442]).

Отже, у найбільш концентрованій й яскравій формі взаємодію колегіумів із суспільством виявляли (й фіксували) святкові події. Втім, у повсякденному житті складалися та існували не менш важливі канали таких стосунків. Дослідження повсякденних довготривалих практик, їх специфіки надає повноту картині існування колегіумів у соціокультурному середовищі. Вже саме розташування колегіумів у центрі міст робило їх важливими елементами повсякденного життя міського середовища [про це див.: 18]. За спогадами мешканців міст, колегіумський годинник, дзвіночок, який скликав на заняття (який чули у

всьому місті), встановлювали ритм життя не тільки для колегіумців, а й усього міста. Алгоритм стосунків колегіуму й міського середовища задавався також тим, що велике число колегіумців мешкало у місті. Учні жили або у родинах родичів – козацької старшини (дворянства), духівництва, міщан, або ж винаймали квартири (у бурсах колегіумів могло розміститися відносно невелике число учнів). Студентство колегіумських міст починає складати помітний відсоток їх населення (наприклад, за даними академіка В. Ф. Зуєва у Харкові у 1782 р. студенти становили сім відсотків населення [8, с. 189]). У зв‘язку із зростанням числа студентства у складі населення колегіумських міст, не слід зневажати дослідженнями конфліктів студентів із мешканцями міст. Потенціал конфліктології на прикладі Києво-Могилянської академії вже показують сучасні дослідження. Не ставлячи завдання розгляду конфліктів у цій статті, звернемо увагу на те, що вони дають можливість побачити, наскільки тісно переплiталося життя студентів і місцевих мешканців. Наприклад, конфлікт підкоморного Я. Іскри із студентами Переяславського колегіуму (1766 р.) відбувся, коли ті прийшли до свого товариша, який був інспектором дітей Іскри і жив у його будинку [24, ф. 990, оп. 1, спр. 581, арк. 1, 4].

Тісний зв‘язок колегіумів із міськими станами виник на основі такої форми стосунків як репетиторство. Студенти і викладачі навчали дітей представників міських станів без відриву від навчання і роботи. Про такий звичайний засіб додаткового заробітку згадував викладач Харківського колегіуму Я. Толмачов, який чимало років був репетитором у різних родинах харків‘ян [22, с. 706]. Репетитори готували дітей до навчання у колегіумах, Києво-Могилянській академії, столичних навчальних закладах, європейських університетах.

Серед усталених форм взаємодії колегіумів з місцевим середовищем, які існували протягом всієї історії колегіумів, яскравим явищем були «кондиції». Кондиції – це договір, який укладався між студентом колегіуму та певною родиною (родинами), визначав умови та термін роботи студента у якості домашнього вчителя [докладніше про це див.: 16]. Це була достатньо традиційна практика заробітку бідними студентами грошей для продовження навчання. Представники різних суспільних страт зверталися до колегіумів із проханнями відпустити студентів у якості домашніх вчителів для своїх дітей. Студент міг й самостійно знайти місце, але він обов‘язково мав отримати дозвіл на «відпустку» від колегіумського начальства (тоді він лишався у списках студентів). Практика кондицій закріпилася, й існувала протягом XVIII століття саме в українських землях, в сусідніх російських землях вона не розвинулася, оскільки, як зазначали дослідники, значно меншою була потреба суспільства в освіті, й духовні школи були ще «молодими» [7, с. 273].

У переважній більшості виявлених кондицій, вчителями виступали студенти останніх класів колегіумів – філософи та богослови.

Погоджуємося із дослідниками, що варто придивитися до яскравих типів «старовинного академіста» або «бурсака», які зображені у творах М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Наріжного. Образ учителя, студента місцевого колегіуму, увійшов до української літератури з визначеннями «вчений богослов» та «філософ», які фіксували статус людини, яка дійшла «у науках» до вищих класів. Хоча письменники, змальовуючи персонажі вчителів, дещо їх утрирували, але не вигадували, створюючи правдиві за сутністю образи [5, с. 45].

На основі контрактів, які укладалися із учителями, можна побачити, що дітей вчили Часослову, Псалтирі, читанню та письму, а також іноземним мовам (латині, французькій, німецькій) [11, с. 28, 97]. Наприклад, у 1774 р. студент Харківського колегіуму Ф. Момонов заключив контракт з поміщиком Острогозької провінції Г. Венецьким, за яким зобов'язувався вчити трьох синів поміщика німецькій та латинській мовам, арифметиці та геометрії [24, ф. 1973, оп. 1, спр. 1243, арк. 1]. Окрім цих дисциплін у контрактах зустрічаються ще й «політика» та піітика [2, с. 726]. У текстах контрактів неодмінно фіксувалися обов'язки вчителя з морального виховання своїх учнів. Типова фраза контракту визначала, що учитель мав «відвертати» своїх вихованців від пустощів й приводити їх до доброї поведінки [24, ф. 1973, оп. 1, спр. 1243, арк. 1]. Саме тому батьки й зверталася до керівництва колегіумів за рекомендаціями.

Контракти фіксували й статус учителя у домі поміщика. Маємо підстави стверджувати, що це був достатньо високий статус, який передбачав «спільний стіл» з родиною поміщика, власне приміщення (кімнату), слугу. Іноді оговорювалися додаткові умови, наприклад, про те, що вчитель, коли у нього бували гості, міг «вимагати від хазяїна горілку» [24, ф. 1973, оп. 1, спр. 1243, арк. 1]. Сучасні російські дослідники дійшли висновку про те, що найняти приватного вчителя в Росії у XVIII столітті, на відміну від українських земель, могли тільки вельми багаті люди [3, с. 318]. Натомість в Україні наявність колегіумів робила кондиції явищем достатньо розповсюдженим перш за все у середовищі козацької старшини.

Вивчаючи кондиції, можемо досліджувати й культуру спілкування вчителів з дітьми, батьками, іншими родичами, оточенням. У спогадах розпорошені згадки про добрі відносини між вчителями, їх учнями та батьками [21, с. 10, 15]. Джерела зафіксували, що свята у родинах поміщиків не обходилися без виступів студентів-вчителів перед головами родин із ораціями та декламаціями, привітаннями. У повісті «Пан Халявський» Г. Ф. Квітка-Основ'яненко описав розмови голови родини із вчителем на різні «вчені теми». Численні звернення батьків до керівництва колегіумів із проханнями подовжити кондиції студентів пояснювалися тим, що під їх керівництвом «діти чимало у навчанні профітували» [цит. за: 11, с. 29].

Дослідження конфліктних ситуацій, які траплялися зі студентами на кондиціях, є не менш важливими для розуміння не тільки цього явища, а й взаємодії колегіумів із суспільством. Примітно, що студенти зверталися до керівництва колегіумів по допомогу, коли з боку хазяїв порушувалися умови контракту, й потрібно було захистити свої права. Наприклад, студента В. Павловського, який поїхав на кондиції, поміщик Сумського повіту записав кріпаком, й не відпускав. Студент здобув ордер архієрея, й повернувся до колегіуму [20, с. 184]. У скарзі на острогозького поміщика Лисаневича (1775 р.) студент богослов'я Й. Зарудницький вказував на порушення своїх прав (поміщик таємно забрав примірник його контракту, не заплатив гроші, відмовився відправити його до колегіуму) [11, с. 97]. Щоправда, не завжди й самі вчителі були на висоті свого статусу. Поміщики іноді скаржилися на студента-вчителя, що той завів «кохання з дівицею», родичкою чи донькою хазяїна [11, с. 98]. Зауважимо, що вік студентів старших курсів коливався між 20 та 30 роками. Керівництво колегіумів, із свого боку, закидало поміщикам, що вони самі псують мораль студентів-вчителів [19, с. 120].

Студенти колегіумів прагнули знайти гарне місце для кондицій, адже окрім грошової винагороди, вони могли отримати й інші преференції. Варто навести приклад студента Чернігівського колегіуму Тимофія Сенютовича, який навчаючи П. А. Румянцева, настільки догодив батьку, А. І. Румянцеву, що був призначений чернігівським полковим суддею (хоча призначення було зроблено незаконно) [9, с. 375].

На початку XIX століття керівництво єпархій забороняє кондиції, мотивуючи це тим, що перерви у навчанні негативно впливають на опанування студентами наук [11, с.29; 19, с. 120]. Втім, ці рішення приймалися вже в інших історичних умовах, коли окрім колегіумів та семінарій розгорнули свою діяльність інші навчальні заклади (університети, гімназії), які вирішували проблему учительських кадрів. Втім, протягом XVIII століття студент колегіуму у якості вчителя виконував важливу соціокультурну роль, а кондиції стали невід'ємною частиною як просвітницької діяльності колегіумів, так й повсякденного життя родин різних прошарків.

Дана розвідка не може охопити всі аспекти і форми взаємодії колегіумів і місцевого середовища. Говорячи про різноманітні традиції середньовічних освітніх інституцій, можна заглибитися у сюжети майнових суперечок колегіумів як власників маєтків і земель із іншими власниками; або у традиції благодійної підтримки колегіумів з боку відомих осіб (яка була організована у певні форми), й широких верств населення (книги збору пожертвувань) тощо.

Очевидно, що православні колегіуми протягом XVIII століття стали складовою культурного життя своїх міст і регіонів, виробили ряд сталих культурних форм взаємодії із оточуючим суспільством.

«Замкненість» православних колегіумів виявляється міфом, й не була притаманна цим закладам у XVIII столітті. Історичні умови формування колегіумів, європейські освітні традиції, на які вони спиралися, зумовили те, що з самого початку існування колегіуми сприйняли зразок взаємовідносин європейських університетів із суспільством і багато в чому наслідували його. Так, на ґрунті місцевої культури з'явилися форми європейської університетської міської культури (академічні свята, диспути, тощо), а у середовищі полкових міст, містечок і сіл зазвучали канти, привітання різними мовами, перш за все латиною, мовою європейської вченості. Різноманітні впливи, які йшли від колегіумів, й були спрямовані на оточуюче середовище, перетворилися на усталені культурні явища. «Латинська вченість» подавала імпульси суспільству, яке їх з прихильністю сприймало. Втім, на форму й змістовну складову контактів колегіумів і суспільства впливали й елементи народної культури, й специфіка самого соціокультурного середовища міст та регіонів України XVIII ст.

Примітки

1. *Багалей Д. И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802-1815 г.) / Д. И. Багалей. – Харьков, 1893–1898.
2. *Бакай Н.* Южно-русский дворянин XVIII века / Н. Бакай // Киевская старина. – 1885. – № 4. – С. 717–742.
3. *Берелович В.* Образовательные стратегии русских аристократов. Воспитание сирот Голицыных (1782–1790) / В. Берелович // Европейское Просвещение и цивилизация России / Отв. Ред. С. Я. Карп, С. А. Мезин. – М., 2004. – С. 318–329.
4. *Войтков А. Н.* Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украйны (1771-1776) / А. Н. Войтков // Труды Киевской Духовной академии. – 1903. – № 8. – С. 633–715.
5. *Горленко В. П.* Украинские были / В. П. Горленко. – К., 1899.
6. *Державний* архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 1253.
7. *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. Знаменский. – Казань, 1881.
8. *Зуев В. Ф.* Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Ф. Зуев. – СПб., 1787.
9. *Лазаревский А.* По поводу ста лет от смерти графа П. А. Румянцова / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С. 374–394.
10. *Лебедев А. С.* Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности / А. С. Лебедев. – Х., 1902.

11. *Лебедев А. С.* Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А. С. Лебедев. – М., 1886.
12. *Левицкий П.* Прошлое переяславского духовного училища / П. Левицкий // Киевская старина. – 1889. – № 2. – С. 424–444.
13. *Лубяновский Ф. П.* Воспоминания / Ф. П. Лубяновский // Русский архив. – 1872. – Вып. 1. – С. 98–185.
14. *Ничпаевский Л.* Воспоминания о Харьковском университете, 1823-1829 годы / Л. Ничпаевский // Харківський університет XIX – початок XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т. 1. – Харків, 2008. – С. 57–89.
15. *Пехотинский Г.* Мое детство. Из жизни маленького певчего / Г. Пехотинский // Духовный вестник. – 1865. – Т. 11. – С. 405–449.
16. *Посохова Л. Ю.* Вчителювання студентів православних колегіумів України XVIII ст. у родинах козацької старшини / Л. Ю. Посохова // Київська старовина. – 2008. – № 5. – С. 3–18.
17. *Посохова Л. Ю.* «Рекреація»: культура відпочинку учнів та викладачів православних колегіумів України XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія. – Харків, 2008. – Вип. 40 (816). – С. 169–180.
18. *Посохова Л. Ю.* Територія просвіти в місті: локуси православних колегіумів України XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Праці Центру пам‘яткознавства. Вип. 16 / Центр пам‘яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2009.
19. *Сведения* о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофиц. – 1888. – № 3. – С. 115–129.
20. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К., 2001.
21. *Тимковский, И. Ф.* Мое определение в службу / И. Ф. Тимковский // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 1–26.
22. *Толмачев Я. В.* Автобиографическая записка / Я. В. Толмачев // Русская старина. – 1892. – Т. 75. – С. 699–724.
23. *Ханенко Н.* Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727-1753 / Н. Ханенко // Киевская старина. – 1884. – № 3. – Приложение. – С. 1–16.
24. *Центральний* державний історичний архів України (м. Київ).

© Посохова Л. Ю., 2010

Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни

Радченко Ю. Ю.

Радченко Ю. Ю. Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни. В статті йде мова про участь ГФП та СД у процесі знищення харківських євреїв в роки Другої світової війни. Автор дослідив внутрішню структуру харківських ГФП та СД в роки війни, роль харківських тюрем СД у знищенні харківського єврейства. У статті показано роль місцевих колабораціоністів, що були співробітниками ГФП та СД, у Голокості на території м. Харкова.
Ключові слова: ГФП, СД, євреї, колабораціонізм.

Радченко Ю. Ю. Уничтожение харьковских евреев органами ГФП и СД в годы Второй мировой войны. В статье идет речь об участии ГФП и СД в процессе уничтожения харьковских евреев в годы Второй мировой войны. Автор исследовал внутреннюю структуру харьковских ГФП и СД в годы войны, роль харьковских тюрем СД в уничтожении харьковского еврейства. В статье показано роль местных коллаборационистов, которые были сотрудниками ГФП и СД, в Холокосте на территории г. Харькова.
Ключевые слова: ГФП, СД, евреи, коллаборационизм.

Radchenko Y. Y. Structures of GFP and SD in the extermination of Jews in Kharkov during WWII. In this article author investigated the role of detachments of GFP and SD in process of the extermination Jewish population of Kharkiv. Author explored the structures of GFP and SD inside. In the research was described role of SD prisons in process of elimination of Jews in Kharkiv. In the article was demonstrated participation of the local collaborators (contributors of GFP and SD) in the Holocaust in Kharkiv.
Key words: GFP, SD, Jews, collaboration.

Вивчення історії Голокосту в контексті нацистського окупаційного режиму в Україні стало предметом багатьох цікавих досліджень[13; 14; 16]. Проблематика знищення євреїв міста Харкова нацистами у роки Другої світової війни вивчалася у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Вчені концентрували свою увагу на дослідженні діяльності айнзатцгруп та дуже зрідка – місцевих колабораціоністів[6; 7; 8; 14]. Роль структур ГФП та СД у Голокості висвітлювалася дуже фрагментарно[16], здебільшого матеріали про це можна було знайти у виданих документах[13]. Метою даної статті є дослідити структуру та склад

органів харківських ГФП та СД, вивчити їх роль у Голокості на території міста Харкова. Джерельною базою дослідження виступають матеріали слідчих справ колишніх колаборціоністів, документи НДК, опубліковані документи з проблематики [1;2;3; 5; 12].

24 жовтня 1941 в Харкові було встановлено нацистський окупаційний режим. Серед репресивних структур, які займалися «зачистками» та «замиренням» новозахоплених територій, знищенням існуючих та вигаданих ворогів окупаційного режиму були Таємна Польова Поліція (Geheime Feldpolizei) – ГФП та Служба Безпеки (Sicherheitsdienst) – СД. Саме на совісті цих організацій лежить левова частка вини за злочини проти населення міста. ГФП та СД приклали свою руку до знищення єврейського населення Харкова. Квінтесенцією ставлення нацистів до євреїв були слова бригадефюрера СС Юргена Штроопа, сказані у 1949 році у тюремній камері: «Євреї не мають, не здатні мати почуття честі гідності. Бо ж єврей не є повноцінною людиною. Євреї – це напівлюди. Вони мають іншу кров, інші тканини, інші кістки, інші думки, ніж європейці, «арійці», а особливо ніж ми – «нордійці»» [10. с. 182].

У грудні 1941 – січні 1942 рр. біля 12 тисяч харківських євреїв було знищено у Дробицькому яру зондеркомандою 4а, 314-тим поліцейським батальйоном та невідомою частиною Ваффен СС [17, p.37; 6, с. 183]. Як показують джерела, частина євреїв змогла уникнути переселення до бараків ХТЗ та подальшого знищення, переховуючись та видаючи себе за осіб іншої національності. В донесенні СД від 10 квітня 1942 року говорилося: «У Харкові єврейство, після того як було проведено його переселення, більше не видно. Тим не менше євреї ще ховаються у сільських районах, а також містах»[12, с. 123]. У донесенні СД № 187 від 30 березня 1942 року повідомлялося про знищення у Харкові 64 євреїв з фальшивими паспортами [12, с. 121]. Після відходу з міста зондеркоманди 4а саме ГФП та СД продовжувало політику «остаточного вирішення єврейського питання».

Харківське СД очолював штурмбанфюрер СС д-р Кранебіттер, його заступником був гауптштурмфюрер СС Кірхер, помічником начальника СД – гауптштурмфюрер СС Венгольц, начальником політичного відділу СД став Фрізе, начальником кримінального відділу СД – унтер-офіцер Розе, начальником слідчого відділу – гауптштурмфюрер Фаст, помічником начальника слідчого відділу – лейтенант Петерс. Слідчими СД були: Барашке, Осфельд Гельмут, Кельцер. Старшим слідчим харківського СД з кримінальних справ став Горн. Старшим слідчим з політичних справ – Шульц, Начальником «внутрішньої» в'язниці СД працював обершарфюрер СС Бой, перекладачем СД став Зайферд [5, арк. 93-94]. При СД був батальйон поліцейських, яким командував Олександр Посєвін [4]. Спочатку штаб харківського СД знаходився на вулиці Пушкінській, 94, але пізніше (ймовірно в липні 1942 року) перемістився на вулицю Сумську, 100.

Приблизно на початку листопада 1941 року за адресою вулиця Рибна, 6 СД створило тимчасову в‘язницю, а поряд (на вулиці Рибній, 8) – свій гараж та майстерню. Німецьку каральну установу очолив офіцер Меренц Адольф. Його заступник був Банд. Через деякий час Меренц від‘їхав з міста і його на посаді замінив Гольдманн. Серед співробітників СД свідки згадують німецького офіцера Віллі [2, арк.147-зв., 152]. При в‘їзді у двір дому №8 стояв німецький солдат. Вхід стороннім туди був заборонений. У гаражі стояло завжди 4-5 машин. Багато машин приходило до гаражу на ремонт. Водіями у гаражі були: Зимовець Валентин, Буланов Михайло, Бондаренко Жорж, Блохін Леонід, Бойко Андрій та Харченко Федір [2, арк. 160-161]. У цій в‘язниці утримувалися переважно євреї (але серед в‘язнів були українці та росіяни). За свідченнями Подкопай Уляни, яка проживала недалеко від в‘язниці СД, заарештованих вивозили вранці та привозили ввечері (ймовірно на якісь роботи). Це були одні й ті ж самі люди. Над в‘язнями співробітники СД активно знущалися. Пані Подкопай бачила, як есесівець бив старого єврея у дворі в‘язниці ногами та палкою [2, арк. 150-150-зв.]. Єврейським дітям, що знаходилися у цій в‘язниці нацисти мазали губи якоюсь рідиною, від якої вони помирали [2, арк. 131-зв.]. Євреїв у цій тимчасовій в‘язниці змушували працювати також у дворі. За свідченнями Артамонової К. Д., до них часто приходили родичі (неєвреї за національністю) та приносили харчі та одяг. В‘язнів змушували зимою стояти на морозі без одягу та обливатися холодною водою. Одному старому жінка принесла поїсти, за що була жорстоко побита охоронцем. Одного чоловіка з в‘язниці було повішено у гаражі [2, арк. 145-147-зв.]. Крім того, проводили періодично розстріли ув‘язнених. Зараз важко встановити локалізацію цих розстрілів. Ймовірніше всього це проходило у Дробицькому яру. У в‘язниці СД працювало 10 радянських військовополонених з холодногірського табору. Ці люди копали ями для розстріляних. Саме вони від‘їздили з лопатами на машині услід за авто з заарештованими. У розстрілах євреїв та похованні трупів приймали участь водії СД Бойко та Харченко. Федір Харченко навіть отримував від цього задоволення. Одного разу група євреїв, яка мала бути розстріляною почала розбігатися. Поки німці ловили євреїв, Харченко встиг дістати пістолет та розстріляти декількох учасників невдалої втечі. Речі вбитих частково віддавалися поліцейським, частково – відправлялися до Німеччини. Свідок подій Подкопай Уляна повідомила, що від водія СД Бойко (він жив на її квартирі) їй стало відомо, що у дворі дому на вулиці Рибній, 6 одного разу був «газваген». За спогадами Подкопай, «це велика машина без вікон, пофарбована у чорний колір, має ззаду двері, наверху невеликий отвір, у який вставлялися колосники. Під час руху ці колосники крутяться. «Влітку 1943 року я йшла на роботу по вулиці Сумській і бачила як ця душогубка йшла у низ по Сумській» [2, арк. 151-зв.]. Схожі описання залишив нам двірник Архип Полетаєв. Він свідчив 25 серпня 1943 року, що у гаражі СД постійно знаходилося три криті

машини. Інші вантажні та легкові машини часто змінювалися. Саме ці «криті машини за розміром нагадували наш вантажний ЗІС, будка була зроблена з заліза…Двері були зроблені ззаду, причому розкривалися вони в обидві сторони. На двох машинах зверху будок були прилаштовані якісь прибори на кшталт вентилятора, іноді під час руху ці прибори верталися. Одна машина була позбавлена такого прибору…щоденно години у 4 ранку машини відходили з двору та поверталися іноді години через 3-4, а іноді і ввечері. Коли у будинку№6 знаходилася в'язниця гестапо, то машини іноді після виїзду з гаражу заїздили у двір дому №6, вантажили заарештованих та від'їздили по Сумській вулиці. Куди саме я не знаю» [2, арк. 158-159].

В'язниця на вулиці Рибній проіснувала не дуже довго – приблизно 2-3 місяці. Вона зникла з переселенням євреїв у бараки ХТЗ, де було створене тимчасове гетто. Від'їзд персоналу СД відбувся приблизно наприкінці січня-на початку лютого 1942 року. У приміщенні за адресою Рибна, 6 розмістилася група поліцейських (біля 200 осіб). Гараж функціонував принаймні до лютого 1943 року [2, арк. 158].

З початком окупації в Харкові у листопаді почала створюватися українська допоміжна поліція. Організаторами цього процесу виступили прибулі емісари ОУН (М) Богдан Коник, д-р Олійник та інші. Відомо, що вони вели виховну та пропагандистські роботи у лавах українських поліцейських. Штаб української поліції знаходився на вулиці Короленка, 4. Було проведено декілька урочистих парадів української допоміжної поліції з оркестром та співанням гімну «Ще не вмерла Україна» у Харкові наприкінці 1941-на початку 1942 року [3, арк. 119]. Пізніше Коник з початком німецьких репресій проти ОУН у січні 1942 року змушений був виїхати з Харкова. Українську поліцію очолив колишній полковник царської армії Минжулинський. Саме за його дорученням у листопаді 1941 року поліцейські Сіренко та Півень заарештували єврея, професора медицини Лівшица, який проживав на вулиці Пушкінській та направили його на Сумську 100, де знаходився штаб ГФП. У професора була вилучена вся його переписка та майно. Підчас арешту професор Лівшиц був побитий Сіренком та Півнем [1, арк. 153]. Подальша доля професора невідома. Імовірніше всього він закінчив своє життя у Дробицькому яру.

На початку грудня 1941 року до офісу української поліції з'явилося 2 чи 3 німецькі офіцери та переговорили з Минжулинським. Наступного дня Минжулинський зібрав поліцейських та повідомив, що вони переходять на Сумську, 100. Того ж дня всі поліцейські зібрали свої речі та перейшли до приміщення на Сумській, 100. Перейшов також весь обслуговуючий персонал, окрім прибиральників та трьох канцелярських робітників. Серед них було три галичанина і в т.ч. Процинський. Він став бургомістром 9-го району і у вересні 1942 року був заарештований СД та розстріляний за зв'язки з ОУН. На Сумській, 100 ця група поліцейських (10 чоловік) перебувала 2-3 тижні, виконуючи свою роботу. Наприкінці грудня 1941

року Минжулинський зібрав цю групу та повідомив, що вони тепер є співробітниками ГФП та їх задачею є збір даних про осіб, якими цікавиться ця структура. Через 2-3 дні цю групу колишніх поліцейських зібрав начальник харківського ГФП Кархан у своєму кабінеті. На зустрічі також були присутні секретар ГФП німець Вульф та перекладачка. Колишні співробітники української допоміжної поліції написали заяви про нерозголошення таємниці. Їх начальником було призначено Минжулинського. Таким чином, була сформована «українська» група харківської ГФП. До її складу увійшли Сіренко Петро Кузьмич, Матвієнко Федір, Гвоздєв, Лаврик, Здоровець, Литвинов Павло Андрійович, Зуб, Корнієнко, Ляховський Олександр Андрійович, Нечипоренко Михайло, Лобода Михайло, Півень, Мещеряков, Клименко Петро, Дяченко, Калініченко, Салата, Шевчов, Клюшніков Костянтин. Здебільшого це були колишні радянські військовополонені українського та російського походження, які бажаючи вижити пішли на службу до допоміжної поліції, а пізніше були переведені до ГФП. У якості перекладача виступала – Догаєва, водієм був Дузенко Олександр Андрійович [1, арк. 71-74]. Навесні 1942 року Минжулинського заарештували та посадили до табору на Холодній горі, а пізніше перевели до в'язниці СД на вулиці Раднаркомівській, 7. Його місце зайняв Мещеряков [1, арк. 69-зв.-70].

Структура цієї організації виглядала наступним чином. Загалом у ній працювало 50-55 осіб. Німецька група складала 7-9 осіб, «українська» група Минжулинського (пізніше Мещерякова) – 20-22 особи, охорона та обслуговуючий персонал – 20-22 особи. Райхсдойчами у цій структурі були: начальник – Кархан, його заступник – Вульф, секретар – Краббе та слідчі. Охорона складала 8-10 осіб, які присилалися з поліцейської школи на вулиці Артема, 30. За походженням це були українці та росіяни. Служба у ГФП була для них свого роду «стажуванням». Їхньою задачею було: нести караульну службу, охороняти заарештованих, доправляти їх в кабінет до слідчого та назад [1, арк. 76-зв.]. Задачею ГФП було збір матеріалів, пошук та знищення тих людей, які вважалися ворогами «нового порядку», а саме:

1. Всі запідозрені у зв'язках з партизанами;
2. Партійний та комсомольський актив;
3. Особи, підозрювані у нелояльності (в т.ч. євреї, яким вдалося вижити після «акції» зондеркоманди 4а та Вермахту в Харкові у грудні 1941-січні 1942 рр., члени ОУН);
4. Кримінальні елементи.

Про діяльність ГФП Г. Кнопп зазначає: «Коли почалася війна в Росії, цей підрозділ, який вже нараховував у своїх лавах шість тисяч осіб, можна було відрізнити від підрозділів убивць-есесівців тільки за уніформою Вермахту. Вона (ГФП – Р. Ю.) споглядала за розстрілами, координувала співробітництво з «товаришами з СС» і особливо відмітилася у пошуку тих категорій єврейського населення, яке поки що пощадили» [9, с. 469].

Робота різних співробітників Таємної Польової Поліції мала свою специфіку. Наприклад, агент Петро Сіренко отримував інформацію про особу, яку «розробляло» ГФП, йшов за вказаною адресою та збирав свідчення у сусідів, представляючись співробітником бургомістрату чи будь-якої іншої цивільної установи. А вже за зібраними матеріалами ГФП проводило арешт. Всього за період з грудня 1941 р. до липня 1942 року П. Сіренко зібрав дані на 250-200 осіб для ГФП [1, арк. 62-63].

У середині липня 1942 року в зв'язку з переїздом ГФП на фронт група Мещерякова була передана харківському СД. Мещеряков та Здоровець стали слідчими СД. Матвієнко, Лаврик, Литвинов, Ляховський, Зуб, Лобода, Клименко, Дяченко, Калініченко, Салата, Шевцов, Клюшников – помічниками слідчих СД, Догаєва – перекладачем СД, Нечипоренко – начальником групи охорони для переправляння ув'язнених з нової в'язниці СД (вулиця Раднаркомівська, 7) на допит в СД та назад.

Сама в'язниця СД заслуговує особливої уваги. Начальником в'язниці був німець Мельцер, перекладачем та помічником начальника в'язниці – Гольфред (німець або румун), «українським начальником в'язниці» – колишній агент Петро Сіренко, перекладачем став Шульц, харківський фольксдойч, колишній співробітник СД на Сумській, 100. Охорону в'язниці складали 16 осіб. Начальником караулу був Кобрисєв Григорій Герасимович, колишній військовополонений РСЧА, визволений зі шталагу на Холодній горі. Його заступником стала особа з прізвищем Мєшков. Всього у розпорядженні Кобрисєва було 14 поліцейських. Вдалося встановити імена (часто не повні) деяких з них: Авраменко, Вережніков (при вступі до поліції назвався Середою) Леонід Федорович, Гуленко Степан Іванович, Василенко Олексій, Дорофеєв Василь, Тараненко Тимофій, Борисенко Микола, Бойко Андрій, Верещак Михайло, Карабко Іван, Збарацький Василь, Шкурлаков Володимир, Кармушенко Сергій Михайлович, Щавлєв Павло, Мазур Володимир, Сологубов Матвій Іванович. Абсолютну більшість серед цих людей (як у випадку з «українською» командою харківського ГФП) складали колишні радянські військовополонені [1, арк. 248]. Велика кількість «місцевого» персоналу у складі як ГФП, так і СД у Харкові підтверджує тезу Дітера Поля, що на кожного поліцейського Служби Безпеки на Сході «приходилося як мінімум 10 ненімців»[11, с. 283].

Контингент в'язнів в основному складався з заарештованих комуністів, комсомольців та євреїв. Про умови у в'язниці СД Петро Сіренко пригадував на слідстві 27 жовтня 1943 року: «У в'язниці було 65 брудних необладнаних камер, які завжди повністю були набиті заарештованими радянським громадянами, чоловіками, жінками, старими, молоддю та дітьми. Щоденно до в'язниць прибували все нові та нові заарештовані, а ті, що сиділи раніше у більшості випадків розстрілювалися, як у зруйнованому приміщенні в'язниці так і за містом у Лісопарку, куди вивозилися на автомашинах…

Заарештовані, які перебували у в‘язниці, піддавалися неймовірним тортурам та знущанням, їх били гумовими палками, морили голодом та зумисне створювали антисанітарні умови. Від голоду та хвороб помирали щоденно десятки людей, трупи яких спалювалися на дворі…Поліцейські конвоювали заарештованих на допит, саджали їх у машину при відправці на розстріл, знаходились в оточенні місця розстрілу як у лісопарку так і на території в‘язниці, проводили перенесення трупів розстріляних та спалювали їх на вогні, великим знущанням у в‘язниці піддавалися заарештовані за так звані порушення режиму у в‘язниці. Я та кожний поліцейський у в‘язниці мали право без будь-якого приводу навіть бити будь-якого заарештованого, що ми і робили. Бив я ув‘язнених спеціальною гумовою палкою. Особливо сильно заарештованих били під час видачі їжі. Особливо активно проявив себе у звірствах та знущаннях над заарештованими начальник в‘язниці Мельцер та перекладач Шульц. Ці ж вимоги вони ставили мені та поліцейським. Я їх активно виконував...Вся команда поліцейських на чолі з начальником караулу Кобрисєвим приймала участь у розстрілах ув‘язнених як на території Лісопарку так на території в‘язниці» [1, арк. 159-160]. Для спалювання трупів Сіренко готував дрова, а поліцейські складали у штабеля, підпалювали та кидали на них трупи, обливали їх керосином та підпалювали. Це було особисте розпорядження заступника начальника СД Фрезе та начальника в‘язниці Мельцера [1, арк. 161].

10 червня 1943 року Сіренко повідомив слідству: «У в‘язниці від тифу та голоду помирало багато в‘язнів. Протягом певного часу хворих на тиф з в‘язниці направляли у лікарню, а коли трапився один випадок, коли з лікарні втекло декілька заарештованих осіб, то з того часу заарештованих у лікарню не відправляли, а залишали у в‘язниці. У результаті цього процент захворюваності на тиф та смертність збільшилася. Протягом доби від тифу та голоду помирало від 2 до 10 осіб… два рази на тиждень у в‘язницю приходила лікарка-жінка з 4-тої поліклініки, але чи надавала вона яку-небудь медичну допомогу заарештованим мені невідомо» [1, арк. 41-зв].

Загалом в‘язниця вміщувала від 600 до 700 осіб і завжди була переповнена. Часто проходило так зване «відвантаження» ув‘язнених шляхом розстрілів їх групами по 250-300 осіб у Лісопарку та по 40-60 у дворі в‘язниці [1, арк. 249]. Порядок розстрілу виглядав наступним чином. Перекладач Шульц отримував інформацію від Мельцера про тих людей, яких треба знищити. Саме Шульц передавав списки поліцейським. Вони в свою чергу відправляли людей зі списку до камери смертників. Там їх роздягали до спідньої білизни. Після цього приїздило 6-7 офіцерів СД та починалися розстріли. Поліцейські підводили заарештованих в кімнату, де знаходилися офіцери СД. Німці розстрілювали, а поліцейські забирали трупи вбитих до іншої кімнати або у куток. Офіцери СД часто були дуже сильно п‘яні. Одного разу гестапівець навіть випадково трохи не застрелив поліцейського Коробко, який прибирав труп вбитого в‘язня. Безпосередньо у розстрілах крім офіцерів СД приймали участь «український начальник

в‘язниці» Сіренко та начальник караулу Василенко. Про обставини одного з розстрілів повідомив Сіренко радянським силовим органам: «..я особисто розстріляв 17 людей. Це було у серпні 1942 року. Начальник в‘язниці Мельцер викликав мене у свій кабінет, запропонував мені горілки, я випив, а після цього сказав, що я мушу розстріляти декілька осіб. Я погодився, після чого Мельцер дав мені свій пістолет та дві обойми по 10 патронів. Ми вийшли з ним разом у в‘язничний двір, пройшли у зруйнований тюремний корпус у глибині двору. Сюди одного за одним поліцейські стали приводити з камер заарештованих, а я їх розстрілював, також одного за одним. Всього я таким чином розстріляв п'ятнадцять осіб. Як я встиг помітити це були чоловіки різного віку, по національності – євреї.

Перед розстрілом Мельцер сказав, що ці люди, яких я буду розстрілювати, хворі на тиф. Взагалі з в‘язниці хворих на тиф в‘язнів відправляли до лікарні, але тільки не євреїв. Хворих євреїв залишали тривалий час у камерах, а потім, коли збиралася велика група, вирішили їх фізично знищити.

Після цього привели двох жінок, я їх також розстріляв. Всього таким чином я розстріляв 17 осіб. Всі трупи були зібрані у купу, политі пальним та спалені там же, у зруйнованому корпусі в‘язниці» [1, арк. 106-106-зв.]. Сіренко також знищив єврея на прізвище Холфін, якого СД видала Жуга Зінаїда. [2, арк. 113]. За свідченнями Леоніда Вережнікова «розстріли безпосередньо у в‘язанці, як правило, проводилися нерегулярно через 1-2 дні з 12-ї чи двох годин дня безпосередньо протягом двох годин часу. За цей час розстрілювалася партія в‘язнів у кількості від 40 до 60 осіб» [1, арк. 287]. Сіренко та Василенко після розстрілів влаштовували з офіцерами СД п‘янки у кабінеті начальника в‘язниці [1, арк. 249-зв.]. Леонід Вережніков свідчив, після кожного розстрілу у дворі в‘язниці поліцейські складали трупи розстріляних на костри та спалювали їх у дворі. Це все робилося удень. Самі цінні речі розстріляних Сіренко, Василенко забирали собі та роздавали поліцейським. Але більша їх частина збувалася на базарі через заарештованого Сердюка, колишнього начальника поліції с. Малинівка Чугуївського р-ну, затриманого за посадові злочини. Сердюк був у в‘язниці СД та подружився з начальством [1, арк. 250].

Залишається відкритим питання про участь рядових поліцейських у розстрілах. Відомо, що поліцейські з охорони приймали участь у завантаженні людей у автомашини, які везли нещасних у Лісопарк для розстрілу. Це було, наприклад з групою, що складалася з 40 осіб (партизанів та євреїв), та була розстріляна у вересні 1942 року [1, арк. 224]. Поліцейські копали рови, куди скидалися трупи розстріляних у Лісопарку. Вережніков на судовому процесі заявив: «За моєї участі були викопані дві ями розміром: ширина 6 м, довжина 12 м, і глибина 1,5 м. За приблизними підрахунками, у кожній з таких ям мало бути закопано до 300 трупів розстріляних»[1, арк. 285]. Є відомості про те, що у грудні 1941 року поліцейський СД Кобрисєв особисто розстріляв всіх в‘язнів 38-

ї камери, де утримувалися євреї та особи, підозрювані у партизанській діяльності [1, арк. 269-зв.]. Поліцейський Авраменко застрелив одного з в'язнів, який намагався вибігти за огорожу в'язниці СД, коли його вели до страти [1, арк. 249-зв.]. Розстрілював у Лісопарку людей і особисто команди батальйону СД О. Посєвін. Під час судового процесу проти нього він свідчив: «Я приймав участь у розстрілах 150 радянських громадян у лісопарку Сокольники наприкінці серпня 1942 р…прибула вантажна машина, накрита брезентом, яка привезла приблизно 35 осіб…чоловіки, жінки від 20 до 50 років. За зовнішнім виглядом можна сказати, що вони були особами різних національностей…за наказом Фрізе я з пістолету «парабеллум» застрелив 3-4 єврейок, покладених у другий шар на дні ями…машина повернулася на поляну приблизно через годину. Вона привезла приблизно 25 осіб. Це були чоловіки, жінки у віці від 30 до 60 років. За зовнішнім виглядом я зрозумів, що вони євреї. Вони вели себе спокійно. Тихенько молилися єврейською»[4].

Особливо частими стали розстріли в останні місяці нацистської окупації. Розстріли проводилися кожні 5-6днів у Лісопарку, а 150 в'язнів було вбито у дворі в'язниці в останні дні перед остаточним визволенням Харкова [1, арк. 250]. НДК встановила, що в'язнів з гестапівської в'язниці вбивали не тільки на території Харкова. У акті НДК від 14 вересня 1943 року зазначалося, що «в квітні 1943 року з харківської в'язниці, яка знаходилася на Раднаркомівській вулиці у ліс біля села Подворки було вивезено біля 400 громадян, де вони і були розстріляні. Там же 24 червня німцями були розстріляні заарештовані, вивезені з приміщення дитячої колонії НКВС на двох автомашинах, трупи їх були скинуті до ями, спеціально для цього підготовленої за допомогою підриву знайдених у лісі снарядів. Потягом 9, 10, 12 серпня у лісі недалеко від села Подворки з тюрем гестапо вивозились та розстрілювались в'язні групами по декілька сотень чоловік». Загалом радянські органи наводять дані, що у лісі біля села Подворки було розстріляно «більше 900 осіб»[5, арк. 93].

Структури ГФП та СД прийняли активну діяльність у знищенні євреїв Харкова. Ще до відправки харківських євреїв у бараки ХТЗ СД організувало спеціальну в'язницю на вулиці Рибній, де над євреями знущалися та проводили фізичну екстермінацію за допомогою розстрілів та «газових автомобілів». Співробітники СД та ГФП приймали активну участь в арештах євреїв, депортації їх до в'язниці СД на вулиці Раднаркомівській. В подальшому євреїв знищували за допомогою розстрілів у Лісопарку або у дворі в'язниці. Займалися розстрілом в основному офіцери СД, але досить частими були випадки, коли людей засуджених нацистами на смертну кару знищували «місцеві» поліцейські (особливо керівництво), які вербувалися здебільшого з військовополонених. Аналіз (на основі доступних джерел) кадрового складу співробітників харківського ГФП та СД

показує, що нижні та середні ланки у цих структурах займали колабораціоністи, а не німецькі кадри, прислані з Райху.

Примітки

1. *Архів* Харківського обласного управління СБУ (АХОУСБУ). – Спр. 34417. Т. 1
2. *АХОУСБУ*. – Спр.34417. Т. 2
3. *АХОУСБУ*. – Спр. 022954.
4. *Воловик Л.* Мемориал славы или скорби? // Дайджест-Е. – 2007. – № 12.
5. *ДАХО*. – Ф П2. – Оп. 14. – Спр. 1.
6. *Ермаков А.* Вермахт против евреев. Война на уничтожение / Александр Ермаков. – М.,2009.
7. *Круглов А.* К вопросу о количестве евреев, уничтоженными ейнзатцгруппами в 1941–1943 гг. // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1.
8. *Круглов А.* Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. / Александр Круглов – Х., 2005.
9. *Кнопп Г.* Генералы Третьего рейха / Гвидо Кнопп; пер. с нем. Ж. А. Колобовой. – М., 2007.
10. *Мочарський К.* Бесіди з катом / Казімеж Мочарський. – Чернівці, 2009.
11. *Поль Д.* Властители и порабощенные. Немецкая оккупация и общества Европы // Зюсс Д., Зюсс В. Третий рейх. Расцвет и крах империи. / Дитер Поль; пер. с нем. Е. Жирновой, М. Лебединского. – Х., 2009.
12. *Сборник* документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины 1941–1944 годах. – К., 2002.
13. *Судебный* процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории города Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. – ОГИЗ, 1943.
14. *Скоробогатов А. В.* Харків в роки німецької окупації (1941–1943) / Анатолій Скоробогатов. – Х., 2004.
15. *Berkhoff K. C.* Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule / Karel Berkhoff. – Cambridge, 2004.
16. *Geßner K.* Geheime Feldpolizei die Gestapo der Wehrmacht // Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 / hrsg. von Hannes Heer und Klaus Naumann. – 2 Auflage / Kristian Gessner – Hamburg, 1995.
17. *Pohl D.* The Murder of Ukrainian‘s Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine // The Shoa in Ukraine: history, testimony, memorialization. / Dieter Pohl – Bloomington, 2008.

© Радченко Ю. Ю., 2010

Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці

Рябченко О. Л.

Рябченко О. Л. Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці. У статті на основі аналізу широкого кола джерел досліджується проблема входження «старої» професури у радянський ринок праці, розглядаються методи нейтралізації її впливу на студентство, простежуються зміни у стосунках між «старою» професурою вищих навчальних закладів і новим, пролетарським студентством.
Ключові слова: пролетарське студентство, «стара» професура, радянське суспільство, образ, дискурс.

Рябченко О. Л. Студенты и профессора высших учебных заведений советской Украины в 1920-х гг.: метаморфозы сотрудничества. В статье на основе широкого круга источников исследуется проблема вхождения "старой" профессуры в советский рынок труда, рассматриваются методы нейтрализации ее влияния на студенчество, прослеживаются изменения в отношениях между "старой" профессурой высших учебных заведений и новым пролетарским студенчеством.
Ключевые слова: пролетарское студенчество, "старая" профессура, советское общество, образ, дискурс.

Ryabchenko O. Students and Professors of Soviet Ukrainian Institutes of Higher Education in 1920th: Metamorphosis of Cooperation. In the paper on a wide source base the problem of entry of "old professors" into the Soviet labour market is investigated, methods of neutralization of their influence on the students are studied, changes in relations between the "old professors" and new proletarian students are traced.
Key words: proletarian students, "old professors", Soviet society, image, discourse.

XVII Профессор, снимите очки-велосипед:
Я сам расскажу о времени и о себе.
В. Маяковський

Студентство стало одним із основних об'єктів політико-психологічного впливу радянської влади, котра намагалася сформувати нового радянського студента як соціальну реальність, як людину, яка б за своєю сутністю відповідала

духу нового суспільства, його соціокультурним нормам. А. В. Луначарський писав, що вищі навчальні заклади «мають бути якнайбільше нагіпнотизовані нашим комуністичним духом» [22, с. 3], одним із найвпливовіших проявів «гіпнозу» стало використання навіюючої сили символіки, яка мала постійно переконувати, що настав новий соціальний час [38, с. 22-31]. Держава взяла курс на пролетаризацію студентського складу вищих навчальних закладів: розпочалася боротьба за «нового студента».

Завдання це було надзвичайно складним, оскільки посилені спроби більшовиків модернізувати вищу школу постійно наштовхувалися якщо і не на відкриту протидію, то у всякому випадку на інертність переважної частини професури, без використання потенціалу якої влада не могла обійтися. В той час, коли студентство і держава радикально змінювалися і слідували новим стратегіям, професура намагалася нічого не міняти і в крайньому випадку відновити дореволюційний зразок взаємодії з державою, а по можливості і з студентами.

Входження «старої» професури в радянський ринок праці був обумовлений потребою суспільства в освічених людях, розумінням, що знання можна отримати лише від професора. Тому, незважаючи на появу нового символічного простору вищої школи, «... кафедры оставались те же, люди на кафедрах были старые, многие из них – хорошие специалисты в своей области – просто не понимали, что происходит в стране, и были крайне растеряны» [42, с. 67]. Зберігаючи «майже увесь персонал колишніх дореволюційних вищих навчальних закладів» [19, с. 213], влада, разом з тим, намагалася обмежити студентство від впливу професорської ідеології аполітичного дослідження чи лібералізму, тому процес входження «старої» професури в нове суспільство був об'єктом пристальної уваги з боку влади.

У нашому дослідженні подано аналіз складного процесу пристосування «старої» професури до нового політичного простору вищої школи, розглядаються методи нейтралізації її впливу на студентство, простежуються зміни у стосунках між викладачами у вищих навчальних закладах і новим, пролетарським студентством. Незважаючи на солідну кількість досліджень, присвячених питанням життя радянського студентства першого пореволюційного десятиліття [21], проблема традицій і новацій у стосунках між викладачами і молоддю не знайшла свого висвітлення в літературі.

Професор А. М. Утевський, який на початку 1920-х рр. навчався у Харківському ІНО, справедливо розділив «старих» викладачів на три категорії, відповідно до їхнього ставлення до нововведень радянської влади: «співчуваючі», «іронічні» та «розгублені». «Співчуваючі» разом з професорами – комуністами слідували установкам партії-держави, але, як зауважують дослідники, поява в професорських лавах незначної «лівої групи» принципово картину не міняла [24, с.139]. В будь-якому разі, це був

слабкий посередник між основною частиною викладачів і студентством. Партійні лідери неодноразово наголошували, що перебудова ВНЗ проходила за умов «пасивного, а іноді й ворожого ставлення переважної частини професури». Для професорського дискурсу 1920-х рр. характерним було постійне «проскакування» ідеологічно маркованих мовних конструкцій – викладачі на лекціях любили парою реплік покритикувати радянську владу, що позитивно сприймалося більшістю студентів. Цього не уникали навіть на заняттях з природничих наук. Наприклад, один дотепний професор першого Московського державного університету, розповідаючи про bacterium coli commune, глузував, що мабуть від назви цієї бактерії виникло слово комуніст [16, с. 126], а професор Київського сільськогосподарського інституту, фізіолог рослин Є. П. Вотчал, іронізуючи над студентськими симпатіями до марксизму та радянської влади, коли мова заходила про К. Маркса, миттю хапався за печінку (мовляв, марксизм сидить у нього в печінках) [41, с. 20]. Під час лекцій він полюбляв говорити: «Ваші авторитетні карли, маркси й енгельси з цього приводу сказали би...». На лекції з математики у Київському будівельному технікумі викладач, відкриваючи дужки, порівняв їх з більшовиками, зауваживши, що «більшовики – це дужки, що порушують загальний порядок» [5, с.6]. Звичайно ж, представники влади були стурбовані тим, що професори «обробляють» студентів і дуже часто траплялися випадки, коли «студент на першому курсі виступає проти неокласиків, а вже на третьому курсі підтримує їх» [10]; що досить часто кафедру використовують для пропаганди «ворожих» ідей, іронізуючи радянські гасла типу «догнати і перегнати» [39, с. 31-32]; що на лекції важко визначити, «де кінчається анатомія тварин і починається «анатомія соціальних явищ»» [29, с.34]. Як справедливо відмічав О. Марков, саме досвід лекційної взаємодії закладав перший камінь в фундамент нових стосунків професури і «пролетарського» студентства [24, с. 139].

З метою нейтралізації такого «негативного» впливу на студентство, йшов активний пошук методів протистояння «старій» професурі. Це була проблема, на вирішення якої мобілізувалися не лише партійні і комсомольські осередки вищих навчальних закладів, представники студкомів та профспілок, а й представники райпарткомів і Головполітосвіти. Так, на одному із таких засідань 22 серпня 1923 р. у Харкові, розглядалося питання про організацію міцних груп протидії «професурі старого зразка, які часто читають лекції, що суперечать духу радянського будівництва і розумінню істинно соціалістичної науки» [7, арк. 13]. Одні партійні лідери відмічали, що викладачів звинувачувати в цьому не можна, оскільки ці люди старі і переробити їх важко, відповідно навіть до прислів'я: «Від корови неможна очікувати канарейкового співу». В той же час пропонувалося створювати організаційно міцні гуртки – групи студентів, які б могли збивати старих професорів в той час, коли вони читали лекції не відповідно до «соціалістичного напрямку». Представники влади розуміли, що

партійні студенти, в основному, мають досить низький рівень знань і тому їхні виступи проти професорів можуть не лише не змінити ситуацію, а й бути небезпечними, оскільки «студент, що перебиває викладача під час спору, не відчуває під собою твердого ґрунту і професор його легко переможе». Для успіху подібних виступів визнавалося за необхідне організувати спеціальну групу студентів під наглядом осередку. Таких, спеціально вишколених молодих людей, використовували не лише для протидії викладачам на лекціях, а й для впливу на безпартійне студентство на зборах, мітингах. Відомий український літературознавець і критик, проф. Ю. Кобилецький згадував, що у роки його навчання у Київському ІНО окремим комсомольцям доручалось вивчати напам‘ять цілі сторінки праць В. І. Леніна для протистояння у дискусіях політичним опонентам. І тоді «такі комуністи – ленінці, відштовхнувши троцькістського балакуна з трибуни, шпарили цитатами, як з кулемета, під аплодисменти робітфаківців. А бувало й так, що дискусії переносились на площу перед університетом, забруковану тоді булижником, що ставав часто аргументом в руках робітфаківців...» [15, с. 117-118].

Процес входження колишніх еліт до радянського суспільства був об‘єктом пристальної уваги і з боку радянської періодики. Протягом 1920-х рр. здійснювався пошук мови для опису соціально-структурного процесу, легітимізувалися категорії, якими можна було офіційно визначати тих чи інших радянських громадян та соціальні групи [49, с. 97]. Для характеристики викладацького корпусу і небажаних ситуацій у вищій школі тодішня пропагандистська машина небезуспішно використовувала нову лексику, яка раз і назавжди закріпила в головах як пересічних громадян, так і учнівської молоді негативний образ професора. Він уявлявся авторам «ворожим» як щодо самої нової влади, так і до її перетворень на ниві освіти [33, с. 55]. Дослідники раннього радянського суспільства говорять про те, що роль публічного дискурсу і категорій радянської ідеологічної мови для самоідентифікації радянських громадян була надзвичайно велика.

Професура була приречена офіційною періодикою взяти на себе карикатурний образ ворога – її величали «Зубрами», «Коршунами», «реакційними саламандрами», з яких потрібно скинути колір захисту і дати поле діяльності поза межами навчальних закладів. І в цьому випадку ми бачимо яскраві прояви зооморфізму як складової частини міфологізації суспільних процесів. Дослідники відмічають, що порівняння з тваринами об‘єкта, що висміюється, був давнім і надзвичайно ефективним прийомом, спорідненим з карикатурою і байкою [32, с. 31]. Влада робила все можливе для того, щоб образ професора закріпився в масовій свідомості таким спотвореним і недалекоглядним. Це підтверджується словами одного із студентів того часу, в майбутньому відомого літературознавця С. Крижанівського, який відмічав, що вся біда була в тому, що «здебільшого ми в ці

стереотипи вірили, рівень нашої наївності і довірливості був тотожний рівню нашої дурості» [18, с. 19].

Академік І. М. Францевич, який здобував освіту у Харківському ІНО, відмічав, що пролетарські студенти палко підтримали заклик В. Чубаря до боротьби зі старою професурою [40, с.19]. Вони нерідко були самі авторами дописів, в яких переконували про необхідність перереєстрації не лише студентського, а й професорського складу ВНЗ, оскільки останній «по своему составу, безусловно, непролетарскому, а также по усвоенным методам преподавания, заставляет желать лучшего». Лунали заклики замінити «выдохшихся, никчему уже не пригодных, но ещѐ злобствующих «спецов от науки» «новой струей»» [13].

У середовищі студентів методично і цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації. Документи свідчать про численні випадки неетичного ставлення до викладачів, які інколи межували з хамством. «Невгамовне робітфаківське плем'я іноді витворяло чимало такого, що не вміщувалося ні в яку уяву викладачів», згадував Ю. Кобилецький [15, с. 115]. У багатьох робітфаківців були пістолети. Невдовзі професори почали скаржитись на деяких занадто ретивих хлопців, які, приходячи складати заліки, виставляли з кишені дуло нагана. «…Дехто приходив до мене на зачот, а з кишені револьвер стирчить. Я, звичайно, не боюся. Але не зрозуміло: до чого тут револьвер? Зачот я й так поставлю, якщо людина щось знає. А то, знаєте, револьвер… Людина дивиться тобі в вічі і так, знаєте, многозначно вмовляє: «Ви, професоре, ще не одмітили мені в книжці зачотик»… Хе – хе» [25, с. 69-70]. Тоді вийшов наказ здати зброю. Це сколихнуло весь робітфак. «Більшість з нас вважали, що через кілька місяців станеться світова революція. З навчанням буде покінчено і без зброї нам ніяк не обійтись, – писав відомий український драматург О. Корнійчук у своїх спогадах про навчання на робітфаці Київського ІНО. Тоді нам авторитетно пояснили, що світова революція раніше ніж через півроку не почнеться, і зброя була здана» [17, с. 12].

У перше пореволюційне десятиліття нове, пролетарське за походженням студентство, особливо його комсомольський актив, робітфаківці та колишні червоноармійці, розраховували не лише на пільги при вступі до ВНЗ, у них розвинувся комплекс ідеї відплати. Цей комплекс включав широкий спектр соціальних переваг: відплату посиленою увагою до їхніх проблем, кращим ставленням, ніж до інших, особливо при оцінюванні знань, відплату за їхні революційні заслуги, а то і просто за пролетарське походження. Основу ж ставлення переважної більшості професури до студентства визначала не громадська позиція чи походження, а рівень знань чи наполегливість молоді у здобутті їх. Саме на цьому ґрунті розгорталися численні непорозуміння і конфліктні ситуації. Для сьогоднішнього студента нереальними уявляються картини відкритих погроз викладачам, тикання чи вказування на «недоліки» в роботі. Наприклад, коли І. Ф. Єрофіїв не зарахував залік студенту

робітфаку другого курсу Харківського ІНО В. С. Огієнку, останній, вимагаючи оцінки, погрожував йому: «Ти не стався до мене сурово, бо я з тобою буду балакать особисто в деканаті» [44, арк. 375]. Він не міг зрозуміти, чому саме його відраховують з робітфаку, коли у нього залишилися незданими лише якась там німецька, українська мови та математика: «...До мене так гостро ставляться, може тому, що я батрак – з 10 років почав батракувати і з таким презирством ставляться до мене? Хто заступиться за мене? Куди мені йти тепер? Я залишився безробітний, голодний і голий – мені всього 19 років, я безприютний» [44, арк. 374].

За неуспішність (був чотири роки на робітфаці і не перейшов на третій курс) та зухвале поводження з викладачами виключили з Харківського сільськогосподарського інституту С. З. Бобкова [46, арк. 18]. «Оскільки за чотири роки на нього витрачено багато коштів» [46, арк. 22], С. З. Бобкова, як і В. С. Огієнка, було поновлено в складі студентів. Ставлення до викладачів до уваги не бралося.

Студенти у своїх вимогах могли навіть ректора змусити «схопити свій портфель і накивати п‘ятами під загальний регіт і свист», а потім ще й жартівливу пісню наспівувати:

На городі бузина,
А в Києві Лобода[*] –
На студентів напада [4, с. 493]

Студенти часто влаштовували збори – дискусії з професурою, на яких заявляли претензії до викладачів, мовляв, учать нас не так, як треба, вимагають знати непотрібні для революції теореми з геометрії, тригонометрії, алгебри, або якісь древні юси великі та малі. А на одних із таких зборів молодь навіть звинувачувала професора – біолога в тому, що він виводить якихось мушок – дрозофіл, замість того, щоб сприяти піднесенню сільського господарства – «де нам було знати про закони генетики, спадковості та інші премудрості» [15, с. 114].

У другій половині 1920-х рр. з‘явилися угоди на соціалістичне змагання з професурою. Наприклад, серед вимог, що їх ставили студенти відомому мовознавцю, професору Одеського ІНО О. І. Томсону, був пункт про неодмінне «прикладання марксистської методології», який Олександр Іванович підписувати відмовився, зазначивши, що він «викладає мовознавство, а не марксизм. Моя дисципліна побудована на реальних фактах. При чім тут марксистська методологія?» [23, с. 47]. Таке ставлення не задовольняло найреволюційнішу частину студентства, тому лекції відомого мовознавця піддавалися самій жорсткій критиці.

Немало студентів з часом, не без впливу тієї ж професури, яка, незважаючи на гостру критику, знаходила в собі сили «сіяти добре і вічне», все більше починали розуміти, «який важкий їх труд, я навіть сказав би – подвиг, і ставилися до своїх вчителів з усе більшою повагою

[*] Лобода М. І. – ректор Київського ІНО до 10 квітня 1924 р.

і шаною» [15, с. 114]. Таке переродження молоді було підмічене і тогочасними українськими письменниками, наприклад, «суворий аналітик доби» В. Підмогильний так охарактеризував еволюцію поглядів студента – «пролетаря» С. Радченка: «Небезпечний нахил до неповної індукції, коли юнак на підставі перших двох десятків років земного гостювання, років смішних і наївних, пробує від себе установити світові закони, раз у раз стукаючись лобом об дійсність, поступився в ньому мудрому прагненню поступово обізнатися з життям і накупчити в собі достатню кількість його фактів» [35, с. 91]. В процесі спілкування з мудрими наставниками навіть студенти – комуністи, які «настойчиво и упорно» втілювали в життя ідеї партії щодо перетворення університетів в інститути народної освіти, стали розуміти важливість відновлення всебічної глибокої підготовки спеціалістів і фундаментальних наукових досліджень [1, с. 75].

Переважна більшість «старої» генерації, за словами професора В. Є. Грум – Гржимайла, будучи впевненими, «что ученье Маркса есть отсталое ученье», прийняла пропозиції більшовиків про співпрацю і залишилась у вищій школі, сподіваючись, що обидві сторони мають вести себе в першу чергу чесно по відношенню один до одного: «небольшевики – работать не за страх, а за совесть. Большевики – честно учитывать результаты опыта и иметь мужество видеть свои неудачи, а не валить с больной головы на здоровую» [53, с. 256].

Різноманітні документи донесли до нас образи тих професорів, які добре сприйняли нових, досить часто малознаючих, але зацікавлених в осягненні наук студентів. В холодних аудиторіях, в умовах психологічного пресингу, матеріально незабезпечені, вони, не шкодуючи сил, часу і терпіння, робили все, щоб навчити їх. «Я завжди любив працювати з молоддю, вільною від косності і рутинерства, які часто властиві так званим визнаним спеціалістам того часу», згадував Є. О. Патон [34, с. 93]. Можна навести безліч прикладів небайдужого ставлення викладачів до перспективних, талановитих, але недовчених студентів. Показовою у цьому відношенні є доля політкомісара Харківського музично-драматичного інституту Якова Івановича Єнакієва. Роль політкомісарів у ВНЗ відома, як і нюанси їхнього ставлення до професорсько-викладацького складу. Такі посади здебільшого отримувалися за революційні заслуги, рівень освіти при цьому до уваги не брався. Так, найвагомішою причиною для призначення Журавльова політкомісаром Кам‘янецького робітфаку вважалося те, що «его молодая рука не дрогнула даже в то время, когда нужно было отдать революционный долг изменившему делу революции своему родному отцу, брату и сестре. Он их убил, ибо преданность революции поставил выше родственных связей!» [43, арк. 55].

Призначений політкомісаром у 1922 р., Я. І. Єнакієв невдовзі стає проректором Харківського музично – драматичного інституту. Як писав композитор С. Дремцов, він помітив, що природа щедро наділила цього

юнака прекрасним голосом, тому з 1924 р. «цікавився й слідкував за його долею і, впливаючи на його почасти, досяг того, що він почав вчитися у М. Л. Чемезова» [47, арк. 46а]. Проф. ХДМІ Микита Леотієвич Честнєйший – Чемезов підкреслював, що всього за два роки студент Я. І. Єнакієв, завдяки таланту і старанності, мав винятковий серед вокалістів академічний успіх [47, арк. 46]. Викладачі і артисти клопоталися перед НКО про подальше навчання цього юнака, відмічаючи, що «над таким материалом стоит и необходимо работать», пророкуючи йому широке майбутнє оперного співака з унікальним драматичним тенором. Завдяки такій широкій підтримці, колишнього політкомісара було відряджено у 1928 р. до Ленінградської консерваторії для поглиблення музично-сценічних здібностей та удосконалення голосу.

За словами колишнього студента Харківського ІНО Ю. Лавріненка, рядова більшість студентів була байдужою до занять, але, незважаючи на хаос, «частина студентів була захоплена, зачарована невловимими «жар-птицями» наук у блискучих викладах своїх професорів» [20, с. 65]. Вони пронесли через усе своє життя безмежну повагу і подяку до тих викладачів, які в жахливих умовах морального й фізичного терору зуміли здійснити творчий подвиг й лишили по собі добру славу. Зі сторінок спогадів постають перед нами загальновизнані кумири, лекції яких проходили в переповнених аудиторіях. Потужним магнітом притягував, зачаровував своїх учнів професор Київського ІНО М. К. Зеров: «Ці лекції були таки справді святом. Ні, бенкетом! Це була велика насолода – вслухуватися в тонке плетиво обточених слів, якими Микола Костевич малював: широкий антураж, епоху, порівняння з іншими явищами літератури… Слухаючи його, я в голові собі не покладала, що перед нами – найвидатніша постать у літературі нашого часу. Я, як і всі в авдиторії, ставала рабом його чародійства» [6, с. 185]. А відомий літературознавець і перекладач Г. П. Кочур відмічав, що, зважаючи на те, що лекції М. К. Зерова починалися з другого курсу, він намовив кількох першокурсників і вони побували на них «передчасно» [30, с. 10]. Зірками першої величини засяяли перед студентами професори Харківського ІНО – літературознавець О. І. Білецький і мовознавець Л. А. Булаховський [20, с. 65]. «Олександр Білецький, найблискучіша в нас постать, оракул і кумир студентства, ерудит і вітія, певними рисами – харківський відповідник київському Миколі Зерову ... Ми були як мореплавці, він – сирена. Ми були зачаровані» [52, с. 125, 127]. На все життя запам‘яталися академіку АН УРСР Олександру Петровичу Чекмарьову, який у 1921 р. навчався у Катеринославському ІНО, лекції відомого хіміка Льва Володимировича Писаржевського, «який і в радянську епоху продовжував кращі традиції хімічної школи Ломоносова і Менделєєва. Це був великий знавець своєї справи, чарівник слова. Читаючи лекції, він ніколи не користувався конспектами і неподільно володів своєю аудиторією» [50, с. 15].

«Чудовим учителем», «батьком усіх сліпоглухонімих», «геніальним педагогом», «геніальним новатором, що вмів навчити сліпого розпізнавати кольори, глухого – розпізнавати гаму, німого – передавати свої думки іншим» називали свого декана Івана Панасовича Соколянського студенти факультету соціального виховання ХІНО [12, с. 53]. Нерадивим педагогам, які не могли організувати навчально-виховний процес, пропонували звертатися до робіт цього вченого, де «ви прочитаєте те, що не раз чули від Івана Панасовича на ФСВ... читайте уважніш, перечитуйте й згадуйте все, що колись чули від проф.Соколянського!» [51, с. 75-80].

Їх було багато, про яких можна сказати словами С. Крижанівського, що ними він охарактеризував свого викладача з Миколаївського інституту соціального виховання – українського інтелігента старої формації, цілком лояльного до радянської влади – Д. С. Лагуту: «Це був на диво добрий і співчутливий чоловік, який без утоми ... возився з нами, хлопчаками і брав діяльну участь у їх долях» [18, с. 33].

Продовжували працювати в радянські часи і викладачі, які, як описаний Ю. Шевельовим професор В. І. Веретенников, звикли до студентів старого зразка, а до нових, «що від них пахло овчиною, клунею, а може й нужником, він ставився з огидою й зневагою і ніколи не приховував свого гидливого презирства. Старий, якось ніби висохлий, він сидів у великому фотелі, ледве займаючи третину місця і кидав речення на зразок такого: «Це загальновідомо, але ви, звичайно, цього не знаєте. Та що Ви взагалі знаєте?»

Фрази на зразок «Ви прийшли до мене дурнями, дурнями й підете від мене» [29, с. 34] звучали як вирок пролетарському студентству, підкреслювали їхню ущербність у порівнянні з тими, хто мав гімназичну освіту. Тому не дивно, що нові студенти висували вимоги звільняти таких викладачів «для остраху». Ці вимоги, як правило, залишалися безрезультатними, молодь переконували не звертати уваги і терпіти, бо «настане час, і цей спец пошкодує про свої слова. Він класово сліпа людина, а ваша справа – гризти зубами граніт науки» [15, с. 114]. Якщо протистояння заходило далеко і, котрийсь із професорів, не витримавши натиску, сам звільнявся, досить часто тривалий час лекції було читати просто нікому, як це трапилось у Дніпропетровському гірничому інституті імені Артема, коли протягом року там не викладалася хімія [3, с. 29].

Революційна «девальвація» особливого статусу професорської корпорації виявилася і в запровадженні реформаторських методів викладання. Діячі Головпрофосвіти, слідуючи за модними західними інноваціями, вводили їх, намагаючись тим самим звести до мінімуму безпосередній контакт студентської аудиторії з «ненадійною» професурою [37, с. 284]. Актив пролетарського студентства розгорнув широкий наступ на традиційні методи викладання, сподіваючись, що саме дальтон-план дозволить реалізувати поставлену мету «завоювання вищої школи», зменшуючи роль професора до рівня простого

консультанта. За допомогою бригадно-лабораторного методу навчання мало перетворитися на колективні практики. Слабопідготовленому пролетарському студентству лекції професорів старої школи, як правило, були складними для розуміння і, можливо, саме з цієї причини вони часто погано відвідувалися чи навіть ігнорувалися, а не тому, що студенти «не мають бажання ритися в професорському багажі».

Бригадно-лабораторна система, яка дозволяла завжди отримати необхідну консультацію і повністю використовувати можливості «колективної проробки» матеріалу при найменших затратах, могла бути дійсно більш зручною для молоді, яка не мала необхідної освіти. Проте на практиці, в умовах їх несприйняття, ці методи доволі часто перетворювалися на пародію лабораторної проробки матеріалу. Досить навести, наприклад, випадок у Кам‘янецькому ІНО, коли викладач залишив студентів самих для вивчення, сказавши їм: «Уявляйте, що я присутній». Молодь швидко зорієнтувалася у ситуації, залишивши аудиторію: «Краще ми підемо теж у своїх справах, а він хай уявляє, що ми працюємо» [36, с. 50].

Впровадженню нових методів навчання були присвячені не одні студентські збори чи засідання предметних комісій різного рівня. Іноді на них доходило до анекдотичних ситуацій. Професор Київського ІНО І. В. Шаровольський, знаючи, що студенти будуть критикувати його методику викладання, перед початком зборів попросив слова. «Коли йому його надали, Іван Васильович, добродушно почухуючи свою лискучу лисину, заявив: «Товариші! Ото все, що ви про мене говоритимете, правда! А мене пустіть додому готуватися до завтрашньої лекції». І сміх, і гріх!» [15, с. 113].

Не в змозі подолати протидію професури нововведенням, влада піддавала лекції нищівній критиці, називаючи їх «мертвим капіталом», «старим багажем», власники якого «лишилися далеко позаду епохи, і не доженуть її, бо догнати не можуть (багаж тяжить назад), а часто й не хочуть» [48, с. 26]. Професуру називали «гарними горлянками для поширення шовіністичних ідей» [41, с. 20], весь час переконувалися, що лекції – це знаряддя каліцтва майбутніх фахівців [11, с.45], що коли їх слухаєш, «то забуваєш, що існує радянська влада» [11, с.45]. Раз по раз в періодиці з‘являлися дописи, які мали донести до читача думку, що «лекции являются самым подходящим местом для того, чтобы выспаться и несколько часов ни о чем не думать» [2, с.28], що всім без винятку студентам слухати їх нецікаво. Для прикладу наведемо опис лекції відомого мовознавця, професора Одеського ІНО О. І. Томсона: «В авдиторії тихо. Одноманітно, мов краплі обридлого осіннього дощу, падають слова лектора. Не зупиняючись і не підносячи голоса, не прискорюючи й не загаюючи темпу, він читає чергову лекцію... На задній лаві, приспані нудьгою, мирно храплять студенти. Дехто із захопленням читає книжки. В кутку молодий поет закінчує недописані вірші...» [23, с. 47]. Можливо, хтось і писав вірші, бо, як відмічав С. Олійник, у ті часи

студентська молодь якось по особливому захоплювалась літературою, зокрема поезією, тому часом бувало, що котрийсь із майбутніх поетів, «загорівшись» якоюсь темою, писав вірші на лекціях, сівши десь у задньому ряду. Тож коли одного разу викладач підняв такого студента – поета П. Педу, щоб той додав щось про аналізовану ним теорію криз, останній відповів: «Можу, професоре, додати що ... у мене сьогодні теж криза!», а через декілька днів склав на відмінно цей розділ [31, с. 54, 57].

Екзамени і заліки в ідеалі також повинні були готуватися і здаватися побригадно. Студенти розподілялися на групи по декілька осіб. Призначали бригадира, який і відповідав за знання своєї бригади. Колишня студентка Житомирського робітфаку Н. Гессе згадувала, що цей метод – «вещь страшная сама по себе, поскольку отметки ставились на бригаду. Бригады формировались чаще всего по однокачественному признаку. Но у нас проводился эксперимент, и их сформировали по разнокачественному признаку. Поскольку я была первой студенткой рабфака, мне дали самых отстающих, с которыми ничего нельзя было сделать... Что-либо втолковать им было невозможно ... Я училась лучше всех и переваливалась с двойки на тройку» [49, с. 169]. Про те, що бали виставлялися по відстаючим студентам, свідчать і спогади студента Харківського технологічного інституту М. Москвіна [28, с. 45, 46].

Розповсюдженим в ті роки стало також «арапництво», коли студенти використовували «методи» скандалів, підкупу більш встигаючих і здавали дисципліни без необхідних для цього знань. Так, 12 квітня 1929 р. до профкому Харківського геолого – землеустрійного інституту надійшов лист від групи студентів четвертого курсу агрономічного факультету, які відмовлялися складати залік разом з М. Коваленком. Перебуваючи в одній бригаді з більш встигаючими студентами, у разі, якщо викладачі відмовлялися зараховувати йому предмет, цей студент нервово й голосно заперечував: «я знаю більше від цих товаришів і Ви мені не зараховуєте. Я не погоджуюсь з таким методом заліку …». В результаті М. Коваленко декілька раз таким «методом» скандалів отримував залік, зокрема у професорів Белоніна, Шебаліна, викладачів Фомюк та Соловейчика [8, арк. 2]. Розповсюдженим у 1920-ті рр. було складання предметів більш встигаючими студентами за відстаючих. За таку практику, наприклад, у 1923 р. із Харківського медичного інституту відрахували студента Г. Я. Гермаша [46, арк. 219]. Це явище яскраво описується в оповіданні Ю. Шовкопляса «Неприємності», герой якого – студент Черник, складав іспити за інших за гроші – з кого брав 8 карбованців, а з ким і за червінець домовлявся.: «Ти ж знаєш, що за звіт менш як півтора карбованці не беру. Це з приятелів, а так більше. Зараз без економічного прорахунку жити не можна – це ще Ленін висловив.... Ну, звичайно, ризикуєш, але ж і мені нових штанів хочеться. Хіба ж професори всіх можуть запам‘ятати?» [54, с. 110]. Виключали студентів із інститутів і за виставлення собі фальшивих оцінок. Так, у 1924 р. із

Одеського медичного інституту із 5 курсу було відраховано А. І. Заславського за підробляння оцінки з мінералогії і студента 2 курсу М. Б. Векслера [47, арк. 23-24]. Цей та аналогічні випадки вважалися «рештками старого дореволюційного ВИШу», а критика писала, що «студенти такі, коли не зовсім вивелись, то виводяться» [26, с.49]. Поширеною також була практика, коли студенти за гроші (4–5 карбованців за день роботи) наймали так званого «китайця» чи «японця», в залежності від того, яку частину дипломного проекту потрібно було зробити [9, с. 61].

Незважаючи на постійні вказівки щодо запровадження бригадно-лабораторної проробки дисциплін, «стара» професура намагалася продовжувати стару традицію – утворювалися «хатні школи», «гуртки», студенти запрошувалися до них додому для роботи або для здачі іспитів чи заліків. В таких гуртках можна було зустріти й студентів комсомольців. Іноді саме такі візити справляли враження на молодь. Як згадував Ю. Шевельов, професор ХІНО Олекса Вєтухів радо приймав у себе вдома студентів, позичав їм книжки для доповідей, тому «чого він не навчив нас у своєму курсі, Вєтухів дообробляв своїм образом, побутом, мовою» [52, с. 132]. Професор КІНО М. К. Грунський мав звичку приймати від студентів екзамен у себе вдома. Микола Кузьмович під час розмови пригощав чаєм, але якщо студент не знав предмет, говорив: «Приємно було з вами чай попити, ось нате вам книжки, прочитайте і приходьте: тоді ще чаю поп‘ємо!» Зрозуміло, що невдаха після такого «чаю» вискакував від професора як ошпарений і вже на другий раз приходив у всеозброєнні» [15, с. 115].

Практика занять і здач предметів вдома у викладачів не схвалювалася, вона з кожним роком все більше визнавалася місцем для підготовки «петлюрівського молодняка». Тому на кінець 1920-х рр. «реліктами» старої школи стали не лише екзамени, заліки, а й дипломні роботи, які заважали швидкому випуску так небхідних «спеціалістів» [27, с. 11-12]. З 1929 р. студентам уже не доводилося по декілька разів здавати дисципліни – їх ніхто не мав права «погнати», навіть коли вони нічого не знали. Викладач в кращому випадку міг сказати: «Ви нічого не знаєте, але я вам зараховую!». Для полегшення участі студентів деякі викладачі винайшли щось на зразок сучасних тестів – наприклад, під час заліку з математики видавали тексти, в яких студенти мали підкреслити потрібну відповідь, а інші диктували студентам зміст теми, включаючи те, що треба написати в дужках. В разі, коли хтось із студентів протестував проти такої методики прийому заліків, більшість мала негативні результати, та, констатуючи цей факт, викладач все рівно говорив: «Усім зараховую» [14, с. 8-9]. Так поступово втрачався контроль за індивідуальною підготовкою студентів, що було просто знахідкою для прикриття «колективом» некомпетентності чи елементарного небажання вивчити предмет.

Всіх, хто намагався критикувати нові методи викладання та обліку знань, як правило, виключали із ВНЗ. Н. Гессе відмічала, що коли вона на зборах виступила з такою критикою, то «была тут же исключена, тогда в первый раз, но не в последний – за попытку дискредитировать социалистические методы образования» [49, с. 169]. Репресивними заходами – всілякими чистками чи перереєстраціями, влада змусила переважну більшість студентів на кінець 1920-х рр. засвоїти зовсім нехитру науку вірного орієнтування у політичному просторі радянського ВНЗ: бути не просто мовчазним спостерігачем, а «палким прихильником» перебудови навчального процесу.

Таким чином, спроби реорганізації структури і навчального процесу вищої школи не знаходили співчуття переважної частини професури, яка, прийнявши пропозицію до співпраці, все ж інертно ставилася до нововведень більшовиків. Пролетарське студентство, особливо його актив, прийшло у вищу школу зі своїми культурними смаками, традиціями побуту і поведінки, ідеєю відплати, мало своєрідну власну мову і слідувало новим стратегіям. В таких умовах, коли держава і студентство радикально змінювалися, а «стара» професура не бажала нічого міняти чи відновити традиційну взаємодію, уникнути бодай прихованого конфлікту було неможливо. Для обмеження впливу викладачів на нове студентство розроблялися різноманітні методи протистояння «професурі старого зразка», запроваджувалися реформаторські методи викладання. Влада доклала чимало зусиль, щоб створити і закріпити в свідомості громадян стереотипний карикатурний образ недалекоглядного професора, який весь час намагається саботувати радянські нововведення. У середовищі студентів методично і цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації. Та, незважаючи на ці зусилля, на гостру критику методів викладання і позиції стосовно радянізації ВНЗ, переважна частина «старої» еліти продовжувала працювати і віддавати свої знання молодому поколінню, сприяючи поступовому «переродженню» малознаючих, але зацікавлених в осягненні наук студентів. Проте давати однозначну оцінку стосункам всередині корпорації неможливо – в новій вищій школі поряд з порядністю існувала корисливість, була в пошані і підтримувалася система доносів, вистежування, що створювало атмосферу напруги, недовіри і врешті-решт байдужості до долі ближнього.

Примітки

1. *Академик* Иван Николаевич Буланкин. 1901 – 1960. – Харьков, 2004.
2. *Бездомный Б.* Почти научное руководство для студентов / Б. Бездомный // Студент революції. – 1926. – №2.
3. *Відбити* пазурі коршунам // Студент революції. – 1930. – №12. Підпис: М. Щ.
4. *Галич М.* Справжній талант / М. Галич // Косинка Г. Гармонія. – К., 2003.

5. *Герф С.* До підсумків перевірки вишівських осередків КП(б)У / С. Герф //Студент революції. – 1930. – №14.
6. *Гуменна Д.* Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. – К., 2004. – Кн.1.
7. *Державний* архів Харківської області (Далі – ДАХО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр.885. – Арк.13.
8. *ДАХО.* – Ф. Р–5645 .– Оп.3.– Спр.1. – Арк. 2.
9. *Жорстока* боротьба «китайцям» та «японцям» // Студент революції. – 1930. – № 1.
10. *Злодії* що вкрали студентські квитки // Комсомолець України. – 1929. – 14 лютого.
11. *Знаряддя* калічення майбутніх фахівців // Студент революції. – 1930. – №5. Підпис: Оява.
12. *Іваненко О.* Моя Марія / О. Іваненко // Завжди в житті. Спогади. – К.,1985; Смолич Ю. Твори у 8 томах. – Т. 7: Розповіді про неспокій. – К., 1986.
13. *Из жизни* высшей школы. // Известия (Одесса). – 1922. – 8 июня. Подпись: студент инархоза Максимов.
14. *Іспит* скасовано, – усім зараховую // Студент революції. – 1930. – №12. –Підпис: О. Б.
15. *Кобилецький Ю.* Даль махне крилом / Ю. Кобилецький. – К., 1985.
16. *Коган Б.* На исторической проверке / Б. Коган // Красное студенчество. – 1927 – 1928. – №4–5.
17. *Корнійчук О.* Твори в 5-ти т. – Т. 5: Публіцистика / О. Корнійчук. – К.,1968.
18. *Крижанівський С.* Спогад і сповідь з XX століття / С. Крижанівський. – К., 2002.
19. *Кузьменко М. М.* Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М. М. Кузьменко. – Донецьк, 2004.
20. *Лавріненко Ю.* Чорна пурга / Ю. Лавриненко. – К., 1985.
21. *Липинський В. В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / В. В. Липинський. – Донецьк, 2000; Лаврут О. О. Студентство радянської України в 20-ті роки XX ст. / О. О. Лаврут. – Дис. … канд. іст. наук. – Донецьк, 2004.
22. *Луначарський А. В.* Борьба за душу / А. В. луначарський // Народное просвещение. – 1921. – № 77–78.
23. *Мальц Ф.* «Я викладаю реальні факти – марксизм тут ні до чого» / Ф. Мальц // Студент революції. – 1930. – №3.
24. *Марков А.* Что значит быть студентом / А. Марков. – М., 2005.
25. *Микитенко І.* Кадри / І. Микитенко. – Харків, 1932.
26. *Мироненко В.* Ю. Шовкопляс. Студенти (збірка оповідань) / В. Мироненко // Студент революції. – 1930. – № 15.
27. *Мосель Й.* Опортуністичний прорив на двох факультетах / Й. Мосель //Студент революції. – 1930. – №11.

28. *Москвин М.* Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца / М. Москвин. – Paris, 1933.
29. *Науменко І.* Ветеринар за анатомією соціальних явищ І. Науменко // Студент революції. – 1930. – №4.
30. *Новикова М.* Перекладацький світ Григорія Кочура / М. Новикова // Кочур Г. Третє відлуння. – К., 2000.
31. *Олійник С.* Поет молодості / С. Олійник // В ім‘я добра – супроти зла. – К., 1977.
32. *Орлов И. Б.* Образ нэпмана в массовом сознании 20-х гг.: мифы и реальность / И. Б. Орлов // Новый исторический вестникъ. – М., 2002. – №1 (6).
33. *Парфіненко А. Ю.* Проблема «ліквідації» університетів України в радянській журнальній публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років / А. Ю. Парфіненко. – Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007.
34. *Патон Є. О.* Спогади. Літературний запис Юрія Буряківського / Є. О. Патон. – К., 1956.
35. *Підмогильний В*. Місто / В. Підмогильний. – Харків, 2005.
36. *Потрібна* деяка реформа // Студент революції. – 1929. – №4. Підпис: Архип Боберський.
37. *Рожков А.* В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов / А. Рожков. – Краснодар, 2002.
38. *Рябченко О. Л.* Студентство у символічному просторі міста Радянської України (1920-ті роки) / О. Л. Рябченко // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 28. – К., 2009.– С. 22 – 31.
39. *Свєтов С.* Чого навчає Одеса / С. Свєтов // Студент революції. – 1930. – №3.
40. *Стадниченко В*. Вимір висоти / В. Стадниченко // Ранок. – 1967. №11.
41. *Тіні* Чаянова й Туган-Барановського в авдиторіях радянського ВИШу// Студент революції. – 1930. – №3.
42. *Утевский А. М.* Начало пути / А. М. Утевский // Университеты. – 2005. – №3.
43. *Центральний* державний архів громадських об‘єднань України. – Ф. 1. – Оп.20. – Спр.1513. – Арк.55.
44. *Центральний* державний архів вищих органів влади і управління України (Далі – ЦДАВО У). – Ф. 166. – Оп.6. – Спр.10514. – Арк.375.
45. *ЦДАВО У.* – Ф. 166. – Оп.5. – Спр.643. – Арк. 46а.
46. *ЦДАВО У.* – Ф. 166. – Оп.2. – Спр.1573. – Арк.219.
47. *ЦДАВО У.* – Ф. 166. – Оп.4. – Спр.679. – Арк. 23 – 24.
48. *Чарний А.* Терпіти далі? / А. Чорний // Студент революції. – 1930. – №2.

49. *Чуйкина С.* Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920-е -30-е годы) / С. Чуйкина. – СПб., 2006.
50. *Шаповал І. М.* Олександр Чекмарьов / І. М. Шаповал. – К., 1981.
51. *Шахрай О.* Хто винний і кого слід карати? / О. Шахрай // Радянська освіта. – 1928. – №7–8.
52. *Шевельов Ю.* Я – мене – мені …(і довкруги) / Ю. Шевельова. – Харків – Нью-Йорк, 2001. – Т. 1.
53. *Шишкин В. А.* Россия в годы «великого перелома» в восприятии иностранного дипломата / В. А. Шишкин. – СПб., 1999.
54. *Шовкопляс Ю.* Неприємності / Ю. Шовкопляс // Студенти. – Харків, 1930. – С. 110.

© Рябченко О. Л., 2010

Нова та новітня історія

Роль Великої Британії у зовнішньополітичних стратегіях Г. Кіссінджера (кінець 60-х – середина 70-х рр. XX ст.)

Біньовська Л. С.

Біньовська Л. С. Роль Великої Британії у зовнішньополітичних стратегіях Г. Кіссінджера (кінець 60-х – середина 70-х рр. XX ст.). У статті проаналізовано роль Великобританії у західноєвропейських стратегіях Г. Кіссінджера кінця 60-х – середини 70-х рр. XX ст., вплив англо-американських «особливих відносин» на зовнішню політику Англії щодо країн ЄЕС.
Ключові слова: «особливі відносини», зовнішньополітична стратегія, атлантичне партнерство.

Биневская Л. С. Роль Великобритании во внешнеполитических стратегиях Г. Киссинджера (конец 60-х – середина 70-х гг. XX в.). В статье проанализирована роль Великобритании в западноевропейских стратегиях Г. Киссинджера конца 60-х – средины 70-х гг. XX ст., влияние англо-американских «особых отношений» на внешнюю политику Англии касательно стран-участниц ЕЭС.
Ключевые слова: «особые отношения», внешнеполитическая стратегия, атлантическое партнерство.

Biniovska L. S A role of Great Britain is in foreign-policy strategies of H. Kissinger (an end of 60th is a middle 70th XX century). In the article the role of Great Britain is analyzed in West European strategies of H. Kissinger end of 60th are middle 70th XX century. Influence of the English-American «special relations» on the foreign policy of England concerning the countries-participants of EEU is explored.
Keywords: «special relations», foreign-policy strategy, Atlantic partnership.

Переосмислення Г. Кіссінджером зовнішньополітичної стратегії США співпало зі складним періодом розрядки між двома ворогуючими блоками та кризи: як внутрішньодержавної (спричиненої інфляцією, енергетичною кризою, зниженням темпів розвитку промислового виробництва), так і зовнішньополітичної, яку спричинила війна у В'єтнамі.

Досліджуючи стратегію зовнішньої політики адміністрації Річарда Ніксона, стосовно країн Західної Європи, слід виокремити стосунки із Великобританією. «Замкнуті» двосторонні відносини спонукали Вашингтон та Лондон, наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XX ст., до більш послідовного досягнення довгострокових

зовнішньополітичних цілей, в деякій мірі за рахунок «особливих відносин» та переорієнтації зовнішньополітичної доктрини. Термін «особливі відносини» прийнято вживати характеризуючи союз Англії та США. Вони виникли в роки Другої світової війни й пронизують усі сфери діяльності двох держав.

Ступінь розробленості теми відносин між Великобританією та США достатньо неоднорідний. Переважна більшість досліджень обмежує рамки робіт кінцем 90-х рр. XX ст., прогнозуючи подальший розвиток політичних взаємовідносин Великобританії та США. Одним із фундаментальних досліджень у сфері вивчення англо-американських відносин є монографія американського публіциста Філіпа Сейба [10], де характеристиці самого терміну «особливі відносини» та історії їх розвитку приділяється чимало уваги. Автор монографії також аналізує відповідність даних відносин на різних історичних етапах взаємодії двох держав реальному стану речей. Англійський історик Алан Добсон сфокусував свою увагу на проблемах та основних етапах історичного розвитку політичних відносин між Великобританією та США протягом XX століття [11].

Вітчизняних, вузько спеціальних окремих досліджень, присвячених визначенню місця та ролі Великобританії у зовнішньополітичній стратегії Сполучених Штатів, періоду президентства Р. Ніксона немає. Дана проблема висвітлюється вітчизняними та російськими істориками фрагментарно в контексті зовнішньополітичних відносин із країнами Західної Європи (їх інтеграційних процесів) та в загальних працях присвячених еволюції «особливих» відносин [1]. Тому на сучасному етапі дослідження даної проблеми є досить актуальним. Висвітлюючи зовнішньополітичні відносини та роль Великобританії у зовнішньополітичних стратегіях державного секретаря Г. Кіссінджера маємо змогу зрозуміти реальні передумови співробітництва Сполучених Штатів із Західною Європою.

На початку 70-х рр., як зазначає в своїх мемуарах Г. Кіссінджер, створились такі умови, в яких Радянський Союз міг значно перевершити США у ракетно-ядерній могутності. Те, що Радянський Союз не пішов цим шляхом Кіссінджер схильний пояснювати, насамперед, своїми дипломатичними успіхами [9, с. 124, 198, 543]. Щоб західно-європейців не турбував розвиток американо-радянських відносин із точки зору європейської безпеки Вашингтон запропонував розробити нову «узгоджену стратегію». Пропозиції Г. Кіссінджера та Р. Ніксона в яких бачилось деяке визнання Європи єдиним цілим були сприйняті схвально європейською спільнотою. Проте ідея нової атлантичної хартії, як визнає відомий теоретик міжнародних відносин А. Гроссер, була невчасною: ситуація була напруженою ще до того, як на Близькому Сході спалахнула нова війна [6, p. 271]. У відповідь на «трансатлантичну хартію» Г. Кіссінджера, яка намагалась направити

об‘єднавчі зусилля Європи в русло більш широкої атлантичної інтеграції, Європа висунула «Декларацію європейської самобутності».

В таких умовах Сполученим Штатам на континенті був необхідний союзник, який би допомагав зсередини контролювати об‘єднавчі процеси та направляти їх в потрібне для Білого дому русло. Роль «Троянського коня» було відведено для Великобританії, з якою Штати мали «особливі» відносини, які були зумовлені подібністю острівного положення відносно інших країн Європи та гегемоністичними прагненнями. Як і вашингтонська адміністрація, англійський уряд виступав за необхідність збереження та зміцнення військово-політичного співробітництва США та Західної Європи в межах Атлантичного союзу. 13 травня 1974 р. міністр оборони Мейсон у своєму виступі заявив: «Зв‘язок із Америкою життєво необхідний для безпеки Англії і для політичної згуртованості Заходу» [2, с. 34].

Схожість американських та англійських концепцій, щодо орієнтації об‘єднаної Західної Європи, давала привід Вашингтону сподіватися, що «вступ» Англії в Європу стане гарантією «атлантичного партнерства». Як зазначав Г. Кіссінджер «іронічним результатом вступу Англії в Європу може стати те, що Європа буде продовжувати політику де Голля, проте вже англійськими методами» [8, p. 80]. Проте, Західна Європа, а особливо Франція, поставилась до Англії з підозрою саме через тісні військово-політичні відносини останньої із США. Максимально тісне співробітництво з Сполученими Штатами кін. 60-х – поч. 70-х рр. XX ст. стало наслідком розпочатої співпраці ще в роки Другої світової війни й посилилося внаслідок використання американської системи попередження про ракетні напади. Знаходячись в гегемоністських обіймах США, Великобританія була змушена пропагувати серед європейських країн поняття «європейської ідентичності», засноване на співпраці замість суперництва із Сполученими Штатами.

В одному із перших виступів після обрання на пост президента, Р. Ніксон завуальовано висловив офіційний американський стратегічний план щодо «особливого» партнера: «Хоча я виступаю за більш тісні англо-американські відносини і навіть за свого роду особливу короткотермінову домовленість між двома державами, я буду сподіватися, що Англії вдасться встановити більш тісні зв‘язки з континентом. Я вже раніше говорив: Англія належить Європі. Європа має потребу в Англії, а остання – в Європі» [2, с. 34].

Напередодні першого офіційного візиту до Вашингтону у грудні 1970 р., тодішній прем‘єр-міністр Англії Е. Хіт в інтерв‘ю американським кореспондентам заявив, що «особливість» і «замкнутість» англо-американських відносин не може бути корисною ні Сполученим Штатам, ні Великобританії: «Ми в Англії сьогодні розглядаємо нашу роль в майбутньому як невід‘ємну частину ролі

об‘єднаної Європи» [2, с. 34]. Таким чином, в 70-х рр. англо-американські відносини вступили в якісно новий етап свого розвитку.

Виступаючи за входження Великобританії у Спільний ринок, США недооцінили всю складність становища в якому опиниться Англія. Знаходячись всередині об‘єднаної Західної Європи їй було важко будувати свої відносини із США самостійно, ігноруючи думку своїх нових західноєвропейських союзників. Обережність Англії виявилась у результаті зустрічі в лютому 1973 р. між президентом Р. Ніксоном та англійським прем‘єр-міністром Е. Хітом у Вашингтоні. Вбачаючи головну небезпеку для інтересів США в практиці ЄЕС самостійно виробляти рішення щодо міжнародних питань, повідомляючи Сполучені Штати про них як факт, що відбувся. В ході вашингтонської зустрічі Р. Ніксон пропонує створити спільні американо-англійські групи по координації американо-західноєвропейських цілей та зовнішньополітичних стратегій, а також висловлює ідею про скликання зустрічі на вищому рівні головних індустріальних держав Заходу. Вашингтон фактично домагався участі в розробці прийняття західноєвропейською «дев‘яткою» рішень.

Дана лінія, серед країн Західної Європи, наштовхнулась на опір внаслідок небажання відмовлятися від переваг, які обіцяла їм розпочата під впливом розрядки перебудова системи міжнародних відносин. Саме цим пояснюється те, що Е. Хіт не розвинув ідею спільних американо-англійських дослідницьких груп, а обговорення американо-західноєвропейських відносин запропонував відкласти на майбутнє, коли будуть створені єдині західноєвропейські політичні інститути. «Він хотів, щоб на наші питання (Західна) Європа давала відповіді як єдине ціле» [4, p. 8-10].

Входження Англії в ЄЕС для американської економіки експерти оцінювали позитивно. Перед вступом країни в Спільний ринок на території Англії існувало більше 1600 американських фірм з прямими приватними капіталовкладеннями на суму 8 млрд. дол. (в інших шести країнах ЄЕС вони складали 12 млрд. дол.), більше 75% американських інвестицій сконцентрувались в найбільш перспективних галузях англійської промисловості, які займали провідні позиції у сфері науково-технічного прогресу.

В деякій мірі «особливі відносини» США та Англії в ядерній сфері сприяли подальшому росту підозри, недовіри та непорозумінню в середині Атлантичного союзу, загостренню протиріч між США та Західною Європою. Ядерне партнерство з Англією завдало серйозних збитків політиці Сполучених Штатів в області нерозповсюдження ядерної зброї. Прийняття поправок до закону Макмагона стимулювало зусилля інших західноєвропейських держав до самостійного виготовлення ядерної зброї та було сприйняте як заохочення Вашингтону щодо подальшого її розповсюдження у світі.

Внаслідок еволюції стратегічної ситуації в Європі і у взаємовідносинах Сходу та Заходу, стає можливим співробітництво між Францією та Великою Британією в ядерній сфері. Сполучені Штати дане співробітництво не влаштовувало, так як воно змінювало баланс сил в НАТО (між її американською та західноєвропейською частинами) в набагато більшій мірі, аніж між НАТО в цілому й існуючому тоді СРСР. США, які енергійно перешкоджали даному співробітництву, більш тісно прив'язали ядерні сили Великобританії до американських систем озброєння і технологіям їх забезпечення. При заміні застарілих ракет, під тиском «особливих» відносин із США, британські парламентарі зробили вибір на користь американських ракет «Трайдент» (які потребували будівництва дорогих підводних човнів нового покоління), а не французьких ракет «Шевалін» (які можна було встановити на вже наявному підводному флоті) [5, с. 7]. Таким чином, можливість співробітництва Великобританії та Франції, у сфері ядерного озброєння, було перекреслено англо-американським договором про співробітництво, який передбачав не передачу технологій США третім країнам.

У сфері дослідження ядерних технологій Великобританія також переконувала Західну Європу у користі співпраці із Сполученими Штатами. 25 лютого 1972 р. в Парижі, з ініціативи Франції було підписано договір про створення Асоціації по вивченню економічних перспектив будівництва західноєвропейського підприємства по збагаченню урану шляхом газової дифузії, конкурентноспроможного в міжнародному плані. В неї ввійшли урядові організації та приватні фірми шести західноєвропейських країн: Франції, Італії, Бельгії, Англії, ФРН і Голландії. Проте у 1973 р. Асоціація розколюється на 2 компанії: «Євродіф», що виступала за збагачення урану шляхом газової дифузії (Франція, Італія, Бельгія, Швеція, Іспанія) та «УРЕНКО», яка вважала найбільш прийнятним методом збагачення урану – ультрацентрифугування (Англія, ФРН, Голландія). Показовим тут є той факт, що США активно займались цим методом. Іншою причиною розколу стало англо-французьке суперництво в ядерній області, як у військовій, так і в цивільній. Вашингтон в той же час намагався домовитись із західно-європейцями щодо спільного будівництва заводу.

Про це свідчить виступ Г. Кіссінджера в Лондоні 12 грудня 1973 р. В ньому він фактично висунув проект налагодження «зрілого партнерства» в усіх аспектах енергетичної проблеми й знов запропонував дану ідею. «Нам відомо, – сказав він, – що європейські країни та Японія хочуть мати власні підприємства по виготовленню збагаченого урану, щоб задовольнити хоча б частину своїх потреб у ньому. Такі підприємства потребують колосальних капіталовкладень. Що може бути розумнішим ніж розробляти спільний план, щоб не розтрачувати мізерні ресурси на непотрібні дублювання?» [3, p. 781].

Отже, теза 60-х рр. XX ст. про те, що фрагментарна Західна Європа – не в інтересах США і що вона створює великі зовнішньополітичні ускладнення, в 70-х рр. XX ст. змінилася іншою тезою: об'єднана Західна Європа може створити набагато більше ускладнень для США. Активна допомога США Англії, щодо її вступу в ЄЕС, мала, насамперед, на меті гарантувати продовження на континенті «атлантичної єдності та партнерства». Маніпулюючи «особливими» відносинами із Великобританією, Сполучені Штати намагались отримати таким чином слухняного союзника у Західній Європі. Альянс США-Великобританія у зовнішньополітичних стратегіях Г. Кіссінджера характеризувався як створення нового «концерту великих держав», які підтримують мир і стабільність в міжнародних відносинах [7, р. 126]. Подальше дослідження відносин Великобританії та США наприкінці 60-х – середини 70-х рр. XX ст. дасть змогу реально оцінити розпочаті зовнішньополітичні стратегії патріарха міжнародних відносин Г. Кіссінджера.

Примітки

1. *Гончар Б., Яковенко Н.* Сполучені Штати в системі зовнішньополітичних пріоритетів Великої Британії – еволюція «особливості» / Б. Гончар, Н. Яковенко // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. – Вип. 13. – К., 2000; США – Западная Европа: партнерство и соперничество / отв. ред. Ю. П. Давыдов. – М., 1978; *Пик С. М.* США – Велика Британія: «особливі відносини» / С. М. Пик. – К., 2006.
2. *Давыдов В. Ф.* США и западноевропейские «центры силы» / В. Ф. Давыдов. – М., 1978.
3. The Department of State Bulletin. – 1973. – December, 31.– P. 781.
4. *Ball D.* Development in the: Strategic Nuclear Policy Under the Carter administration / D. Ball. – Los Angeles, 1981.
5. *Freedeman L.* The Politics of British Defense / L. Freedeman. – L. - N. Y., 1999.
6. *Grosser A.* The Western Alliance: Europe American relations since 1945 / A. Grosser. – N. Y., 1982. – XII.
7. *Kissinger H.* Diplomacy / H. Kissinger. – N. Y., 1994.
8. *Kissinger H.* The Troubled Partnership / H. Kissinger. – N. Y., 1965.
9. *Kissinger H.* White House years / H. Kissinger. – Boston–Toronto, 1979.
10. *Seib P.* Taken for granted: the future of US-British relations / P. Seib. – London, 1998.
11. *Dobson A. P.* Anglo-American Relations in the Twenty Century / A. P. Dobson. – London, 1995.

© Біньовська Л. С., 2010

Маніпулювання масовою свідомістю японців у період раннього Сьова (1926–1941 рр.)

Бородіна О. Б.

Бородіна О. Б. Маніпулювання масовою свідомістю японців у період раннього Сьова (1926–1941 рр.). У статті розглядається проблема маніпулювання масовою свідомістю громадян Японії на початку правління імператора Хірохіто, коли значну роль у житті японського суспільства відігравали представники військових кіл. Актуальність дослідження обумовлена періодичними спалахами реваншистських настроїв у Японії. Автор приходить до висновку, що в результаті нав'язування «правильних» думок у довоєнний період японці стали відчувати свою вищість над іншими азіатами. Патріотизм переродився в ідеологію шовінізму. А військові злочини японських офіцерів та солдатів виправдовувались «великою місією» поводирів для народів Азії.
Ключові слова: Японія, Сьова, масова свідомість, маніпулювання, мілітаризм.

Бородина Е. Б. Манипулирование массовым сознанием японцев в период раннего Сёва (1926–1941 гг.). В статье рассматривается проблема манипулирования массовым сознанием граждан Японии в начале правления императора Хирохито, когда значительную роль в жизни японского общества играли представители военных кругов. Актуальность исследования обусловлена периодическими вспышками реваншистских настроений в Японии. Автор приходит к выводу, что в результате навязывания «правильных» мыслей в довоенный период японцы стали ощущать превосходство над другими азиатами. Патриотизм переродился в идеологию шовинизма. А военные преступления японских офицеров и солдат оправдывались «великой миссией» поводырей для народов Азии.
Ключевые слова: Япония, Сёва, массовое сознание, манипулирование, милитаризм.

Borodina O. B. The Manipulation of the Japanese's Mass Consciousness at the Early Showa period (1926–1941). In the article the problem of the manipulation of the Japanese's mass consciousness at the beginning of Hirohito's government is considered. The army played one of the main roles at the Japanese society life. The question is vital because there are revenge-seekers in Japan nowadays. The author comes to the conclusion that in consequence of thrust «right» opinion at pre-war period the Japanese felt their superiority above other Asians. The patriotism took on a new life as chauvinism. And military crimes of Japanese officers and soldiers were justified by «the great mission» of leaders of Asiatic people.
Key words: Japan, Showa, mass consciousness, manipulation, militarism.

У сучасному світі кожен має право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів. Але практика свідчить про те, що дуже часто люди починають сприймати нав'язану їм ідеологію за власні переконання. Політики, маніпулюючи свідомістю простих громадян, розпалюють міжнаціональну та міжрелігійну ворожнечу. Навіть у побутовому спілкуванні люди починають проявляти крайню нетерпимість. Дискусії переростають у жорсткі суперечки, де аргументами є не факти, а емоції.

Метою нашого дослідження є вивчення проблеми маніпулювання масовою свідомістю на прикладі Японії періоду раннього Сьова, тобто з початку правління імператора Хірохіто у 1926 р. до вступу Японії у війну у 1941 р.

Проблема маніпуляції свідомістю стала предметом дослідження однієї з робіт політолога доктора наук С. Г. Кара-Мурзи [4]. Нечисленними, але досить цікавими для нас є зауваження автора щодо маніпулювання свідомістю японців. Наприклад, вказуючи на почуття страху, як на один з факторів, за допомогою якого здійснюється вплив на свідомість мас, автор зазначає, що японці, на відміну від європейців, не бояться загробних мук, але не допускають і думки про втрату власної гідності та можливість осоромити колектив. Такий страх нерідко призводить японців до самогубства.

Конкретні приклади маніпулювання свідомістю населення Японії у 1926–1941 рр. наводять у своїх дослідженнях такі вчені як Стерлінг та Пеггі Сигрейв [10], Джеймс Л. Мак-Клейн [7]. Але, при констатації існування в Японії певних воєнізованих товариств, появи газетних публікацій, пронизаних духом паназіатизму, керівництво Японії та народ розглядаються нібито окремо, незалежно один від одного. Зосереджуючи увагу на діях японських політиків у передвоєнні десятиліття, дослідники часто оминають питання про те, що імператор, уряд, парламент, ґенро (а пізніше – дзюсін) не змогли б здійснити більшість із своїх планів без народної підтримки. І їм вдалось забезпечити себе такою підтримкою.

Актуальність піднятої проблеми підтверджується періодичними спалахами реваншистських настроїв у Японії. Наприклад, голова повітряних сил самооборони Японії генерал Тамоґамі Тосіо у своєму есе заявив про те, що Японія не була агресором у Другій світовій війні. Це есе перемогло на конкурсі робіт, організованому «APA Group». Наведений факт свідчить про те, що Тамоґамі не єдиний японець, котрий вважає хибним твердження про агресію Японії під час Другої світової. Щоправда, уряд розкритикував есе Тамоґамі, наголосивши на тому, що точка зору генерала суперечить офіційній думці держави. В результаті Тамоґамі був усунений із займаної ним посади [8].

На початку ери Сьова офіційна позиція вищих державних чиновників Японії була зовсім іншою. Значну роль у житті японського суспільства 20 – 30-х рр. XX ст. мали представники військових кіл.

Їхньою метою було розповсюдження впливу Японії у Тихоокеанському регіоні.

Ідея про унікальність, «вищість» японської нації з дитинства вбивалась у голову кожного японця. Основою японської ідеології є національна релігія – синтоїзм, згідно якої, імператор (тенно) має божественне походження. Отже, в більшості японців ніколи не виникало жодних сумнівів у правильності висловлювань чи дій тенно. Хоча, згідно конституції Мейдзі, всі японські піддані мали свободу віросповідання та свободу слова [14]. Прикладом відданості японців своєму імператору стало прагнення багатьох громадян назвати своїх дітей на честь монарха [12].

У період раннього Сьова синто ототожнювалось з державним синто, зустрічаючи різке неприйняття в Євразії.

Інструментом ідеологічного впливу в Японії, починаючи ще зі школи, була система «морального виховання». Вона відігравала вирішальну роль у формуванні психології націоналізму та обґрунтуванні політики мілітаризму. «Моральне виховання» являло собою добре налагоджене «потокове виробництво» громадянина Японії з повним набором рис національного характеру, головними з яких були соціальна конформність, почуття національної винятковості та почуття громадського обов‘язку [11, с. 69].

В основу ідеологічної пропаганди в армії був покладений кодекс самурайської честі бусідо і патерналізм (офіцер є для підлеглих батьком) та інші традиційні принципи.

Хоча після Мейдзі ісін Японія стала відкритою державою, міністерство внутрішніх справ досі насторожено ставилось до іноземців, зокрема «червоних». Показовим є наступний приклад: коли у 1926 р. до Токіо прибув «супутник революції» Б. А. Пильняк, місцевим літераторам і співробітникам радянського повноважного представництва довелось зустрічати його у повному мовчанні, щоб уникнути «демонстрацій». Лише перекладачу Осе Кейсі поліція дозволила сказати: «З приїздом» [5, с. 180].

Японців вчили думати «правильно». А якщо думка народу не збігалась із намірами імператора або кабміну, вона просто ігнорувалась. Наприклад, коли на виборах 1927 р. партія Сейюкай, до якої належав прем‘єр-міністр Танака, зазнала поразки, лідер уряду одразу ж розпустив новостворений парламент і призначив нові вибори [6, с. 67].

Вживались і більш жорсткі заходи придушення «вільнодумства». 15 березня 1928 р. поліція провела облаву на підозрюваних у належності до Комуністичної партії та радикально налаштованих студентів. В результаті було затримано більше 1600 осіб. Наступним кроком уряду була заборона Робітничо-селянської партії.

Задовго до створення Маньчжоу-Го у японському суспільстві стала розповсюджуватись думка про те, що Маньчжурія є зоною особливих прав та інтересів Японії. Пам‘ять про численні жертви російсько-

японської війни та перемоги генерала Ноґі та адмірала Того створили навколо Маньчжурії ―романтичну" ауру, яка впливала на емоції простих японців [7, с. 551]. У 1928 р. Хірохіто виправдав дії японських військових, які вбили китайського воєначальника Чжан Цзоліня, спровокувавши їх на повторення подібних операцій. Будь-які прояви незгоди з діяльністю влади одразу придушувались. Був виданий надзвичайний указ про перегляд закону ―Про охорону суспільного спокою". За порушення цього закону вводилась смертна кара. ―Розношики небезпечних ідей" не мали права апелювати до суду присяжних. З цього приводу один з двох депутатів від Робітничо-селянської партії, вчений-біолог Ямамото Сендзі, виступив у парламенті з протестом. Наступного дня після виступу він пав від руки найманого вбивці [3, с. 283].

Міністр освіти Хатояма вимагав позбавитись від ―бунтівників" – шкільних викладачів, які насмілились ―викликати хвилювання" серед учнів; добивався відставки професора юридичного факультету Кіотського університету, бо той насмілився розмірковувати про нерівноправність соціального та правового статусу жінки в японському суспільстві та виступати поборником ідей про відповідальність суспільства за злочини, здійснювані окремими індивідами. Хатояма розумів громадянські права та свободи як ―свободу робити те, що слід, і не робити того, чого не треба".

Суворо заборонялась діяльність будь-яких релігійних сект. Було заарештовано 500 прибічників Хомміті. Доктрина цієї релігійної секти засновувалась на тому, що її лідер Онісі Айдзіро (1881–1958) вважався живим ―камі", і лише слідування його вченню ――про істиний шлях [спасіння]" може забезпечити спасіння всій Японії. Міністерство внутрішніх справ розпорядилось розпустити Хомміті й організувало кампанію у пресі щодо дискредитації Онісі. Але розгляд у суді справи Хомміті, незважаючи на те, що суд проходив за закритими дверима, зайшов у глухий кут, бо рішення про абсурдність заяви Онісі щодо його ―божественого" статусу могло поставити під сумнів головний догмат тенноїзму (імператор – живий бог). Суд був змушений згорнути справу, визнавши Онісі психічно ненормальним.

У липні 1928 р. була запроваджена таємна поліція.

Окрім беззаперечної віри імператору народ необхідно було змусити повірити у необхідність та неминучість війни. У 1929 р. на книжковому ринку Країни Вранішнього Сонця з'явилась книга Ікедзакі Тадакати (Тюко) «Японія не повинна боятись Сполучених Штатів». Автор звинувачував американців в агресії. Японці ж, на його думку, прагнули лише того, щоб їх залишили у спокої. Ікедзакі скаржився, що США відбирають у Японії право на життя, і вважав, що війна за таких обставин є невідворотною. Згідно Ікедзакі, на початковій стадії конфлікту Японія мала опинитись у більш вигідному становищі, бо використає фактор раптовості.

У період екстенсивного розвитку народного господарства в японському суспільстві існувало відчуття обмеженості життєвого простору, котре вміло підігрівалось ідеологічною обробкою. Тому плани військових щодо розширення території імперії за рахунок сусідів на азійському материку знаходили відгук серед населення Японії.

Під час Маньчжурського інциденту військових підтримувала як значна частина японської громадськості, так і провідні політичні партії. У спеціальній резолюції партії Сейюкай було заявлено, що армія вчинила правильно, а в інциденті звинувачувався уряд, політика якого призвела до «агресивних дій китайських військ проти Японії». У заяві партії Мінсейто йшлося про те, що Японія виявила виключне терпіння щодо Китаю, котрий протягом останніх років проводив антияпонську політику, і що японцям довелось «захищатись від китайських військ», котрі першими на них напали [3, с. 341].

Військові кола Японії супроводжували акти агресії пропагандою ідеології паназіатизму, котра почала формуватись ще на рубежі XIX–XX ст., але статусу офіційної ніколи не мала. Тепер Японію пропонувалось сприймати як вождя нової Азії та лідера боротьби за її звільнення від «білого імперіалізму». Японська експансія проголошувалась принципово відмінною від європейсько-американської, що далеко не завжди відповідало істині [5, с. 28].

Нагнітання атмосфери войовничості та пропаганда культу сили в Японії у період економічної кризи призвели до вкрай небажаних результатів для самих політичних еліт. Серед студентів та сільської молоді почали поширюватись ідеї про необхідність очистити Японію від корумпованих політиків та крупних бізнесменів шляхом вбивств. На початку 1932 р. члени радикальної громадської організації «Криваве братство» склали список потенційних жертв, до якого увійшли 22 відомі особи, в тому числі колишній прем‘єр-міністр Вакацукі, провідний політик Сайондзі Кіммоті та голова сім‘ї Міцубісі. 9 лютого член братства застрелив колишнього міністра фінансів Іноуе, політика якого, як вважав 23-річний вбивця, призвела японське селянство до голоду та злиднів. Наступного місяця членами братства був убитий виконавчий директор підприємств Міцуі барон Дан. Його застрелили біля штаб-квартири корпорації, у самому центрі ділової частини Токіо.

У 1930-х консервативні прибічники японської ідеї стали відкрито виступати проти ліберальних, капіталістичних ідеологій, що приходили із Заходу, і нападати на тих, хто відмовлявся підтримати імператорську сім‘ю-націю за умов крайньої необхідності. Навіть Нітобе Інадзо, апологет японського колоніалізму, опинився у лютому 1932 р. під вогнем прибічників «японської ідеї», після того як він заявив на прес-конференції, що існують дві сили, котрі загрожують світу: комунізм та мілітаризм. Причому, саме мілітаризм, на думку Нітобе, може задіяти більшої шкоди. Асоціація імператорських військових резервістів, яка нараховувала у своїх лавах 3 млн. членів по всій країні, одразу ж

розцінила це як атаку на японські збройні сили. Нітобе був звинувачений у нелояльності, відсутності патріотизму та зраді. Погрози набули настільки різкого характеру, що Нітобе «покаявся у своїх гріхах», заявивши, що його слова були неправильно витлумачені [7, с. 594].

Висловлювати опозиційні думки щодо японської експансії у Маньчжурії стало небезпечним – 15 травня 1932 р. представники «Кривавого братства» вбили прем'єр-міністра Інукаі, який прагнув укласти мир з Китаєм. Іншим політикам, вбивство яких планувалось на той самий день, вдалось уникнути загибелі, але всі мешканці столиці були залякані, бо члени братства закидали ручними гранатами центральні відділи поліції, Банк Японії, штаб-квартиру Сейюкай та ряд електростанцій. Принц Тітібу виправдовував молодих офіцерів. Він стверджував, що вбивці прем'єр-міністра ніякі не радикали з комуністами, а ідеалісти, які через безвихідне становище у державі зважились на подібний вчинок в ім'я всього японського народу. На думку Тітібу, змовники шанували свого імператора і прагнули до посилення ролі трону шляхом позбавлення державного апарату від корумпованих радників [10, с. 233].

З другої половини 1932 р. японські військові кола за підтримки преси розгорнули пропагандистську кампанію на тему «радянської загрози», що доводила суспільну думку до істеричного стану, але це було лише частиною куди більш масштабної кампанії проти «білого імперіалізму», котру армія вела із самого початку Маньчжурського інциденту, більшою мірою орієнтуючись на читача усередині Японії [5, с. 232].

27 березня 1933 р. Японія вийшла з Ліги Націй. Уряд Японії заявив про відмову від усіх міжнародних домовленостей, укладених під час Вашингтонської конференції на початку попереднього десятиліття. Коли Мацуока Йосуке, який очолював японську делегацію на засіданні Ліги Націй, повернувся на батьківщину, у Йокогамі його корабель зустрічав натовп японців під національними прапорами. «Нового національного героя» оточили репортери. Все це свідчило про гарячу суспільну підтримку японської влади. Лише іноді у японській пресі з'являлись статті, що засуджували дії Квантунської армії. Опозиціонери наголошували на тому, що захоплення Маньчжурії не допомогло Японії знайти вихід з економічної кризи. Але виступи дисидентів були мало помітними.

Був покладений край спробам посягнути на ідею божественності імператора. Організації правого толку, у тому числі й Асоціація імператорських військових резервістів, опублікували декілька книг та памфлетів, заявляючи, що ідеї вченого-конституціоналіста Мінобе Тацукічі про імператора як «орган» держави є зневажливими щодо імператора. 18 лютого 1935 р. ідеї Мінобе були засуджені Палатою Перів, членом якої вчений був вже три роки. А 26 березня таємним

голосуванням «органічна теорія» була визнана такою, що не відповідає дійсності. Цього ж місяця один з членів нижньої палати спрямував до Токійського районного суду формальну скаргу на образу величності. При цьому він зазначав, що теорія Мінобе руйнує основи кокутай. 9 квітня Міністерство внутрішніх справ заборонило три книги Мінобе. Їхній автор 18 вересня залишив своє місце у Палаті Перів [7, с. 595].

Під особливим контролем уряду опинились 19 вчених «з небезпечними думками», яких розділили за трьома категоріями. Вісім з них, включаючи професора Тосійосі Міядзава, протеже Мінобе, були визнані такими, що «вимагали відповідних заходів впливу»; вісім інших, включаючи професора Соіті Сасакі з кіотського університету «Ріцумейкан» – як такі, що «викликають серйозну підозру»; а троє інших – як такі, що «вимагають до себе особливої уваги» [9].

Результативність заходів уряду щодо насадження «правильних думок» яскраво проявилась під час путчу 1936 р. Молоді офіцери заявляли, що ганебні та корисливі чиновники посягнули на владу імператора. Військовий міністр Кавасіма запропонував імператору розглянути питання про формування нового сильного кабінету міністрів, здатного реформувати Японію. Хірохіто ж відповів, що у випадку бездіяльності армії у справі придушення бунту, він сам очолить командування імператорськими гвардійцями й упорається із заколотом.

Коли молоді офіцери усвідомили, що шанований ними імператор відвернувся від них, вони звернулись до тенно із проханням наказати їм закінчити життя самогубством, тоді їхня смерть стала б актом абсолютної покори його волі. Хірохіто відмовив. Деякі заколотники були засуджені до страти, інші – отримали тюремні строки. Тим не менш віра цих людей у ―небесного правителя" не була знищена. Перед стратою засуджені вигукували: ―Хай живе імператор!".

У травні 1936 р. був прийнятий закон про те, що військовим міністром може бути генерал на дійсній військовій службі, тобто була відновлена система, скасована у 1918 р. Це стало сильною політичною зброєю в руках армії. Вона могла скинути будь-який кабінет, відкликавши свого представника. Контроль армії над кабінетом був оформлений юридично. Апетити військових зростали. Всі зусилля були спрямовані на реалізацію ідеї паназіатизму.

Для вчителів шкіл та університетських викладачів керівництвом стала книга, опублікована міністерством освіти 30 березня 1937 р. Вона мала назву «Кокутай-но хонгі» («Кокутай» у перекладі з японської мови – державний устрій, «хонгі» – істинний зміст). У цьому виданні гармонія між божеством та людиною визнавалась основною характеристикою японців [13, p. 3]. Доктрина робила ставку на виховання патріотизму, слухняності та підкорення владі, бойового духу самураїв, самопожертви в ім'я держави й відданості імператору [1, с. 99].

Влітку 1937 р. розпочались бойові дії у Китаї. По мірі того як Японія втягувалась у повномасштабну війну із своїм сусідом, націю все сильніше охоплював мілітаризм. На радіочастотах стали переважати пісні патріотичного та військового змісту. Популярними були пісні, що оспівували смерть, такі як «Роей-но ута». Ця пісня, написана у 1937 р. й відіслана на конкурс в одну з газет, відображала меланхолічну стурбованість смертю. Але всього за 6 місяців було продано 600 000 екземплярів цього твору [7, с. 643].

Японський журнал «Contemporary Japan» знайшов спосіб демонструвати свободу та плюралізм думок, звичні для англомовного читача. Редакція запрошувала авторів-іноземців. Далеко не всі з них займали позицію, котру можна назвати «прояпонською». А внутрішня аудиторія журналу була настільки невеликою, що «небезпечні думки», висловлені на його сторінках, жодної небезпеки не несли. Звичайно, японська преса – особливо з початком «Китайського інциденту» у липні 1937 р. – ставала все більш вірнопідданою, централізованою та цензурованою, але й у ній існувала певна свобода думок.

На відміну від деяких журналістів, солдати японської армії на той час повністю втратили здатність думати незалежно та діяти осмислено, про що свідчить нанкінська різанина, під час якої японці без розбору жорстоко вбивали всіх, кого зустрічали на вулицях Нанкіну, а потім знущались над тілами. Ґвалтували жінок, включаючи дівчат-підлітків та старих бабусь.

У 1939 р. урядом Японії був виданий Закон про фільми, покликаний забезпечити «здоровий розвиток кіноіндустрії». Замість розважальних кінострічок та тих фільмів, що торкались складних соціальних проблем, кінокомпанії мали випускати фільми, котрі піднімали б національну самосвідомість, затверджували суспільну мораль, виробляли «правильне» розуміння внутрішньої ситуації та зовнішньополітичного становища Японії. 400 мільйонів глядачів, які щорічно наприкінці 1930-х відвідували кінотеатри, зіштовхувались з низкою жорстоких, реалістичних батальних картин. Намагання уряду посилити однодумство та забезпечити підтримку військовим погіршили ставлення пересічних японців до всіх іноземців, котрих стали сприймати як потенційних ворогів.

Напад Німеччини на СРСР поставив уряд Японії перед неминучим вибором між Антикомінтернівським пактом і пактом про нейтралітет з Радянським Союзом. Міністр іноземних справ рішуче закликав встати на сторону Рейху, щоб не запізнитись на неминучий, на його думку, розподіл радянського спадку. Але його ніхто не підтримав: ані уряд, ані армія. Необхідно було пояснити і внутрішній, і зовнішній аудиторії стан справ та позицію кабінету, що й зробив професор-юрист з Токійського університету Йокота Кісабуро. У ретельно підібраних висловах він заявив, що договір з Німеччиною та Італією, що залишається наріжним каменем політики Японії, не зобов‘язує її

вступати у війну і порушувати пакт із Москвою. Таким чином, існуючі угоди з обома воюючими сторонами не суперечать одна одній і можуть залишатись в силі без шкоди для позиції Токіо з точки зору міжнародного права.

7 грудня 1941 р. японці атакували американську морську базу Пьорл-Харбор на Гавайських островах. Через годину після нападу посол Номура Кітісабуро вручив держсекретарю К. Хеллу меморандум японського уряду, у якому він оголошував Сполученим Штатам війну.

Японці були щирими у своєму азійському хрестовому поході. Вони вважали, що їх будуть вітати у захоплених ними країнах як лідерів азійського «Нового порядку» [2, с. 208].

Громадяни Японії відомі як відповідальні та наполегливі у досягненні своєї мети люди. Ці цілком позитивні якості були використані Хірохіто та вищими чиновниками держави у своїх корисних цілях. В результаті постійного нав‘язування «правильних» думок (в школі, в армії, через пресу, за допомогою релігії) японці стали відчувати свою вищість над іншими азіатами. Властивий жителям Японії патріотизм переродився в ідеологію шовінізму. Для людей стало прийнятним вбивати собі подібних задля економічної вигоди та просто задля демонстрації своєї сили. Не вагаючись, будь-який японець міг би пожертвувати і своїм власним життям заради імператора.

Політики домоглись того, що люди стали мислити так, як це було вигідно правлячій еліті. Приймаючи висловлювання генералів та вищих чиновників держави за власні переконання, японці стали ставити політичні ідеї вище за людське життя та інші загальнолюдські цінності. Це й призвело до перетворення Японії на державу-агресора у Другій світовій війні.

Примітки

1. *Бондарь А. И.* Все о Японии [Текст] / А. Бондарь. – Х., 2008.
2. *Грант Н.* Конфликты XX века [Текст] / Нейл Грант; перевод с англ. Нестерова В. С., Сосновского М. И. – М., 1995.
3. *История Японии* [Текст]: в 2 т. / А. Е. Жуков. – Т. 2. 1868–1998. – М., 1998.
4. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием. [Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul_content.htm]. Доступ – 14.11.2008 р.
5. *Куланов А.* Россия и Япония: имиджевые войны [Текст] / Александр Куланов, Василий Молодяков. – М., 2007.
6. *Кутаков Л. Н.* Очерки новейшей истории Японии [Текст] / Л. Н. Кутаков – М., 1965.
7. *Мак-Клейн Дж. Л.* Япония. От сегуната Токугавы – в XXI век [Текст] / Джеймс Л. Мак-Клейн; перевод с англ. Е. А. Красулина. – М., 2007.
8. *Начальник* штаба ВССЯ смещѐн за публичное отрицание военной агрессии Японии. [Електронний ресурс. Режим доступу: http://news.leit.ru/archives/2801]. – Доступ – 05.05.2009 р.
9. *Правительство* Японии в 30-е годы оказывало давление на учѐных. [Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.rian.ru/science/20061217/57042382-print.html]. Доступ – 05.05.2009 р.
10. *Сигрейв С.* Династия Ямато [Текст] / Стерлинг и Пегги Сигрейв; перевод с англ. С. А. Аклаева – М., 2005.
11. *Япония:* идеология, культура, литература [Текст].– М., 1989.
12. *An* Account about Naming the New Imperial Era – Could "Showa" Have Been "Kobun" Instead? [Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.ndl.go.jp/modern/e/column/06.html]. Доступ – 10.10.2008 р.
13. *Storry R.* The Double Patriots: A Study of Japanese Nationalism [Текст] Richard Storry. – London, 1957.
14. *The* Constitution of the Empire of Japan (1889). [Електронний ресурс. Режим доступу: http://history.hanover.edu/texts/1889con.html]. Доступ – 10.10.2008 р.

© Бородіна О. Б., 2010

Российские военные инвалиды в славянских странах в 20-30-е годы XX века

Елкин А. И.

Йолкін А. І. Російські військові інваліди в слов'янських країнах в 20-х–30-х рр XX ст. Революційні потрясіння та кровопролитна Громадянська війна на території колишньої Російської імперії спричинили масову еміграцію. Приблизно 300 тис. чоловік складали серед емігрантів солдати та офіцери різних білих формувань. Серед них знаходилось приблизно 6 тис. військових інвалідів. У слов'янських державах (Болгарія, Югославія, Чехословаччина) існували спеціальні державні організації та програми з надання допомоги російським емігрантам, зокрема й інвалідам. У Польщі ніяких організацій та програм не було. Головна роль тут належала благодійності. Таким чином, адаптація військових інвалідів проходила складно, тому що вони не були спроможні забезпечити своє існування.
Ключові слова: біженці, емігранти, слов'яни, військові інваліди.

Ёлкин А. И. Российские военные инвалиды в славянских странах в 20–30-е гг. XX в. Революционные потрясения и кровопролитная Гражданская война на территории бывшей Российской империи стали причиной массовой эмиграции. Около 300 тыс. человек из числа эмигрантов составляли солдаты и офицеры различных белых формирований. Среди них было около 6 тыс. военных инвалидов. В славянских странах (Болгария, Югославия, Чехословакия) существовали специальные государственные организации и программы, предоставлявшие помощь российским эмигрантам, в том числе инвалидам. В Польше никаких организаций и программ не было. Главная роль здесь принадлежала благотворительности. Таким образом, адаптация военных инвалидов проходила сложно, так как они не могли сами обеспечить свое существование.
Ключевые слова: беженцы, эмигранты, славяне, военные инвалиды.

Yolkin A. I. The Russian Military Invalids in the Slavic Countries in 20-30th of XX century. Revolutionary shocks and bloody civil war on the territory of the former Russian empire were the reasons of mass emigration. Approximately 300 thousand persons among emigrants were soldiers and officers of various white formations. About 6 thousand among them military invalids. In the slavic countries (Bulgaria, Yugoslavia, Czechoslovakia) there were the special state organisations and programs on rendering assistance to the Russian emigrants, including invalids. In Poland there were no such organisations and programs. Charity played the leading role here. Hence, adaptation of military invalids passed difficult for they could not provide their existence.
Key words: refugees, émigrés, Slavs, war invalids.

Российская эмиграция, образовавшаяся в результате революционных катаклизмов и кровопролитной Гражданской войны, насчитывала по разным данным от 1,5 до 2 млн. человек. Примерно четверть всех эмигрантов принадлежала к белым армиям и составляла 300 тыс. солдат и офицеров [19, с. 11]. Однако если сюда добавить также бывших военнослужащих российской дореволюционной армии, проживавших на территории Российской империи, в 1918–1920-е гг. выделившихся в независимые национальные государства (Польша, Финляндия, Прибалтика), то количество солдат, офицеров и казаков превышало 400 тыс. человек [5, с. 133]. В 1920–1924 гг. большая колония российских военных эмигрантов образовалась в славянских странах: Польше – 30 тыс. чел., Болгарии и Югославии – около 80 тыс. чел. [5, с. 134].

Положение российских военных эмигрантов (правовой статус, трудоустройство, взаимоотношения с властями и т.д.) нашло свое освещение как в общей [7, 8, 16], так и специальной литературе [4]. Но адаптация военных инвалидов и пенсионеров в новой для них среде исследована фрагментарно.

В ноябре 1920 г. Русская армия под командованием генерала П. Н. Врангеля была эвакуирована из Крыма в Турцию. Она насчитывала около 100 тыс. солдат и офицеров [13, с. 7]. Здесь воинские контингенты оказались размещены в военных лагерях Галлиполи, Чаталджи, на греческом острове Лемнос и других. Пытаясь сохранить армию, командование добилось ее перевода в славянские страны. В 1921–1923 гг. из лагерей в районе Константинополя вывезли: в Болгарию – 17 тыс. чел.; в Королевство сербов, хорватов, словенцев (КСХС) – 11, 500 чел.; в Чехословакию – 1000 чел. [13, с. 13]. До 1 сентября 1921 г., т.е. до перехода армии на трудовое положение, все инвалиды, находившиеся в частях, получали паек и пособие на мелкие расходы. С сентября 1921 г. ежемесячно выплачивалось по 400–500 динаров в КСХС и соответственно по 400–600 левов двум категориям военных инвалидов в Болгарии. Однако из-за сокращения средств военное командование вынуждено было пойти на освидетельствование инвалидов и их разделили на 2 категории: 1-я – потеря 100 % трудоспособности и 2-я – 75–99 %, в зависимости от чего они получали ежемесячные пенсии 350–500 динаров в Сербии и 460–610 левов в Болгарии [13, с. 23]. Русские части, оказавшиеся на различных групповых работах в Сербии, пытались помочь своим нуждающимся товарищам и делали отчисления в особый инвалидный капитал [13, с. 24]. В создавшейся ситуации реальную помощь инвалидам могли оказать общественные организации: Российское общество Красного Креста (РОКК), благотворительные общества и особенно Державная комиссия, финансируемая государством. Так, 28 декабря 1925 г. югославское правительство приняло

постановление о выделении ежегодно 6 млрд. динар на содержание русских инвалидов. Количество инвалидов, находившихся в стране в 1928 г. составляло 2,4 тыс. человек. КСХС к этому времени практически уравняло в правах российских инвалидов со своими собственными [7, с. 175]. Болгарские власти еще в годы Гражданской войны оказывали медицинскую помощь раненым солдатам и офицерам Добровольческой армии генерала А. И. Деникина. В начале 1920 г. в Варну и Бургас прибыло 1950 инвалидов [8, с. 152]. Их разместили на средства болгарского правительства в военные госпитали Варны, Плевена, Софии и Шумена. Поскольку русские военные власти фактически перестали интересоваться инвалидами и больными, то забота о них легла на плечи болгарских властей. Оказавшись предоставленными самим себе инвалиды предпринимают попытки по консолидации своих рядов и основывают в декабре 1920 г. Союз русских инвалидов. В 1923 г. Союз русских инвалидов (СРИ) в Болгарии стал соучредителем Зарубежного союза русских инвалидов со штаб-квартирой в Париже. Проводя курс на улучшение материального положения инвалидов, союз начал проводить благотворительные акции, в частности, балы. Несомненным достижением СРИ было открытие домов инвалидов в селе Княжево возле Софии и в селе Шипка [8, с. 279-280]. Средства на их содержание поступали от Совещания русских послов в Париже, Американского Красного Креста, Всероссийского союза городов, Российского общества Красного Креста. Пытаясь облегчить положение своих сослуживцев, бывшие военнослужащие Корниловского полка, оказавшиеся во Франции и работавшие на заводе Жоффрекур, добровольно обложили себя ежемесячными взносами. Только за 1924 г. они отправили в Болгарию на содержание инвалидов своего полка 1600 франков [12, с. 57]. К концу 20-х годов XX в. СРИ курировал кроме упомянутых инвалидных домов, семейное общежитие и общежитие для одиноких в Софии, 11 общежитий и столовых в различных городах Болгарии, санаторий, амбулаторию и больницу в с. Княжево, 3 библиотеки и 22 предприятия – фотоателье, мебельные и деревообрабатывающие мастерские, ресторан, оркестр, кассу взаимопомощи и др. [8, с. 128]. Все они были основаны на средства, полученные от Зарубежного союза русских инвалидов. После того как правительство Стамболийского в 1923 г. расформировало врангелевские части и лишило дипломатических полномочий посла А. Петряева, союз оказался без финансовой поддержки со стороны Совещания послов. После 1923 г. средства на содержание русских инвалидов поступали от Комитета русских беженцев, а с осени 1923 г. из государственного бюджета. Особые симпатии и благодарность болгары проявляли к ветеранам русско-турецкой войны 1877–1878 гг. и членам их семей. В 1923 г. в стране возникла Центральная комиссия по оказанию помощи ветеранам русско-турецкой войны 1877–1878 гг. К Пасхе она оказала помощь 56 чел. Каждому ветерану выдали по 300 левов, а членам семьи или тому, кто

ухаживал за ветераном – 100 левов. Комиссия осуществляла свою деятельность с 1923 по 1927 гг. [11, с. 67-77].

18 апреля 1924 г. Народное собрание приняло специальное постановление, в соответствии с которым выдавались пожизненные пенсии 52 русским эмигрантам-ветеранам русско-турецкой войны 1877–1878 гг. по 1000 левов каждому ежемесячно [1, с.59]. Однако, согласно болгарскому законодательству, иностранцы не имели права получать пенсии. Депутаты тогда приняли «соломоново решение» – ветераны получали не пенсии, а пожизненные ежемесячные пособия. В 1927–1928 гг. размеры пособия соответственно увеличили до 2000 и 2500 левов. Эта сумма являлась значительной, ибо учитель в болгарской гимназии получал около 2000 левов [1, с. 59]. Такая привилегия являлась беспрецедентной в истории русской эмиграции в мире. В условиях экономического кризиса, отразившегося прежде всего на эмигрантах, 3 декабря 1929 г. Народное собрание проголосовало за бесплатное лечение русских ветеранов в государственных больницах [1, с. 59].

Широко и гостеприимно распахнулись двери перед русскими беженцами в Чехословакии, численность которых колебалась в различные годы от 10 до 40 тыс. чел. [16, с. 22]. В рамках «русской акции» чехословацкое правительство выделило на нужды беженцев за 1921–1931 гг. 500 млн. чешских крон (ч.к.)[16, с. 28]. К концу 1924 г. правительством направлялось на русскую акцию ежемесячно 7 млн. ч.к. Эта сумма по своим размерам превышала расходы на беженцев из России во всех европейских государствах вместе взятых. Финансирование около 600 инвалидов, находившихся в стране, осуществлялось из указанных средств [16, с. 28]. Поскольку для беженца важнейшее значение имел его юридический статус, то русские получали в ЧСР удостоверение, так называемый «приказ», а при выезде из страны, так же как и граждане ЧСР «цестовни пас» [11]. После введения в январе 1930 г. МИД ЧСР вместо «приказов» нансеновских паспортов, от уплаты 5 франкового налога освобождались инвалиды [14, с. 42].

Польша принимала активное участие в антибольшевистской борьбе. На ее территории были сформированы две белые армии С. Булак-Балаховича и Б. Перемыкина. После окончания советско-польской войны 1919–1920 годов все части (около 20 тыс. человек) оказались интернированы и размещены в лагерях на территории страны, где они находились в 1920–1924 гг. В августе 1924 г. власти закрыли последний лагерь Калиш. Теперь интернированные считались политическими эмигрантами и получали карты ~~а~~зиля" (убежища). Польское правительство финансировало инвалидов, проживавших в бывших лагерях Стращалково и Калиш (несколько десятков человек). Они обеспечивались жильем, топливом и питанием. Ежемесячно в 1927 г. на одного человека выдавалось 900 г муки, 750 г свиного сала, 700 г

смальца, 400 г соли, 600 г лука, 1800 г капусты, 9 кг картофеля, 1 кг 350 г мяса и 10 кг 825 г хлеба [3, Ф. 5854. Оп. 1, д. 13, л. 28]. Важную роль в деле помощи инвалидам играла благотворительность. Так, в 1925 г. Русский попечительный комитет (РПК) выделил Виленскому русскому обществу 75 злотых, предназначенных для выдачи в виде единовременного пособия 3 человекам. В Вильно в это время проживало 38 инвалидов. Эти пособия назначались тем, кто потерял более 60% трудоспособности. РПК установил три размера пособий: 15, 20, 25 злотых в зависимости от степени инвалидности [3, Ф. 5854. Оп. 1, д. 11, л. 8,15]. Поскольку на финансирование инвалидов постоянно не хватало средств, по инициативе Главного правления Зарубежного союза русских военных инвалидов (ЗСРВИ) начиная с 1926 г. в зарубежье начали ежегодно 9 (22 мая) отмечать День инвалида, в честь Николы Чудотворца, чтимого как покровителя и помощника всех бездомных и убогих. По инициативе ЗСРВИ в 1924–1929 гг. к этому дню вышло 5 специальных однодневных выпусков газеты «Русский инвалид». В помещенных материалах особый акцент делался на сострадании, жертвенности, описывались тяготы эмигрантского быта, положение бездомных, ночующих в ночлежках. В Польше это мероприятие сопровождалось проведением молебнов, концертов, балов, чтением докладов. Кроме того в этот день осуществлялся сбор пожертвований в пользу инвалидов. Общая сумма собранных средств в 1926 г. составила 3941 злотых 65 грошей. Из этих денег 2733 злотых получили 94 инвалида. Комиссии помощи русским эмигрантам в Варшаве на возмещение расходов по содержанию в общежитии Лоховка русских военных инвалидов выделили 300 злотых. Секции русских военных инвалидов при Виленском русском обществе для выдачи пособий для инвалидов – 200 зл. [11, 3, Ф. 5854, Оп. 1, д. 11, л. 39]. На содержание варшавского общежития постоянно не хватало средств. Известный русский писатель М. П. Арцыбашев в своей статье «Лоховка» писал об ужасных условиях проживания в этом приюте [6, 1924, 22.11].

Организация празднования Дня русского инвалида в последующие годы приобретает все более широкий размах. Пресса пыталась привлечь внимание к непростому положению, в котором оказались инвалиды. Так, газета «Русский голос» (Львов) обратилась в апреле 1927 г. к 42 православным организациям взять на себя организацию Дня русского инвалида [15]. Сбор средств от проведения Дня русского инвалида в мае 1927 г. составил 3392 зл. 97 гр. [9, Ф. 5854, Оп. 1, д. 13, л. 3-4]. Вся эта сумма была израсходована на выплату пособий для инвалидов.

Пытаясь оказать посильную помощь в улучшении материального положения эмигрантов-инвалидов группа известных русских писателей (М. Алданов, И. Бунин, К. Бальмонт, З. Гиппиус и др.) обратилась к русским эмигрантам с просьбой оказать помощь военным инвалидам [2, 1928, 23.3]. Сбор средств во время Дня русского инвалида составил 4461 зл. 49 гр. [3, Ф. 5854, Оп. 1, д. 15, л. 18]. Среди самих военных инвалидов,

проживавших в Польше, предпринимаются попытки к консолидации рядов и созданию собственной организации. Секция русских военных инвалидов при Виленском русском обществе выступила инициатором основания Союза русских военных инвалидов в Польше. Его устав утвердило Министерство внутренних дел 30 апреля 1928 г. [18, с. 62]. Политика польских властей по отношению к русским эмигрантам отличалась по сравнению с другими славянскими странами, как тем, что не было специальных государственных организаций, занимавшихся ими, так и отсутствием специальной программы помощи. Однако по отношению к военным инвалидам власти сделали исключение. По распоряжению президента Польской республики от 18.06.1927 г. все инвалиды, сражавшиеся в частях Балаховича, Перемыкина и Яковлева (казаки) получали права польских военных инвалидов и им назначали пенсию из средств военного министерства. Специальным указом правительства 4 апреля 1928 г. образовали «Комитет опеки над инвалидами иностранных добровольческих отрядов, сражавшихся в рядах польской армии в войну 1920 г.» (Матвеев). Под опекой комитета в 1928 г. находилось 132 человека [3, Ф. 5854, Оп. 1, д. 14, л. 150,152]. В июне 1928 г. состоялась встреча министра труда и опеки Юревича с делегацией Союза русских эмигрантских организаций (СРЭО). На встрече министр заявил, что ежемесячно инвалидам будет выплачиваться пособие на сумму 6 тыс. злотых [9, 1928.4.7]. Союз русских военных инвалидов обратился к бывшим военнослужащим с призывом прислать свои данные в эту организацию. На просьбу откликнулось 224 человека, но соответствующие документы предоставили 122 человека [12, Ф. 5854, Оп. 1, д. 16, л. 76]. Инвалиды по утрате трудоспособности делились на три категории: от 75 до 100% – 1-я; от 50 до 74% – 2-я; от 15 до 49 % – 3-я. Пособия составляли от 20 до 100 злотых в месяц. Чтобы поддержать детей и вдов умерших членов СРИ, все его члены ежемесячно с марта 1928 г. отчисляли 2 % от полученного пособия в фонд вдов и сирот [18, с. 62]. Однако в условиях кризиса 1929–1933 г. министерство труда и опеки в январе 1933 г. на 50 % сократило сумму пособий, выплачиваемых военным инвалидам [10,1933. 28.4]. В силу этого на страницах прессы того времени постоянно встречались обращения русских общественных организаций оказать целевую помощь семьям военных инвалидов [10,1933.18.8]. Ухудшающееся финансовое положение русских общественных организаций привело к тому, что они или ограничивали, или вообще прекратили оказание материальной помощи инвалидам. РПК в Стращалково перестал оплачивать выдачу бесплатных обедов [10,1933. 24.5]. Из-за отсутствия средств в 1932–1933 гг. существовала реальная угроза закрытия Лоховского приюта [10,1933. 28.6]. Поиск источников финансирования осуществлялся как за счет собственной благотворительности (проведение балов), так и за счет ходатайств о помощи к международным организациям. В августе 1933 г. Международное присутствие им. Ф. Нансена в Женеве выделило русским

эмигрантским организациям в Польше 1200 франков на содержание Лоховского приюта, 600 франков на помощь эмигрантам в лагере Стращалково и 580 франков на общежитие русских военных инвалидов в Вильно [10,1933. 8.8]. СРИ, пытаясь улучшить материальное положение членов союза, открыл в 1929 г. переплетную мастерскую и наладил прием чертежных работ. Однако попытки заняться мелким и средним бизнесом закончились неудачей. Получить разрешение на лесные разработки, а также торговлю водкой и табаком не удалось. Против этого выступили соответствующие государственные органы, защищавшие своего производителя [13, Ф. 5854, Оп. 1, д. 17, л. 144]. СРИ входил в состав и принимал активное участие в работе русских общественных организаций – Союзе русских эмигрантских организаций, а с 1931 г. в заменившем это объединение – Русском общественном комитете (РОК). В июне 1939 г. общее собрание СРИ приняло решение о его самороспуске [17, с. 214].

Определить точную цифру военных инвалидов сложно. Наиболее объективными можно считать сведения, которые содержатся в отчетах Зарубежного союза русских военных инвалидов. Так, по его данным за 1930 г., в союзе насчитывалось 6082 человека. В славянских странах соответственно: в Югославии – 2140 чел., Болгарии – 2043 чел., Чехословакии – 180 чел., Польше – 147 чел. [7, с. 175].

Военные эмигранты оказались наиболее уязвимыми как в правовом, так и материальном положении. Они часто не имели ни удостоверений личности, ни средств существования. Наиболее сложно происходила адаптация военных инвалидов, ибо они сами не могли обеспечить свое существование. Поэтому их судьба в значительной степени зависела от доброй воли властей страны пребывания, а также благотворительных национальных и международных организаций. В Болгарии, Югославии и Чехословакии существовали специальные государственные организации и программы по оказанию помощи российским эмигрантам, в том числе и инвалидам. В Польше таких организаций и программ не существовало. Здесь главную роль играла благотворительность (до 1927 г.). Польша, которая использовала российские воинские формирования в борьбе против большевиков, оказалась наименее готовой к тому, чтобы принять их на своей территории в качестве эмигрантов.

Примечания

1. *Бялата* емиграция в България. Материали от научна конференция. София, 23 и 24 септември 1999 г. – София, 2001.
2. *Виленское* утро.
3. *Государственный* архив Российской Федерации (ГАРФ).
4. *Ершов В. Ф.* Российское военно-политическое зарубежье в 1918–1945 гг / В. Ф. Ершов. – М., 2000.

5. *Ершов В. Ф.* Адаптация российской военной эмиграции в 20–30-е гг. XX в. / В. Ф. Ершов // Адаптация российских эмигрантов (конец XIX – XX в.). – М., 2006. – С. 133–178.
6. *За свободу.* – 1924. – 22 ноября.
7. *Козлитин В. Д.* Русская и украинская эмиграция в Югославии / В. Д. Козлитин. – Харьков, 1996.
8. *Кьосева* Цветана. Руската емиграция в България / Цветана Кьосева. – София, 2002.
9. *Kurjer* Poranny.
10. *Молва.*
11. *Рупчева Г.* Деятельность Центральной комиссии по оказанию помощи ветеранам русско-турецкой войны 1877–1878 гг. / Г. Рупчева // Славяноведение. – 2005. – № 5. – С. 67–77.
12. *Русская* армия в изгнании. – М., 2003.
13. *Русская* армия на чужбине. – М., 2003.
14. *Русские* беженцы: Проблемы расселения, возвращения на Родину, урегулирования правового положения (1920–1930-е годы): Сборник документов и материалов. Сост. З. С. Бочарова. – М., 2004.
15. *Русский* голос. – 1927. – 24 квітня.
16. *Серапионова Е. П.* Российская эмиграция в Чехословацкой республике (20-30-е годы) / Е. П. Серапионова. – М., 1995.
17. *Ткачев С.* Российская эмиграция в межвоенной Польше / С. Ткачев // Emigracja rosyjska: Losy i idee. – Lodz, 2002. – S. 195–244.
18. *Трошкина М. В.* Документы Государственного архива Российской Федерации о деятельности русских общественных организаций в Польше (1920–1930-е гг.) / М. В. Трошкина // Отечественные архивы. – 2006. – № 5. – С. 56–66.
19. *Худобородов А. Л.* Вдали от Родины: российские казаки в эмиграции / А. Л. Хужобородов. – Челябинск, 1997.

© Елкин А. И., 2010

О специфике толкования каперства в раннее Новое время

Пастушенко А. А.

Пастушенко А. О. Про специфіку тлумачення каперства у Ранній новий час. Стаття присвячена дослідженню каперства XVI– першої

половини XVII ст., як піратського феномена. На підставі свідчень історичних джерел було з'ясовано, що каперство, або корсарство, мало досить відносний характер. Прогалини у каперському правовому інституті та двозначне ставлення сучасників до носіїв каперських патентів обумовило різність тлумачень питання в історіографії. У ході дослідження була з'ясована тотожність каперства та піратства.
Ключові слова: корсар, пірат, ранній Новий час, каперство, судно.

Пастушенко А. А. О специфике толкования каперства в раннее Новое время. В статье уделено внимание исследованию каперства XVI – первой половины XVII в., как пиратского феномена. Из свидетельств источников следует, что каперство, или корсарство, носило весьма относительный характер. Пробелы в правовом каперском институте и двусмысленное отношение современников к держателям каперских патентов отразились в неоднозначном отношении к каперскому институту в историографии. Выводы исследования указывают на пиратскую сущность исследуемого исторического явления.
Ключевые слова: корсар, пират, раннее Новое время, каперство, судно.

Pastujenco A. A. Sobre la especificidad de la interpretación del corso en La Edad Moderna. Ha investigado la especificidad de la interpretación del corso en La Edad Moderna. Ha demostrado diferentes cosas de la práctica de los corsarios en el siglo XVI y primera mitad del XVII: jurídicas y morales. Históricas fuentes también alguna historiografía fueron examinadas. La historiografía no tiene opinión única: unos historiadores pensan que corsarios y piratas son los mismos, otros historiadores afirman que estos objetos son muy diferentes. Ha concluido que el corso tuvo la esencia de la piratería.
Palabras de llave: la piratería, el corsario, La Edad Moderna, el corso, el barco.

Феномен пиратства представляет довольно сложное историческое явление, особенно если говорить о морском разбое периода позднего средневековья (XVI – первая половина XVII вв.). Правовые хитросплетения, государственная политика и народные представления о пиратах создали канву, которая до сих пор не позволяет исследователям однозначно определиться с ролью и местом пиратства в истории Западной Европы. По меткому замечанию А. Перотти-Дамон, термин «пиратство» всегда и везде носил относительный характер [32, p. 31]. Соответственно, в историографии главным камнем преткновения остается вопрос о правомерности применения термина «пират» к различным категориям морских разбойников. Одни исследователи склонны четко отделять пиратов от каперов и рейдеров [18, p. 673; 15, p. 1-19; 17, p. 638; 16, p. 530; 19, p. 358], другие, напротив, не

видят никакой существенной разницы между ними [35, p. 303-315; 32, p. 26, 31; 14, p. 83; 3, с. 5-6; 5, с. 3-5; 7, с. 240].

При изучении вопроса будет не лишним исследование специфики толкования каперства в политической, юридической практике и вопросах морали в период позднего средневековья. Освещение данных вопросов внесет долю ясности в вышеназванную проблематику.

По мнению исследователей, термин «капер» происходит от немецкого слова «kapern» – захватывать [5, с. 6; 3, с. 6]. Каперами были частные судовладельцы, которые получали во время войны от своих правительств патенты на право уничтожения и захвата любых кораблей противника [8, с. 20]. Также употреблялся термин «корсар» (от итал. corso – преследование), а с 1664 г. английское обозначение «privateer». При этом ошибочно утверждение И. В. Можейко, что люди, которых называли корсарами, «никогда не считались преступниками» [5, с. 6]. Так, например, в 1586 г. знаменитый мореплаватель Френсис Дрейк возмущался тем, что испанцы называют его корсаром, поскольку это слово подразумевало пирата [22, с. IV]. «Морской пес» Ричард Хоукинс писал, что «…не только в Перу, но и во всей Испании и ее королевствах считают все английские военные корабли корсарами или пиратами…, пират или корсар, – это тот, который во время мира или перемирия разоряет или грабит тех, которые в мире или перемирии с его страной» [39, p. 231]. Если в 1545 г. посол Генриха VIII Уоттон в переписке упоминал слово «корсар» (coursare) в значении «капер», то к концу века для англичан термин становится синонимом слову «пират» [43, p. 524]. Видимо, такое переосмысление было связано с обострением англо-испанских противоречий во второй половине XVI в. Что касается испанской стороны, то, благодаря отсутствию в латинском языке слова «корсар», уже в начале века наблюдается синонимичность обоих понятий: для хрониста Совета по делам Индий Пьетро Мартира нормандец Жан Флери «gallus pyrata», тогда как по королевской переписке он же проходит как корсар [20, p. 196, 240, 356; 23, p. 24, 243-248]. Характерное для испанцев мнение об иностранных корсарах выражено в эпитетах из отчета гаванского кабильдо (городского совета) от 1555 г. – «лютеране и еретики» [33, p. 82].

Вышесказанное дает право полагать, что в XVI в. имела место тенденция сопоставления терминов «корсар» и «пират».

Приблизительно серединой XVI в. датируется новый тип каперского патента. С этого времени частноправовые акты «letter of marque», «letters of marquee and reprisal», «letters of reprisal» приобретают новый смысл. Если раньше лицензия на разбой носила частный характер и выдавалась чиновниками только как компенсация за ранее понесенные убытки (репрессалия), то теперь для получения патента достаточно было военного времени [37, p. 70]. Впрочем, следует отметить, что до середины века задача массовой вербовки корсаров могла решаться распространением репрессалии на всех подданных королевства. Весьма

характерна грамота французского короля Франциска I от 22 марта 1531 г.: так как «были учинены многие жестокости и несправедливости, так что многие жены стали вдовами, а дети – сиротами, влачащими жалкое существование […] из-за того, что король Португалии захватил и удерживает корабли, товары и иное имущество их мужей и отцов, самих же их предав смерти», разрешается «всем капитанам, нашим подданным» захватить португальские корабли, товары и экипаж, привозя их при этом в гавани и порты Франции, в возмещение понесенных убытков. Охранной грамотой для такого рода действий должна была быть заверенная копия вышеприведенного приказа [23, p. 194-195].

При этом не следует думать, что в правовом институте каперства отсутствовали спорные моменты и лазейки для нарушителей. По вопросу законности того или иного каперского приза время от времени созывались собрания юристов. Во время очередной франко-испанской войны (1542-1544 гг.) резонанс получило дело венецианского корабля из Рагузы. В 1544 г. судно, как подозрительное, было захвачено французским корсаром, а спустя неделю отобрано голландским капером. В итоге призом голландцев стал корабль и товары, которые не принадлежали ни одной из воюющих сторон. Созванное в том же году по инициативе английского адмиралтейства собрание юристов (присутствовали Р. Лиел, Д. Рокиби, У. Кук, Д. Бэрбэр, Э. Хас) постановило, что приз голландцев должен считаться незаконным, хоть и был отобран у врага [9, p. 158-160]. Так голландские каперы, сами того не желая, завладели неправильным призом. Из английской дипломатической переписки следует, что в 1545 г. каперское судно «Нью Барк» (капитан Роберт Стэффорд) и его приз – шотландский корабль спасались от бури в гавани дружественного Англии Мидельбурга, в Зеландии, но были арестованы властями города [29, p. 345]. Позднее посол Уоттон и секретарь Пэгет писали в Тайный Совет, что причиной ареста стал захват «Нью Барком» шотландского судна в территориальных водах Зеландии. В вину также ставилось присвоение указанным капером португальского груза изюма и фиг [31, p. 346].

Вопрос о законности приза в территориальных водах дружественной страны, как правило, решался не в пользу корсара. Когда в 1528 г. французский корсар и убегающая от него жертва, фламандский корабль, подошли по Темзе к Тауэру, они оба были арестованы англичанами [10, p. 172-173]. На вопрос можно ли захватывать шотландских врагов у берегов Дании королева Англии Елизавета I отвечала: «Захват кораблей в гаванях, владениях и на территории короля Дании не может считаться законным, несмотря на то, что войны между нами и Шотландией продолжаются». Правда, следует отметить, что политическая проблема территориальных вод в период раннего Нового времени стояла очень остро [30, p. 172].

Как следует из вышеприведенных примеров, даже действуя в рамках закона каперы иногда совершали уголовно наказуемое деяние. С другой стороны были случаи, когда произведенный без каперской лицензии захват классифицировался как законный. Широкую политическую огласку получило дело английского корсара Роберта Ренеджера из Саутгемптона. Во время англо-французской войны в 1545 г. он захватил вражеское судно, идущее с грузом из Леванта, затем зашел на ремонт в один из испанских портов, где, согласно сообщению Тайного Совета, у него «были найдены товары, принадлежащие испанцам». Исходя из того, что Испания была в мире с Англией, чиновники классифицировали действия Ренеджера как пиратские и конфисковали приз со всеми товарами на борту, французскими и испанскими. В ответ английский корсар самовольно напал на первое повстречавшееся ему испанское судно, которым оказался «Сан-Сальвадор», и захватил 124 ящика с сахаром, 140 штук кожи, а также «золото, серебро и жемчуг». Поскольку сумма, взятая Ренеджером, в несколько раз превышала конфискованное ранее чиновниками, корсар выдал экипажу «Сан-Сальвадора» «вексель (byll) с тем, что за вычетом убытков прочее будет им возвращено» [28, p. 410; 40, p. 13]. Так Ренеджер воспользовался правом на возмездие, не имея на руках официальной санкции на захват испанского корабля. Как отмечает Д. Уилсон, в 1577 г. Ренеджер все еще жил в Саутгемптоне, пользуясь всеобщим почетом и уважением [40, p. 13]. И это при том, что после указанного происшествия в Испании был наложен арест на все пребывающие там английские корабли [27, p. 467]. В то время как в Англии Ренеджер был оправдан как капер, в Испании его считали пиратом [28, p. 410].

Таким образом, характерные примеры двусмысленности понимания каперской практики, на наш взгляд, говорят о пиратской сущности этого правового института.

Законность каперской профессии, на что обычно указывают исследователи, была весьма относительной. Презираемый в Испании «gallus pyrata» Жан Флери пользовался достойной репутацией в Нормандии, где на витраже церкви Вилекье в 1523 г. была запечатлена сцена сражения этого корсара с двумя испанскими каравеллами [34, p. 250-251]. Раздраженный тем, что испанцы называют англичан пиратами, корсар Ричард Хоукинс писал, что «англичане никогда не были в мире с Испанией, но только в войне, и потому не могут быть причислены к пиратам. К тому же Испания первая нарушила мир с Англией своим эмбарго (запрет мореплавания в Новый Свет), которое из всех средств сопротивления самое порицаемое и наименее уважаемое. … Итак, если они осуждают англичан за пиратство, то они должны сначала осудить себя» [39, p. 231]. Показательно, что в начале XVII в. английский аноним называл всех шотландских и французских каперов 40-х гг. XVI в. разбойниками, пиратами и мародерами [13, p. 10-11].

Указанная амбивалентность понятия проявилась и в историографии. Например, представитель так называемого «героического» направления Х. П. Биггар, сравнивает французских корсаров «со спартанцами древности, которые были слишком заняты своими героическими подвигами» [18, p. 673]. Вопреки мнению испанских (Р. Альтамира-и-Кревеа, Б. Н. Хоса [1, с. 82-83, 264; 24]) и других историков многие английские исследователи были принципиально против того, чтобы называть елизаветинских корсаров пиратами (У. Вуд, Д. Э. Фроуд, У. Х. Вудвэд, А. Мэррин [41; 21; 42; 26]).

Между тем современники, не колеблясь, видели в каперах потенциальных разбойников. «Я вспоминаю, – писал в первой половине XVII в. голландский юрист Гуго Гроций, – что когда правители нашей родины выдали многим лицам письменные грамоты на каперство против неприятеля, а некоторые из них, захватив имущество дружественных нам народов и покинув родину, стали скитаться по морю, то в связи с этим возник вопрос, ответственны ли правители как за то, что прибегали к содействию преступников, так и за то, что не потребовали от них ручательства» [2]. Разумеется, в мирное время капер мог быстро стать пиратом. Современник Гроция, английский мореход Джон Смит считал источником пиратства безработицу среди моряков военных и каперских кораблей, поскольку они были «бедны и ничего не имели кроме рук и рта», «были обмануты теми, для кого они добыли столько богатств», «не могли рассчитаться с долгами», «хотели бравой жизни, и не желали жить в нищете» [38, p. 280]. Бывший пленник пирата Уорда, квартирмейстер Эндрю Баркер, сообщал о речи, в которой пират с ностальгией говорил о боевых днях, «…когда мы кричали: «там добыча!», и «моряки оценивали ящики с грузом дешевле, чем голландец» [12, p. 2-3].

Историк Д. Стэрки, вслед за К. М. Сеньором, выделяет «пиратскую волну» 1608–1614 гг., которая прошла в годы потепления англо-испанских отношений и прекращения войн, и насчитывала около 300 пиратских кораблей под началом Бишопа Дженингса, Питера Эстона и Генри Мэйнуоринга [36, p. 111].

Последняя фамилия представляет особый интерес ввиду того, что пират Генри Мэйнуоринг не понес за свое пиратство никакого наказания. Согласно польскому историку Я. Маховскому, «население Англии встретило его как героя. В формальном акте помилования, который был вручен Мэйнуорингу 9 июня 1616 г., указывалось, что «…его не обвиняют ни в каком серьезном преступлении» и «…против него не следует возбуждать никакого судебного преследования» [4, с. 61]. Позднее в книге «Об истоках, обычаях и искоренении пиратства» Мэйнуоринг перечислил доводы в пользу своего помилования и королевского награждения: защита английских купцов, возвращение английских товаров законным владельцам, выкуп английских пленников и воздержание от «причинения телесных повреждений всем

подданным» Английского королевства [25, p. 10]. В указанном случае пират поступал как образцовый капер, вследствие чего не понес за разбой заслуженного наказания. С другой стороны, в архивах Эдинбурга хранится протокол судебного разбирательства от 1509 г. о захвате антверпенского судна «Фастеринсолум» (судовладельца Питера Лемпсоуна) Эндрю Бартоном (Bertoun), у которого на руках было репрессальное свидетельство. Суд признал захват незаконным и постановил возместить убытки голландских судовладельцев и моряков [11, p. 122-123]. Тем не менее английский аноним, писавший во времена Мэйнуоринга, назвал Бартона «знаменитым пиратом» Шотландии [13, p. 10].

Таким образом, следует согласиться с мнением тех историков, которые указывают на отсутствие принципиальной разницы между каперством и пиратством. Уже в середине XVI в. сходство этих родов деятельности выражалось в подмене термина «пират» словом «корсар». Происшедшее тогда же превращение каперских патентов из частноправовых актов в публично-правовые способствовало усилению корсарской активности. При этом пробелы в правовом каперском институте время от времени обнажали его пиратскую сущность, как, например, получилось с делом по судну из Рагузы. Самовольные грабительские акты без письменной санкции на них вполне могли оправдываться словесными логическими доводами самого капера, – достаточно вспомнить дело Ренеджера, – или засвидетельствованной случаем Мэйнуоринга моральной подоплекой. Пират приравнивался к каперу и получал не только помилование, но и вознаграждение. Разумеется, при сильном сходстве с обычным пиратством туманная грань часто исчезала, и каперство превращалось в банальный морской разбой. Поэтому современники часто склонны были видеть в каперах потенциальных пиратов, то есть тех, которые грабят всех без разбору и никому не подчиняются. Даже законный и образцовый комиссионный моряк мог рассматриваться другой стороной как пират. Поэтому с полным правом можно оспаривать мнение некоторых историков, в частности, представителей английской школы, о том, что пиратов не следует ставить в один ряд с каперами и корсарами.

Примечания

1. *Альтамира-и-Кревеа Р.* История Испании / Р. Альтамира-и-Кревеа; пер. Е. Н. Глушицкая – М., 1951. – Т. 2.
2. *Гроций Г. О.* праве войны и мира [Электронный ресурс. Режим доступа: [Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.vusnet.ru/biblio/download.aspx?id=4424]. Доступ. – 24.09.2009.
3. *Губарев В. К.* Пираты Карибского моря: жизнь знаменитых капитанов / В. К. Губарев. – М., 2009.

4. *Маховский Я.* История морского пиратства / Я. Маховский. – М., 1972.
5. *Можейко И. В.* Пираты, корсары, рейдеры / И. В. Можейко. – М., 2006.
6. *Нойкирхен Х.* Пираты: морской разбой на всех морях / Х. Нойкирхен. – К., 1992.
7. *Сидорченко В. Ф.* Морское пиратство / В. Ф. Сидорченко. – СПб., 2004.
8. *Скрягин Л.* Сокровища погибших кораблей / Л. Скрягин. – М., 1968.
9. *1544*. Legal Opinions as to Whether, in Time of War between The Emperor and France, a Ship of Ragusa, with Venetian Goods on Board, Captured by Frenchmen, and Retaken by Dutchmen, was Good Prize to The Dutchmen. – S. P. Dom. Mary, Vol. 4, No. 42. // Documents Relating to Law and Custom of The Sea / Ed. by R. G. Marsden. – L., 1915. – P. 158–160.
10. *1562*. Fighting in Territorial Waters. – Lansdowne MSS. 5, f. 82. // Documents Relating to Law and Custom of The Sea / Ed. by R. G. Marsden. – P. 172–173.
11. 19 july 1509. Villa Penes Nautium per Andream Berton Captain // Extracts from The Records of The Burgh of Edinburgh. A. D. 1403-1528. – Edinburgh, 1869 – P. 122–123.
12. *A True* and Certaine Report of the Beginning, Proceedings, Overthrowes, and Now Prefent Eftate of Captaine Ward and Danseker, the Two Late Famous Pirates: from Their Firft Fetting Foorth to This Prefent Time. As Also The Firing of 25. Saile of the Tunis, Men of Warre: Together with the Death of Divers of Wards Chiefe Captaines. Published by Andrew Barker Mafter of a Ship, Who was Taken by the Confederates of Ward, and by Them Fome Time Detained Prifoner. – L., 1609.
13. *A True* Relation of the Lives and Deaths of Two Moft Famous Englifh Pyrats, Purfer, and Clinton Who Lived in the Reigne of Queene Elizabeth. – L., 1639. – Part 1.
14. *Anderson J. L.* Piracy and World History. An Economic Perspective on Maritime Predation. // Bandits at Sea: a Pirates Reader / C. R. Pennell. – New York, 2001. – P. 82–106.
15. *Aydelotte F.* Elizabethan Seamen in Mexico and Ports of the Spanish Main // The American Historical Review. – Vol. 48. – №. 1. – P. 1–19.
16. *Barbour V.* Privateers and Pirates of the West Indies // The American Historical Review. – Vol. 16. – №. 3. – P. 529–566.
17. *Barbour V.* Review: The Buccaneers in the West Indies in the XVII. Century by C. H. Haring // The American Historical Review. – Vol. 16. – №. 3. – P. 637–638.
18. *Biggar H. P.* The French Hakluyt; Marc Lescarbot of Vervins // The American Historical Review. – Vol. 6. – №. 4. – P. 671–692.

19. *Bosher J. F.* Review: Les Caraibes au temps des flibustiers, XVIe – XVIIe siecles by Paul Butel // The Journal of Modern History. – Vol. 56. – №. 2. – P. 358–359.
20. *De Orbe Novo*. The Eight Decades of Peter Martyr D'Anghera / Trans. F. A. MacNutt. – New York; London, 1912. – Vol. 2.
21. *Froude J. A.* English Seamen in The Sixteenth Century / J. A. Froude. – L., Bombay, 1902.
22. *Further English Voyages* to Spanish America 1583–1594. Documents from the Archives of The Indies at Seville Illustrating English Voyages to The Caribbean, The Spanish Main, Florida, and Virginia // Trans. and Ed. by I. A. Wright. – L., 1951.
23. *Guenin E.* Ango et ses Pilotes. D'apres des documents indits de France, de Portugal et d'Espagne / E. Guenin. – Paris, 1890.
24. *Josa B. N.* Piratas, Corsarios, Bucaneros, Filibusteros y Contrabandistas en La America Española (Siglos XVI, XVII y XVIII). Octubre 2003 [On-line resource. Access mode: http://www.ufv.es/docs/foro_revista_6.pdf]. Access. – 27.09.2009.
25. *Mainwaring H.* Of The Beginnings, Practices, and Suppression of Pirates // The Life and Works of Sir Henry Mainwaring / Ed. by. G. E. Manwaring, W. G. Perrin. – L., 1920. – Vol. 2. – P. 9–52.
26. *Marrin A.* The Sea King sir Francis Drake and his Times / A. Marrin. – New York, 1995.
27. *MCLXVI*. Paget to Petre // State Papers Published under the Authority of Her Majesty's Commission. King Henry the Eighth. Part V. Foreign Correspondence. 1544–1545. – Vol. 10. – P. 466–468.
28. *MCXLIV*. The Privy Council to Wotton and Carne // State Papers Published under the Authority of Her Majesty's Commission. King Henry the Eighth. Part V. Foreign Correspondence. 1544–1545. – L., 1849. – Vol 10. – P. 408–412.
29. *MCXXIII*. The Privy Council to Paget // State Papers Published under the Authority of Her Majesty's Commission. King Henry the Eighth. Part V. Foreign Correspondence. 1544–1545. – L., 1849. – Vol 10. – P. 344–346.
30. *Note* // Documents Relating to Law and Custom of The Sea / Ed. by R. G. Marsden. – L., 1915. – P. 172.
31. *Note* // State Papers Published under the Authority of Her Majesty's Commission. King Henry the Eighth. Part V. Foreign Correspondence. 1544–1545. – Vol 10. – P. 346.
32. *Perotin-Dumon A.* The Pirate and the Emperor. Power and the Law on the Seas, 1450–1850 // Bandits at Sea: a Pirates Reader / C. R. Pennell. – New York, 2001. –P. 25–55.
33. *Relacion* y Estrago que los Franceses cosarios Hicibron en la Villa de La Habana é Puerto Della, Dibigida à La S. C. C. M. Del Emperador y Rey Nuestro Señor, à Los Muy Poderosos Señores Presidente é Oidores de su Real Consejo de Indias, Para que Su Magestad sea Advertido de todo Lo

Que ha Sucedido, Conforme á Esta Dicha Relacion quel Cabildo Desta Dicha Villa le Enbia, para que Su Magestad con Brevedad Provea en El Puerto lo que mas Convenga a Su Servicio. (Año 1555) // Coleccion de Documentos Ineditos, Relativos al Descubrimiento, Conquista y Organizacion De Las Antiguas Posesiones Españolas De América y Oceania, sacados de Los Archivos del Reino, y Muy Especialmente Del de Indias. – Madrid, 1869. – T. 12. – P. 82.

34. *Ronciere C.* Histoire de la Marine Française / C. Ronciere. – Paris, 1906.
35. *Scramuzza V. M.* Greek and English Colonization // The American Historical Review. – Vol. 44. – №. 2. – P. 303–315.
36. *Starkey D. J.* Pirates and Markets // Bandits at Sea: a Pirates Reader / C. R. Pennell. – P. 107–124.
37. *Starkey D. J.* The Origins and Regulation of Eighteenth-Century British Privateering // Bandits at Sea: a Pirates Reader / C. R. Pennell. – New York, 2001. – P. 69–81.
38. *The Generall* Historie of Virginia, New-England, and The Summer Iles, with The Names of the Adventurers, Planters, and Governours from Their First Beginning, An. 1584 to this Present 1626. With The Proceedings of Those Severall Colonies and The Accidents That Befell Them in All Their Journeys and Discoveries. Also The Maps and Descriptions of thse Countryes, Their Commodities, People, Government, Customes, and Religion yet Knowne. Divided into Sixe Bookes by Captaine John Smith, sometimes governour of Those Countryes and Admirall of New England. – Richmond, 1819. – Vol. 2.
39. *The Observations* of Sir Richard Hawkins / Ed. by C. R. Drinkwater Bethune. – L., 1847.
40. *Wilson D.* The World encompassed. Drake‘s Great Voyage 1577–1580 / D. Wilson. – L., 1977.
41. *Wood W.* Elizabethan Sea-Dogs. A Chronicle of Drake and His Companions / W. Wood. – Toronto, New York, 1918.
42. *Woodward W. H.* A Short History of the Expansion of the British Empire 1500-1923 / W. H. Woodward. – Cambridge, 1926.
43. *Wotton* to King Henry VIII // State Papers Published under the Authority of Her Majesty‘s Commission. King Henry the Eighth. Part V. Foreign Correspondence. 1544–1545. – L., 1849. – Vol. 10.– P. 524–529.

© Пастушенко А. А., 2010

«Сни Віри Павлівни»: суспільні ідеали студентів російських університетів XIX – початку XX ст.

Посохов І. С.

Посохов І. С. «Сни Віри Павлівни»: суспільні ідеали студентів російських університетів XIX – початку XX ст. Стаття присвячена аналізу уявлень студентів російських університетів XIX – початку XX ст. про ідеальне суспільство. На підставі цього аналізу виявлені деякі характерні риси студентської субкультури цього часу. Студенти відрізнялися мрійливістю, бажанням скоріших змін у суспільстві, запереченням всього «старого» та радикалізмом при визначенні перспектив. Через вікові особливості та відсутність соціального досвіду студенти не виробили «свого» ідеалу суспільства, а сприймали відповідні ідеї з літератури, орієнтувалися на суспільні перетворення у Європі тощо.
Ключові слова: університети Російської імперії, студентство, субкультура, суспільний ідеал.

Посохов И. С. «Сны Веры Павловны»: общественные идеалы студентов российских университетов XIX – начала XX в. Статья посвящена анализу представлений студентов российских университетов XIX – начала XX вв. об идеальном обществе. На основании этого анализа выявлены некоторые характерные черты студенческой субкультуры этого времени. Студенты отличались мечтательностью, желанием изменений в обществе, отрицанием всего «старого» и радикализмом в определении перспектив. Из-за возрастных особенностей и отсутствия социального опыта, студенты не создали «свой» идеал общества, а воспринимали соответствующие идеи из литературы, ориентировались на общественные изменения в Европе и т. д.
Ключевые слова: университеты Российской империи, студенчество, субкультура, общественный идеал.

Posokhov I. «Dreams of Vera Pavlovna»: Social Ideals of Russian University Students in the 19th – early 20th centuries. The article is devoted to the analysis of students' representations of Russian universities in the 19th – the beginning of the 20th centuries about an ideal society. On the basis of the analysis, some characteristic features of student's subculture of this time were revealed. Students differed by pensiveness, desire of changes in a society, negation of everything "old", and radicalism in definition of prospects. Because of their age and absence of social experience, students have not created their ideal of a society, and perceived corresponding ideas from literature, as well as were guided by public changes in Europe, etc.
Keywords: Russian Empire Universities, students, subculture, ideal of a society.

Поняття ідеалу складне й багатогранне. Різні трактування об‘єднує те, що ідеал визнається абстракцією, яка протиставляється дійсності та життєвим реаліям. Ідеал передбачає створення мети діяльності до її здійснення, саме він визначає життєві орієнтири людини та символізує усвідомлений рух до майбутнього. Але деякі філософи вважали і вважають, що таке поняття як ідеал може характеризувати не лише спосіб мислення та діяльності окремої людини, а й суспільних груп, коли ідеал стає образом мети діяльності об‘єднаних спільними завданнями людей. Суспільний ідеал, зазвичай, існує у вигляді образа розумно побудованого суспільства (держави). Та чи існував такий ідеал у студентів російських університетів XIX – початку XX ст.?

На сьогодні існує чимало досліджень з історії студентства університетів Російської імперії. У дорадянських працях з історії університетів увагу дослідників (Д. І. Багалія, В. В. Григор‘єва, Н. П. Загоскіна та ін.) перш за все привертали питання про правовий статус та матеріально-побутові умови життя студентства [2; 11; 17]. Особливістю історіографії після 1917 року було те, що на студентство дивилися крізь призму розвитку революційного руху. Типовим для цього часу стало твердження про студентський рух як частину загального суспільного руху [12, с. 25; 44, с. 4]. До певної міри саме такий погляд підштовхнув дослідників до вивчення соціального складу студентів. Такі автори як Р. Г. Еймонтова, Г. І. Щетініна, А. Є. Іванов здійснили вагомий внесок в історіографію російського студентства, в тому числі й стосовно ідейних переконань та світоглядних орієнтирів студентства. Однак тільки на межі XX – XXI ст. з‘явилися праці, які демонструють концептуально новий рівень аналізу проблем стосунків студентства та влади, а також самої студентської корпорації [19, 21]. Проблема визначення характерних рис студентської спільноти на сучасному етапі постає як актуальне наукове завдання.

Метою даного дослідження є вивчення суспільних ідеалів студентів російських університетів XIX – початку XX ст., а також виявлення деяких типових рис студентської субкультури зазначеного часу.

Протягом XIX – початку XX століття університет був «центром інтересів» для його вихованців і «вогнищем» для тих, хто знаходився поза його стінами [23, с. 491]. Саме університет виконував просвітницькі функції, задовольняючи потреби в пізнанні, розширюючи світоглядні обрії. Як центр суспільної думки, університет був джерелом нових віянь, сприяючи міркуванням про майбутнє суспільства. Б. М. Чичерін згадував, що Московський університет вже у 1840-і роки «став центром всього розумового руху в Росії». Головною причиною цього процесу, на його думку, було те, що в суспільному житті діяла сувора цензура, а в університеті «слово лунало вільніше» [35, с. 29-31]. Кінець 1850-х – початок 1860-х років позначився зламом у суспільній свідомості, багатьма людьми почала усвідомлюватися необхідність

докорінних перетворень у всіх сферах життя. При цьому університети «першими повинні були реагувати на оточуючі події», а студентство стало вважатися «представником і носієм найбільш передових, прогресивних ідей суспільства» [37, с. 9]. Така оцінка суспільної ролі університету утвердилася й у самому студентському середовищі, що знаходить підтвердження у різноманітних джерелах. У студентській газеті «Живий голос» вже у 1858 р. зазначалося: «Хто ж може співчувати прогресу російського суспільства більше за університет?» [16, с. 127]. Суспільна думка ставилася із співчуттям до університетів, а їх виняткове громадське значення вбачали в приготуванні суспільних діячів, спрямуванні їх до «боротьби з прибічниками невігластва, зла та користолюбства» [43, с. 257]. Більше того, сучасні дослідники наголошують на тому, що університети не лише знаходилися в центрі суспільної уваги, але й виступали генераторами ідей поглиблення реформ 1860-х років і фактором їх наближення [45, с. 75, 81]. Наприкінці XIX – на початку XX століття університет вже став й «центром дій»: тут відбувалися збори, мітинги, і навіть будувалися барикади.

Однак, коли йдеться про роль університетів в процесі суспільних перетворень, дослідники перш за все мають на увазі ідейний вплив на суспільство ліберально налаштованої професури та виступів студентів. Лише нещодавно Л. Г. Захарова поставила проблему «освіченої бюрократії», яка здійснювала реформи і здебільшого вийшла саме із університетів [18]. Отже, виходячи з цього, важливим науковим завданням є виявлення суспільно-політичних ідеалів студентів.

Аналіз наявних джерел дозволяє стверджувати, що у першій половині XIX століття суспільні ідеали студентів формулювалися як аморфні ідеї про волю, рівність і демократію. Більш-менш глибоке розуміння таких ідей в основному було відсутнє. Мрії про майбутнє і справедливість у дусі романтизму, а потім так званого «ідеалізму», займали розум багатьох студентів. Молоді властиво жити надіями та мріями, однак саме студентська спрямованість у майбутнє (усвідомлення того, що студентська пора є лише, так би мовити, прелюдією до майбутнього), а також націленість на раціональне сприйняття оточуючого світу (культ розуму) призводили до того, що студенти часом мріяли про неймовірні у тогочасних умовах речі. Героями в очах більшості ставали саме студенти «із глибокими ідеалістичними переконаннями» [6, с. 148-150].

Очевидно, що студенти не мали великого соціального досвіду, їх ідеали та мрії народжувалися під впливом різних факторів. Зокрема, цьому сприяв сам університет. Університетська атмосфера зумовлювала легкість побудови «ідеальних конструкцій» [31, с. 213]. У цей час красномовні лекції професорів про світові події були основним джерелом інформації для студентів, й одночасно вони ж ставали поштовхом до міркувань про сьогодення та майбутнє. Вже деякі із перших професорів, зокрема, іноземці, за спогадами студентів, дозволяли собі ліберальні

вислови, засуджували кріпосне право, зверталися «до Росії із зазначенням різних її недоліків» [25, с. 179]. Подібні спогади колишні студенти залишили й про російських професорів, що виховували у студентах того часу критичне відношення до дійсності [8, с. 175-176].

У середині XIX століття кількість професорів-іноземців у російських університетах вже була незначною, мало хто з них на власні очі бачив ситуацію в Європі. Міркування студентів про устрій європейських країн виглядали примарно: «Ми знали, щоправда, що десь там на заході існують інші, нібито кращі порядки, ніж у нас, – згадував колишній студент Харківського університету І. В. Любарський, – але мріяти про них, а тим більше прагнути до пересадження їх на наш ґрунт нікому й у голову не приходило» [29, с. 389]. Не дивно також, що мемуаристи розповідали про переповнені студентами аудиторії при зустрічі Д. І. Каченовського, який повернувся із-за кордону (1859 р.): «Кожна прослухана нами у Каченовського лекція викликала в нас нові думки, … давала матеріал для жвавих бесід і дебатів у наших студентських гуртках» [10, с. 66]. Професори, котрі побували за кордоном, ділилися зі студентами своїми спостереженнями й ліберальними ідеями. Однак більшість таких розповідей (через обмеженість свободи слова) містила алегорії та метафори про «прийдешню зорю», «світанок», вічні ідеали правди та справедливості. Іносказання, як зазначали мемуаристи, «чудово розумілися слухачами» [28, с. 236]. Втім, можна припустити, що, студенти знаходили в їхніх промовах щось своє, далеке від того, що намагалися донести професори. Принаймні, у цьому випадку говорити про повне «розуміння» студентами своїх викладачів навряд чи можливо.

Студенти шукали відповіді на складні питання про «дійсність та майбутнє» й у творах європейських мислителів. Втім, показовими є спогади про те, що «усі міркували про Гегеля, Фіхте, Шеллінга, але, по суті, мало хто розумів їхні праці. Абстрактні ідеї, при нечіткому їх розумінні, зливалися в якусь мрячну завісу й важко лягали на мозок» [31, с. 227].

На процес визрівання суспільних ідеалів у студентському середовищі здійснили свій вплив важливі політичні події. Зокрема, таким сильним збуджуючим фактором стали європейські революції 1848–49 років. Як згадували сучасники тих подій, одні «плигали на стіл і кричали» [42, с. 407], інші «носилися в якомусь непевному лібералізмі й соціалізмі й мало розуміли в чому справа» [4, с. 362]. Більшість студентів із захопленням сприймали революційні події в Європі, бачили свою мету саме у досягненні демократії, до якої прагнуло європейське суспільство [42, с. 408]. З середини 1850-х років лібералізація громадського життя в Росії сприяла пожвавленню серед студентства. При цьому «студентів-лібералів» об‘єднували не чітко визначені визвольні ідеї й загальна готовність послужити суспільству [14, с. 232]. Факторами, які сприяли народженню таких настроїв, ставали «вислухана вранці лекція,

прочитана книга, суспільні ідеали» [33, с. 60]. З кінця 1850-х років, за спогадами, значно зріс інтерес студентів до газет і журналів, де не лише висвітлювалися останні події в Європі, а й ставилися актуальні питання про російські реформи. Внаслідок цього деякі студенти «розривалися» між навчанням і пресою [42, с. 408].

У наступні десятиліття активність студентів знову підігрівалася європейськими подіями. Ідеї Паризької Комуни (1871 р.) заволоділи студентськими думками. За спогадами колишнього вихованця Харківського університету О. В. Аптекмана, розмови про руйнування сучасного буржуазного ладу й створення на його уламках соціалістичного, були для молоді цікавою дивиною [1, с. 60]. Однак, з цього часу чимало студентів почали вважати себе соціалістами, хоча, за їх власними оцінками, чимало хто лише «мав схильність до соціалізму» [47, с. 471]. У доповіді міністерства народної освіти також зазначалося, що використання певних термінів студентами ще не означало усвідомлення їх змісту [34]. Отже, мрійливість і невизначеність політичних спрямувань була характерна для студентів й цього часу.

У літературі й публіцистиці студентів приваблювала насамперед емоційність, яка ставала підґрунтям для очікувань та невизначених мрій. Наприклад, у романі М. Г. Чернишевського «Що робити?» через сни героїні Віри Павлівни в алегоричній формі показується утопічне бачення майбутнього справедливого суспільного устрою країни. Автор пропонував конкретні рецепти того, що необхідно робити для побудови такого суспільства. Серед авторів, котрі мали найбільший вплив на студентів у 1860-ті роки, слід назвати також М. А. Некрасова, Д. І. Писарєва, М. А. Добролюбова та інших, які ставили більше запитань, ніж давали відповідей. «Що робити?», «хто винен?», «кому на Русі живеться краще?» – ці та інші запитання, які ставали назвами творів, примушували шукати відповіді, збуджували студентський розум. Згодом думками студентів заволоділи твори інших авторів, але сутність студентського сприйняття не змінилася. Один з публіцистів влучно зазначив: «Студент сьогодні прочитав книгу Маркса й зробився марксистом, а через рік прочитав «Проблеми ідеалізму» і зробився ідеалістом і т. д... у їх немає свого» [22, с. 289]. Саме ці ідеї привели студентів до народництва.

У 1890-ті роки студентська мрійливість почала поступатися бажанню більш чітко визначити суспільні і політичні ідеали. Ці часи позначилися появою численних студентських петицій, листівок і прокламацій, які містили ідеї громадського самоврядування, незалежності особистості, рівності всіх перед законом [19, с. 289-290]. Значно більш чітко формулюються ідеї й у студентських мемуарах цього часу: «Я наочно побачив переваги режиму конституційного, навіть в його австрійському виданні, – писав студент Мартос, – і мені стало ясно, які широкі перспективи розкрились би перед українським рухом, якби Росія стала республікою, або принаймні конституційною

монархією» [30]. Все більш очевидними стають невдоволеність студентів дійсністю та їх прагнення до радикальних суспільних перетворень.

Не дивно, що на початку XX століття, особливо в революційні роки, більшість студентів сприйняла пропаганду соціалістичних партій. Проте про студентську партійність можна говорити як про умовну річ, оскільки навіть у цей час вона визначалася не переконаннями, а настроями. Як відзначала студентська преса у 1907 році, студентство передреволюційної доби було «ідеалістичне», що виявлялося у повсякчасній готовності до боротьби й рішучих засобів боротьби, незважаючи на її найближчі результати [5]. Аналіз студентського самоперепису у Юр'євському університеті (1907 р.) виявив прихильність студентів до трьох десятків партій й опозиційні настрої студентства (на користь лівих висловилися 66% студентів). При цьому, членами партій було тільки 15% анкетованих [3, с. 72-78].

Студентство із властивим йому максималізмом, завжди прагнуло до суспільних змін, а згодом й до «рішучої» революційної діяльності. Важливим фактором для розуміння студентських ідеалів виступає характерне для студентів заперечення всього «старого» та бажання протиставити йому «нове» і «прогресивне». Прояви такої оцінки виявляються серед студентів вже у першій половині XIX століття. Роздуми щодо непридатності старих принципів життя у подальшому лише посилювали радикалізм студентів, деякі з них вже у 1830-і роки були переконані, що «революції необхідні для знищення старого порядку в суспільстві, й для того, щоб новий порядок міг вирости й дозріти» [40, с. 168]. Така позиція із захватом сприймалася багатьма студентами [40, с. 169].

Критичні настрої студентства, поступово поглиблюючись, привели певну його частину до заперечення не лише існуючого суспільного ладу, а й загальноприйнятих моральних і культурних цінностей, невизнання жодних авторитетів. У Російській імперії у 1860-ті роки популярним стало слово «нігілізм», що вживалося як синонім крайнього скептицизму, й часто використовувалося саме по відношенню до студентів. За думкою дослідників, «нігілізм є запереченням особливого ґатунку: він відкидає наявні цінності, не визнаючи натомість ніяких інших» [26, с. 9]. Втім, одне із перших визначень нігілізму надав ще О. І. Герцен: «Нігілізм – це логіка без структури, це наука без догматів» [7, с. 393]. У другій половині XIX століття в Російській імперії нігілістами стали називати й тих молодих людей, які бажали змінити існуючий державний і суспільний лад. Щоправда, розуміння бажаних змін у них було досить розмитим.

Оскільки у цей час відбувалася докорінна перебудова всієї соціальної системи в імперії, склад студентів також зазнав значних змін. До університетів потрапляло все більше різночинців (до речі, відсоток різночинців та вихідців з податних станів суспільства у

провінційних університетах був вище за столичні) [46, с. 243]. Саме різночинці стали основними носіями ідеології нігілізму, виражаючи стихійний протест проти дворянської культури, відкидаючи ідеалістичну філософію, романтизм, дворянські моральні норми. Історики слушно відзначали, що різночинці, які приходили вчитися до університетів, часто пішки, з віддалених губерній, були бідняками, і саме їх тяжке матеріальне становище викликало негативну реакцію та активність студентства [9, с. 13]. Але також слід мати на увазі певну культурну маргінальність, яка почала ставати ознакою багатьох студентів й визначати їх тип мислення та поведінки. Студентський нігілізм зазвичай не був результатом осмислення ідеологічних настанов, їх протест можна розглядати як стихійно-емоційний відгук на стан речей. Втім, можна сказати, що саме студенти породили нігілізм як історичне явище у Росії другої половини XIX століття.

Розрив молоді із традиціями та ідеями минулого трансформувався у яскраво виражений конфлікт поколінь. «Революційна діяльність» студентів 1860-х років виявлялася насамперед у запереченні усталених культурних форм, і лише потім у побудові нових ідеалів. Зокрема, вихованості протиставлялися природність і щирість. Говорячи про цей час, П. А. Кропоткін писав: «Насамперед нігілізм оголосив війну так званій умовній брехні культурного життя. […] Нігіліст відмовився від умовних форм світських балачок та виражав свою думку різко і прямо» [27, с. 283-285]. Деякі дослідники називають цей стан анархічним нігілізмом, коли уявлення попереднього покоління нічого не варті в очах нащадків. Як зазначав А. І. Новіков: «Молоде покоління відкидало їх, як старанно зведену декорацію, але за цим ховалася лише відсутність справжніх цінностей» [32, с. 10-14]. Однак, все ж таки, навряд чи слід казати про «ціннісний вакуум». Нігілісти поступово почали символізувати саме певні ціннісні орієнтації.

Чимало важливих свідчень про причини виникнення, розвиток і наслідки нігілізму знаходимо у художніх творах, автори яких чутливо сприймали й відтворювали названі процеси. І. С. Тургенєв у своєму романі «Батьки і діти» створив образ нігіліста в особі студента медицини Базарова. Примітно, що в романі самі «нігілісти» надають цьому слову позитивного значення. «Нігіліст – це людина, що не вклоняється перед жодними авторитетами, що не сприймає жодного принципу на віру, якою б повагою не був оточений цей принцип», – так формулює життєве кредо Базарова його товариш Аркадій. На слова, що слід не лише руйнувати, а й дещо створювати, Базаров різко відповів: «Це вже не наша справа. Ми ламаємо тому, що ми сила. Так, сила, тому і не даємо звіту» [39, с. 215]. Отже, вже й у наведених словах можна виявити певні ціннісні орієнтації.

Втім, очевидна слабкість позитивної програми, й нерідко її повна відсутність, зводили нігілізм до негативу, руйнування. У другій половині XIX століття виник і набув поширення тероризм, який поєднував пасивні

нігілістичні настрої з практикою. Замахи на царя Олександра ІІ, на міністра народної освіти М. Боголєпова, здійснені колишніми студентами, лише підтверджують це.

Критика навколишнього суспільства студентами була одним із результатів пошуку суспільного ідеалу. Втім, очевидно також, що студентське середовище було досить різнобарвним. І мрії, і дії окремих його представників часом дуже відрізнялися. Дехто бачив своє суспільне завдання, наприклад, у влаштуванні сходок для збору пожертвувань на користь голодуючих. Інші студенти чекали лише на зміни суспільного ладу через «повільну зміну моральних понять людей, розвиток людської солідарності» [24, с. 270]. У 60-і роки XIX століття студентством заволоділи ідеї народництва, і чимало хто з них у «зближенні» з народом почав бачити свою місію [13]. Це було проявом публічної поведінки молоді, яка була пов‘язаною із пошуками студентством суспільних ідеалів та спробами наблизити їх втілення, донести їх до суспільства. Думки про засоби втілення цих ідеалів у життя викликали серед студентів палкі суперечки. Про одну з них П. А. Кропоткін пізніше згадував: «Деякі наполягали на революційній та соціалістичній пропаганді серед студентської молоді. Інші бажали підготувати людей, які могли б підняти величезну робочу масу, а потім стояли за перенесення центру агітації в середовище селян та міських працівників» [27, с. 274].

Характерною рисою студентів цього часу стає готовність принести жертву народові та суспільному благу: «До чого б не призвела агітація, вона потрібна, а якщо вона приведе на ешафот – нехай так: це буде необхідна жертва» [27, с. 284]. Таким чином, студент університету з 1870-х років з‘являється нам в образі «страждальця за життя народу, чуйного, гнівного, нетерплячого» [3, с. 60].

Так чи інакше, але дії студентів виявлялися малоефективними й не призвели до реалізації їх суспільних ідеалів та мрій. «Народ» поставився до них із нерозумінням і недовірою, і перед молоддю знов постало завдання самоствердження. Потрібно було довести самим собі, що «прогресивні ідеї» не відкидаються взагалі соціальними низами, а засвоюються поступово. Таке відчуження студентів від інших соціальних верств зрозуміло, й притаманно інтелігенції в цілому, визначаючи її як особливу соціальну категорію [15]. У 1880-і роки радикально налаштоване студентство все частіше пов‘язувало пошуки суспільного ідеалу із революційною діяльністю. Однак слід уточнити, що студенти вкладали різний сенс в поняття «революційна діяльність». Характерною є розповідь В. А. Стєклова, студента Харківського університету 1880-х років: «Ми відвідували селянські вечірки, поводилися з дівками й бабами, як справжні селянські хлопці, одне слово, «вивчали побут» і були «революціонерами» хоч куди!» [38]. Не дивно, що багато хто розчаровувався у подібного роду «революційній роботі». За спогадами того ж мемуариста, через два роки їх «революційний запал» значно послабшав [38].

У наступні роки очевидно подальше зростання категоричності у сприйнятті студентами оточуючого світу. Написи «Геть самодержавство!», що з'являлися всюди, сходки з вимогами різних свобод, і навіть барикади у стінах університетів досить красномовно свідчили про посилення студентського радикалізму, про бажання досягти очікуваних змін «вже сьогодні». На початку XX століття, як свідчили поліцейські звіти, студенти все частіше розмовляли про збройні демонстрації та відкриту боротьбу [41]. Втім, як і раніше, в основі цих обговорень була мрійливість. Навіть про барикади мемуаристи говорять як про «дитячу гру», зазначаючи, що студенти, які брали участь у виступах, навіть «не знали, з якого кінця рушниця стріляє» [38].

Після поразки революції 1905-1907 років студентський рух пішов на спад. Спостерігається певна ностальгія за старими порядками, а також намагання студентів повернути втрачені цінності та переглянути відношення до них. Більшість студентів зосередилася на навчанні, значно більше уваги стали приділяти культурному життю і матеріальному побуту [20, с. 71]. Звичайно, це не означало, що студентство повністю втратило властивий йому радикалізм думок та дій. Однак студентські заворушення 1908-1912 рр., за авторитетним твердженням А. Є. Іванова, вже не мали того розмаху та згуртованості, які були характерні для 1899-1907 років [20, с. 71].

Отже, підводячи певні підсумки, можна сказати, що формування зазначеного ідеалу багато в чому визначав віковий фактор. Саме ця обставина зумовила те, що конструкції суспільного ідеалу були досить наївними і образними, будуючись навколо таких понять як «суспільне благо», або «загальне щастя». Характерна для студентів мрійливість і нетерплячість призводила до легкості побудови подібних «конструкцій». Але не менш типовим стало заперечення як спосіб віднайти нові життєві орієнтири. Еволюціонуючи від дворянської до різночинської культури, й на певному етапі перетворившись на маргінальний культурний прошарок, студенти більше за інші верстви населення були схильні до асоціальної поведінки та «нігілізму».

Також слід мати на увазі, що студенти, при визначенні обріїв майбутнього, зазвичай розвивали вже існуючі ідеї. Зміст їх протесту визначали не стільки власні роздуми, скільки так звані «володарі думок», котрі сформували для цього протесту готові конструкції. Такий вплив на студентів мали твори Герцена, Бєлінського, Чернишевського, які давали певну «програму дій». Ці художні твори ставали джерелами соціальної позиції студентства, хоча, звичайно, ними не обмежується коло ідейних джерел суспільних ідеалів студентства. Останні були досить різноманітними, в тому числі й західноєвропейського походження. Особливо популярними були ідеї французького утопічного соціалізму (Сен-Сімона, Фур'є, Прудона). Студентів переважно приваблювали програми перетворення суспільства на

соціалістичних засадах, «із справедливим устроєм», у цих утопіях студенти шукали свій ідеал майбутнього. Однак нездійсненність на практиці їх мрій щодо побудови ідеального суспільства стала одним із факторів поглиблення ідейно-політичної диференціації студентства. Для певної частини молоді руйнація цих сподівань ставала трагедією (тому на рубежі століть набули розповсюдження акти самогубства студентів), інші ж студенти вдавалися до тероризму, ставали учасниками політичних рухів, в яких вже суто студентське начало було ледь помітним.

Враховуючи аморфність і несамостійність суспільного ідеалу студентів російських університетів XIX – початку XX ст., можна дійти думки про його малозначущість та несуттєвість. Але такий погляд, на нашу думку, буде помилковим, оскільки цей непевний ідеал не зник безслідно, а став елементом живлення симулякру («віддзеркалення фундаментальної реальності, яке не має стосунку до жодної реальності» у варіанті Ж. Бодріяра), притаманного інтелігенції. Таким чином, можна простежити генетичний зв'язок суспільної позиції російського студентства та російської інтелігенції. Саме «дії на благо народу», поряд з критикою існуючих порядків і відкритістю загальноєвропейським цінностям, визначали в цей період позицію інтелігенції та її практичну поведінку. І такий зв'язок не є дивним. З одного боку, російська інтелігенція вийшла з університетів, сформувалася із колишніх студентів. З іншого боку, і студенти безпосередньо знаходилися під впливом інтелігенції, сприймаючи її цінності та ідеали.

Примітки

1. *Аптекман, О. В.* Записки семидесятника / О. В. Аптекман // Современный мир. – 1913. – № 4. – С. 54–97.
2. *Багалей, Д. И.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д. И. Багалей. – Х., 1906.
3. *Бенасик, М.* Студенчество в цифрах. По данным переписи 1907 г. В Юрьеве / М. Бенасик. – СПб., 1909.
4. *Бестужев-Рюмин, К. Н.* Воспоминания / К. Н. Бестужев-Рюмин // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1989.
5. *Вестник* студенчества. – 1907. – 17 марта.
6. *Герцен, А. И.* Былое и думы / А. И. Герцен. – М., 1972.
7. *Герцен, А. И.* Еще раз о Базарове / А. И. Герцен // Сочинения в 9 томах. – Т. 8. – М., 1958.
8. *Герцен, А. И.* На могиле друга (Грановский) / А. И. Герцен // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956.

9. *Гессен, С.* Студенческое движение в начале шестидесятых годов / С. Гессен. – Л., 1932.
10. *Гиршман, Л. Л.* Влияние Д. И. Каченовского на современников / Л. Л. Гиршман // Д. И. Каченовский: Характеристики и воспоминания. Торжественное заседание Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те, 22 ноября 1903 г. – Харьков, 1905. – С. 63–70.
11. *Григорьев, В. В.* Императорский Санкт-Петербургский университет в течение первых 50 лет его существования / В. В. Григорьев. – СПб., 1870.
12. *Гусятников, П. С.* Революционное студенческое движение в России 1899–1907 гг. / П. С. Гусятников. – М., 1971.
13. *Державний* архів Російської федерації. Ф. 109. Спр. 1029.
14. *Деркачев, П. П.* Из московских студенческих воспоминаний // Воспоминания о студенческой жизни / П. П. Деркачев. – М., 1899.
15. *Живов, В. М.* Разыскания в области истории и предыстории русской культуры / В. В. Живов. – М., 2002.
16. *Живой* голос. 1858. №1 (Из передовой статьи) // Гессен С. Студенческое движение в начале шестидесятых годов. – М., 1932.
17. *Загоскин, Н. П.* История императорского Казанского университета за первые сто лет его существования / Н. П. Загоскин. – Казань, 1902–1906.
18. *Захарова, Л. Г.* Великие реформы: поворотный пункт российской истории? / Л. Г. Захарова // Отечественная история. – 2005. – № 4.
19. *Иванов, А. Е.* Студенческая корпорация в России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации / А. Е. Иванов. – М., 2004.
20. *Иванов, А. Е.* Студенчество после первой русской революции: общественно организационные и политические ориентации. Штрихи к социальному портрету / А. Е. Иванов // Революция и человек: социально-психологический аспект. – М., 1996.
21. *Иванов, А. Е.* Студенчество России конца XIX – начала XX века: социально-историческая судьба / А. Е. Иванов. – М., 1999.
22. *Иванов, П.* Студенты в Москве. Быт. Нравы. Типы (Очерки) / П. Иванов. – М., 1903.
23. *Ковалевский, М. М.* Московский университет в конце 70-х и начале 80-х годов прошлого века (Личные воспоминания) / М. М. Ковалевский // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1989.
24. *Ковалевский, М. М.* Моя жизнь / М. М. Ковалевский // История и историки. – 1975. – С. 262–297.
25. *Костомаров, Н. И.* Студенчество и юность. Первая литературная деятельность / Н. И. Костомаров // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. – Харків, 2008.

26. *Краус, В.* Нігілізм сьогодні, або терплячість світової історії / В. Краус. – К., 1994.
27. *Кропоткин, П. А.* Записки революціонера / П. А. Кропоткин. – М., 1988.
28. *Лебединский, П. В.* Из жизни Московского университета. Варнековская история / П. В. Лебединский // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956.
29. *Любарский, И. В.* Воспоминания о Харьковском университете 1850-1855 гг. / И. В. Любарский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. –Харків, 2008.
30. *Мартос, Б. М.* Літа молодії / Б. М. Мартос // ЦДАВОУ. Ф. 4000. Оп. 1. Спр. 1.
31. *Неслуховский, Ф. К.* Из моих воспоминаний / Ф. К. Неслуховский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. – Харків, 2008.
32. *Новиков, А. И.* Нигилизм и нигилисты: Опыт критической характеристики / А. И. Новиков. – Л., 1972.
33. *Обнинский, П. Н.* Студенческие годы / П. Н. Обнинский // Воспоминания о студенческой жизни. – М., 1899.
34. *Російський* державний історичний архів. Ф. 733. Оп. 117. Спр. 64. Л. 323 об.
35. *Русское* общество 40-50-х годов XIX в. Ч. II. Воспоминания Б. Н. Чичерина. – М., 1991.
36. *Савінов, М. П.* Зернятка спогадів про О. О. Потебню / М. П. Савінов // Наук. зб. Харк. н.-д. каф. історії укр. культури. – 1926. – № 2-3. – С. 265–278.
37. *Сватиков, С.* Русское студенчество прежде и теперь / С. Сватиков. – Б. м., 1916.
38. *Стеклов, В. А.* Воспоминания / В. А. Стеклов // Научное наследство. – Т. 17. – Л., 1991. – С. 235–299.
39. *Тургенев, И. С.* Полное собрание сочинений и писем в 28 томах. Сочинения / И. С. Тургенев. – Т. 8. – М., 1968.
40. *Хрущов, Д. П.* Из воспоминаний / Д. П. Хрущов // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. – Харків, 2008.
41. *Центральний* державний історичний архів України. Ф. 275. Оп. 1. Т. 1. Спр. 291. Л. 17.
42. *Чичерин, Б. Н.* Студенческие годы. Москва сороковых годов / Б. Н. Чичерин // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1989.
43. *Чумиков, А. А.* Чего мы желаем от наших университетов? / А. А. Чумиков // Воспитание. – 1860. – Т. 7. – № 4.
44. *Щетинина, Г. И.* Студенчество и революционное движение в России (последняя четверть XIX века) / Г. И. Щетинина. – М., 1987.

45. *Эймонтова, Р. Г.* Русские университеты на путях реформы: шестидесятые годы XIX века / Р. Г. Эймонтова. – М., 1993.
46. *Эймонтова, Р. Г.* Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической / Р. Г. Эймонтова. – М., 1985.
47. *Янжул, И. И.* О пережитом и виденном / И. И. Янжул // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1989.

© Посохов І. С., 2010

Советско-партийные школы и бюджет Наркомпроса (1920–1925 гг.)

Сергеев И. П.

Сергєєв І. П. Радянсько-партійні школи та бюджет Наркомосу (1920–1925 рр.). В статті йдеться про особливості фінансування радянсько-партійних шкіл в 1920–1925 рр. Автор приходить висновку, що для цього типу навчальних закладів у складі Наркомосу були створені особливо сприятливі фінансові умови, що негативно позначалось на фінансуванні інших навчальних установ. Але за складом викладачів і студентів ці заклади не відповідали вимогам часу, тому у 1925 р. експеримент більшовиків з підготовки партійних та радянських функціонерів у них було припинено.
Ключові слова: радянсько-партійна школа, Наркомос, бюджет, навчальні заклади.

Сергеев И. П. Советско-партийные школы и бюджет Наркомпроса (1920–1925 гг.). Статья посвящена вопросу об особенностях финансирования советско-партийных школ в 1920–1925 гг. Автор приходит к выводу, что для этого типа учебных заведений в составе Наркомпроса были созданы особенно благоприятные финансовые условия, что негативно отражалось на финансировании других учебных заведений. Но по составу преподавателей и учащихся эти учреждения не отвечали требованиям времени. Поэтому, в 1925 году эксперимент по подготовке в них партийных и советских работников был прекращен.
Ключевые слова: советско-партийная школа, Наркомпрос, бюджет, учебные заведения.

Sergeev I. P. Soviet-party schools and budget of Narcompros (1920-1925). The article is devoted to a question on features of financing of Soviet-party schools in 1920–1925 years. The author comes to conclusion, that for this type of educational institutions in structure of Narkompros have been created especially favorable financial conditions, that was negatively reflected in financing of other educational institutions. But on structure of teachers and pupils these establishments did not meet the requirements of time. Therefore, in 1925 experiment on preparation in them party and Soviet workers has been stopped.
Key words: Soviet-party school, Narkompros, budget, educational institutions.

Развитие народного образования в первые годы советской власти во многом определялось тем, как финансировалось ведомство Народного комиссариата по просвещению

(Наркомпроса, НКП) и как распределялись денежные средства между находившимися в его ведении учреждениями.

К началу 1920-х годов Наркомпрос взял на себя руководство не только дошкольным воспитанием, начальным, средним и высшим образованием, но и политическим просвещением взрослого населения советского государства. Поэтому одним из его структурных отделений стал Главный комитет по политическому просвещению (Главполитпросвет).

В числе учреждений Главполитпросвета были советско-партийные школы (совпартшколы, СПШ), в истории которых 1920–1925 годы в связи с сущностью задач, ставившихся перед ними руководством страны и Наркомпроса, могут рассматриваться как отдельный период.

История советско-партийных школ в указанный период нашла определенное освещение в историографии. В публикациях советских историков исследовались вопросы о численности совпартшкол и учащихся в них, об учебных программах и значении этих учебных заведений в деле подготовки партийных и советских работников [1, 2, 22, 42, 43, 45]. В новейшей историографии об этом типе учебных заведений лишь кратко говорится в работах, посвященных в целом истории народного образования в советский период [4].

Вопросам об особенностях финансирования совпартшкол и его влияния на развитие других учебных заведений в системе Наркомпроса внимание до сих пор не уделялось. А их исследование вполне возможно, т.к. они хорошо отражены в источниках: решениях разного рода съездов, конференций, совещаний [18, 19, 30, 35, 41], постановлениях высших органов партии и государства [11, 12, 13, 14, 16, 25, 38], опубликованных речах и статьях руководителей Наркомпроса и его учреждений [21, 24, 25, 33]. Богатый фактический материал дает периодическая печать тех лет.

В период гражданской войны политическим просвещением взрослого населения той территории, которая находилась под властью большевиков, занимались профсоюзы, комсомол, Политуправление Красной Армии, Политическое управление на транспорте, Центропечать, внешкольный отдел НКП и другие организации [2, с. 80-81]. Нарком просвещения А. В. Луначарский считал, что «просвещение и весь государственный просветительный аппарат должны быть использованы в целях коммунистической пропаганды» [25, с. 74], а задачу внешкольного отдела Наркомпроса видел в помощи в деле образования людям, которым нормальная школа слишком мало дала, и тем, которые в школе не были [24, с. 79].

В мирных условиях партия сочла необходимым объединить и централизовать всю политико-просветительскую работу, организовать ее по единому плану под своим постоянным руководством и контролем.

С другой стороны, необходимость налаживания государственного и хозяйственного управления, руководства организационно-партийной и

идейно-воспитательной работой выдвигала на первый план проблему подготовки кадров руководителей. Партийный и государственный аппарат испытывали громадный недостаток партийных, советских, хозяйственных работников. Партия большевиков к этому времени значительно выросла количественно. Если к апрельской конференции в 1917 г. в ней было 80 тыс. чел., то к X съезду в 1921 г. – более 732 тыс. чел. Увеличилось количество партийных организаций; требовались и новые кадры их руководителей. ВУЗы страны не могли дать такие кадры, высшую школу большевикам нужно было еще политически завоевать [22, с. 5-6, 13].

Партия не могла использовать внутренние ресурсы для решения проблемы руководящих кадров, поскольку многие партийцы не обладали необходимыми для этого качествами. Проведенная в конце 1920 г. перерегистрация членов партии 38 губерний Европейской части РСФСР показала, что общеобразовательный уровень членов РКП (б) очень низкий: высшее образование имел 1% коммунистов, среднее – 13%, низшее – 71%, а 2% были вообще неграмотными [43, с. 93].

В июле 1921 г. по постановлению ЦК была проведена перепись ответственных работников. Она показала, что основной тип ответственного работника начала 20-х годов – это рабочий или крестьянин, молодой коммунист, с низшим образованием [22, с. 17-18].

Все эти обстоятельства побудили руководителей партии и государства попытаться решить задачу подготовки кадров с помощью партийных учебных заведений – советско-партийных школ и коммунистических университетов.

7 августа 1920 г. в «Правде» было опубликовано обращение ЦК РКП (б) и НКП РСФСР ко всем губкомам, губисполкомам и отделам народного образования, которое гласило: «Вовлечением все новых слоев рабочих и крестьян в советскую и партийную работу настоятельно выдвигается задача планомерной организации их теоретической и практической подготовки к этой работе. ЦК РКП (б) и Наркомпрос считают необходимым организовать эту подготовку. … На Наркомпрос возлагается создание всероссийской сети (сначала губернских, а затем уездных) коммунистических партийных школ. … Идейное руководство коммунистическими советско-партийными школами принадлежит Компартии. Компартия осуществляет это руководство через наробразы» [1, с. 39].

27 сентября 1920 г. ВЦИК принял постановление о мерах по усилению деятельности Народного комиссариата по просвещению, которым предписывалось учреждение при Наркомпросе Главного комитета по политическому просвещению [11, с. 222].

12 ноября 1920 г. СНК принял декрет «О Главном политико-просветительном комитете Республики (Главполитпросвете)». По нему «для объединения всей политико-просветительной, агитационно-пропагандистской работы Республики и сосредоточения ее на

обслуживании политического и экономического строительства страны» при Наркомпросе учреждался Главный политико-просветительный комитет Республики (Главполитпросвет), а при местных наробразах – «областные, губернские и уездные органы Главполитпросвета – обл-, губ-, уездполитпросветы» [12, с. 198-199]. Председателем Главполитпросвета была назначена Н. К. Крупская, возглавлявшая до этого внешкольный отдел Наркомпроса [1, с. 40]. В декрете указывалось, что Главполитпросвет «организационно объединяет политико-просветительную работу ПУРа, ВЦИК, Главпути, ВЦСПС, ЦК РКСМ». Т. о., вся политико-просветительная работа целиком бралась на государственное снабжение [20, с. 355]. Еще до этого, 4 ноября 1920 г., Малый СНК отпустил Наркомпросу 3 миллиарда руб. «для организации и развития работ по Главполитпросвету» [12, с. 201].

Сразу же после издания этого декрета стала проводиться активная работа по созданию местных органов Главполитпросвета, в ведение которых передавалась широкая сеть политико-просветительных учреждений – изб-читален, клубов, музеев, библиотек, театров, агитпунктов, советско-партийных школ и т.д.

Однако появление нового главка в составе Наркомпроса ускорило и процесс его бюрократизации. Для борьбы с этим явлением в ноябре 1920 г. партийным руководством РСФСР была образована комиссия, которая должна была разработать план реорганизации всего НКП. Комиссия выявила, что на это время НКП имел 35 отделов со 198 подотделами и секциями. В 16 отделах оказались параллельные финансовые, хозяйственные, издательские и др. функции. По штатам общее число сотрудников Наркомпроса определялось в 11500 чел., а налицо было свыше 8 тыс. чел. [31, с. 147-148]. Сотрудников Главполитпросвета насчитывалось более 1 тыс. чел. [17, с. 10].

Комиссия выработала общий план организации НКП с делением на 3 главка: социального воспитания и политехнического образования (Главсоцвос), подготовки работников всех специальностей и разной квалификации (Главпрофобр) и политико-просветительной работы со взрослыми (Главполитпросвет). В феврале 1921 г. СНК окончательно оформил «Положение о Наркомпросе», добавив четвертый главк – Госиздат.

Одним из последствий реорганизации НКП явилось значительное сокращение его штатов. Реорганизация свела их до 2,5 тыс. чел. [23, с. 147-148], но в Главполитпросвете еще в августе 1921 г. было 1037 чел. и только к концу 1921 г. его штат сократился до 546 чел. [17, с. 10].

Примеру Наркомпроса следовали и его органы на местах. Так, в Москве на 1 декабря 1920 г. аппарат МОНО включал 1289 сотрудников, в том числе во внешкольном подотделе 193 чел. До половины 1921 г. штаты МОНО продолжали расти, в частности, в связи с усложнением организационной схемы: внешкольный подотдел был переименован в Губполитпросвет, штаты его увеличились, доходя к моменту первого

сокращения штатов (в декабре 1921 г.) до 700 чел. В итоге, штаты МОНО стали превышать 1500 чел. В 1922 г. в результате сокращений штат МОНО составлял 140 сотрудников, т.е. уменьшился в 12 раз [44, с. 10-11].

Сразу после своего образования Главполитпросвет установил штатное расписание для своих местных органов. В соответствии с ним штаты губполипросветов составляли более 100 чел., но к концу 1921 г. также были уменьшены (от 44 до 18 чел. в отдельных губерниях) [17, с. 10].

По определению С. И. Штамма, бюрократизация Наркомпроса и его органов на местах вела к косности, волоките, расхлябаности [45, с. 40]. Но не менее существенным было то, что огромное количество чиновников от просвещения вело к нерациональному использованию отпускавшихся Наркомпросу денежных средств. Ведь этим чиновникам устанавливались повышенные нормы оплаты труда. Например, в 1924/25 бюджетном году, когда средняя ставка учителя равнялась 17 руб. в месяц [10, с. 86], инспектор НКП получал 159 руб, а методист – 128 руб. [47, с. 7].

Первые советско-партийные школы появились в РСФСР в последние месяцы 1920 г. Это были областные совпартшколы с годичным сроком обучения, губернские – с 6-месячным и уездные – с 4-месячным сроком обучения, совпартшколы с 2- и 1,5-месячными сроками обучения [42, с. 114]. К весне 1921 г. функционировало 45 губернских и 22 уездных совпартшколы с общим количеством около 10800 слушателей [34, с. 4].

Школы возникали стихийно, без учета материальных и учебно-воспитательных возможностей их функционирования, без наличия достаточного руководящего состава. Не было единых принципов комплектования слушателей, единых учебных программ. Только перед X съездом РКП (б) была опубликована программа губернских совпартшкол [22, с. 27-28].

X съезд РКП (б) (8–16 марта 1921 г.) в резолюции «О Главполитпросвете и агитационно-пропагандистских задачах партии» назвал в качестве минимального программного задания, которое партия должна себе поставить в области партшкол на ближайший год: «в каждом губернском городе иметь хорошо поставленную совпартшколу с двумя-тремя выпусками в год и не менее чем в половине уездов Республики организовать уездные совпартшколы по сокращенной программе» [18, с. 359].

На 1 октября 1921 г. численность совпартшкол в РСФСР достигла 255 [26, с. 6].

Вслед за РСФСР совпартшколы стали образовываться и в других советских республиках. На 1 ноября 1921 г. в УССР было 88 совпартшкол с числом слушателей и лекторов – 12005 чел. [35, с. 51-52].

1-я Всероссийская конференция СПШ (16–21 декабря 1921 г.) установила, что уездные совпартшколы должны будут преобразоваться в совпартшколы 1-й ступени со сроком обучения от 3 до 4 месяцев, двух уклонов: промышленно-рабочего и земледельческо-крестьянского.

Лучшие выпускники этой школы могли продолжать обучение в совпартшколе 2-й ступени. Она должна иметь годовой курс, давать общее разностороннее марксистское развитие, на естественно-научном фундаменте.

В резолюции конференции указывалось, что «задачи, стоящие перед совпартшколами 1-й и 2-й ступени, заключаются в подготовке советских и партийных работников, могущих сознательно выполнить мероприятия советской власти в масштабе волости или уезда» [30, с. 100]. Далее в резолюции подчеркивалось, что «совпартшкола является тем средством, при помощи которого из рабочих и крестьян … могут создаваться работники партийной, советской и союзной работы» [30, с. 105].

На основании этой резолюции конференции А. Рындич делал заключение, что «партийно-советская школа готовит … командный состав социальной революции. Она, так сказать, – фабрика воспроизводства капитала революции» [37, с. 35].

XI съезд РКП (б) (27 марта – 2 апреля 1922 г.) постановил: «окончательно пересмотреть, оформить и закрепить сеть партийно-советских школ с тем, чтобы в каждом губернском городе, а в губернии – на каждые 2-3 уезда, была одна школа соответствующей ступени» [22, с. 32-33].

2 ноября 1922 г. Президиум ВУЦИК утвердил «Кодекс законов о народном образовании УССР» [4, с. 173]. В 4-й книге Кодекса шла речь о двух типах совпартшкол (1-й ступени (уездного типа) и 2-й ступени (губернского типа)), о задачах этих учебных заведений («подготовка советских и партийных работников административно-организаторского и агитационно-пропагандистского типа, подготовленных к выполнению мероприятий Советской власти в масштабе волости или уезда») [16, с. 48-55].

В 1922 г. в связи с трудной финансовой ситуацией в советских республиках наметилось сокращение численности совпартшкол. В РСФСР на 1 октября 1922 г. продолжали функционировать 205 СПШ (153 – 1-й ступени и 52 – 2-й ступени) [15, с. 91]. Но в отличие от многих других учреждений Наркомпроса совпартшколы и в условиях новой экономической политики оставались на государственном содержании [26, с. 6]. На состоявшемся в июле 1922 г. I Всеукраинском совещании политпросветов тенденция к ликвидации совпартшкол была осуждена как «мелкобуржуазная» [40, с. 340].

Но и в последующие годы количество школ менялось. Так, в РСФСР в 1922/23 учебном году было 153 СПШ 1-й ступени и 45 СПШ 2-й ступени, в 1923/24 учебном году – 116 СПШ 1-й ступени и 39 СПШ 2-й

ступени, в 1924/25 учебном году – 97 СПШ 1-й ступени и 43 СПШ 2-й ступени [22, с. 34].

С первых дней существования совпартшкол для них создавались особо благоприятные материальные условия. Поскольку предполагалось, что учащими и учащимися в этих заведениях будут коммунисты, занимающие ответственные посты в партийных организациях различного уровня, для привлечения их к работе и учебе в совпартшколах делалось все, чтобы их уровень жизни не был существенно ниже того, каким он был до того, как они связали свою деятельность с этими школами.

25 ноября 1920 г. было принято постановление СНК об уравнении в правах и льготах учащих и учащихся партийно-советских школ с учащими и учащимися в рабочих факультетах [12, с. 272]. Оно имело большое значение в плане материального обеспечения учащихся совпартшкол. В эти годы стипендию получали далеко не все студенты основных факультетов вузов и техникумов. Даже в 1924/25 учебном году в РСФСР в вузах получали стипендии 26,3% студентов, а в техникумах – 5,2% [5, с. 41]. Слушатели же рабочих факультетов обеспечивались ею на 100%. Причем в некоторых республиках размер стипендий рабфаковцев был больше, чем у студентов основных факультетов вузов. Так, в соответствии с постановление ВУЦИК от 2 октября 1922 г. «в целях планомерного урегулирования социального обеспечения учащихся – пролетариев и незаможных селян» на 1922–23 учебный год для студентов УССР было установлено 4000 полных стипендий и 4000 половинных. Из них рабфаковцам выделялись 4000 полных, учащимся остальных учебных заведений Профобра 4000 половинных [38, с. 121].

18 февраля 1922 г. всем губполитпросветам РСФСР было разослано уведомление Наркомпрода о том, что «с 1 февраля 1922 г. вводится повышенная норма продовольственного снабжения партийно-советских школ, при чем курсанты и педагогический персонал будут снабжаться по высшей норме рабочего снабжения, административно-хозяйственный персонал – по полной норме советских служащих» [29, с. 167]. Из текста уведомления видно, что некоторые политпросветы делали заявки на количество пайков, которое значительно превышало численность курсантов в них. Поэтому «Главполитпросвет после фактической проверки нескольких школ … установил вместо 54 тыс. пайков … 35 тыс. пайков» [29, с. 167-168].

В мае 1922 г. СНК РСФСР утвердил проект постановления о государственных стипендиях для студентов. По нему стипендии выдавались в виде продовольственного пайка и незначительного количества денег. С 1923 г. продовольственная часть стипендии была заменена денежной [3, с. 255].

Однако слушатели совпартшкол продолжали получать не только продовольственный паек (в УССР постановлением СНК от 13 декабря

1923 г. норма питания учащихся СПШ была увеличена примерно в 3 раза [6, с. 30]), но и деньги на обмундирование. Только за первый триместр 1924/25 учебного года курсанты Черниговской губсовпартшколы получили обмундирования на 4450 руб. Кроме того, школа получила натурой от Наркомпроса 50 пар ботинок и 154 пары белья [32, с. 14]. Бухгалтер школы писал, что за первые 6 месяцев 1924/25 учебного года за счет денег, выдававшихся на обмундирование, курсантам школы были пошиты 100 пальто, 20 костюмов, выдано 158 простыней и 294 руб. курсанты получили наличностью. При этом НКП на первое полугодие выдал деньги не на фактическое количество курсантов (209 чел.), а на штатное (320 чел.) [27, с. 12].

27 февраля 1921 г. ВЦИК по ходатайству председателя Главполитпросвета Н. К. Крупской принял постановление, в котором губернские и уездные исполкомы призывались «всеми имеющимися в их распоряжении средствами и силами помогать организации и укреплению партийно-советских школ в своих губерниях и уездах, отводить для них лучшие помещения, в первую очередь снабжать продуктами, топливом, отпускать мануфактуру и инвентарь общежитиям курсантов» [13, с. 152-153].

В резолюции X съезда РКП (б) «О Главполитпросвете и агитационно-пропагандистских задачах партии» в числе условий успешного выполнения Главполитпросветом основной своей задачи, массовой коммунистической пропаганды и агитации, называлась ударность снабжения работников Главполитпросвета и всех его аппаратов [18, с. 358].

С переходом к новой экономической политике большевики отказались от монополии государства в сфере финансирования учреждений Наркомпроса, что негативно отразилось на материальном положении тех учреждений, которые перестали находиться на государственном бюджете. Декретом СНК УССР от 31 мая 1921 г. зрелищные учреждения политпросвета (театры, кино) также были сняты с государственного снабжения. Но за такими учреждениями, как агитационные пункты, совпартшколы, согласно этому декрету, «должно быть обеспечено реально гарантированное снабжение по усиленной норме» [41, с. 56].

Циркуляр ЦК РКП (б) «О политико-просветительной работе» от 16 ноября 1921 г. предписывал местным партийным комитетам «регулярно заслушивать доклады политпросветов, входить во все их нужды и … путем соответствующего воздействия на местные исполкомы обеспечивать за политпросветами фактическое забронирование необходимого количества пайков для работников и курсантов, денежных знаков и материально-хозяйственного снабжения в целях осуществления ударности их работы, особенно в основных отраслях (совпартшколы, агиткампании, газеты, библиотеки, Роста)» [14, с. 154].

Большую заботу о благосостоянии совпартшкол проявили делегаты I-й Всероссийской конференции работников партийно-советских школ и политпросветкурсов (16-21 декабря 1921 г.). В ее резолюциях в числе мероприятий по материальному снабжению и финансированию совпартшкол, которые было необходимо срочно провести через соответствующие государственные органы, назывались: повышение нормы продовольственного снабжения совпартшкол 1-й и 2-й ступени до нормы высших военно-учебных заведений (авторы резолюции считали «подготовку командного состава революции не менее важной обязанностью Советской республики, чем подготовку командного состава Красной Армии»), полное снабжение совпартшкол обмундированием, бельем, постельными, хозяйственными и канцелярскими принадлежностями, установление денежной оплаты штатных лекторов и групповодов в размере существующих ставок ответственных партийных работников, бронирование кредитов и денежных знаков, отпускаемых губполитпросветами для совпартшкол в пределах их потребности, вызываемой ударностью и сложностью работы [30, с. 104].

Поскольку в некоторых губерниях предпринимались попытки поддержать другие учреждения из ведомства НКП за счет средств, выделявшихся для совпартшкол, Главполитпросвет разослал в свои местные органы специальный циркуляр. В нем подчеркивалось, что суммы, ассигнованные на партшколы, «не подлежат никакому перераспределению» [7, с. 398].

В письме ЦК РКП (б), адресованном всем обкомам, облбюро, губкомам и коммунистам-слушателям совпартшкол, всем парткомам и коммунистам, возглавляющим советские органы, вменялось в обязанность строго следить за своевременным удовлетворением нужд совпартшкол подведомственными им учреждениями. Одновременно предлагалось проведение ряда мероприятий по обеспечению семей курсантов за счет местных средств: установление льгот, вплоть до полного освобождения по уплате местных налогов, по несению натуральных повинностей, по возмещению коммунальных расходов и т.п. [8, с. 168-169].

XI съезд РКП (б) (27 марта – 2 апреля 1922 г.) обращал внимание ЦК партии на необходимость улучшения материального положения совпартшкол [18, с. 527].

Циркуляр ЦК РКП (б), Наркомпроса и Главполитпросвета от 3 мая 1922 г. в категорической форме предписывал всем губоно и губполитпросветам расходовать кредиты на СПШ по прямому назначению, обязывал губоно в первую очередь выделять деньги для СПШ. Партийным комитетам предлагалось «в целях удовлетворения нужд Совпартшколы через Советы изыскивать местные средства на покрытие тех нужд Совпартшкол, которые не могут быть удовлетворены за счет кредитов Главполитпросвета» [28, с. 132].

Постановлением ВУЦИК от 9 августа 1922 г. горисполкомам поручалось произвести за счет местных средств необходимый ремонт зданий, занимаемых совпартшколами и общежитиями при них, оборудование указанных помещений и приведение в исправный вид водоснабжения, отопления и освещения указанных помещений, оборудование их необходимым инвентарем [38, с. 106].

Такая забота центральных органов партии и государства о совпартшколах привела к тому, что государственные затраты на содержание слушателей совпартшкол значительно превышали те суммы, которые тратились на содержание студентов вузов и техникумов. В 1924/25 учебном году расходы на одного студента вузов без расходов по ремонту зданий, без стипендий и содержания общежития равнялись 173,49 руб., одного студента техникумов 103,1 руб., а слушателя совпартшкол – 325,72 руб. [46, с. 1096].

В 1923–1925 гг. для обеспечения возможности поступления в совпартшколы рабочих и крестьян старшего возраста, имевших семьи, были приняты постановления, по которым для слушателей совпартшкол устанавливались льготы по взносу единого сельхозналога, гарантировался первоочередной прием членов их семей в учреждения Наркомпроса и Наркомсобеса (школы, детдома, ясли, дома для престарелых и т.д.) с бесплатным обслуживанием [45, с. 246].

Такой «режим наибольшего благоприятствования», создававшийся для совпартшкол, негативно отражался на финансировании не только учреждений таких главков Наркомпроса, как Главсоцвос и Главпрофобр, но и на возможностях для нормального функционирования других учреждений Политпросвета.

Апрельский (1922 г.) пленум Центрального Комитета Всероссийского союза работников просвещения в качестве причины катастрофического падения материального уровня жизни работников просвещения называл «отсутствие ясного производственного плана в работе Наркомпроса, развившего культурно-просветительное дело во всех направлениях без всякого учета своих материальных ресурсов и часто даже без учета простой возможности фактического существования вновь открывавшихся и росших буквально как грибы учреждений всевозможных типов» [9, с. 5].

Руководители местных органов системы Главполитпросвета сетовали: «В сметах политпросвета на местах совпартшколы пожирают 60-70% всего нашего бюджета. Мы не можем вести никакой массовой политпросветработы исключительно потому, что СПШколы поедают все наши средства» [23, с. 25].

Создатели совпартшкол понимали, что для успешного выполнения задач партийных учебных заведений недостаточно одной ударности их снабжения, для этого «необходимо … уделять последним достаточное количество партийных лекторских сил и принять все меры к подбору наилучшего состава слушателей школы» [18, с. 453].

Однако оба эти условия к 1925 г. так и не были созданы. В конце 1922 г. А. Рындич так характеризовал положение с лекторским составом совпартшкол: «Что касается партийных сил, обслуживающих совпартшколы, то и по сей день с ними обстоит скверно. … В подавляющем большинстве школа обслуживается кое-как, лектора «гастролируют», нередко идут на лекцию без всякой подготовки, срывают занятия внезапными отлучками «по служебным делам», … об их воспитательной работе в совпартшколе говорить не приходится» [36, с. 90]. В 1924 г. П. Логинов говорил о преподавательском составе совпартшкол Украины: «Лекторский состав совпартшкол, особенно в части общих политических дисциплин, очень слаб. Слаб он во всех отношениях – и в педагогическом, и в партийном» [23, с. 24].

Яркую характеристику слушателей совпартшкол находим в выступлениях руководителей Наркомпроса тех лет.

В 1923 г. Н. К. Крупская отзывалась о контингенте учащихся СПШ следующим образом: «Нынешний состав слушателей совпартшкол – это, главным образом, молодежь, у которой мало жизненного и партийного опыта и нет никакой общеобразовательной подготовки. … Она неграмотна, мало подготовлена, не привыкла отвлеченно мыслить, работать над книгой» [21, с. 81-82].

Заместитель наркома просвещения М. Н. Покровский в своей речи на III всесоюзном съезде совпартшкол в 1924 г. назвал совпартшколы высшей школой. Но при этом он признавал, что в эти школы «приходят люди еле грамотные, т.е. такого рода материал, который для высшей школы во все времена и во всех местах признавался негодным» [33, с. 11].

В 1925 г. один из слушателей Черниговской губсовпартшколы так характеризовал уровень общеобразовательной подготовки учащихся: «Когда школа была укомплектована и начались занятия, в классах на вопрос учителя, где кто учился и кто что знает, отвечали почти все: «Нигде не учился и ничего не знаю» [39, с. 89].

Постепенно в руководстве партии и правительства все более укреплялась мысль о том, что советско-партийные школы не в состоянии справляться с ролью «фабрики воспроизводства капитала революции». В конечном итоге, XIV конференция РКП (б) в апреле 1925 г. признала необходимым «провести реорганизацию совпартшкол в школы деревенских пропагандистов и избачей (заведующих изб-читален – И. С.)» [19, с. 364].

Таким образом, в условиях сложного экономического положения советских республик в первой половине 1920-х годов руководители партии и правительства распределяли материальные средства, выделявшиеся на нужды Наркомпроса, таким образом, что советско-партийным школам создавался «режим наибольшего благоприятствования» в ущерб интересам других учебных заведений. Однако и этот эксперимент большевиков в сфере народного

образования закончился неудачей, нанеся большой вред делу развития просвещения в СССР.

Примечания

1. *Андреев Е. Г.* Формы и методы партийного просвещения (Из истории становления системы политического образования. 1921–1925 гг.). / Е. Г. Андреев. – Алма-Ата, 1973.
2. *Андреева М. С.* Коммунистическая партия – инициатор создания и руководитель Главполитпросвета (1920–1923 гг.) / М. С. Андреева // Вопросы истории КПСС. – 1968. – №6.
3. *Белкин Р. И.* Студенчество, его материальное положение и организация / Р. И. Белкин // Педагогическая энциклопедия / Под ред. А. Г. Калашникова. – М., 1930. – Т. 3.
4. *Березівська Л. Д.* Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті. / Л. Д. Березівська. – К., 2008.
5. *Ваганян В. А.* О системе народного образования / В. А. Ваганян. – М., 1931.
6. *Виткуп А.* Совпартшколы УССР к началу 1923/24 г. / А. Виткуп // Путь к коммунизму. – 1924. – №1.
7. *Всем* Губ. и Уполитпросветам // Путь к коммунизму. – 1922. – №2.
8. *Всем* Обкомам, Облбюро, Губкомам и коммунистам-слушателям совпартшкол // Коммунистическое просвещение. – 1922. – №2.
9. *Год* работы. Октябрь 1921 – октябрь 1922. Отчет Центрального Комитета Всероссийского союза работников просвещения IV Всероссийскому съезду. – М., 1922.
10. *Грищенко М. С.* Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М. С. Грищенко. – Київ, 1966.
11. *Декреты* Советской власти.– М., 1980. – Т. 10.
12. *Декреты* Советской власти. – М., 1983. – Т. 11.
13. *Декреты* Советской власти. – М., 1983. – Т. 13.
14. *Директивы* ВКП (б) и постановления советского правительства о народном образовании. Сборник документов за 1917–1947 гг. / Составил Н. И. Болдырев. – М.;Л., 1947.
15. *Камышан А.* Итоги партийной работы в области строительства совпартшкол / А. Камышан // Коммунистическая революция. – 1922. – №15.
16. *Книга* IV Кодекса законов о народном просвещении УССР // Путь к коммунизму. – 1922. – №10.
17. *Колесникова Н.* Новый этап в организации политпросветработы / Н. Колесникова // Коммунистическое просвещение. – 1922. – №1.
18. *Коммунистическая* партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.– М., 1983. – Т. 2.
19. *Коммунистическая* партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1984. – Т. 3.

20. *Кравченко А.* Общая характеристика системы политико-просветительной работы / А. Кравченко // Педагогическая энциклопедия / Под ред. А. Г. Калашникова. – М., 1930. –. Т. 3.
21. *Крупская Н. К.* О методах преподавания в совпартшколах (Доклад на втором всесоюзном съезде совпартшкол 12/IV 1923 г.) / Н. К. Крупская // Совпартшколы и комвузы. – М.; Л, 1926.
22. *Леонова Л. С.* Из истории подготовки партийных кадров в советско-партийных школах и коммунистических университетах (1917–1925 гг.). / Л. С. Леонова. – М, 1972.
23. *Логинов П.* Совпартшколы Украины в 1923–24 уч. году (Речь на II Всеукр. Совещ. СПШкол / П. Логинов // Совпартшкола к 1924/25 уч. году. Сборник материалов III Всесоюзного и II Всеукраинского съездов совпартшкол. – Харьков, 1924.
24. *Луначарский А. В.* Задачи внешкольного образования в советской России (Речь, произнесенная на открытии I Всероссийского съезда по внешкольному образованию 6 мая 1919 г.) / А. В. Луначарский // А. В. Луначарский о народном образовании / Сост. Ф. С. Озерская. – М., 1958.
25. *Луначарский А. В.* Коммунистическая пропаганда и народное просвещение / А. В. Луначарский // А. В. Луначарский о народном образовании / Сост. Ф. С. Озерская. – М., 1958.
26. *Мещеряков В.* Аппараты политико-просветительной работы / В. Мещеряков // Коммунистическое просвещение. – 1923. – №6.
27. *Міланеченко*. Кілька слів про наші гроші / Міланеченко // Партшколець. Орган Радпартшколи Чернігівщини. – 1925. – №3.
28. *О порядке* расходования кредитов, предназначенных для Совпартшкол // Коммунистическое просвещение. – 1922. – №2.
29. *О снабжении* Совпартшкол Политпросветов // Коммунистическое просвещение. – 1922. – №2.
30. I-*я Всероссийская* Конференция работников партийно-советских школ и политпросветкурсов 16–21 декабря (Резолюции) // Коммунистическое просвещение. – 1922. – №1.
31. *Плюснин-Кронин Б. А.* Система народного образования РСФСР. / Б. А. Плюснин-Кронин. – М., 1926.
32. *Поволоцкий.* Как работала контр. хоз. комиссия / Поволоцкий // Партшколець. Орган Радпартшколи Чернігівщини. – 1925. – №3.
33. *Покровский М.* Значение совпартшкол в строительстве ВУЗ‘ов (Речь на III Всесоюзном съезде СПШкол / М. Покровский // Совпартшкола к 1924/25 уч. году. Сборник материалов III Всесоюзного и II Всеукраинского съездов совпартшкол). – Харьков, 1924.
34. *Попов К.* Совпартшкола и массовое просвещение / К. Попов // Совпартшколы и комвузы. – М.; Л., 1926.
35. *Работа* Главполитпросвета за год (14 декабря 1920 г. – 14 декабря 1921 г.) (Выдержки из отчета ГПП 6 съезду Советов) // Путь к коммунизму. – 1922. – №2.

36. *Рындич А.* 1-я Всероссийская конференция партийно-советских школ и наши ближайшие задачи / А. Рындич // Коммунистическое просвещение. – 1922. – №1.
37. *Рындич А.* Неотложные и давно назревшие задачи партпросвещения / А. Рындич // Коммунистическая революция. – 1922. – №15.
38. *Сборник* постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 6-го созыва. – Харьков, 1922.
39. *Снарядов.* Наш колектив / Снарядов // Партшколець. Орган Радпартшколи Чернігівщини. – 1925. – №3.
40. *Танский В.* Первое Всеукраинское пропагандистское совещание политпросветов / В. Танский // Путь просвещения. – 1922. – №3.
41. *Третье* Всеукраинское совещание по просвещению. Выдержки из материалов работ пленума и секций. Резолюции. – Харьков, 1922.
42. *Фильченков М. П.* Из истории партийных учебных заведений / М. П. Фильченков // Вопросы истории КПСС. – 1958. – №1.
43. *Чижова Л. М.* Из истории подготовки партийных работников (1921–1925 гг.) / Л. М. Чижова // Вопросы истории КПСС. – 1968. – №6.
44. *Шимбирев П.* Положение народного образования за пять лет / П. Шимбирев // Вестник просвещения. – 1922. – №9.
45. *Штамм С. И.* Управление народным образованием в СССР (1917–1936 гг.) / С. И. Штамм. – М., 1985.
46. *Эпштейн М. С.* Управление и бюджет народного образования РСФСР / М. С. Эпштейн // Педагогическая энциклопедия. / Под ред. А. Г. Калашникова. – М., 1927. – Т. 1.
47. *Яковлева В.* Бюджет Наркомпроса / В. Яковлева // Народное просвещение. – 1926. – №12.

© Сергеев И. П., 2010

Дипломатия Леопольда II накануне Берлинской конференции 1884–1885 гг.

Тавшунский О. М.

Тавшунський О. М. Дипломатія Леопольда II напередодні Берлінської конференції 1884–1885 рр. У статті автор ставить собі за мету проаналізувати політику короля Бельгії Леопольда II напередодні Берлінської конференції і розстановку сил в питанні про створення бельгійської колонії. Бельгійська дипломатія, поєднуючи політику лобіювання, інформаційну кампанію і гру на протиріччях між великими державами, змогла добитися для

Міжнародної асоціації Конго найбільш сприятливого становища, що повною мірою знайшло своє віддзеркалення в ході Берлінської конференції та її підсумках.
Ключові слова: Леопольд II, Бісмарк, Конго, Берлінська конференція.

Тавшунский О. М. Дипломатия Леопольда II накануне Берлинской конференции 1884–1885 гг. В статье автор ставит своей целью проанализировать политику короля Бельгии Леопольда II накануне Берлинской конференции и расстановку сил в вопросе о создании бельгийской колонии. Бельгийская дипломатия, сочетая политику лоббирования, информационную кампанию и игру на противоречиях между великими державами, смогла добиться для Международной ассоциации Конго наиболее благоприятной обстановки, что в полной мере нашло свое отражение в ходе Берлинской конференции и ее итогах.
Ключевые слова: Леопольд II, Бисмарк, Конго, Берлинская конференция.

Tavshunskyy O. M. Diplomacy of Leopold II on the eve of the Berlin conference 1884–1885. In the article the author has set himself the task of analysing the policy of the Belgium's king Leopold II on the eve of the Berlin conference and alignment of forces in a question about creation of the Belgian colony. Belgian diplomacy, combining the policy of lobbying, informative campaign and play on contradictions between the Great powers, was able to obtain for International Association of Congo the most favorable situation that warranted in full during the Berlin conference and in its results.
Key words: Leopold II, Bismarck, Congo, the Berlin conference.

В начале 80-х гг. XIX в. в бассейне р. Конго отстаивали свои колониальные интересы ряд стран, а также Международная ассоциация Конго (МАК). Эта организация была преемницей Международной африканской ассоциации (МАА), созданной в 1876 г. королем Бельгии Леопольдом II для «открытия и цивилизации» Центральной Африки. МАК, Португалия и Франция на данном этапе выступали антагонистами. А в скором времени стало ясно, что колониальные интересы великих держав переплелись в Африке настолько тесно, что решить вопрос о разделе бассейна Конго без участия Англии и активизировавшей в 80-х гг. XIX в. свою политику Германии не представляется возможным.

Для того чтобы отстоять свои позиции в Африке не имевшая ни политического веса, ни военного потенциала Бельгия использовала дипломатическую игру. В результате по итогам Берлинской конференции, приведшей к разделу Африки на сферы влияния

европейских государств, Леопольд II получил 2,3 млн кв. км земли в бассейне р. Конго с населением по разным оценкам от 20 до 60 млн чел.

Основную базу исследования составили официальные документы, письма и мемуары участников описываемых событий, позволившие более основательно проследить деятельность бельгийского лобби по вопросу об Африке от признания Международной ассоциации Конго (МАК) США до Берлинской конференции. В отечественной историографии достаточно полно вопрос о подготовке Берлинской конференции раскрыт в работе А. З. Зусмановича [14], где проанализированы позиции великих держав и Бельгии до и во время конференции в Берлине. В основном же историографическую базу исследования составили работы иностранных историков. В статье автор ставит своей целью проанализировать политику короля Бельгии Леопольда II накануне Берлинской конференции и расстановку сил в вопросе о создании бельгийской колонии.

Изучение этих вопросов имеет большое научное и политическое значение. Основные положения, выводы и материалы исследования могут быть использованы при подготовке курсов по истории международных отношений, а также государственными учреждениями, деятельность которых связана с практической реализацией внешнеполитических приоритетов Украины.

Португалия с конца 70-х гг. вела переговоры с Англией о разделе бассейна Конго, и хотя переговоры велись с переменным успехом, усиление позиций Франции в регионе заставило стороны пойти на уступки. Однако урегулирование спорных моментов затянулось на 14 месяцев, и двухсторонний договор был заключен только 26 февраля 1884 г., а немногим ранее Португалия ввела в устье р. Конго свои корабли [2, p. 111].

Подписанное лордом Г. Гренвилем, тогдашним британским министром иностранных дел, соглашение между Португалией и Великобританией, в котором последняя, в обмен на некоторые экономические преимущества, признала португальскую власть на атлантическом побережье и по обоим берегам Нижнего Конго, стало катализатором ситуации в бассейне Конго. Вмешательство Англии чуть было не разрушило многолетние планы Леопольда II, ведь земля МАК оказалась бы отрезанной от моря португальским барьером.

За несколько лет Леопольду II удалось с помощью состоявшего на службе у бельгийского короля с 1878 г. Г. Стэнли (путешественник, в 1874-1877 гг. первым пересек бассейн р. Конго с востока на запад), укрепиться на р. Конго и фактически установить бельгийский контроль над судоходством по реке выше водопадов в нижнем течении. Такая активность МАК не оставила безучастными Португалию и Францию, которые оспаривали с МАК часть территорий в Нижнем Конго и на побережье Атлантического океана. Находившаяся из-за деятельности МАА в наименее выгодном положении Португалия постаралась

изменить ситуацию дипломатическим путем, что спровоцировало втягивание в конфликт вокруг р. Конго всех великих держав.

В то время как в Конго бельгийские экспедиции создавали одну за другой станции и штамповали договоры с местными вождями, в Европе началась политическая игра, в которой Леопольд II применял все свои разносторонние способности, чтобы избежать дипломатических осложнений и преодолеть притязания соперников.

В ст. 15 англо-португальского договора 1884 г. говорилось, что он вступает в силу после ратификации в парламентах этих держав, которая должна была пройти «как можно скорее» [2, p. 111]. Однако Англия оттягивала принятие соответствующего решения, стараясь прозондировать почву в Европе. Леопольд II поспешил воспользоваться этой проволочкой, чтобы склонить общественность на сторону МАК, для чего публиковались отчеты о деятельности Ассоциации, в том числе в Англии [1; 12]. В то же время бельгийская агентура больше года прилагала усилия для подрыва авторитета Португалии на международной арене, для чего использовалась имевшая место в африканских владениях Португалии протекционистская политика и работорговля. В частности сотрудник МИДа Бельгии А. Вотерс написал памфлет «Конго и португальцы» [13]. В кампанию против Португалии вскоре включились торговые круги и общественные организации Англии, Франции, Германии и США.

В марте 1884 г. Франция первой из великих держав выразила протест против англо-португальского соглашения [3, p. 31] и, несмотря на попытки Португалии договориться, пошла на сближение с МАК, которую хотела использовать в качестве противовеса Португалии. Францию не устраивало то, что англо-португальское соглашение никоим образом не учитывало французских притязаний в Нижнем Конго, а также предусматривало создание двухсторонней комиссии для регулирования судоходства по р. Конго и увеличение тарифов. 31 марта 1884 г. премьер-министр Франции Ж. Ферри обратился к Бисмарку для выяснения позиции Германии по поводу договора 26 февраля 1884 г., акцентировав внимание на угрозе немецкой торговле, которую он несет [14, с. 89].

Следует отметить, что именно в 1884 г. Германия перешла в фазу активных колониальных захватов в Африке, взяв под свою опеку земли, купленные А. Людерицем на юго-западном побережье. Главным образом созданию германских колоний в Африке препятствовала Англия, к тому же Германия сама претендовала на часть территорий Центральной Африки и отдавать ключ от нее (устье р. Конго) в руки Португалии отнюдь не планировала. Бисмарк даже рассматривал возможность приобретения «всего предприятия» Леопольда II [15, с. 98]. Таким образом, решение колониальных вопросов в Центральной Африке теперь нужно было согласовывать еще и с позицией Германии, которая в сложившейся ситуации поддержала амбиции Франции в Африке. К тому

же на авансцену на стороне Ассоциации вышли США, ранее не проявлявшие особого интереса к ситуации на Черном континенте.

С конца 1883 г. посольства МАК направлялись в Вашингтон, чтобы добиться признания от США суверенитета Ассоциации. Главным действующим лицом со стороны МАК выступал Г. Сенфорд, который умело использовал свои связи бывшего дипломата и «короля вечеринок» [9, p. 112]. Г. Сенфорд долгое время был послом США в Брюсселе, а, выйдя в отставку, с 1877 г. вошел в состав комитета МАА в США. В то время правящие круги США, не имевшие своих владений в Африке, полагали, что наибольший успех в регионе принесет политика «открытых дверей».

Г. Сенфорд говорил о создании в рамках МАК свободного африканского государства наподобие Либерии. Ситуацию обрисовывали таким образом, что Г. Стэнли (гражданин США), оказывался вторым человеком в организации. Президенту США Ч. Артуру были посланы тщательно отредактированные копии соглашений между Ассоциацией и местными вождями, составленные Г. Стэнли и признающие права первой на управление страной. Кроме того, было послано предложение относительно передачи управления в Конго «полностью незаинтересованной гуманитарной Ассоциации для всеобщей выгоды с тем, чтобы та передала полномочия местной администрации, как только она будет готова к такой ответственности» [6, p. 104; 7, p. 78].

Г. Сенфорду удалось заручиться поддержкой газет «Нью-Йорк Геральд» и «Нью-Йорк Таймс», которые в 70-х гг. спонсировали экспедиции Г. Стэнли. Также помогли давние приятели Г. Сенфорда и влиятельные представители торговой палаты штата Нью-Йорк Э. Абиэл и С. Лоу, пролоббировавшие резолюцию в поддержку МАК, что окончательно склонило США на сторону Ассоциации [9, p. 111]. В результате США первыми признали 22 апреля 1884 г. суверенитет МАК на территории Конго, причѐм представитель департамента иностранных дел сенатор Дж. Морган, заявил, что Ассоциация уже обладала суверенитетом «по закону», так как она признана африканскими вождями [10, p. 22-25].

Пока Франция и Германия вырабатывали общую позицию по африканскому вопросу и планировали свои ближайшие действия, 23-24 апреля 1884 г. произошел обмен письмами между секретарем МАК М. Штраухом и Ж. Ферри. Первый сделал Франции предложение о предоставлении ей преимущественного права на покупку земель МАК в случае их продажи [5, p. 302], что, учитывая постоянно звучавшие в бельгийской прессе заявления о бедственном положении Ассоциации и скором ее банкротстве, представлялось вполне реальным.

В ответном письме от 24 апреля 1884 г. Ж. Ферри заверил, что «французское правительство признаѐт станции и свободные территории Ассоциации и не чинит препятствий в осуществлении ее прав» [5, p.

302]. Франция также признала суверенитет Ассоциации в Конго, хотя и неофициально, без четко очерченных границ. В первую очередь от такого поворота событий пострадали позиции Германии, которая сама рассчитывала выкупить земли МАК. Однако в Германии об этом пока еще не было известно, да и противоречия с Англией были куда серьѐзнее. Поэтому Германия также высказалась против англо-португальского соглашения и сообщила, что будет его игнорировать.

В Лиссабоне понимали, что дальнейшие проволочки с ратификацией договора в конечном итоге могут привести к его расторжению. Переговоры с Англией зашли в тупик, и Португалия впервые заговорила о международной конференции для решения спорных вопросов. Бисмарк решил взять инициативу по подготовке конференции в свои руки, справедливо полагая, что Германия, выступая в качестве арбитра, сможет наилучшим образом реализовать собственные интересы.

В результате против Англии в вопросе о разделе бассейна Конго выступили США, Франция, Германия и другие страны Европы, торговые интересы которых были связаны с Центральной Африкой. В британской прессе тем временем появился ужасающий отчет о рабстве в португальских владениях, а Леопольд II, стремясь не допустить ратификации англо-португальского соглашения, дал понять, что если б он сам оказался управителем этой земли, то обеспечил бы Англии те же преимущества в торговле, что и Португалия. Многочисленные протесты способствовали тому, что британский парламент отправил специальную комиссию в устье Конго, дабы проверить законность требований Португалии. Руководивший комиссией генерал Ф. Голдсмит по возвращении из Африки заявил, что португальские требования не обоснованны [4, p. 45]. Инициатива перешла в руки Франции и Германии, которые стали готовить программу международной конференции по африканскому вопросу.

Консультации, начавшиеся еще в мае 1884 г., показали, что Франция выступала против вопросов, связанных с территориальным разграничением в Африке. Ж. Ферри все же рассчитывал, используя поддержку Германии, решить англо-французские противоречия на р. Нигер, для чего в повестку конференции французская сторона предлагала внести следующие вопросы: свобода торговли и судоходства на Конго и Нигере, а также учреждение Международной комиссии по Конго [14, с. 111].

Германию же в первую очередь интересовал вопрос о выработке критериев для признания «эффективной оккупации» в Африке [14, с. 113], так как именно она являлась приоритетной целью германского империализма, относительно недавно включившегося в раздел мира. Важным условием «эффективной оккупации» в Германии считали принцип свободной торговли, поэтому Бисмарк настаивал на расширении сферы применения принципа свободной торговли за рамки

бассейна Конго на территории западного побережья Африки, захваченные европейцами. В то же время Франция устанавливала на границах своих колониальных владений довольно высокие таможенные пошлины. Таким образом, предложение Бисмарка было встречено прохладно, хотя сама Франция настаивала на проведении этого принципа в Конго и, особенно, в нижнем течении р. Нигер, где Англия оказалась в более выигрышной позиции. К тому же во Франции понимали, что принцип «эффективной оккупации» будет выгоднее молодым державам Европы, таким как Германия, Италия и Бельгия, которые не могли надеяться на признание их исторических прав.

В ходе переговоров Бисмарку стало известно о договоре 24 апреля 1884 г., который, в случае провала предприятия Леопольда II, ставил Францию в привилегированное положение. Если ранее Бисмарк полагал, что Леопольд II вкладывает средства в Центральную Африку с целью заработать на дальнейшей продаже своего предприятия, причем Германия представлялась канцлеру наиболее вероятным покупателем, то теперь от прежних планов по захвату земель МАК Германии пришлось отказаться. Новым приоритетом было добиться от МАК гарантий свободы торговли для немцев в бассейне Конго даже в случае продажи земель МАК. В немецкой печати появилась статья, ставящая вопросы о положении МАК, еѐ правах, структуре, целях и лицах, стоящих за этой организацией [6, p. 107]. Начавшаяся между Леопольдом и Бисмарком переписка показала, что главным препятствием на пути к соглашению были размеры территорий, которые Леопольд II планировал включить в новое государство, создававшееся под флагом МАК.

В предоставленном Бисмарку проекте границы нового государства простирались от Атлантического океана на западе до озера Танганьика на востоке, причем Леопольд II также предлагал включить в состав государства области, примыкавшие к верхнему течению Нила. Последнее аргументировалось тем, что в указанных областях процветает работорговля, а в рамках нового государства ситуацию можно будет изменить к лучшему, ведь в программе МАА главным приоритетом указывалась борьба с работорговлей. Сделав на полях документа пометку «фарс», Бисмарк все же высказался в поддержку создания нового государства, хотя и отложил рассмотрение его границ на будущее. В ответ Леопольд II, проигнорировав требования Бисмарка о свободе торговли в бассейне Конго, увеличил и без того грандиозные размеры нового государства, включив в его состав территории к востоку от озера Танганьика и даже часть Судана, что привело переговоры в тупик [6, p. 108].

В начале августа германский банкир Герсон фон Блейчрѐдер (Bleichroder), давний знакомый Леопольда II, указал королю на ошибочность выбранного им курса в отношениях с Германией, предложив подписать договор с учѐтом пожеланий Бисмарка, чѐтко

определив реальные границы нового государства. Благо Леопольд II мог рассчитывать на помощь Г. Стэнли, вернувшегося из Африки и гостившего у короля в Остенде. Г. Стэнли провел границы от 4 градуса с.ш. до о. Танганьика и до шестой параллели на юге. Карта с очерченными Г. Стэнли границами незамедлительно была направлена Бисмарку в Варзин, а уже в конце августа Бисмарк согласовал ее с французским послом [6, p. 109].

И Франция, располагавшая правом приоритета, и Германия, чьи требования были учтены, хотя и считали требования Леопольда II чрезмерными, все же согласились с такими границами. Наконец-то в сентябре 1884 г. была принята компромиссная программа конференции, состоявшая из трех вопросов: свобода торговли в бассейне Конго; свобода судоходства по рекам Конго и Нигер; выработка критериев, необходимых для признания оккупации территории в Африке эффективной [11, p. 26]. Также были согласованы список приглашенных стран и место проведения конференции – Берлин.

Таким образом, предложения Германии о разграничении территории в Юго-Западной Африке и широком применении принципа свободной торговли учтены не были, но и Франция не получила однозначной поддержки Германии по Египту, составлявшему второй наибольший узел англо-французских противоречий в Африке. Германия, пообещав свою поддержку, не пошла на уступки в этом вопросе, так как не получила достаточных компенсаций и, как показали последующие события, не собиралась еще более обострять отношения с Англией.

Как только франко-германские приглашения на конференцию были разосланы, уже в октябре 1884 г. Г. Гренвиль обратился за разъяснениями по целому ряду вопросов. Бисмарк же не торопился с ответом и, несмотря на то, что Г. Гренвиль продолжал настаивать на разъяснениях, получить ему их удалось лишь 2 ноября, незадолго до начала конференции. Англия в целом выступила в поддержку конференции, но некоторые пункты ее программы вызвали ряд возражений. Так, Англия выступила против явной неопределенности принципа свободной торговли, против международного контроля на Нижнем Нигере (хотя готова была своими силами гарантировать свободу торговли и судоходства), а также против широкого применения принципа эффективной оккупации [14, с. 117-118].

Германия согласилась на наиболее широкое трактование принципа свободной торговли и конкретизацию принципа «эффективной оккупации», но сделала акцент именно на пункте о Нигере, отказавшись идти по нему на какие бы то ни было уступки. В результате Англия была вынуждена корректировать свою позицию: она пошла на максимально широкие рамки распространения принципа свободной торговли и не возражала против распространения принципа «эффективной оккупации» на вновь захваченных территориях, но выступала категорически против

создания международной комиссии по Нигеру, хотя поддерживала принцип свободы судоходства по всем африканским рекам.

В результате вопрос по Нигеру стал определяющим для англо-германских отношений, и Бисмарк, выразив готовность поддержать в нем Англию, предложил одновременно урегулировать все спорные вопросы по Африке между Германией, Англией и Францией, хотя это и выходило за рамки рассматриваемых на конференции вопросов. В итоге перед началом конференции и Франция, и Англия рассчитывали на доброжелательное отношение Германии при решении своих колониальных вопросов, а председательство Бисмарка на конференции в Берлине не вызывало возражений.

В октябре 1884 г. изменилась внутриполитическая ситуация в Бельгии: правительство ушло в отставку из-за разногласий по образовательной реформе, а новый кабинет Леопольд II поручил создать О. Бернару, который поддерживал колониальные устремления своего короля [8, p. 110]. По договоренности между королем и премьер-министром в бельгийскую делегацию на конференции в Берлине должны были войти активные сторонники колониальной политики Леопольда II Э. Баннинг и О. Ламбермонт (отметим, что в делегации США интересы МАК представляли Г. Сенфорд и Г. Стэнли).

8 ноября 1884 г. Германия официально признала за Ассоциацией верховенство в регионе [5, p. 286]. Изменилась и позиция Англии в отношениях с МАК. Если ранее англичане рассматривали МАК, поддерживаемую Францией и Германией, в качестве прямого конкурента Португалии в бассейне Конго, то теперь новая политическая ситуация вынудила ее занять более доброжелательную позицию. Опасаясь усиления Франции за счет договора 24 апреля 1884 г. и стараясь обеспечить себе максимальную поддержку на конференции в Берлине, Англия заявила о готовности признать МАК в качестве государства, если это сделают другие державы [6, p. 114].

В итоге бельгийский монарх на конференции в Берлине мог рассчитывать на поддержку МАК со стороны великих держав и лояльность бельгийского премьер-министра. На наш взгляд, наибольшее значение имело формирование устойчивого общественного мнения, склонявшегося к признанию прав короля в бассейне Конго. Кроме того, такой вариант был приемлем и для крупных европейских держав, предполагавших скорый развал этого «колосса на глиняных ногах». Существовавшей в Европе недооценкой потенциала Бельгии, сторонившейся колониальных начинаний своего короля, Леопольд II умело воспользовался в переговорах с Францией. Решающим же, на наш взгляд, оказалось вмешательство Германии, которая также высказалась против англо-португальского соглашения и официально объявила, что будет его игнорировать.

Таким образом, бельгийская дипломатия, сочетая политику лоббирования, информационную кампанию и игру на противоречиях

между великими державами, смогла добиться для МАК наиболее благоприятной обстановки, что в полной мере нашло свое отражение в ходе Берлинской конференции и ее итогах.

Примечания

1. *Address* of Mr. H. M. Stanley. – Manchester: A. Ireland and Co. printers, 1884. – 39 p.
2. *Banning E.* Le Partage Politique de l'Africue / E. Banning. – Bruxelles, 1888.
3. *Blanchard G.* Formation & Constitution Politique de l'Etat Independent du Congo / G. Blanchard – Paris, 1899.
4. *Boulger D. C.* The Congo State of The Growth of Civilisation in Centarl Africa / D. C. Boulger. – London, 1898.
5. *Code* de Traites et Arrangments Internationaux Interessant la Belgique. T. 1. – Bruxelles: J. Lebègue & cie, 1896. – 580 p.
6. *Emerson B.* Leopold II of The Belgians: King of Colonialism / B. Emerson. – London, 1979.
7. *Hochshild A.* King Leopold's Ghost / A. Hochshild. – Boston, 1999.
8. *Leopold II* et Beernaert. T. 1. – Bruxelles: Goemaere, 1920. – 456 p.
9. *Mayer L. E.* The farther frontier: six case studies of Americans and Africa, 1848-1936 / L. E. Mayer. – Susquehanna, 1992.
10. *Nys E.* The Independent State of Congo and International Law / E. Nys. – Brusseles, 1903.
11. *Reeves J. S.* The International Beginnings of The Congo Free State / J. S. Reeves. – Baltimore, 1894.
12. *The Operations* of The Association Internationale Africaine and of The Comite d'Etudes du Haut Congo. From december 1877 to october 1882. – London: E. & F. N. Spon, 1883. – 25 p.
13. *Wauters A. J.* Le Congo et Les Portugais / A. J. Wauters. – Bruxelles, 1883.
14. *Зусманович А. З.* Империалистический раздел бассейна Конго (1876–1894) / А. З. Зусманович. – М., 1962.
15. *Чарный И. С.* Начало колониальной экспансии в Африке (1879–1885) / И. С. Чарный. – М., 1970.

© Тавшунский О. М., 2010

Деятельность российской разведки в Китае в 70-80-х гг. XIX в.: проблема оценки вооруженных сил Цинской империи

Фалько С. А.

Фалько С. А. Діяльність російської розвідки в Китаї в 70-80-х рр. XIX ст.: проблема оцінки збройних сил Цінської імперії. У статті висвітлено питання про діяльність російської розвідки у Китаї в 70-80-х рр. XIX ст., зокрема оцінка збройних сил Цінської імперії розвідкою різноманітних відомств Росії, діяльність російської розвідки в Китаї на початковому етапі активізації зовнішньої політики у далекосхідному регіоні. Це питання недостатньо розглянуто у сучасній історіографії російсько-китайських відносин. Користуючись архівними документами та мемуарною літературою, автор досліджує особливості і напрями збору таємної інформації про Китай російською розвідкою зовнішньополітичного та військового відомств.
Ключові слова: Росія, Китай, розвідка, генеральний штаб, збройні сили, МЗС, Кульджа.

Фалько С. А. Деятельность российской разведки в Китае в 70-80-х гг. XIX в.: проблема оценки вооруженных сил Цинской империи. В статье рассматривается деятельность российской разведки в Китае в 70-80-х гг. XIX века, в частности оценка вооруженных сил Цинской империи разведкой различных ведомств России на начальном этапе активизации внешней политики в дальневосточном регионе. Этот вопрос недостаточно изучен в современной историографии российско-китайских отношений. На базе архивных документов и мемуарной литературы автор исследует особенности и направление сбора тайной информации о Китае российской разведкой внешнеполитического и военного ведомств.
Ключевые слова: Россия, Китай, разведка, генеральный штаб, вооружённые силы, МИД, Кульджа.

Falko S. Russian intelligence Activity in China in the 70-80-s of the XIX th century: the Assessment of the Armed Forces of the Qing Empire. The article highlights the issue of the history of Russian intelligence in China in the 70-80-s of the XIX th century. The problem under consideration is the assessment of the armed forces of the Qing Empire by the various intelligences agencies of Russia. Intelligence activity of Russia in China at an early stage of activization of the foreign policy in the Far East region has been insufficiently explored in the modern history of Asia. On the basis of archival documents, the author explores the particularities and ways of obtaining secret information about China by

Russian intelligence agencies, and the challenges faced by the Ministry of Foreign Affairs and the military agencies in this sphere of foreign policy.
Key words: Russian, China, Intelligence service, General Staff, military agencies, the Ministry of Foreign Affairs, Kyld´zia.

Изучение деятельности разведки России в Китае, в последней трети XIX века, представляет собой комплексную исследовательскую задачу, невозможную без понимания международной ситуации на Дальнем Востоке в исследуемый период. Большинство исследований, посвящѐнных той эпохе берут своѐ начало с японо-китайской войны 1894–1895 гг. Однако активизация деятельности наиболее развитых стран в этом регионе начинается значительно раньше. В этой связи вызывают интерес результаты акций русской разведки в Китае во время т. н. Кульджийского кризиса 1880–1881 гг., и выводы, сделанные после тех событий ведомствами производящими разведку в Поднебесной. Ведущее место в действиях разведки, в исследуемый период, занимала проблема оценки вооружѐнных сил Цинской империи и угрозы интересам России со стороны Китая. Всѐ это предопределило возрастание азиатского направления внешней политики Российской империи.

Разведывательная деятельность российских ведомств в Китае в 80-е годы XIX в. исследована слабо. О разведывательной деятельности русских военных и дипломатических представителей в Китае историками упоминается, как правило, лишь фрагментарно. Эта тенденция прослеживается в исследованиях А. Л. Нарочницкого [17], А. Н. Хохлова [32], М. В. Мерк [14], В. А. Моисеева [16]. Работы, посвящѐнные непосредственно истории разведки России, как правило, относят начало деятельности дальневосточной разведки к периоду предшествующему русско-японской войне 1904–1905 гг. На таких позициях стоят известные историки спецслужб К. К. Звонарѐв [8] и М. Алексеев [1]. В статье В. А. Лебедева [11], посвященой разведывательной деятельности МИД России в конце XIX в., автор уделяет незначительное внимание этому направлению в работе дипломатического ведомства в Китае. Авторский коллектив современных российских ориенталистов освещая историю востоковедения во II половине XIX в. коротко касается деятельности российских офицеров генштабистов в Китае [10]. Разведывательную роль российских военно-научных экспедиций исследовал голландский историк Девид Симмельпеннинк [29; 30]. Его работы посвящены одной из ключевых фигур русской разведки в Китае исследуемого периода Н. М. Пржевальскому. Алекс Маршал [13] в своѐм труде, посвящѐнном деятельности российских офицеров генерального штаба в Азии рассматривает частично и организацию разведывательной работы в Китае в 70-80-е гг. XIX в.

В целом, можно констатировать, что специального исследования вышеназванной темы, основанного на источниках, пока нет.

При работе над статьѐй были использованы фонды РГВИА, ГАРФ, номера «Сборника географических, топографических и статистических материалов по Азии», где печатались отчѐты разведчиков-генштабистов, а также периодические издания тех лет – «Восточное обозрение», «Военный сборник», где печатались отдельные статьи военных исследователей Китая 70-80-х гг. XIX в. Важным источником явились отдельно изданные работы – Н. М. Пржевальского [19; 20; 21], М. И. Венюкова [4; 5], Ю. А. Сосновского [28], так как они являлись офицерами ГШ военного ведомства России и были командированны для выполнения разведывательных задач. Эти источники и литература позволили понять, на основании какой информации Петербург формировал своѐ мнение о Поднебесной и еѐ военных возможностях в 1880-х гг.

XIX век играл важную роль в истории человечества в связи с бурным развитием промышленности, в том числе и военной. Планирование военных действий стало немыслимо без секретной информации о противнике. Политическая разведка, организованная МИД, приобретала всѐ большее значение, но еѐ возможности были явно недостаточными. Постепенно всѐ более значимой становится роль военной разведки.

Стремление к реваншу за поражение в Крымской войне, противостояние с Великобританией в Азии во второй половине XIX в., и повторное унижение России на Берлинском конгрессе, после победоносной войны 1877–1878 гг., послужили для неѐ стимулом в активизации внешнеполитической деятельности в Азии в целом, и в Китае, в частности. Появилась необходимость усиления разведывательных возможностей МИД и военного ведомства России на азиатском направлении [17, с. 138].

В начале 60-х гг. XIX в. в результате военных успехов в покорении Коканда, Хивы и Бухары, Россия постепенно занимает господствующее положение в Средней Азии. На Востоке Туркестана она столкнулась с Цинской империей. Однако к концу десятилетия события, в результате мусульманского восстания, значительно усложнились.

Ешѐ в 1871 г. русские войска заняли Илийский край, отколовшийся от Цинской империи. Пекину было заявлено, что российская оккупация продлится до тех пор, пока китайские войска сами не смогут оборонять край от мятежных мусульман [17, с. 412]. К 1878 году восстание в Джунгарии было подавлено и для переговоров о возвращении Кульджи в Россию был направлен специальный посол [2, с. 355]. 20 сентября 1879 г. в Ливадии был подписан русско-китайский договор. Однако, условия его не удовлетворили Пекин. Победа над мусульманским мятежом в Джунгарии и Восточном Туркестане, усилила в китайско-маньчжурской элите воинственную группировку. Цинская империя начала подготовку к войне с Россией за Кульджу [16, с. 234].

В конце 1879 г. в Петербург стала поступать информация из внешнеполитического ведомства о спешной закупке Китаем оружия в Европе и США. Военный министр России Д. А. Милютин отмечал – «Отовсюду получаются сведения о приготовлениях Китая к войне; агенты его деятельно отправляют из Европы и Америки массу хорошего оружия, пороха, пушек, торпед … возникает мнение, что наши приготовления слишком незначительны сравнительно с китайскими.» [15, с. 278].

Для аргументации необходимости увеличения финансирования подготовки войск к возможному военному столкновению с Китаем, требовалась новая военно-политическая информация о готовности Пекина к войне с Россией из-за Кульджи, еѐ можно было получить только путѐм активизации разведывательной деятельности. В XIX столетии служба разведки сосредотачивалась, главным образом, в двух ведомствах: военном и дипломатическом [8, с. 23]. Вело разведку и морское ведомство. Министерство иностранных дел имело за рубежом свою платную агентуру, и тратила на неѐ довольно солидные суммы [11]. Она добывала секретные сведения дипломатического и политического характера. Этой разведкой ведал и руководил в центре департамент политических дел министерства иностранных дел, а за рубежом – дипломатические представители – послы и консулы [1, с. 108].

Со второй половины 50-х годов усиливалось значение в министерстве иностранных дел Азиатского департамента, что объяснялось расширением геополитических интересов России на Востоке. По сути дела он стал представлять собой обособленное структурное подразделение, а взгляды его руководителей отличались известной самостоятельностью [31, с. 58].

С момента учреждения дипломатической миссии в Пекине в 1861 г. информация о военных силах Китая поступала регулярно в Петербург по каналам МИД. Уже в июле 1862 г. российский представитель в китайской столице Л. Ф. Баллюзек информировал о реформах в китайской армии, и участии в них английских инструкторов: «Обучение китайских солдат в фортах Дагу продолжается английскими инструкторами…» [32, с. 241]. В 1864 г. в районе Пекина насчитывалось около 30 тыс. маньчжурских и китайских солдат, обученных европейскому строю. Об этом доносил в своих донесениях русский посланник А. Г. Влангали в июне 1865 г. в МИД [32, с. 242].

Разведку в Китае вело и Военное министерство. После военных реформ 60-х годов XIX в. структура разведки была изменена. Военно-учѐный комитет (ВУК) Главного штаба (Гл. Ш) – центр военного управления, отвечал за сбор сведений за границей [12, с. 212]. Разведкой в Азии занималась т. н. Азиатская часть Гл.Ш. В ней сосредотачиваются дела, касающиеся военных округов: Кавказского, обоих Сибирских, Оренбургского и Туркестанского, в частности по

снаряжению туда военно-ученых экспедиций [10, с. 125]. Создание подразделения не по отраслевому, а по географическому признаку, явилось показателем резко возросшего количества дел, связанных с «восточным» направлением внешней политики Российской империи. Этот отдел Гл. Ш, постепенно превращался в своеобразный "азиатский филиал" ВУК – центрального аппарата разведки. Были созданы новые разведывательные органы в приграничных районах – в штабах военных округов [12, с. 216].

После Тайпинского восстания китайская армия не рассматривалась как серьѐзный противник. Появление военных агентов (атташе) Англии и Франции в Пекине, не привело к посылке в столицу Поднебесной официального военного представителя России. Этот факт показывал оценку Петербургом армии Китая.

В 60 – 70-х гг. XIX в. военная разведка занималась вопросами, связанными с охватившим Северо-Западный Китай восстанием дунган. Близость восстания к границам России определяла тот интерес, с которым в Азиатской части Гл. Ш относились к получаемой с мест информации. В основном сведения поступали из штабов Западно-Сибирского и Туркестанского военных округов [8, с. 147]. Формы и методы сбора тайной информации о ситуации, нашли своѐ отражение в статье печатного органа военного министерства – «Военного сборника», – «…источник информации полковник султан Тезек, имел беспрерывные связи с самыми отдалѐнными частями Китая и получал еѐ от перебежчиков, купцов и их помощников.» [7, с. 186].

Но главным поставщиком тайных сведений о Поднебесной, были т. н. военно-научные экспедиции. Офицер – разведчик писал: «моя командировка в пограничные местности Китая должна была быть выполнена совершенно открыто, в военной форме, в сопровождении внушительного отряда… такие служебные поручения, были возможны только в азиатских условиях» [6]. Причина заключалась в том, что генштабисты, руководители экспедиций, были наиболее подготовлены для разведки. Азиатские лазутчики не давали качественной информации из-за низкого образовательного уровня. Об этом, из Пекина докладывал российский разведчик, Н. Я. Шнеур: «Трудности сбора секретных сведений в Китае … в отсутствии хороших тайных агентов. Китайцы к этому делу совершенно не гожи» [25].

Разведывательные экспедиции военного ведомства в западные районы Китая свидетельствовали о внимании к вопросам военной географии. Так, З. Л. Матусовский являясь топографом штаба Западно-Сибирского военного округа с 1865 по 1873 гг. ежегодно предпринимал разведывательные рейды в северо-западный Китай. Подполковник ГШ Полторацкий В. А. в 1867 г. командировался в пограничные области Западной Сибири с целью сбора развединформации [3, с. 160, 185-186]. Были и другие экспедиции.

В 70-х гг. XIX века, вслед за военными успехами китайцев в борьбе с мусульманскими мятежниками в Джунгарии, увеличивается интерес военной разведки к армии Поднебесной. В частности, этой задачей занимались генштабисты Ю. А. Сосновский и Н. М. Пржевальский. В мае 1870 г. после доклад ВУК было получено разрешение финансировать трехлетнюю командировку штабс-капитана ГШ Н. М. Пржевальского в Китай [10, с. 148]. В 1874–1875 гг. капитан ГШ Ю. А. Сосновский, уже участвовавший в 1871–1872 гг. в рекогносцировке долины р. Черный Иртыш в Западном Китае, возглавляет очередную разведывательную экспедицию в Китай. Эти разведчики анализировали воевавшие в Кашгарии с мусульманами войска генерала Цзо Цзу-тана. Они являлись наиболее боеспособной частью армии Цинской империи.

Однако оценки войск Китая были противоречивы. Ю. А. Сосновский отмечал – «У Цзо-цзун-тана до 50 т. по европейски обученных и вооруженных, имеет он обильные запасы и источник боевых средств», – подчеркнул он и факты моральной стойкости китайского солдата в бою: «Солдаты спокойно, без суеты заняли указанные места и, без всяких побуждений страха, готовились встретить противника» [28, с. 706-709]. Негативной точки зрения на китайскую армию придерживался Н. М. Пржевальский: «…китайцы давили магометан только численностью» [21, с. 79], – «Смелый неприятель, с европейским оружием, может двинуться в любую часть Срединного государства, и заранее рассчитывать на верную победу. О количестве защитников Небесной империи нечего заботится… офицеры, как и солдаты, преданы курению опиума, и не могут пробыть без него даже одного дня…» [20, с. 273]. Эта информация послужила для планирования военной кампании в пределы Китая, в период напряженности в отношениях между империей Романовых и Цинской династией [29, с. 5]. Имелся в Главном штабе и опыт организации разведки непосредственно в Китае. В 1869–1870 гг. Китай и Японию с целью сбора разведданных, под видом путешественника, посетил подполковник ГШ М. И. Венюков. Он также не высоко оценивал боеспособность китайской армии [4, с. 81].

К началу острого внешнеполитического конфликта между Российской империей и Цинским Китаем в 1880 г. из-за судьбы Кульджи, в Петербурге имелись существенные сомнения по вопросу о силе войск Китая. Информация, поступавшая из разных источников, принадлежащих как правило МИД, была достаточно противоречива и только усложнила ситуацию. Ярким примером создавшегося положения явилась докладная записка ротмистра А. А. Бенкендорфа, проходившего службу в Гл. Ш. Точка зрения этого военного аналитика отличается от мнения разведчиков ГШ Н. М. Пржевальского и М. И. Венюкова. Ротмистр А. А. Бенкендорф сообщал, – «Многие писали о Китае, как то Венюков, Сосновский, Гейтс и др. и пришли к заключению, что китайцы не способны к военному делу. И что Китай не в состоянии вести войны. Такое мнение может быть оспариваемо. Китайцы вообще выносливы,

терпеливы, могут довольствоваться незначительной пищею...» [23]. Автор пришел к выводу, что Китай является серьѐзным противником России на Дальнем Востоке. Все тайные данные о Китае анализировались и представлялись руководителям военного и внешнеполитического ведомств, влияя на окончательную оценку военно-политической ситуации. Значение разведки Российской империи в обстановке военной тревоги 1880 г. подчѐркивает участие еѐ представителей полковников ГШ А. Н. Куропаткина и А. В. Каульбарса, участвовавших в разведывании ситуации в западном Китае, в особом совещании 1879 г., присутствовал на нѐм и руководитель российской военной разведки, управляющий ВУК генерал Н. Н. Обручев. Это отмечено в дневниках военного министра Д. А. Милютина – «У меня совещание по китайским делам. Принимали в нем участие… Гирс, …Бютцов (посланник наш в Пекине) и Мельников (управляющий Азиатским департаментом); со стороны же военной-гр. Гейден, Обручев, …полковники Куропаткин и Каульбарс.» [15, с. 208]. Это свидетельствует о серьѐзном влиянии разведки на принятие решений во время конфликта.

Мотивируя неполнотой поступающей из МИД, тайной информации о вооружѐнных силах Китая, руководство российской военной разведкой отмечало в докладе военному министру – «К сожалению, наша пекинская миссия не доставляет почти никаких сведений о военных приготовлениях в Китае, сознавая при этом, что те немногие факты которые она сообщила, добытые ею от членов других европейских миссий.» [22].

По инициативе, генерала Н. Н. Обручева, который был фактически руководителем российской разведки, в тот период, возглавляя ВУК Гл. Ш. была организована разведывательная миссия в составе подполковника Н. Я. Шнеура, делопроизводителя ВУК Гл. Ш., и старшего адъютанта 24 пехотной дивизии ГШ капитана В. Бодиско [13, с 68]. Цель миссии и способ еѐ деятельности был не типичен для того времени. Архивные документы военного министерства России свидетельствуют – «Послать предварительно в Европу, а затем в Китай двух офицеров, офицеры эти могли бы найти сведения прямо на заводах Круппа, где не трудно узнать заказы назначенные в Китай, затем они могли бы побывать в Бельгии и других частях Европы, где разузнали бы о заказах оружия… Из Лондона эти лица должны были попасть в Северную Америку…они разъяснили бы чрезвычайно важный вопрос можно ли снабжать о. Сахалин и Приморскую область из северной Америки…По приезду в Китай, командированные офицеры проведут некоторое время в пунктах, где окажется возможным собирать обстоятельные сведения о войсках » [22].

Таким образом, главный упор в задании делался на анализ возможного получения из Европы и США новейших видов стрелкового вооружения, что свидетельствовало об озабоченности руководителей военного ведомства информацией поступающей из источников МИД и военных агентов (атташе) о перевооружении армии Цинской империи,

что уменьшало шанс российской армии на военный успех в случае начала боевых действий. Не отказался генерал Н. Н. Обручев и от дальнейшего использования военных агентов в Европе и требовал – «…соберите сведения о закупках военных материалов китайским правительством…Фельдману (в Вену), Далеру и Фредериксу (в Париж), генералу Новицкому (в Берлин)» [23]. Эти приказания были разосланы в Вену, Париж, Берлин, Лондон. Таким образом, на какое-то время задача исследования ВС Китая стала приоритетной для разведывательных органов российской армии, что показывало явную озабоченность угрозой военного столкновения с Цинской империей в Центральной Азии, Маньчжурии, Приморье.

Результатами активной деятельности российской разведки в отношении Китая, стало получение новой информации относительно военных реформ, их подробный анализ. Начиная с кульджийского кризиса, на протяжении 15 лет, в 1880–1895 гг. деятельность российской разведки была сконцентрирована вокруг анализа военно-политических реформ Цинской империи, и исследования вопросов боеготовности маньчжуро-китайской армии.

Извлекая уроки из событий 1880–1881 гг. вокруг Кульджи, руководство страны до конца японо-китайской войны 1894–1895 гг. считало, что наряду с Англией, Китай является главным военным врагом на Дальнем Востоке [35, с. 294]. В связи с этим активизировалась деятельность русской разведки в этой стране. В Китае, при императорской российской миссии в Пекине, была организованна военная агентура в лице произведѐнного в подполковники генштабиста В. Бодиско. Началась деятельность разведки, только что образованного в 1884 г., как следствие Кульджийского конфликта, Приамурского военного округа. Главной целью подразделений отвечающих за разведку этого округа стало исследование Маньчжурии в интересах военного ведомства. Западносибирский военный округ активизировал военную разведку в западной части Цинской империи – Синцзяне. В 1884–1885 гг. там действовали военные разведчики, офицеры ГШ генерал-майор Щетинин и капитан Галкин [33; 34]. Не отставало от военного ведомства и МИД – в Кашгаре активно действовала агентура российского консула Петровского [18].

Борьба мнений, вокруг оценки ВС Китая, выяснила, что в вопросе русской политики относительно Поднебесной империи Н. М. Пржевальский настроен наиболее радикально. Когда военный министр в 1887 году призвал его участвовать в особом комитете по изучению китайско-русских отношений, он выступал за военное присоединение Синьцзяна, Монголии и Тибета [29, с. 208]. Однако в центре российской военной разведки, военно-учѐном комитете, генералы Д. А. Милютин, Н. Н. Обручев, и на местах, в штабах восточных округов Г. А. Колпаковский и К. П. Кауфман значительно более трезво оценивали силу войск Цинского Китая, и делали более

объективные выводы о военно-политической ситуации, зная слабость России на Дальнем Востоке, в отличие от офицеров разведчиков – Н. М. Пржевальского, М. И. Венюкова.

Возросшее внимание к Китаю российской военной разведки выразилось и в перераспределении финансовых средств, выделяемых для ВУК с европейского направления на тайные акции в Цинской империи. Это подтверждают и архивные документы разведки – «В текущем году генерал-адъютанту барону Корфу уже отпущено было по 1500 р. из 6500 р. назначенных для собирания сведений на западной нашей границе … командующий Приамурским ВО посылал уже в 1884 г. ГШ капитана Евтюшина в Цицикар, и ныне готовит ему 2-ю командировку в Китай» [27].

Таким образом, кризис вокруг Кульджи в 1880–1881 гг. заставил МИД, военное ведомство, морское министерство пересмотреть своѐ отношение к Китаю, как к военному противнику. Следствием этого явилась, заметная активизация деятельности ведомственных разведок. Началось системное изучение армии Цинского Китая и театра вероятных военных действий в Маньчжурии и китайском Туркестане. О чѐм свидетельствует резкое увеличение разведмиссий разведчиков-генштабистов в эти области [34; 35].

Информация разведки различных ведомств России позволила более пристально изучить возможные последствия военного конфликта с Цинской империей и внесла серьѐзные коррективы в политику по отношению к восточному соседу.

Примечания

1. *Алексеев М.* Военная разведка России от Рюрика до Николая II. – Т. – 1. / М. Алексеев. – 1998.
2. *Айрапетов О. Р.* Внешняя политика Российской империи 1801–1914 гг. / О. Р. Айрапетов. – М.,2006.
3. *Басханов М. К.* Русские военные востоковеды до 1917 г.: Библиографический словарь / М. К. Басханов. – М., 2005.
4. *Венюков М. И.* Путешествие по Приамурью, Китаю и Японии. / М. И. Венюков. – Хабаровск, 1970.
5. *Венюков М. И.* Китайский военный флот / М. И. Венюков // Восточное обозрение. – № 22. – 1883. – С. 2–3.
6. ГАРФ. Ф. Р – 6683.оп. 1 д. 1 – В. Л. 78–79.
7. *Галкин.* Современное состояние вооруженных сил в Восточном Туркестане ГШ капитана Галкина / Галкин. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. XXIV. – 1886. – С. 129–222.
8. *Гейнс А. К.* О восстании мусульманского населения или дунганей в западном Китае / А. К. Гейнс //Военный сборник, 1866. – №8 . – С. 185–208

9. *Звонарѐв К. К.* Агентурная разведка: Русская агентурная разведка до и во время войны 1914–1918 гг. / К. К. Звонарѐв. – В 2-х кн. – Кн. 1-я. – М., 2003.
10. *История* внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / *А. Н. Сахаров, А. В. Игнатьев, В. М. Хевролина* – М., 1997.
11. *История* отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года / А. А. Вигасин, А. Н. Хохлов, П. М. Шаститко. – М., 1997.
12. *Лебедев В. А.* О разведывательной деятельности МИД России в начале XX века // Материалы исторических чтений на лубянке 1998 год. [Электронный ресурс. Режим доступа http: // militera. lib. ru /db/yanchevetsky_dg/02]. Доступ – 8. 09. 2008 г.
13. *Макаров И. С.* О процессе формирования организационной структуры военной разведки Российской империи (последняя треть XIX – начало XX в.) / И. С. Макаров. – Многоликая история. – М., 1997.
14. *Marshall Alex.* The Russian General Staff and Asia, 1800–1917. / *Marshall Alex.* – London and New York, 2006.
15. *Мерк М. В.* Китайская армия во второй половине XIX – начале XX века. [Электронный ресурс. Режим доступа: http://rubicon-club.narod.ru/kitay.doc]. Доступ –12.07.2008 г.
16. *Милютин Д. А.* Дневник Д. А. Милютина. Т. 3. 1878–1880 / Д. А. Милютин. – М., 1950.
17. *Моисеев В. А.* Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.) / В. А. Моисеев. – Барнаул, 2003.
18. *Нарочницкий А. Л.* Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке 1860–1895./ А. Л. Нарочницкий. – М., 1956.
19. *Петровский Н. Ф.* Вы посылаетесь в страну которую мы мало знаем. Разведывательная «программа» русского консула в Кашгаре Н. Ф. Петровского. / Н. Ф. Петровский // Источник. – № 6, 2002. – С. 52–55.
20. *Пржевальский Н. М* Современное положение Центральной Азии / Н. М. Пржевальский. – М., 1887.
21. *Пржевальский Н. М.* Монголия и страна тангутов. Трѐхлетнее путешествие в восточной нагорной Азии Н. Пржевальского, полковника ГШ. / Н. М. Пржевальский. Т. 1. – СПб., 1875.
22. *Пржевальский Н. М.* Из Зайсана через Хами в Тибет и на верховья Желтой реки. / Н. М. Пржевальский – СПб., 1883.
23. *РГВИА.* Фонд 447 оп 1 дело 11 (ед. хранения 2) л. 36
24. *РГВИА.* Ф. 447 оп.1. д.6. часть 1. Л. 1.
25. *РГВИА.* Ф. 447 оп. 1. д.11. Л. 6-7.
26. *РГВИА.* Ф. 447 оп. 1. д. 11 Л. 6-8
27. *РГВИА.* Ф. 447 оп. 1. д. 11 Л. 10.
28. *РГВИА.* Ф. 846 оп. 4 д. л. 8-10

29. *Сосновский Ю. А.* Экспедиция в Китай Генерального штаба полковника Ю. А. Сосновского 1874–1875 гг. / Ю. А. Сосновский. – М., 1883.
30. *Схиммельпеннинк ван дер Ойе Дэвид*. Неизвестный Пржевальский / Схиммельпеннинк ван дер Ойе Дэвид // Ариоварта, 1997. – №1 – С. – 207-226.
31. *Толмачѐв Е. П.* Дальневосточная политика России при Александре III / Толмачѐв Е. П. / Сборник Русского исторического общества. Т. 6 (150) / Под ред. Грицкова В. Р. – М., 2005. – С. 294–302.
32. *Хевролина В. М.* Министерство иностранных дел России в 1856–1878 гг. / В. М. Хевролина // Новая и новейшая история. – №4. – 2002. – С. 56–64.
33. *Хохлов А. Н.* Попытки укрепления маньчжурских войск в Китае во второй половине XIX – начале XX в. / А. Н. Хохлов // Вопросы истории и историографии Китая (сборник статей). – М., 1968. – С. 203–244.
34. *Щетинин.* Записка о современном состояние вооруженных сил Китая в Тарбагатайской и Илийской областях. генерал-майора Щетинина.1885 г. / *Щетинин.* // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. XXIV. – 1886. – С. 1–128.
35. *Schimmelpenninck D. van der Oye.* Toward the Rising Sun. Russian Ideologies of Empire and the Path to War with Japan. / D. Schimmelpenninck van der Oye. – De Kalb, 2001.

.

© Фалько С. А., 2010

Политика ВЦСПС в отношении профсоюзного движения Финляндии (1944–1959 гг.)

Чернявский Л. С.

Чернявський Л. С. Політика ВЦРПС по відношенню до профспілкового руху Фінляндії (1944–1959 рр.). В статті проаналізовано перебіг подій, що пов'язані з розвитком відносин між профспілками СРСР та Фінляндії з точки зору того, як ВЦРПС намагався вплинути на фінські профспілки з метою зробити їх лояльними та пристосувати їх політику до потреб та цілей зовнішньополітичного курсу СРСР.
Ключові слова: Фінляндія, профспілки, ВЦРПС, Центральне об'єднання профспілок Фінляндії (ЦОПФ), Соціал-демократична

партія Фінляндії (СДПФ), Всесвітня федерація профспілок (ВФП), Міжнародна конфедерація вільних профспілок (МКВП).

Чернявский Л. С. Политика ВЦСПС в отношении профсоюзного движения Финляндии (1944–1959 гг.). В статье проанализированы события, связанные с развитием отношений между профсоюзами СССР и Финляндии с точки зрения того, как ВЦСПС старался повлиять на финские профсоюзы с целью сделать их лояльными и приспособить их ***политику к нуждам и целям внешнеполитического курса СССР.***
Ключевые слова: Финляндия, профсоюзы, ВЦСПС, Центральное объединение профсоюзов Финляндии (ЦОПФ), Социал-демократическая партия Финляндии (СДПФ), Всемирная федерация профсоюзов (ВФП), Международная конфедерация свободных профсоюзов (МКСП).

Chernyavsky L. The politics of AUCCTU towards the trade-union movement of Finland (1944–1959). There are analyzed in the article the events connected with development of relations between trade unions of the USSR and Finland as regards the All-Union Central Council of Trade Unions tried to influence the Finnish trade unions with the purpose to make them loyal and to adapt their policy for the needs and purposes of a foreign policy of the USSR.
Keywords: Finland, trade unions, the All-Union Central Council of Trade Unions, the Central Association of Trade Unions of Finland (CATUF), Social-Democratic Party of Finland (SDPF), World Federation of Trade Unions (WFTU), International Confederation of Free Trade Unions (ICFTU).

Отношения Финляндии с ее восточным соседом на протяжении многолетней истории были непростыми, а порой приобретали драматический характер. После поражения коммунистической революции в Финляндии в мае 1918 г. отряды белофиннов двинулись на территорию Советской Республики с целью отторжения территорий южной и восточной Карелии и Кольского полуострова. Весь межвоенный период характеризовался нараставшим обострением отношений между двумя соседними государствами, что нашло свое завершение в двух войнах («зимняя война» 1939–1940 гг. и участие Финляндии в войне против СССР в годы Второй мировой войны). Весьма вероятно, что именно такого рода поведение одного из соседних государств заставило руководство СССР осознать необходимость создания по внешнему периметру своих границ буферной зоны, в которую входили бы государства с лояльными режимами. В частности, превращение Финляндии в буферное государство становилось в этой стратегии одной из приоритетных задач. 6 апреля 1948 г. правительство Финляндии подписало «Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи с СССР», на основе которого начала выстраиваться система отношений между двумя

странами, обеспечившая лояльность страны Суоми к ее восточному соседу [См.: 6, с. 318-399]. Подобную лояльность следовало постоянно поддерживать, применяя для этого различные средства, – от неявной угрозы применения силы до попыток оказывать влияние на политических деятелей, общественные движения, средства массовой информации и в целом на политику данной страны.

Советско-финляндские отношения были предметом исследований в отечественной и современной российской историографии [См. напр.: 1; 2; 4; 5; 6; 9; 11], но при этом проблемы отношений между профсоюзами двух стран, выявления их места и роли в процессе налаживания и развития межгосударственных отношений остаются практически неисследованными. Некоторые общие вопросы советско-финляндских межпрофсоюзных отношений освещены в работе Э. Саломаа [10].

При написании данной статьи автор ставил своей целью, опираясь главным образом на архивные источники, раскрыть некоторые малоизвестные страницы истории советско-финляндских отношений, связанные с участием ВЦСПС в реализации внешнеполитического курса Советского Союза.

Выступая проводником общего внешнеполитического курса СССР, весьма активное участие в политике по обеспечению лояльности Финляндии приняли советские профсоюзы, оказывая соответствующее воздействие на финское профдвижение. В высшем советском руководстве финским профсоюзам и их позиции придавали немаловажное значение. Об этом говорил хотя бы тот факт, что в феврале 1957 г. зам. министра иностранных дел СССР А. В. Захаров в связи с предстоящей поездкой в Финляндию Н. А. Булганина и Н. С. Хрущева запрашивал в ВЦСПС справку о финских профсоюзах и об их международных связях [3, ф. 5451 оп. 43 д. 1294, л. 101].

Следуя традициям Коминтерна, советские профлидеры старались опереться на поддержку финских коммунистов, которые в политической жизни Финляндии и в финском профдвижении после Второй мировой войны заняли довольно прочные позиции [См.: 2, с. 77, 91, 264]. Это обстоятельство использовалось советским руководством с тем, чтобы, оказывая через финских коммунистов воздействие на профдвижение их страны, обеспечивать в Финляндии поддержку советской внешней политики и дружественных отношений между двумя народами. Советские профсоюзные лидеры, действуя вполне в духе Коминтерна, могли делать замечания финским коммунистам по различным поводам, указывать им на недостатки в их работе, давать указания и советы [8, ф. 17, оп. 137, д. 215, л. 66].

Однако все же несравненно большим влиянием в профсоюзах Финляндии пользовалась Социал-демократическая партия (СДПФ), под идейным влиянием которой находился единый профцентр страны – Центральное объединение профсоюзов Финляндии (ЦОПФ). В отношении социал-демократических лидеров финских профсоюзов со стороны

ВЦСПС применялась тактика постепенной нейтрализации антикоммунистически настроенных лиц или же оказания давления на них; применялись также различные поощрительные меры (например, оказание финансовой помощи профцентру) с целью добиться лояльного поведения. Финские профсоюзные лидеры, испытывая постоянное давление со стороны ВЦСПС, при принятии решений вынуждены были учитывать возможную реакцию советского профцентра на их политику.

Еще в 1944 г. ВЦСПС установил и затем поддерживал связи с ЦОПФ [8, ф. 17, оп. 128, д. 454, л. 145]. Однако некоторое время отношения между двумя профцентрами нельзя было охарактеризовать как теплые. Причиной этого была позиция правого социал-демократического руководства ЦОПФ, которое весьма прохладно относилось к СССР и перспективе установления с ним добрососедских отношений. Это вызывало раздражение в советском руководстве, и социал-демократические руководители профсоюзов Финляндии оценивались руководством ВЦСПС не иначе, как «реакционные» [8, ф. 17, оп. 137, д. 215, л. 66].

В 1950 г. социал-демократы, и среди них председатель профсоюза бумажников В. Рантанен, вывели ЦОПФ из состава Всемирной федерации профсоюзов (ВФП)* мотивируя это тем, что ВФП вмешивается во внутренние дела отдельных профсоюзов и профцентров [8, ф. 17, оп. 137, д. 215, л. 72]. В. Рантанен в 1950 г. «был далек от мысли об установлении контактов с советскими профсоюзами», а правление профсоюза бумажников оценивалось в ВЦСПС как «наиболее реакционное по сравнению с другими союзами» [8, ф. 17, оп. 137, д. 215, л. 73-74]. В свете этих оценок эволюция поведения В. Рантанена оказалась весьма интересной и показательной. Если вначале его позиция в целом была антисоветской, то в дальнейшем он стал «верным другом Советского Союза».

Важную роль в усилении влияния советских профсоюзов в финском профдвижении сыграло то обстоятельство, что после учреждения в июле 1949 г. Международного объединения профсоюзов (МОП) рабочих строительной и деревообрабатывающей промышленности* его штаб-квартира разместилась в Хельсинки, а заместителем генерального

---

* ВФП была учреждена в октябре 1945 г. по инициативе советских профсоюзов и Британского конгресса тред-юнионов. После того, как в 1949 г. из ВФП вышло большинство профцентров западных стран, учредивших новый международный профцентр – Международную конфедерацию свободных профсоюзов (МКСП), – в составе ВФП остались в основном профцентры стран «народной демократии» и часть профцентров развивающихся государств. Ведущую роль в ВФП играл ВЦСПС. На Западе ВФП рассматривалась как инструмент проведения внешней политики СССР, своего рода «новый Коминтерн» [7, ф. 5, оп. 28, д. 105, л. 213-218].

* МОПы как международные отраслевые организации профсоюзов, примыкающие к ВФП, были в своем большинстве учреждены в 1949–50-х гг. в соответствии с Уставом ВФП.

секретаря МОП от ВЦСПС в 1950 г. был назначен В. С. Бондаренко [8, ф. 17, оп. 137, д. 218, л. 167]. Последний фактически направлял действия финских коммунистов в профсоюзном движении. Так, в апреле 1953 г. он указывал финским коммунистам (по поводу их инициативы начать забастовку в металлообрабатывающей промышленности), что «это предложение ошибочно, так как металлообрабатывающие предприятия почти полностью заняты выполнением заказов для Советского Союза», после чего это намерение было отвергнуто руководством КПФ как «ошибочное» [7, ф. 5, оп. 28, д. 105, л. 10].

Большое значение ВЦСПС придавал обменам профсоюзными делегациями, усматривая в них средство «установления тесных связей с рабочими Советского Союза и разоблачения социал-демократической лжи» [8, ф. 17, оп. 137, д. 215, л. 74]. До 1950-х гг. взаимный обмен профсоюзными делегациями был весьма скромным [8, ф. 17, оп. 128, д. 454, л. 145]. Но уже в начале 1950-х гг. Финляндия уверенно занимает первое место в отчетах ВЦСПС по количеству профсоюзных делегаций из капиталистических стран: в 1951 г. СССР посетили 12 финских делегаций с общим числом 146 чел.; при этом, как не без гордости отмечалось в отчѐте ВЦСПС за 1951 г., в Финляндию было направлено «больше всего» советских делегаций – 14 с общим количеством 103 чел. [3, ф. 5451, оп. 66, д. 163, л. 7, 10][**]. В 1949–1954 гг. из стран Западной Европы в СССР побывало 29 профделегаций из Финляндии, тогда как всего 15 – из Франции и 11 – из Италии [3, ф. 5451, оп. 66, д. 163, л. 61].

В июне 1951 г. по приглашению ЦОПФ делегация ВЦСПС присутствовала на VI съезде этого профцентра [8, ф. 17, оп. 137, д. 520, л. 46]. Однако это был протокольный визит, советское же руководство добивалось, чтобы связи с финскими профсоюзами имели характер дружеского сотрудничества. Сдвиг произошел в апреле 1953 г., когда В. С. Бондаренко сообщил в ЦК КПСС, что «Исполком ЦОПФ принял наконец (подчеркнуто В. С. Бондаренко) решение о приглашении в Финляндию делегации советских профсоюзов» [7, ф. 5, оп. 28, д. 105, л. 7]. Это было свидетельством того, что процесс налаживания отношений начал продвигаться, однако на этом пути оставалось еще много сложных проблем.

Так, после выхода из ВФП, в конце 1956 г. финская социал-демократия сделала еще один недружественный шаг в отношении советских профсоюзов – в ее руководстве начал обсуждаться вопрос о возможном вступлении ЦОПФ в МКСП. В это время с руководством СДПФ и ЦОПФ начали «работать» советские дипломаты из посольства

[**] Для сравнения: из Франции и Италии, с профцентрами которых у ВЦСПС в то время сложились самые лучшие отношения из числа всех профцентров капиталистических стран, в СССР прибыло всего лишь соответственно 4 (в составе 55 человек) и 2 делегации (22 человека).

СССР в Финляндии*. В январе 1957 г. А. Х. Чурилин в частной беседе с членом исполкома СДПФ и ЦОПФ Лильестрèмом изложил свои соображения по этому поводу [3, ф. 5451 оп. 43 д. 1294, л. 33-35]. Они, по сути, отражали точку зрения советского руководства: вступление ЦОПФ в МКСП будет расценено как победа сил «холодной войны»; кроме того, этот шаг ЦОПФ может иметь нежелательные последствия в отношениях между Финляндией и Советским Союзом. Вступление ЦОПФ в объединение, стоящее на позициях западной политической ориентации (МКСП), дало бы правым силам Финляндии козырь для новых атак против отношений с Советским Союзом. В этой деятельности правые опирались бы на ЦОПФ, который показал бы Финляндии пример отступления от позиций нейтралитета. Лильестрèм уверял собеседника, что ЦОПФ никогда не согласится поддерживать политику, направленную против СССР. В конце беседы Чурилин высказал пожелание Лильестрèму усилить борьбу с Конфедерацией транспортных профсоюзов, которая считалась главным оплотом сторонников вступления ЦОПФ в МКСП.

Социал-демократические руководители ЦОПФ были обеспокоены возможной негативной реакцией ВЦСПС на их попытки присоединиться к МКСП. Однако реакция ВЦСПС была запоздалой, все время уходило на выяснение обстановки – это было воспринято финнами как молчаливое согласие на их вступление в МКСП.

В феврале 1957 г. в Хельсинки побывал генеральный секретарь МКСП Дж. Ольденбрук*. Во время встречи с руководством ЦОПФ была достигнута договоренность о том, что ЦОПФ вступит в МКСП в июне 1957 г. В ходе переговоров председатель ЦОПФ Э. Антикайнен пытался получить согласие Ольденбрука на поддержание дружественных отношений с профсоюзами СССР после вступления в МКСП. Во время этих переговоров начали появляться просоветские симпатии В. Рантанена, ставшего к тому времени вторым председателем ЦОПФ. Он выступил против вступления в МКСП, заявив, что такой шаг будет противоречить политике Финляндии. Политика ВЦСПС в финских профсоюзах, таким образом, начала приносить некоторые плоды.

---

* В разное время исследуемого периода это были занимавшие должность первого секретаря посольства СССР в Финляндии А. Х. Чурилин и В. А. Бондарь и вторые секретари посольства Е. Б. Дементьев и В. М. Владимиров; в самые ответственные моменты к этой работе подключался даже посол А. В. Захаров. Большую работу в этом направлении проводил также корреспондент газеты «Труд» в Хельсинки И. М. Воробьев.

* Об этом визите информировал ВЦСПС 5 марта 1957 г. (под грифом «секретно») корреспондент газеты «Труд» в Хельсинки И. М. Воробьев [3, ф. 5451, оп. 43, д. 1294, л. 57-60].

«Крайняя нежелательность вступления ЦОПФ в МКСП для нас вполне очевидна, как в международном плане, так и с точки зрения советско-финляндских отношений», – делал вывод в своей информации И. М. Воробьев, поэтому ВЦСПС следовало «всемерно противодействовать переходу финских профсоюзов в МКСП» для чего «было бы весьма полезно» председателю ВЦСПС встретиться с председателем ЦОПФ, чтобы попытаться оказать на Антикайнена «соответствующее влияние» [3, ф. 5451, оп. 43, д. 1294, л. 60].

17 апреля 1957 г. председатель ВЦСПС В. В. Гришин доложил в ЦК КПСС о том, какие меры счел необходимым принять ВЦСПС, чтобы оказать влияние на руководство ЦОПФ в связи с его намерением вступить в МКСП. ВЦСПС хотел встретиться с руководством ЦОПФ для обмена мнениями, в виду чего 10 апреля 1957 г. в Хельсинки был направлен секретарь ВЦСПС А. И. Шевченко, который, встретившись с членами правления ЦОПФ, попытался оказать на них неприкрытое давление. Доводы финнов и их заверения в том, что «вступление ЦОПФ в МКСП ни в коем случае не должно означать ухудшения отношений с советскими профсоюзами», показались представителю ВЦСПС неубедительными. Он изложил точку зрения ВЦСПС на этот вопрос [3, ф. 5451 оп. 43 д. 1294, л. 103-106]: советские профсоюзы будут рассматривать это как недружелюбный шаг со стороны ЦОПФ, поскольку МКСП ведет «гнусную антисоветскую пропаганду, запрещает своим организациям устанавливать связи с профсоюзами СССР, а также принимает активное участие в работе комиссий НАТО – агрессивного блока, направленного против СССР». Шевченко указал, что дружественные отношения между двумя странами никак не увязываются с намерением ЦОПФ вступить во «враждебную СССР организацию». Такой демарш представителя ВЦСПС вынудил Антикайнена заявить, что ЦОПФ и впредь будет укреплять дружественные связи с советскими профсоюзами, а если МКСП не примет их с этими условиями, то тогда они даже и не будут туда вступать [3, ф. 5451 оп. 43 д. 1294, л. 106].

Тем не менее, осенью 1957 г., несмотря на все препятствия, чинившиеся со стороны ВЦСПС, ЦОПФ все-таки вступил в МКСП. Следует заметить, что в МКСП с 1955 г. действовало решение ее исполкома, запрещавшее профсоюзам МКСП любые контакты с профсоюзами, находившимися за «железным занавесом». ЦОПФ стал единственным исключением из этого правила, хотя на его руководство лидеры МКСП периодически пытались оказывать давление с целью заставить его свернуть отношения с ВЦСПС. Однако профлидеры ЦОПФ придерживались данного ими обещания, что вступление их профцентра в МКСП не приведет к ухудшению отношений с советскими профсоюзами.

Вскоре ВЦСПС решил воспользоваться обещаниями руководителей ЦОПФ о сохранении дружественных отношений с профсоюзами СССР. В декабре 1957 г. В. М. Владимиров в беседе с председателем ЦОПФ

Э. Антикайненом зондировал вопрос о целесообразности создания «постоянного органа сотрудничества между ЦОПФ и ВЦСПС», который мог бы разрабатывать взаимные предложения о сотрудничестве и связях между двумя профцентрами, планировать мероприятия, согласовывать различные вопросы и осуществлять контроль за выполнением согласованных планов [3, ф. 5451, оп. 43, д. 1327, л. 12]. После этого советская профсоюзная делегация, находившаяся в Финляндии в феврале 1958 г., провела переговоры с руководством ЦОПФ о создании Финляндско-советского профсоюзного комитета, и Исполком ЦОПФ единогласно принял ее предложение о создании такого органа [3, ф. 5451, оп. 43, д. 1327, л. 93].

Создание Финляндско-советского профсоюзного комитета подняло на новый уровень развитие профсоюзного сотрудничества. Готовность на его создание, проявленная финскими профруководителями, была обусловлена их желанием улучшить отношения с советскими коллегами после вступления ЦОПФ в МКСП.

На первом заседании Финляндско-советского профкомитета (июнь 1958 г., Хельсинки) обсуждались вопросы о дальнейшем развитии и укреплении дружественных связей между профсоюзами СССР и Финляндии и усилении борьбы профсоюзов за мир. В совместном заявлении отмечалось успешное развитие добрососедских отношений между Финляндией и СССР и подчеркивалась роль профсоюзов в этом деле [10, с. 23].

Дав согласие на учреждение Финляндско-советского профкомитета, финские профбоссы считали, что отныне руководство ВЦСПС им многим обязано и старались извлечь из этого выгоду. Участились просьбы в адрес ВЦСПС об оказании материальной помощи для ЦОПФ, финские профлидеры считали возможным давать своим советским коллегам советы, иногда даже авантюрного свойства. Особенно этим отличался тогдашний заместитель председателя, ставший затем председателем ЦОПФ В. Рантанен – человек довольно честолюбивый и беспринципный. В сентябре 1958 г. председатель ВЦСПС Гришин обратился в ЦК КПСС с письмом [3, ф. 5451, оп. 43, д. 1327, л. 278-280], в котором информировал, что находящийся в СССР В. Рантанен при посещении ВЦСПС заявил, что оппозиция в СДПФ и ЦОПФ предпримет все меры к тому, чтобы свалить правое правительство*. Рантанен подчеркнул, что советское правительство

---

* После выборов в сейм, в результате которых рабочие партии Финляндии получили большинство мест (103 из 200), предполагалось, что будет образовано левое правительство, в которое войдут и коммунисты. Однако президент У. Кекконен провел переговоры с председателями всех партий, и правый социал-демократ К. Фагерхольм взялся образовать правительство без участия в нем представителей Компартии. В результате было создано, по оценкам коммунистов, «крайне правое и крайне реакционное правительство»,

могло бы оказать «определенную помощь в борьбе против существующего финского правительства путем проведения некоторых экономических санкций». Сославшись на тяжелое положение в ЦОПФ, Рантанен обратился в ВЦСПС с просьбой оказать финансовую помощь.

Действительно, правительство К. Фагерхольма во внешней политике стремилось ухудшить отношения с Советским Союзом [10, с. 96; 6, с 318]. Хотя Рантанен считал, что это правительство Фагерхольма уйдет не скоро [3, ф. 5451, оп. 43, д. 1327, л. 280], оно продержалось весьма недолго. В. Рантанен сдержал свое слово – ряд профсоюзов и тысячи низовых профсоюзных организаций начали массовые выступления, требуя изменения курса правительства [10, с. 96-97]. 4 декабря 1958 г. правительство Фагерхольма пало.

Тем временем сотрудничество в рамках Финляндско-советского профсоюзного комитета набирало обороты. Следующее его заседание (Москва, апрель 1959 г.) прошло под знаком дальнейшего укрепления связей между профсоюзными организациями обеих стран [См.: 10, с. 23-24].

Однако в конце 1950-х гг. в финском профдвижении появились два фактора, которые начали представлять немалую угрозу политике, проводившейся ВЦСПС. Первым фактором стали т.н. таннеровцы, активизировавшиеся после того, как в 1957 г. в руководство СДПФ вошел В. Таннер*, вызывавший особую неприязнь финских коммунистов и советского руководства. Сторонники Таннера имели большую фракцию в ЦОПФ и, пользуясь в профцентре большим влиянием, взяли курс на осуществление раскола в профсоюзном движении страны и установление над ЦОПФ своего контроля [10, с. 97].

Второй фактор – политика профцентра АФТ-КПП**. По дипломатическим каналам в государственные и партийные органы СССР и в ВЦСПС начала поступать информация, что руководство АФТ-КПП, «обеспокоенное дружескими отношениями между СССР и Финляндией и «полевением» финских профсоюзов», начало активное

ориентировавшееся в своей деятельности на Запад [3, ф. 5451, оп. 43, д. 1327, л. 278].

* Вяйне Таннер – видный политический и государственный деятель Финляндии, правый социал-демократ. В 1926-27 гг. был премьер-министром, а в 1937–44 гг. занимал ряд министерских постов в правительствах. Таннер стоял на антисоветских позициях в области внешней политики. После выхода Финляндии из Второй мировой войны (сентябрь 1944 г.) был отстранен от государственных должностей, в 1945 г. арестован и в 1946 г. осужден финским трибуналом на 5,5 лет как военный преступник. После освобождения в 1948 г. вскоре вернулся к политической деятельности.

** Американская федерация труда – Конгресс производственных профсоюзов – профцентр США, занимавший антисоветские и антикоммунистические позиции.

проникновение в финское профдвижение [3, ф. 5451, оп. 43, д. 1432, л. 111, 251; д. 1360, л. 150-151]. Американские профсоюзы оказывали давление на ЦОПФ, чтобы профцентр пошел на свертывание советско-финских профсоюзных связей, правым лидерам оказывали помощь «для борьбы против проникновения коммунистов в профсоюзы», организовывали им поездки в США, где с ними проводилась подготовка для активной антикоммунистической деятельности. В Финляндию прибывали эмиссары американских профсоюзов для оказания моральной и материальной поддержки правым профлидерам. Это заставило руководство ВЦСПС усилить свою активность в профдвижении Финляндии. Политика ВЦСПС по оказанию влияния на финские профсоюзы вступила в следующую фазу (содержание которой может быть предметом отдельного исследовательского сюжета).

Таким образом, развитие советско-финляндских межпрофсоюзных отношений в исследуемый период прошло два этапа. На первом этапе (1944–1950 гг.), когда межгосударственные отношения развивались весьма успешно, в межпрофсоюзных отношениях этот процесс явно пробуксовывал. В этот период весьма вялым был процесс обмена профсоюзными делегациями, усилиями социал-демократов ЦОПФ был выведен из состава ВФП. На втором этапе (1951–1959 гг.) межпрофсоюзные связи становятся более интенсивными, на несколько порядков увеличиваются обмены профделегациями; тем самым для ВЦСПС появляется больше возможностей в проведении своей политики в профдвижении Финляндии. Когда возникла опасность вхождения ЦОПФ в МКСП, на финских профлидеров со стороны ВЦСПС было оказано беспрецедентное давление; и хотя этот шаг предотвратить не удалось, завершается данный этап созданием Финляндско-советского профсоюзного комитета. Это было уступкой со стороны лидеров ЦОПФ ввиду сложившейся ситуации, которая стала чревата ухудшением отношений с их советскими коллегами. В целом политика советских профсоюзов в отношении финского профдвижения в период 1944–1959 гг. не принесла тех результатов, на которые рассчитывало руководство ВЦСПС.

Примечания

1. *Амбарцумов, Е. М.* Советско-финляндские отношения / Е. М. Амбарцумов. – М., 1959.
2. *Ингульская, Л. А.* В борьбе за демократизацию Финляндии (1944–1948) / Л. А. Ингульская. – М., 1972.
3. *Государственный* архив Российской Федерации.
4. *Коробочкин, М.* Курс на Nord-West: СССР, Финляндия, Норвегия и создание НАТО // Родина. – 1998. – №8;
5. *Похлебкин, В. В.* Финляндия и Советский Союз / В. В. Похлебкин. – М., 1961.

6. *Похлебкин, В. В.* СССР — Финляндия. 260 лет отношений (1713–1973) / В. В. Похлебкин. – М., 1975.
7. *Российский* государственный архив новейшей истории.
8. *Российский* государственный архив социально-политической истории.
9. *Рысаков, П.* Советско-финляндские отношения / П. Рысаков. – М., 1948.
10. Саломаа, Э. Краткий очерк истории профсоюзного движения в Финляндии / Э. Саломаа. – М., 1960.
11. *Суоми Ю.* На пути к советско-финскому договору 1948 года /Ю. Суоми // Вопросы истории. – 1991. – №5.

© Чернявский Л. С., 2010

Історіографія та джерелознавство

До питання про періодизацію позитивістського історіописання в Україні (1860-ті – 1920-і рр.)

Богдашина О. М.

Богдашина О. М. До питання про періодизацію позитивістського історіописання в Україні (1860-ті – 1920-і рр.). У статті виділено п`ять етапів становлення, розвитку та занепаду позитивістської парадигми в історичній науці України у 1860-х – 1920-х рр.: 1) перший перехідний період 40-і – початок 60-х рр. XIX ст. – час переходу більшості науковців від романтичного до позитивістського наративу історіописання; 2) 1860-ті – 1870-ті рр. – період раннього позитивізму; 3) 1880-ті – 1890-ті рр. – період модернізованого позитивізму; 4) перші два десятиріччя XX століття – період кризи класичної моделі позитивістського історіописання; 5) 1920-ті рр. – другий перехідний період (від позитивізму та неокантіанства до марксизму).
Ключові слова: позитивістська парадигма, модернізований позитивізм, неокантіанство, марксизм, неоромантизм.

Богдашина Е. Н. К вопросу о периодизации позитивистского историописания в Украине (1860 – 1920-е гг.). В статье выделено пять этапов становления, развития и упадка позитивистской парадигмы в исторической науке Украины в 1860-х – 1920-х гг.: 1) первый переходной период 40-е – начало 60-х гг. XIX ст. – время перехода большинства учёных от романтического к позитивистскому нарративу историописания; 2) 1860-е – 1870-е гг. – период раннего позитивизма; 3) 1880-е – 1890-е гг. – период модернизированного позитивизма; 4) первые два десятилетия XX столетия – период кризиса классической модели позитивистского историописания; 5) 1920-е гг. – второй переходной период (от позитивизма и неокантианства к марксизму).
Ключевые слова: позитивистская парадигма, модернизированный позитивизм, неокантианство, марксизм, неоромантизм.

Bogdashina O. M. On the Question of Periodization of Positivistic History Description in Ukraine (1860`s – 1920`s). In the article are identified five stages of formation, development and decline of the positivistic paradigm in the historical science of Ukraine for 1860`s – 1920`s: 1) the first transition period 40`s – early 60`s XIX century – The transition of the majority of scientists from the romantic to the positivist narrative history description; 2) 1860`s – 1870`s – the period of early positivism; 3) 1880`s – 1890`s – period of modernized positivism; 4) the first two decades of XX century – the period of crisis of the classical model of positivistic history description; 5) 1920`s–the second transition period (of positivism and neo-Kantianism to Marxism).

Key words: positivistic paradigm, modernized positivism, neo-Kantianism, Marxism, neo-Romantism.

Позитивістська історіографія у науковій літературі завжди визнавалася панівним напрямом в історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. з підкресленням суттєвої внутрішньої еволюції від «першого позитивізму» до «критичного позитивізму» [16, с. 6]. Назва головної роботи Б. Г. Могильницького з методології позитивістської історіографії у Росії містить в якості хронологічних меж середину 1870-х – початок 1900-х. Між тим у тексті наводяться історіографічні факти 1860-х – першої половини 1870-х (переважно праці І. В. Лучицького) та після 1900-х років [15, с. 75, 112, 114-115, 117-119, 122, 124, 142, 171, 175, 178, 230, 271, 318 та ін.]. Сам Б. Г. Могильницький у більш ранній статті датує поширення позитивізму 1860-ми – 1870-ми роками [14]. Таким чином, томський історіограф визначав 1860–1870-ті як період поширення, 1870-ті – початок 1900-х як період панування позитивістської парадигми у медієвістиці Російської імперії. З посиланням на М. І. Кареєва, С. П. Стельмах датує початок панування позитивізму у Росії 1860-ми роками [23, с.199], а визначає 1880–1890 роки як «період поширення так званого „другого" позитивізму, що являв собою спробу синтезу контізму і кантіанства» [23, с. 223]. Різні дослідники кризу позитивістської історіографії у Росії датували 80-ми – серединою 90-х рр. XIX ст. або початком XX ст., пов`язавши її в останньому випадку, насамперед, з революційними подіями 1905–1907 рр. та 1917 р. [16, с. 6-7; 15, с. 406; 1; 20].

У науковій літературі подані різні дати періоду панування польського позитивізму: 1840–1900 [33, s. 99], 1863 – кінець XIX ст. [25, s. 578], 1864–1895 (до 1905) [30, s. 9-10]. При цьому авторами підкреслюється приблизність хронологічних меж. Я. Маційєвський виділяє 1858–1863 рр. в якості перехідного періоду між романтизмом та позитивізмом у польській суспільній думці [29, s. 8]. К. В. Душенко подав, на нашу думку, обмежені хронологічні рамки панування варшавського позитивізму у науці та літературі польських земель, поділивши на такі підперіоди: 1. 1866–1870. 2. 1871–1875. 3. 1876–1883. 4. з середини 1883 р. – криза ліберальної утопії та різке зниження ідеологічної активності позитивістів [5, с. 151]. Більшість дослідників характеризують 1900–1918 роки, як період неоромантизму та модернізму з частковим збереженням позитивістської наукової традиції у польській історіографії [27; 31; 32; 22, арк. 29 та ін.].

Однак періодизація позитивістського історіописання у суспільних науках на східноєвропейських землях, зокрема в історичній науці України, практично не стала об'єктом системного та детального дослідження у науковій літературі.

Завданням даної статті є виділити та обґрунтувати етапи становлення, розвитку та занепаду позитивістської парадигми в історичній науці України у 1860-х – 1920-х рр. 40-і – початок 60-х років XIX ст. можна назвати передпозитивізмом – першим перехідним періодом (від романтичного до позитивістського історіописання).

У 1843–1846 рр. у часописах Російської та Австрійської імперій з`являються перші (позитивні) відгуки на праці О. Конта: А. Кжижановського (1842) [29, s. 1], В. О. Мілютіна (1843) [13, с. 391-395]. Із другої половини 50-х років XIX ст. на українських землях поширилися в основному франкомовні та англомовні видання праць засновників першого позитивізму О. Конта, Г. Спенсера, твори інших прихильників нового вчення (європейських і російських істориків та філософів). Наприкінці 50-х – 60-х років XIX ст. по-новому (із соціологічним та антропологічним ухилом) читався ряд лекційних курсів з історії та інших наук (у Київському університеті: В. Я. Шульгін, П. В. Павлов, потім В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, В. С. Іконніков; у Харківському університеті: Д. І. Каченовський, М. Н. Петров та ін.).

Ряд науковців (серед них М. І. Костомаров, П. О. Куліш, Г. Шмітт) фактично залишилися романтиками та гегельянцями, які намагалися, але майже не засвоїли позитивістські ідеї. Вплив позитивістських ідей на їх світогляд обмежився ознайомленням з творами фундаторів та послідовників першого позитивізму з доволі специфічним сприйняттям частини положень класичного позитивізму. Між тим значна частина істориків цього перехідного періоду (серед них професори Харківського університету Д. І. Каченовський та М. Н. Петров) дійсно намагалися засвоїти та застосовувати позитивістські ідеї у науковій творчості, які сприймалися як перспективні новітні методологічні принципи у порівнянні з ідеями ідеалістичної філософії (насамперед з гегельянством).

Молоді науковці у 1860-х – 1870-х роках вже формувалися саме як позитивісти під сильним впливом ідей першого позитивізму, який визначив їх методологічні та історичні погляди. Київський популяризатор ідей позитивізму В. В. Лесевич писав про захоплення ідеями позитивізму в Російській імперії у 1860-х – 1870-х роках так: «Вчення це стало поширюватися з надзвичайним успіхом. Погляди та поняття позитивної школи проникли усюди, навіть туди, де не чули про Конта та його систему …все це стало такою необхідною приналежністю розумового складу будь-якої скільки-небудь освіченої людини…Позитивізм тому був справою часу, ніж особистості» [12, с. 530].

Позитивістський наратив історіописання висував нові вимоги до наукових досліджень. Так, змінюється підготовка істориків. Підвищенню фаховості історичної освіти сприяла введена в університетах у 1870-х–1880-х роках система семінарських занять. Ряд семінарів (В. Б. Антоновича та М. В. Довнар-Запольського у

Київському університеті, О. Бальцера та М. С. Грушевського у Львівському університеті) сприяв становленню наукових шкіл цих видатних учених.

Поряд зі створенням регіональних наукових товариств істориків збільшується кількість фахових журналів. На сторінках різноманітних наукових видань (університетів та наукових товариств) та науково-популярних часописів розгорнулася гостра полеміка між прихильниками та противниками позитивізму.

1860-ті – початок 1900-х років – період панування класичної позитивістської парадигми в історичній науці України. 1860-ті рр. – час видання російськомовних та польськомовних видань засновників першого позитивізму (Дж.Ст.Мілля, Г. Спенсера), популяризації їх ідей в історичних працях послідовників О. Конта у різних країнах. Особливо популярною серед читачів Росії та Австро-Угорщини 1860-х – 1870-х рр. стала «Історія цивілізації в Англії» Г. Т. Бокля, що була перекладена російською, польською та іншими мовами*.

З переходом від «першого» позитивізму до «критичного» позитивізму з 1880-х рр. у світовій історіографії поширюються ґрунтовні теоретичні праці історико-соціологічного змісту М. І. Кареєва, П. Барта, Е. Бернгейма, Г. Зібеля, Г. Зіммеля, Е. Фрімана, П. Лакомба, К. Лампрехта, Г. Моно, Ш. В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса. Класична позитивістська модель змінилася її модернізованою версією.

Для історичної науки 1860-х – 1890-х рр. характерне корпоративне (групове) визнання позитивізму як основи наукового дослідження. Так, в основі методології та методики наукових досліджень Київської документальної школи були покладені саме позитивістські принципи. Значна кількість науковців початку 1900-х років (наприклад, В. С. Іконніков та В. Б. Антонович та їх учні) продовжувала дотримуватися принципів модернізованого позитивізму.

На розвиток університетсько-академічної історичної науки досліджуваного періоду впливали культурологічні та економічні теорії. Дискусія у німецькій історіографії навколо ідей К. Лампрехта та її відгомін в інших історіографіях, зокрема у польській історичній науці у 1894–1908 роках [32], свідчили про перехід від класичної позитивістської парадигми до її модернізованого варіанту.

З 90-х років XIX ст. під впливом неопозитивізму вивчення історичного процесу все більше відбувається шляхом нелінійного розгляду історії суспільства та окремих його структур та визнання важливості даних психології. Більшість істориків відмовляються від жорсткого детермінізму суспільних явищ та натуралістичного

*У Росії та Австро-Угорщині ця книга простого вчителя англійської історії мала один з найбільших коефіцієнтів цитування (у порівнянні з іншими європейськими історіками-позитивістами) у науковій літературі. Польські прихильники Г. Т. Бокля навіть мали власну назву «боклісти» («buklist») [24, s. 290].

редукціонізму, у першу чергу від вивчення історичного процесу за допомогою методів природознавства. Неопозитивістська історіософія (на початку XX ст. головним чином у формі історичної (генетичної) соціології) була поширеною наприкінці XIX ст. – до початку 20-х рр. XX ст. на українських землях обох імперій.

На рубежі XIX–XX століть переважною більшістю вчених усвідомлюється обмеженість позитивістського наративу історіописання. Цей час характеризується особливими очікуваннями науковців від неокантіанства та інших новітніх теорій. Криза класичного позитивізму сприяла, зокрема, поширенню новітніх ідей. У суспільних науках відбулася певна реанімація ідей романтизму та поширення неокантіанства, особливо у польській та, частково, в українській історіографії.

Кінцем XIX ст. датуються активні виступи неокантіанців у Російській імперії проти позитивізму та інших «матеріалістичних» течій. У підросійській Україні неокантіанський наратив історіописання був представлений невеликою кількістю науковців. Серед найбільш відомих неокантіанців (1890-ті – перша чверть XX ст.) у підросійській Україні були В. І. Веретеніков, Г. І. Челпанов, Б. О. Кістяковський. В основному наукову спадщину І. Канта вивчали філософи: викладачі Київської духовної академії (І. М. Скворцов, П. С. Авсенєв, П. І. Ліницький, Д. Богдашевський, П. П. Кудрявцев) та Київського університету (О. О. Козлов, О. М. Гіляров, Г. І. Челпанов) [19, с. 130]. З 1870-х років неокантіанство стало поширюватися у польській суспільній думці [26].

Праці І. Канта були відомі на українських землях не лише німецькою мовою, а й у російських та польських перекладах з початку XIX століття [28]. Показово, що його стаття «Ідея загальної історії» була внесена укладачами до збірки «Родоначальники позитивизма» [29, с.1-14]. На перший план висуваються не питання онтології, а теорія пізнання у кантіансько-юмістській трактовці, історичне знання протиставляється природничому, висувається вимога оціночних суджень історичних фактів. Останнє уникали робити історики періоду класичного позитивізму.

Польські неоромантики (у тому числі львівські) розкритикували різні концепції польського минулого: «песимістичну» краківських істориків та «оптимістичну» Варшавської школи позитивістів. Крайній «оптимізм» нової генерації істориків-поляків Львова кінця XIX – початку XX ст., який дозволяв «зняти вину з польського народу за крах Речі Посполитої» [6; 21, с. С. 260], суперечив позитивістській парадигмі. З відновленням польської державності частина польських неоромантиків (серед них знаний львівський професор О. Бальцер) виступила з критикою своїх колишніх поглядів [21, с. 261 прим. 17]. Як зазначає Л. О. Зашкільняк, «відбулося повернення до позитивістських засад, але на вищому рівні» [6].

М. С. Грушевський справедливо розкритикував відновлену романтизацію національної історії молодою генерацією польських істориків [3, с. 16-17]. Його учень М. М. Кордуба розкритикував румунського історика Н. Йоргу за ідеалізацію національної історії [10]. Водночас самі українські історики у протистоянні з польськими специфічно інтерпретували минуле власного народу. Особливо це характерно для західноукраїнських дослідників*. Їх спроби показати український народ головним суб'єктом історичного процесу у Галичині приводили до замовчування участі іноетнічних та інокультурних елементів в українській історії, ідеалізації образу власного народу та демонізації образу «чужих», пропаганди усталених негативних стереотипів та упередженого ставлення стосовно інших націй [11, с. 38-39].

Переважна частина науковців досліджуваного періоду обирала позитивістський наратив історіописання, як визнаний у науковому співтоваристві стандарт фаховості та професіональності. Визнання та застосування позитивістської методології та дослідницької методики (чи окремих її елементів) у багатьох випадках суперечило національній ідеї. Науковці часто вступали у суперечність з національними міфами та власним почуттями патріотизму і національної гідності. Становлення національної парадигми не стало домінуючим явищем в українській (та частково польській) історичній науці у порівнянні з університетсько-академічною історіографією.

Ідеї марксизму були відомі широкій громадськості та науковцям обох імперій як російськомовними (хрестоматійний приклад – перший дозволений цензурою та надрукований переклад у 1872 році першого тому «Капіталу» К. Маркса – російськомовний), україномовними та польськомовними перекладами К. Маркса, Ф. Енгельса, так і працями представників «легального» та інших течій марксизму та соціал-демократичного руху.

Вивчення соціально-економічних явищ приводило до пошуку законів (закономірностей чи сталих тенденцій) розвитку суспільства. Тому частина науковців досить високо оцінювала учення К. Маркса за формулювання законів суспільного розвитку та ґрунтовне дослідження соціально-економічних явищ. Так, професор Київського університету М. В. Довнар-Запольський виступив за розробку окремих економічних законів [4, с. 1].

Прямий вплив марксизму у формі запозичення окремих положень історичного матеріалізму простежується у творчості небагатьох науковців України (серед них насамперед М. П. Драгоманов, М. В. Довнар-Запольський, М. І. Зібер, Б. Лимановський, М. І. Туган-

*Переважна більшість західноукраїнських істориків до 1890-х років не мала фахової історичної освіти (за винятком В. Ільницького, І. Шараневича, О. Барвінського) [11, с. 38].

Барановський, Є. В. Тарле, І. Я. Франко). Для суспільних наук досліджуваного часу був більш характерним непрямий вплив – обговорення науковцями-позитивістами дискусійних положень історичного матеріалізму. Є. В. Тарле писав у 1908 році: «Марксистські ідеї впливали і продовжують впливати навіть на тих осіб, хто не підпишеться під ними. Ті історики, які не згодні з Марксом, багато часу та сил витрачають саме на вивчення економічного ладу…ці погляди впливали навіть на тих, хто заперечує корінні вихідні пункти філософського вчення Маркса» [7, с. 149]. Характерно, що Д. М. Овсяніко-Куліковський радив читати твори Дж.Ст.Мілля, К. Маркса та інших сучасників кожній мислячій людині «для загальної освіти, а також з врахуванням настійливих вимог все того ж життя» [18, с. 325]. У працях істориків-позитивістів зустрічаються інколи досить різкі оцінки марксизму: «грубе спотворення історії» (В. П. Бузескул) [2, с. 475], метафізична «хвороба» (В. В. Новодворський) [17, с. 8].

Рівень сприйняття та швидкість впливу на науковців-позитивістів марксистських, неокантіанських та інших ідей був також неоднаковим. Так, простежувався більший «захист» від «вторгнення» неокантіанських та інших модерністських течій, ніж від впливу марксистської теорії. На відміну від позитивізму марксистська теорія (за поодинокими випадками) перебувала до 1920-х років поза рамками академічної та університетської науки. Позаінституціональний статус марксизму, його революційний та догматичний характер заважав сприйняттю ідей історичного матеріалізму переважною більшістю науковців.

Переважна більшість істориків-позитивістів оцінювала марксизм як близьку до позитивізму теорію, водночас критикуючи її за монізм та метафізичність. Обидві теорії зближували соціально-економічна проблематика історичних досліджень, визнання закономірного характеру розвитку суспільства та класової боротьби як рушійної сили суспільного розвитку, багатофакторний підхід. Дослідницька методика була також схожою.

У 1920-х роках частина науковців намагається оволодіти марксистською методологією історичного пізнання, яка була багато в чому подібною до позитивістської. Слід підкреслити, що вченим-позитивістам було легше оголосити себе марксистами, тому що позитивізм та марксизм були близькі за вибором тематики (питання соціально-економічної історії) та деякими прийомами дослідження. Позитивісти та марксисти вважали історичне джерело не лише продуктом людської діяльності, а й віддзеркаленням певних суспільних відносин. Позитивістам з їх багатофакторною моделлю історичного процесу було легше, ніж представникам інших парадигм, визнати економічний фактор головним. Окрім того, ідеї поступу та закономірності історичного розвитку, необхідності суспільних реформ підтримувалися позитивістами і марксистами.

З встановленням радянської влади на більшій частині українських земель у 1920 р. відбувається спочатку добровільний, а з кінця 1920-х років – примусовий за допомогою командно-адміністративних важелів перехід науковців на нові методологічні засади, які були оголошені марксистськими. Твердження, які відстоювали марксистські суспільствознавці 1920-х рр. (а особливо 1930-х – першої половини 1950-х років), часто відрізнялися від ідей К. Маркса та Ф. Енгельса. Радянськими політиками та суспільствознавцями новий варіант марксизму оголошується єдиним правильним ученням. Робота історичних науково-дослідних установ перебувала під жорстким партійно-ідеологічним контролем.

У часописах Української СРР середини та другої половини 1920-х років було надруковано ряд матеріалів, які свідчили про збереження модернізованих позитивістських ідей. Так, в останніх історико-соціологічних статтях і рецензіях М. С. Грушевського та співробітників його науково-дослідних установ 1920-х рр. містилася позитивна оцінка ідей європейських науковців, зокрема Е. Дюркгейма та його школи.

В синтезі з іншими теоріями, насамперед польським неоромантизмом, неопозитивістські ідеї залишалися провідними в наукових працях західноукраїнських істориків та вчених української діаспори до початку Другої світової війни.

Таким чином, можна визначити таку періодизацію позитивістського історіописання на українських землях:

1) перший перехідний період 40-і – початок 60-х років XIX ст. – час переходу більшості науковців від романтичного до позитивістського наративу історіописання, поширення в обох імперіях англомовних та франкомовних видань засновників доктрини позитивізму та поява перших відгуків на їх праці.
2) 1860-і – 1870-і роки – період раннього позитивізму, для нього характерне некритичне сприйняття та сильний вплив позитивістських ідей на суспільство; перетворення польського позитивізму, в тому числі на західноукраїнських землях, з наукової теорії у визначне суспільно-політичне явище та ідеологію;
3) 1880-і – 1890-і роки – період модернізованого позитивізму, для нього характерне дещо критичне ставлення до позитивістської доктрини, часткове поєднання останньої з ідеями неокантіанства, марксизму, а на західноукраїнських землях ще і неоромантизму. Другий та третій періоди позитивістського історіописання – час визнання позитивізму як головної концептуальної моделі в історичній науці підросійських та підавстрійських українських земель;
4) Перші два десятиріччя XX століття – період кризи класичної моделі позитивістського історіописання, її жорсткої критики, більшого поширення ідей марксизму, неокантіанства та неоромантизму;

5) 1920-ті роки – другий перехідний період від позитивізму та неокантіанства до марксизму, час обмеженої пропаганди неопозитивістських ідей (найчастіше у вигляді позитивних рецензій) у часописах УСРР, часткове повернення представників різних національних історіографій Західної України (в тому числі частини польських неоромантиків) до позитивістських принципів та методів позитивістського історіописання.

Примітки

1. *Алпатов М. А.* Кризис русской буржуазной медиевистики в начале XX в. / М. А. Алпатов // Проблемы историографии. – Воронеж, 1960. – С. 23–27.
2. *Бузескул В. П.* Введение в историю Греции: Обзор источников и очерк разработки / В. П. Бузескул. – 3-е изд. – Пг., 1915.
3. *Грушевський М.* [Рецензія] / М. Грушевський // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – 1902. – Т. L. – Кн. 6. – С. 15–20. – Рец. на кн.: Statut litewski drugiej redakcyi…– Kraków, 1900.
4. *Довнар-Запольский М. В.* История русского народного хозяйства. Курс лекций, читанный в Коммерческом институте / М. В. Довнар-Запольский. – Т. 1. – К., 1911.
5. *Душенко К. В.* Из истории польської буржуазной общественной мысли. Варшавский позитивизм в 1866–1886 гг.: Дис...канд. ист. наук: 07. 00. 03 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова / К. В. Душенко. – М., 1977.
6. *Зашкільняк Л. О.* Неоромантизм у польській історіографії початку XX ст. (До питання про соціальну функцію історії) / Л. О. Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. – 1993. – Вип. 45. – С. 36–38.
7. *Из литературного* наследия академика Е. В. Тарле. – М., 1981.
8. *Иммануил Кант:* Библиогр. указ. литературы на рус. языке. 1803–1994. – М., 1996.
9. *Кант И.* Идея всеобщей истории / Пер. с нем. И. А. Шапиро / И. Кант // Родоначальники позитивизма. – СПб., 1910. – Вып. 1. – С. 1–14.
10. *Кордуба М.* [Рецензія] / М. Кордуба // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – 1907. – Т. 76. – С. 202–213. – Рец. на кн.: N. Jorga. Geschichte des rumanischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbileungen. – Gota, 1905. – T. 1. – XIV, 402 c., T. 2. – XV, 541 c.
11. *Куций І. П.* Українська науково-історична думка Галичини (1830-і – 1894 рр.): Рецепція національної історії / І. П. Куций. – Тернопіль, 2006.
12. *Лесевич В. В.* Первые правозвестники позитивизма / В. В. Лесевич // Отеч. зап. – 1873. – Т. CCXI. – № 12. – С. 529–576.
13. *Милютин В. А.* Рецензия / В. А. Милютин // Избр. произведения. – М., 1946. – С. 358–444. – Рец. на кн.: Бутовский А. Опыт о народном богатстве или о началах политической экономии.
14. *Могильницкий Б. Г.* У истоков социально-экономического направления в русской буржуазно-либеральной медиевистике / Б. Г. Могильницкий // Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Томск, 1965. – Вып. 3. – С. 178–252.
15. *Могильницкий Б. Г.* Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX – начала 900-годов / Б. Г. Могильницкий. – Томск, 1969.

16. *Нечухрин А. Н.* Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в. – 1917 г.) / А. Н. Нечухрин. – Гродно, 2003.
17. *Новодворский В.* Несколько слов о направлениях в современной историографии: Вступительная лекция, читанная в университете св. Владимира / В. Новодворский // Университетские известия. – К., 1909. – №5. – С. 1–19.
18. *Овсянико-Куликовский Д. Н.* Воспоминания / Д. Н. Овсянико-Куликовский // Овсянико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы. – Т. 2. – М., 1989. – С. 306–486.
19. *Осіння Н. В.* Розвиток філософської спадщини І. Канта в Україні (наукометричний аналіз) / Н. В. Осіння // Філософія, культура, життя: міжвуз. зб. наук. пр. – Дн., 1999. – Вип. 4. – С. 127–134.
20. *Рамазанов С. П.* Кризис российской историографии начала XX века / С. П. Рамазанов. – Ч. 1-2. – Волгоград, 2000.
21. *Руда О.* Український національний рух середини XIX ст. / О. Руда //Wielkokulturove środowisko historyczne Lwowa w XX i XIX w. – T. III. – Rzeszów, 2005. – С. 257–269.
22. *Руда О. В.* Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття: Дис...канд. іст. наук: 07.00.06 / ЛНУ ім. І. Франка / О. В. Руда. – Львів, 2005.
23. *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття / С. Стельмах. – К., 2005.
24. *Grabscki A. F.* Orientacje polskiej myśli historycznej / A. F. Grabscki. – Warszawa, 1971.
25. *Grabscki A. F., Serejski M. N.* Historiografia polska w łatach 1863 – 1899 / A. F. Grabscki // Historia nauki polskiej. – T. IV: 1863 – 1918. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łodz, 1987.
26. *Hochfeldowa A.* Neokantyzm okresu pozytywizmy i jego wpływy w Polsce / A. Hochfeldowa // Z historii filozofii pozytywistycznej w Polsce: Ciagłość i przemiany. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1972. – S. 99–138.
27. *Kuderowicz Z.* Artyści i historia koncepcje historiozoficzne polskiego modernizmu / Z. Kuderowicz. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1982.
28. *Maciejewski J.* Przeburowcy. Z problematyki przełomu między romantyzmem a pozytywizmem / J. Maciejewski. – Kraków, 1971.
29. *Markiewicz H.* Dialektyka pozytywizmu polskiego / H. Markiewicz. – Warszawa, 1965.
30. *Markiewicz H.* Pozytywizm / H. Markiewicz. – Warszawa, 2004.
31. *Maternincki J.* Polska reflecsja i metodologiczna w dziedzienie historii w ocresie neoromantyzmu i modernizmy / J. Maternincki // Przegląd Humanistyczny. – 1979. – N. 7. – S. 33–55.
32. *Maternincki J.* O nowy kształt historii. Z badań nad recepcją zachodnioeuropejskiej myśli metodologicznej w historiografii polskiej w

dobie modernizmu i neoromantyzmu / J. Maternincki // Dzieje Najnowsze. – 1980. – N. 1. – S. 119–172.
33. *Szafran-Szadkowska L.* Zagadnienie etnogenezy słowian w historiografii polskiej: w okresie od sredniowiecza do konca XIX stulecia / L. Szafran-Szadkowska. – Opole, 1983.

© Богдашина О. М., 2010

Вклад Мартина Лютера в создание немецких духовных песен

Голубкин Ю. А.

Голубкін Ю. О. Внесок Мартіна Лютера у створення німецьких духовних пісень. У статті розглядаються німецькі духовні пісні видатного реформатора Мартіна Лютера та досліджується його роль у реформуванні римсько-католицької меси.
Ключові слова: Лютер, богослужіння, духовні пісні.

Голубкин Ю. А. Вклад Мартина Лютера в создание немецких духовных песен. В статье рассматриваются немецкие духовные песни выдающегося реформатора Мартина Лютера и исследуется его роль в реформировании римско-католической мессы.
Ключевые слова: Лютер, богослужение, духовные песни.

Golubkin Y. A. Martin Luther's Contribution to Creation of German Spiritual Songs. In the article German spiritual songs of outstanding reformer Martin Luther are examined and his role in reforming of a Roman Catholic mass is investigated.
Keywords: Luther, divine service, spiritual songs

Духовные песни исполнялись уже в первых христианских общинах. «Научайте и вразумляйте друг друга, – советовал колоссянам апостол Павел, – псалмами, славословием и духовными песнями…» (Кол. 3, 16). Зарождавшаяся в недрах раннехристианских общин Церковь также была с самого начала «поющей» Церковью. Но затем, в ходе Ее дальнейшей эволюции в позднеантичном и средневековом обществах, произошло обособление клира и его возвышение над мирянами, что сопровождалось существенным изменением характера богослужения. Принимавшая в

нем раньше самое непосредственное участие религиозная община постепенно превратилась в собрание людей, созерцающих священнодействия, которые совершались священнослужителями. Суть этих священнодействий понималась далеко не всеми присутствующими на богослужении, так как месса отправлялась на латинском языке. На нем же церковный хор исполнял духовные песни, которым внимала безмолвствовавшая паства.

Принижение роли мирян в религиозной жизни общины вызывало еще до начала Реформации их резкие протесты. Поэтому учение Лютера о всеобщем священстве, провозгласившее равенство всех христиан перед Богом, получило массовую поддержку. В ходе реформационного движения 1521–1524 гг. жизнь религиозных общин начала преобразовываться на основе демократических принципов этого учения. В некоторых городах стала стихийно упраздняться и римско-католическая месса. Лютер осознавал всю важность создания немецкой евангелической мессы и немецких духовных песен, которые могли бы исполняться во время богослужений не исключительно церковным хором, а всей общиной, как это было во времена раннего христианства. Но он считал себя недостаточно подготовленным для выполнения этой задачи. В одном из писем к священнику Николаю Хаусманну из Цвиккау он замечал: «Немецкую мессу вожделею я больше, чем могу обещать ее Вам. Ведь я не дорос до такого дела, которое требует как музыкальных способностей, так и соответствующего духа» [17, S. 373]. Поэтому в «Образце мессы и Причастия» (конец 1523 г.) Лютер призывал немецких поэтов принять участие в этом важном начинании [15, S. 218]. С такими же призывами он в конце 1523 г. [17, S. 220], а также 14 января [17, S. 234] и 15 февраля 1524 г. [17, S. 249] обращался и к секретарю курфюрста Саксонского Георгу Спалатину, который был одаренным поэтом и переводчиком. Но эти обращения остались безответными. Поэтому, преодолев сомнения и опасения, Лютер взялся за дело сам.

Уже в начале 1524 г. нюрнбергский типограф Йобст Гуткнехт опубликовал первую книгу евангелических духовных песен – т. наз. «Книгу восьми песен» («Achtliederbuch»). Она включала в себя четыре песни Лютера, три – Пауля Сператуса и одну песню, авторство которой не установлено [16, S. 12 ff.]. Издавая эту книгу, типограф рассматривал Виттенберг как место, где дан толчок распространению евангелической духовной песни. Об этом свидетельствовало название, которое он дал сборнику: «Некоторые христианские песни, славословия и Псалмы, соответствующие Божьему слову, созданные на основе Священного Писания некоторыми высокоучеными людьми для пения в церкви, как это уже частично практикуется в Виттенберге». И поэтому, хотя эта книга была опубликована в Нюрнберге и сразу же переиздана в Аугсбурге, на ее титульном листе местом издания был назван Виттенберг [16, S. 366-367]. В самом же Виттенберге в 1524 г. была опубликована «Книжечка духовных песен» («Geistliche

Gesangbuchlein»). Хоровые партии для четырехголосного исполнения были расписаны в ней Йоганном Вальтером (1496–1570), который по праву считается лучшим немецким композитором XVI в. В 1517–1525 гг. он был капельмейстером придворной капеллы курфюршества Саксонского. И в дальнейшем он поддерживал тесные творческие связи с Лютером. Особенно плодотворной была их совместная работа над созданием «Немецкой [евангелической] мессы». В упомянутой выше «Книжечке духовных песен» содержалось 32 песни на немецком языке и 5 песен на латыни. 24 песни этого сборника были созданы Лютером. Он также написал предисловие [18, Sp. 1452]. В том же 1524 г. в Эрфурте появилось два издания 25 евангелических песен, которые получили название «Erfurter Enchiridien» («Эрфуртский учебник»). В него вошли 18 лютеровских песен [11, S. 299]. И, наконец, в 1529 г. в типографии Йозефа Клуга были опубликованы «Духовные песни, снова улучшенные в Виттенберге доктором Мартином Лютером» [об этом издании см.: 8, S. 303-321]. Наряду с Лютером талантливыми создателями евангелических песен проявили себя уже упоминавшийся Пауль Сператус, а также Юстус Йонас, Элизабет Круцигер, Йоганн Агрикола, Ганс Сакс, Йоганн Грамм [5, Sp. 1458], Амвросий Бларер, Йоганн Цвик, Николай Дециус, Николай Герман [10, S. 150]. До смерти Лютера, между 1524 и 1545 годами, в германских землях было сочинено 1487 духовных песен и издано 120 сборников, в которые они были включены [14, S. 43].

Ядро богатейшего песенного достояния эпохи Реформации составляют 36 духовных песен, созданных Лютером [библиографию лютеровских песен см. в: 16, S. 309-407]. Заслуживает величайшего признания то, что именно Лютер дал решающий толчок для сочинения немецких евангелических духовных песен и евангелической церковной музыки. Месса, исполнявшаяся в Римско-Католической Церкви священником и церковным хором *перед общиной*, превратилась у лютеран в *общинную литургию*, во время которой пели и литург, и вся община (курсив наш. – Ю. Г.).

В своем песнетворчестве Лютер опирался на многовековой опыт своих предшественников. Он перевел духовные гимны, созданные отцом церковной песни Амвросием Миланским и видным деятелем Каролингского Возрождения Храбаном Мавром. Реформатор также использовал мотивы секвенций* Ноткера Заики и народных «Leise»

* Первоначально слово «секвенция» (от лат. sequens – следующий) означало мелодию, которая следовала за возгласом «Аллилуйя», а затем и связанный с этой мелодией текст. Классическая секвенция состоит из введения, любого количества двойных строф и заключительного обращения к молящимся. По своей сути секвенция – это гимн мессы. Но от гимна она отличается мелодической и ритмической структурой, меняющейся формой строф и их удвоением (за исключением введения и заключения).

(строф, вставлявшихся между двумя парами строф секвенций, исполнявшихся во время религиозных праздников, паломничеств и религиозных процессий). В своем песенном творчестве Лютер также обращался к наследию мейстерзингеров. Не обошел он вниманием и т. наз. «Predigtlieder», т.е. песни, которые с XII в. исполнялись после проповеди, а иногда и перед ней. И называемая сейчас «лютеровской» ямбическая строфа (7 строк с 8-ю, 7-ю, 8-ю, 7-ю, 8-ю, 8-ю, 7-ю слогами) была позаимствована реформатором из средневековой поэтической традиции [8, S. 606-608].

В песенном наследии Лютера прежде всего выделяются немецкоязычные песни, написанные на основе Псалмов. Лютер связал их тексты со своим реформационным учением, придал им форму евангелических песен и сделал составной частью евангелической мессы. Это начинание Лютера было поддержано рядом видных музыкантов и поэтов. Первая полная Псалтирь в форме евангелических песен была создана в 1537 г. в Аугсбурге Зигмундом Зальмингером и Иоахимом Аберлином. Но наибольшую популярность в XVI в. приобрел поэтический и музыкальный вариант Псалтири, опубликованный в 1553 г. во Франкфурте-на-Майне Буркардом Вальдесом [8, S. 612]. Среди песен этого цикла выделяется величественный хорал «Господь наш истинный оплот» («Ein feste Burg ist unser Gott»), созданный Лютером по мотивам 46 Псалма*. Генрих Гейне называл его «~~–~~Марсельезой", гимном Реформации» [6, S. 85]. Современные исследователи отмечают, что по своему воздействию он превзошел все остальные духовные песни Евангелическо-Лютеранской Церкви [3, S. 70].

Семь духовных песен Лютера посвящены популяризации основополагающих частей Катехизиса: Десяти Заповедей, Символа веры, молитвы «Отче наш», Таинства святого Крещения и Таинства святого Причастия. Лютером также были созданы духовные песни к праздникам литургического года (от Адвента до Пятидесятницы), песни утешения и песни покаяния. Несколько духовных песен Лютер написал для детей и молодежи. «… Мне очень хотелось бы, – замечал он, – чтобы у молодежи, которая и без того должна разбираться в музыке и других настоящих искусствах, было что-то взамен любовных песенок и легкомысленных мотивов, чтобы она училась чему-то святому и чтобы доброе (а это очень важно для воспитания молодежи) воспринималось ею с удовольствием» [16, S. 474].

Широкое признание получила первая лютеровская духовная песня. Поводом, побудившим Лютера взяться за перо, стало сожжение 1 июля 1523 г. на рыночной площади в Брюсселе двух непоколебимых приверженцев Реформации, августинских монахов Гендрика Фоса и Йоганна ван дер Эшена [12, S. 20]. Получив известие об этом, Лютер

* Нумерация этого Псалма приводится по Псалтири лютеровской Библии.

горько заплакал и сказал: «Мне казалось, что я должен быть первым, кто примет муки за святое Евангелие, но я оказался недостойным этого» [цит. по: 13, S. 413]. Переполнявшие его чувства Лютер отразил в опубликованном в форме листовки «Письме нидерландским христианам». «Вам одним во всем мире, – обращался он к ним, – дано не только слышать Евангелие и познавать Христа, но и первыми претерпеть ради Него позор и боль, страх и горе, заточение и муку, а также пожать обильные плоды и укрепиться [в вере]. И вы удостоверили это собственной кровью, ибо у вас две благородные жемчужины Христа – Генрих и Йоганн – отдали в Брюсселе свои жизни, чтобы был восславлен Христос с Его словом» [15, S. 77]. За этим гимном в прозе последовала «Новая песня о двух христианских мучениках, сожженных в Брюсселе лувенскими софистами» [16, S. 411-415]. Она была написана в жанре народной баллады. В ней, по сути, возрождалось раннехристианское возвеличивание мученичества – как публичного засвидетельствования преданности и верности Христу и христианской вере:

Они покинули сей мир,
Снискав венец терновый.
Шли дети Божии на смерть –
В огонь – за Его слово,
Ученики Христовы…

Перевод Л. Н. Назаренко

При создании некоторых евангелических духовных песен Лютер иногда заимствовал отдельные строфы из текстов песен прежних времен и продолжал их. Так, например, родились песни «О Дух Святой! Мы молим Его» («Nun bitten wir den Heiligen Geist»), «Восславлен будь, Иисус Христос» («Gelobet seist du, Jesu Christ»), «Прииди, Дух Святой» («Kom, Heiliger Geist»). Но эти заимствования в процессе их огранки, производимой большим мастером, приобретали совершенно новое звучание.

При создании духовных песен Лютер иногда переиначивал тексты светской поэзии и придавал им глубокое духовное содержание. О том, насколько искусно он это делал, свидетельствует его песня «Возрадуемся вновь и вновь» («Nu freut euch, lieben Christengemein»). При ее написании Лютер позаимствовал несколько строк из песни анонимного миннезингера XII в. [см.: 2, с. 78], в которой влюбленный уверяет свою избранницу в безмерной любви к ней:

Dû bist mîn, ich bin dîn:
des solt dû gewis sîn.
dû bist beslozzen
in mînem herzen:
vorlorn ist das slzzelîn:
du muorst immer drinne sîn.

(Ты моя, я – твой:
будь уверена в этом.
ты заключена
в моем сердце:
ключ [от него] утерян:
ты должна пребывать в нем всегда).

В лютеровской духовной песне это пылкое изъявление чувств миннезингером превратилось в свидетельство Христа о Его неиссякаемой любви к греховному человеку и о нерасторжимости их единения. В этом свидетельстве особой проникновенностью отличаются последние строки:

Denn ich bin dein und du bist mein,
Und wo ich blieb, da sollt du sein.
Uns soll der Feind nicht scheiden.
(Ведь Я с тобой: Я – твой, ты – Мой,
И быть со Мной – то жребий твой,
И враг нас не разлучит).

Перевод Л. Н. Назаренко

Признавая неоспоримые заслуги Лютера в создании немецких евангелических песен, нельзя не отметить и те их особенности, которые не могут не озадачить современного читателя. Немногие метрически чистые строфы сочетаются у Лютера с шероховатыми и нескладными, рифмы не всегда чисты. Преобладает мужская рифма. Нередко встречаются и нерифмованные строки. К этому приему Лютер прибегал для того, чтобы привлечь внимание читателя к тем частям текста, которые он считал наиболее важными. Больше всего во многих духовных песнях Лютера поражает их скудная эмоциональная окрашенность, почти полное отсутствие образности и лиричности. Отмечая эти особенности, М. Дѐрне относит духовные песни Лютера к «поэзии целевого предназначения» («Zweckpoesie») [5, Sp. 1459]. А Мартин Брехт, вполне справедливо, подчеркивает, что лютеровские духовные песни представляют собой не столько поэтические творения, сколько рифмованные проповеди [4, S. 137]. Впрочем, и сам Лютер нисколько не претендовал на лавры поэта. Свою главную задачу он видел в пропаганде слова Божьего всеми доступными средствами. В предисловии к «Книжечке духовных песен» (1524 г.) он писал: «[Апостол] Павел… советовал колоссянам (3, 16) сердечно петь Господу духовные песни и псалмы, чтобы тем самым всячески разносилось и усваивалось слово и учение Божье. Вот и я совместно с некоторыми другими сочинил несколько духовных песен. Возможно, этот почин раззадорит тех, у кого больше способностей, чем у меня. Я [также] стремился раскачать качели и распространить дальше Святое Евангелие, которое сейчас, по милости Божией, вновь появилось у нас» [16, S. 474]. Таким образом, духовные песни Лютера в их подавляющем большинстве – это песни не души, а

поучающего, наставляющего, убеждающего в истинности принципов евангелического вероучения рассудка.

Наконец, создавая первые духовные песни, Лютер, с одной стороны, стремился привлечь на сторону Реформации новых приверженцев, а с другой – активизировать участие общины в богослужении. Но полной свободой в выборе и исполнении духовных песен общины пользовались недолго. Уже виттенбергский сборник духовных песен 1529 г., который был подготовлен Мартином Лютером, служил своеобразным каноном, с которым надлежало сверять вновь создаваемые духовные песни [8, S. 308]. И в церковных уставах второй половины 20-х годов XVI в. намечается тенденция к регламентации общинного пения. Ответственность за выбор песен возлагалась на пастора. На рубеже XVII-XVIII вв. вместо множества сборников духовных песен стали издаваться единообразные богослужебные песенники, а затем возникла и нумерация песен в них [7, Sp. 1469]. Все это было подчинено одной цели: члены Евангелическо-Лютеранской Церкви должны были не только придерживаться одних и тех же взглядов на свое вероучение, но и проникаться единообразными религиозными настроениями.

О больших масштабах немецкого духовного песнетворчества XVII-XX вв. свидетельствует коллекция библиотеки евангелическо-лютеранской общины Гослара. В ней хранится более 1100 сборников духовных песен. XVII век представлен восемью наименованиями; 17 % сборников относится к XVIII в., около 60 % – к XIX и около 10 % – к XX вв. [9, S. 15].

В богослужениях и официальных актах евангелическо-лютеранских общин, существующих ныне в независимых государствах, которые возникли после распада СССР, используется «Русско-немецкий сборник духовных песен», который был подготовлен и издан в 1995 г. по инициативе Генерального секретаря Мартин-Лютер-Бунда, пастора, доктора Петера Шелленберга [1]. Восемь из 106 духовных песен, включенных в него, были написаны Лютером. Конечно, он не предполагал, что его песни будут петь на русском языке. Но во всеобъемлющую, не знающую границ власть песни над душами людей он верил непоколебимо. Недаром в написанном им «Монологе госпожи Музыки» есть такие слова:

Нет большей радости земной,
когда весь мир поет со мной, –
святая музыка без слов
всем проповедует любовь.
Нет места помыслам дурным,
истаивает боль – как дым,
и нет следа от гневных ссор,
лишь зазвучит волшебный хор;
тревоги, что терпеть невмочь,
с печалями уходят прочь.

И каждый волен подхватить
безгрешной радости мотив…
разносится во все края
во славу Божью песнь моя!
Я – Музыка, я – Госпожа,
Живая есть во мне душа!
Перевод Л. Н. Назаренко

Примечания

1. *Русско-немецкий* сборник духовных песен. – Эрланген, 1995.
2. *Чемоданов Н. С.* Хрестоматия по истории немецкого языка VIII-XVI вв. / Н. С. Чемоданов. – М., 1953.
3. *Bonkhoff B.* Umdichtung, Nachdichtung und zeitgenössische Aktualisierung. Das Schicksal des Lutherliedes im deutschen Protestantismus / Bernhard Bonkhoff // Luther. – 2002. – H. 2.
4. *Brecht M.* Martin Luther / Martin Brecht. – Stuttgart, 1986. – Bd. 2.
5. *Doerne M.* Kirchenlied / M. Doerne // RGG. – Bd. 3.
6. *Heine H.* Deutschland. Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland / Heinrich Heine // Heinrich Heines sämmtliche Werke in vier Bänden / [hrsg. von Otto F. Lachmann]. – Leipzig, (o. J.). – Bd. 3.
7. *Jannach W.* Gesangbuch. IV. Im Gottesdienst / W. Jannach // RGG. – Bd. 2.
8. *Jenny M.* Luthers Gesangbuch / Markus Jenny // Leben und Werk Martin Luther von 1526 bis 1546. – Göttingen, 1983. – Bd. 1.
9. *Kapp M.* «Gute Lieder fleissig und mit allerlei Zierde zu drucken». Gesangbuchillustration als Wirkungsgeschichte einer Forderung Luthers / Maria Kapp // Luther. – 1992. – H. 1.
10. *Konfirmandenbuch* der Evangelischen Landeskirche in Württemberg. – Stuttgart, 1970.
11. *Loewenich W. v.* Martin Luther. Der Mann und das Werk / Walther v. Loewenich. – München, 1982.
12. *Lutherischer* Dienst. – 2000. – Jg. 36. – H. 2.
13. *Seebaß G.* Flugschriften und Lieder verbreiten das Zeugnis und Geschichte der neuen Märtyrer / Gottfried Seebaß // Martin Luther und die Reformation in Deutschland. – Nürnberg, 1983.
14. *Veit P.* Das Kirchenlied in der Reformation Martin Luthers / P. Veit. – Wiesbaden, 1986.
15. *WA*. – Bd. 12.
16. *WA*. – Bd. 35.
17. *WA Br*. – Bd. 3.
18. *Zscharnack L.* Gesangbuch. I. Geschichte und gegenwärtiger Bestand / L. Zscharnack // RGG. – Bd. 2.

© Голубкин Ю. А., 2010

Фонди Синоду як джерело до вивчення історії духоборської, молоканської та скопецької сект Таврійської губернії першої половини XIX ст.

Івлєва Я. А.

Івлєва Я. А. Фонди Синоду як джерело до вивчення історії духоборської, молоканської та скопецької сект Таврійської губернії першої половини XIX ст. У статті розглянуто місце Синоду в системі органів влади, з'ясовано закономірності продукування й ступінь збереження джерел церковного походження з історії духоборської, молоканської та скопецької сект. Характеризується інформативний потенціал джерел з історії таврійських сектантів, приділено увагу найбільш цікавим джерелам з проблеми.
Ключові слова: архівне джерело, сектантство, духобори, молокани, скопці, Синод, Таврійська губернія.

Ивлева Я. А. Фонды Синода как источник для изучения истории духоборческой, молоканской и скопческой сект Таврической губернии первой половины XIX в. В статье рассмотрено место Синода в системе органов власти, выявлены закономерности продуцирования и степень сохранности источников церковного происхождения по истории духоборческой, молоканской и скопческой сект. Характеризуется информационный потенциал источников по истории таврических сектантов, уделяется внимание наиболее интересным источникам по проблеме.
Ключевые слова: архивный источник, сектантство, духоборы, молокане, скопцы, Синод, Таврическая губерния.

Ivleva Ya. A. Funds of Synod as source for the study of history of sect of the Doukhobors, Molokans and Skopets of Taurian province in the first half of the 19th century. In the article is considered the place of Synod in the system of authorities, are exposed conformities to law of producting and degree of safety of sources of church origin on history of sect of the Doukhobors, Molocans and Skopets. Informative potential of sources on history of sectarians of Taurian province is characterized, attention the most interesting sources is spared on problem.
Keywords: archived source, sectarianism, the Doukhobors, the Molocans, the Skopets, Synod, Taurian province.

Сучасна українська наука посилює увагу до вивчення історичного розвитку окремих регіонів країни. Найбільшої актуальності це положення набуває для території сучасної Автономної Республіки Крим, де здавна проживали

представники різних конфесійних і релігійних груп. Вивчення історичного досвіду розвитку краю допоможе у формуванні толерантного діалогу з представниками різних релігійних груп, насамперед з інакомислячими, які, як свідчить історія, за часів імперської влади піддавалися значним обмеженням прав і навіть фізичному покаранню за свої релігійні вподобання.

Важливою умовою створення повноцінного історичного дослідження є використання широкої та повної джерельної бази, що вимагає від дослідника залучення різних джерел, в тому числі й архівних. Джерела з історії духоборської, молоканської та скопецької сект першої половини XIX ст. зберігаються переважно в фондах губернських та повітових органів влади в Державному архіві АРК, однак належне дослідження проблеми неможливе без використання джерел церковного походження, зокрема фондів Святішого Синоду, який уважно опікувався проблемами сектантських общин.

Історія сектантства завжди викликала значний інтерес у дослідників, тому історіографія цього питання є доволі численною. Проблеми релігійного інакомислення вивчали дореволюційні, радянські та сучасні дослідники, залучаючи різноманітні джерела й використовуючи різні методи дослідження.

Положення Синоду в державній системі також вивчали історики різних епох, однак найбільш повно статус Синоду дослідила С. І. Алексєєва, у монографії якої [1] проаналізовано структуру, особливості статусу членів Синоду, систему справочинства, основні напрямки діяльності Синоду тощо; введено в науковий обіг нові архівні матеріали з історії держави й церкви.

Необхідно зазначити, що проблеми православного сектантства хоча й вивчалися українськими та російськими дослідниками, однак спеціальних праць з джерелознавства духоборської, молоканської та скопецької сект Таврійської губернії немає.

Таким чином, метою даної розвідки є окреслення кола джерел з історії православного сектантства Таврійської губернії першої половини XIX ст., що зберігаються в фондах Синоду РДІА, з'ясування їх інформативних можливостей.

Синод був заснований 25 січня 1721 р. в якості найвищого органу влади Російської імперії для управління церковними справами. Згідно з Духовним регламентом Синод отримав широкі повноваження. Він розглядав догматичні та канонічні питання, займався підготовкою загальноімперських законопроектів з церковних питань, здійснював управління православним духовенством, відав церковно-видавничою діяльністю, духовною освітою та ін. Синод був вищою інстанцією для розгляду справ церковного суду [21, с. 166].

За Духовним регламентом в колегію Синоду входили 12 представників білого та чорного духовенства, які призначалися імператором і присягали при вступі до посади. Але вже з XVIII ст. у

визначенні складу присутності Синоду регламенту не додержувалися. З початку XIX ст. в Синод перестали призначати архімандритів, на їх місця викликали обер-священика армії й флоту, іноді імператорського духовника, хоча згідно зі штатом 1819 р. в колегію Синоду входили сім членів [1, с. 26].

11 травня 1722 р. при Синоді була заснована посада обер-прокурора, який спостерігав за виконанням законів і відповідністю вирішень Синоду загальноімперському законодавству з правом призупинення виконання незаконних рішень і доповіді про них імператорові. З 1788 р. обер-прокурор управляв Канцелярією Синоду, з 1835 р. він у справах свого відомства був присутній у Державній раді, з 1835 р. – у Комітеті міністрів [21, с. 166].

З кінця XVIII – початку XIX ст. Синод поступово втратив ряд функцій публічної влади, а роль обер-прокурора значно зросла: з 1802-1803 рр. всі стосунки Синоду з державними установами та імператором велися лише через обер-прокурора, який отримав нарівні з міністрами право доповіді імператорові. У 1817 р. статус Синоду ще більше знизився у зв‘язку із включенням його до складу Міністерства духовних справ і народної освіти на правах відділення департаменту. Але вже в 1824 р. Синод виділився в самостійну установу, яка до середини XIX ст. остаточно закріпила відомчий характер вищого церковного управління. Синод як своєрідне відомство у справах православ‘я включав низку установ: у 1836 р. була створена канцелярія обер-прокурора Синоду, в 1836 р. – Господарський комітет (з 1839 по 1918 рр. – Господарське управління), в 1839 р. – Духовно-навчальне управління, в 1867 р. – Навчальний комітет та ін. [1, с. 26].

З 5 серпня 1917 р. Синод був переданий в підпорядкування Міністерства сповідань, а 20 січня 1918 р. як державний орган у зв‘язку з відділенням церкви від держави був ліквідований [21, с. 166].

Таким чином, у фондах Синоду відклалася значна кількість документів, що відбивають усі сторони церковного життя Російської імперії. Своєрідним стимулом до цього служила розгалужена система справочинства в синодальних структурах, перш за все в канцелярії Синоду та в канцелярії його обер-прокурора.

Центр церковного управління зосереджувався в канцелярії Синоду, яка виконувала роль посередника між його структурними підрозділами й отримувала всі вхідні папери. Документи, що через секретаря поступали до керівника канцелярією, розподілялися ним спільно з обер-прокурором по відділеннях канцелярії. Найбільш важливі справи слухалися в Синоді, останні – звичайні – вирішувалися канцелярії без доповіді. Обер-секретарі та секретарі канцелярії Синоду вели попередній збір довідок, готували й читали доповіді присутності, складали й редагували проекти рішень. Через керівника канцелярією Синоду та його помічника проект рішення поступав до обер-прокурора. Неугодні постанови виправлялися канцелярією згідно з отриманими

вказівками. Останні з візою обер-прокурора – «читав» – прямували членам присутності додому. Підписані ними рішення знов поступали до обер-прокурора для візи «виконати». Так справа проходила 21 інстанцію, і нарешті отримувала вигляд визначення («*определения*») Синоду [1, с. 65].

І без того повільне вирішення справ гальмувалося існуванням канцелярії обер-прокурора Синоду, яка контролювала канцелярію Синоду. Так, виписки з визначень присутності Синоду або їх оригінали з канцелярії Синоду прямували в канцелярію обер-прокурора, де заводилася справа, складалися реєстри вхідних і вихідних паперів та ін. Таким чином, рішення виконувалися в двох, дублюючих одна другу, канцеляріях [1, с. 65].

Результатами роботи Синоду були перш за все журнали і протоколи, а також безліч інших видів справочинних матеріалів: указів, наказів, циркулярів, відношень, пропозицій, подань, рапортів, донесень, звітів, доповідних записок та ін.

Канцелярія Синоду та канцелярія обер-прокурора Синоду особливу увагу приділяли сектантській проблематиці. Сектанти займали значне місце в спектрі питань церковної влади. Документальні матеріали, які відклалися в результаті діяльності церковних структур, зберігаються переважно в фондах Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі, де, як відомо, зосереджені архівні фонди вищих органів влади Російської імперії, до складу якої в XIX ст. входила і Таврійська губернія.

Особлива важливість сектантських справ зумовила наявність практично на всіх джерелах першої половини XIX ст. відміток «таємно», «надзвичайно таємно», «терміново» та ін. Цей факт, в свою чергу, вплинув на ступінь збереження джерел синодальних фондів, які майже не зазнали втрат і загалом добре збереглися.

У фонді № 796 «Канцелярія Синоду» зберігаються різноманітні документи з історії православ'я, зокрема й сектантства, які відклалися внаслідок діяльності канцелярії Синоду (25 січня 1721 р. – 1 лютого 1918 р.). Фонд містить джерела 1707-1918 рр., загальна кількість одиниць збереження складає 371939 [21, с. 167]. У цілому вони мають загальний характер і стосуються історії сектантів по різним губерніям імперії, але певна частка їх розкриває історію сектантів у Таврії. Безпосередньо таврійських православних сект першої половини XIX ст. стосуються близько десятка справ цього фонду.

Найбільш цікавою є справа № 1171 [5], датована червнем-вереснем 1851 р. Справа містить рапорт Херсонського архієпископа Інокентія Синоду від 14 липня 1851 р. за № 5851, в якому повідомлялося про появу в деяких селищах Мелітопольського повіту секти скопців і наголошувалося на її стрімкому поширенні. Місцем виникнення секти Інокентій називав селище Михайлівку, де мешкали дві жінки, які скопили селян. У цьому селищі благочинним з поліцейським приставом

26 червня було виявлено близько 30 людей, що належали до секти й були оскоплені, причому деякі з них нещодавно (зокрема, жінки з малими дітьми; у інших були пухлини на місцях оскоплення). У рапорті вказувалося на особливості чоловічого та жіночого оскоплення (останнє налічувало три різновиди), вік оскоплених (від 16 до 60 років) тощо. Крім того, архієпископ підкреслював виконання скопцями всіх обрядів православної віри й постійне відвідування церкви, однак, зазначав він, скопці проводили нічні збори, де читали молитви та виконували свої ритуали. Іноκентій доводив до відома Синоду, що Новоросійському та Бессарабському генерал-губернаторові Федорову й Таврійському губернаторові Пестелю вже повідомлено про це джерело «величезного зла» [5, арк. 2] та необхідність прийняття заходів щодо його знищення, а місцевим священнослужителям наказувалося вести пильний нагляд за скопцями, по можливості повертаючи їх до лона православної церкви. Зважаючи на надзвичайну важливість цієї справи, 6 вересня Синод постановив довести цей факт до відома міністра внутрішніх справ.

Також інформацію щодо появи сектантів надає справа № 910 [3], яка містить рапорт Катеринославського архієпископа Іова від 26 вересня 1819 р. за № 4687, яким сповіщалося про появу духоборів у Дніпровському повіті Таврійської губернії. Так, 28 травня три сім'ї селян прилюдно оголосили себе духоборцями, за що були заарештовані, але згодом були випущені на поруки до рішення влади.

Слід зазначити, що деякі відомості щодо цього випадку містяться в справах фонду канцелярії Таврійського губернатора Державного архіву в Автономній Республіці Крим.

Також дублюються матеріали справи № 451 фонду канцелярії Синоду [4], які стосуються прийняття заходів, що обмежували правовий статус молоканської секти. Зокрема, документи справи містять пропозицію обер-прокурора Синоду від 28 березня 1837 р. за № 833, якою передбачалися випадки покарання молокан місцевими органами влади за вчинення «злочинних» дій (зокрема, публічне проповідування свого вчення, прийняття на роботу православних та ін.). Цей документ був розісланий у всі єпархії, чим і зумовлена його наявність у фондах Кримського архіву, зокрема в справі № 686 фонду канцелярії Таврійського губернатора [2].

Інші справи фонду № 796 РДІА цікаві низкою документів, що стосуються виявлення в Таврійській губернії людей, що належали до сектантства, зокрема до молоканства й скопецтва. Насамперед ці джерела стосуються Бердянського [6] та Мелітопольського [7] повітів Таврійської губернії. Крім того, фонд містить «традиційні» справи щодо обмеження правового статусу молокан, заборони їм вступати в стосунки з православним населенням та ін.

Таким чином, фонд № 796 «Канцелярія Синоду» містить джерела, які розкривають історію духоборської та молоканської сект на Молочних водах, поширення скопецтва в різних регіонах губернії,

заходи боротьби з цим явищем з боку влади, обмеження прав сектантів тощо. Зважаючи на походження фонду, відзначимо певну ідеологізацію питання, що необхідно враховувати при дослідженні цих джерел.

У фонді № 797 Російського державного історичного архіву зберігаються матеріали, що відклалися в результаті діяльності канцелярії обер-прокурора Синоду, яка була заснована 1 серпня 1836 р. Канцелярія здійснювала підготовку законопроектів з церковних питань, відала стосунками Синоду з верховною владою та іншими відомствами, складала щорічні звіти; вела справи щодо церковного майна, будівництва церковних споруд, діяльності синодальних друкарень, служби чиновників, винагород і пенсій духовенства, скарг прихожан на священиків, розколу й сектантства та ін. 5 серпня 1917 р. Канцелярія була передана до складу Міністерства сповідань, а 25 жовтня 1917 р. – ліквідована.

У канцелярії обер-прокурора Синоду розглядалися справи сектантів, що вимагали пильного нагляду держави. З 94134 одиниць зберігання фонду (за 1704–1918 рр.) понад 20 стосується духоборів, молокан і скопців Таврійської губернії. Хронологічно виявлені джерела охоплюють майже все XIX ст., але найбільше їх саме за другу чверть його, коли спостерігалося значне посилення позицій обер-прокурора Синоду. Справи цього фонду загалом відзначаються не лише кількістю, а й більшою інформативною насиченістю, ніж матеріали фонду канцелярії Синоду. Насамперед вони надають інформацію про загальний стан сектантства в імперії, його поширення та прийняття заходів щодо обмеження чисельності та впливу сектантських общин та ін. Крім того, серед матеріалів фонду зберігаються деякі праці священнослужителів та світських чиновників стосовно сектантів (наприклад, записка «Глас искренности по делу о Духоборцах» [20], яка містить загальні відомості щодо походження й розвитку цієї секти).

Джерела з історії православних сект Таврійської губернії вказаного часу розкривають процес появи й поширення сектантства в регіоні, заходи щодо повернення сектантів до церкви, обмеження їхнього правового статусу, особливості віровчення та ін.

Особливе місце займає справа № 5509 [9], матеріали якої свідчать про цілеспрямований процес переселення духоборів з північних та інших губерній Російської імперії на Молочні води у першій чверті XIX ст. Матеріали справи також надають детальну інформацію стосовно віровчення сектантів, обрядності та проведення бесід зі священнослужителями з приводу особливостей віри. Також документи характеризують сам хід переселення, надання пільг переселенцям, облаштування на нових місцях та ін.

Окрему групу джерел формують справи щодо виявлення секти скопців у різних місцях губернії, зокрема м. Севастополі [8], Бердянському [17] та Мелітопольському повітах [16; 18]. Зокрема,

справа № 46129 [16] надає відомості стосовно скопців селища Михайлівки, про яких вже була мова раніше.

Слід також відзначити справу № 28277 фонду канцелярії обер-прокурора Синоду [14], яка розкриває процес виселення духоборів за межі Таврійської губернії на початку 1840-х рр. Як відомо, з кінця 1830-х рр. влада почала розглядати питання виселення значної за чисельністю та впливом общини духоборів з Таврії до Закавказзя, й на межі 1830-1840-х рр. п‘ятьма партіями духобори були виселені, на місцях свого проживання залишилися лише ті, хто прийняв православ‘я. Загалом декілька тисяч сектантів були виселені, з цього часу традиційно закінчується історія духоборів на Молочних водах у Таврії, яка нараховує близько чотирьох десятиліть. Дані справи № 28277 характеризують виселення 73 духоборських сімей з поселень на Молочних водах, де планувалося заселити православних та збудувати для них православну церкву. Справа цінна статистичними відомостями щодо сектантів-переселенців, даними щодо захворюваності та смертності при переселенні та ін. Слід зазначити, що окремі документи справи також наявні в інших фондах РДІА.

Також окремої уваги заслуговують справи, які характеризують обмеження правового статусу сектантів, насамперед скопців [13], приєднання духоборів до православ‘я [11; 15], засоби боротьби влади з поширенням сект [10; 12; 19] та ін.

Загалом інформативний потенціал джерел фонду канцелярії обер-прокурора Синоду є доволі значним, але деякі питання сектантської історії розкриті далеко не повністю, тому дослідники мають залучати також джерела з фондів інших інституцій, зокрема світських.

Таким чином, спираючись на наявну в синодальних фондах РДІА джерельну базу, можна відзначити перспективні напрямки досліджень православного сектантства Таврійської губернії в першій половині XIX ст. Це насамперед заселення регіону представниками духоборської секти на початку XIX ст., а також подальше виселення їх до Закавказзя та законодавче регулювання цього процесу. Крім того, значний потенціал має дослідження історії скопецтва та молоканства в окремих місцях та в цілому по Таврійській губернії, виявлення загальної чисельності сектантів, з‘ясування їхнього правового статусу, еволюції віровчення тощо. Таким чином, з урахуванням зазначених вище особливостей фондів, огляд джерел свідчить про достатні можливості вивчення проблеми.

Примітки

1. *Алексеева С. И.* Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России, 1856-1904 гг. / С. И. Алексеева. – СПб., 2003.
2. *ДААРК*, ф. 26, оп. 4, спр. 686, 4 арк.
3. *РДІА*, ф. 796, оп. 100, спр. 910, 4 арк.

4. *РДІА*, ф. 796, оп. 118, спр. 451, 5 арк.
5. *РДІА*, ф. 796, оп. 132, спр. 1171, 3 арк.
6. *РДІА*, ф. 796, оп. 138, спр. 436, 9 арк.
7. *РДІА*, ф. 796, оп. 154, спр. 504, 3 арк.
8. *РДІА*, ф. 797, оп. 2, спр. 5491, 14 арк.
9. *РДІА*, ф. 797, оп. 2, спр. 5509, 56 арк.
10. *РДІА*, ф. 797, оп. 3, спр. 12668, 88 арк.
11. *РДІА*, ф. 797, оп. 5, спр. 17951, 20 арк.
12. *РДІА*, ф. 797, оп. 5, спр. 20990, 26 арк.
13. *РДІА*, ф. 797, оп. 9, спр. 25280, 4 арк.
14. *РДІА*, ф. 797, оп. 11, спр. 28277, 37 арк.
15. *РДІА*, ф. 797, оп. 15, спр. 25679, 11 арк.
16. *РДІА*, ф. 797, оп. 21, спр. 46129, 4 арк.
17. *РДІА*, ф. 797, оп. 34, спр. 287, 2 арк.
18. *РДІА*, ф. 797, оп. 43, спр. 19, 5 арк.
19. *РДІА*, ф. 797, оп. 47, спр. 33, 9 арк.
20. *РДІА*, ф. 797, оп. 87, спр. 33, 9 арк.
21. *Российский* государственный исторический архив. Путеводитель. Том I. Фонды высших государственных учреждений. В 4-х тт. / Под ред. А. Р. Соколова и Д. И. Раскина (Отв. сост-ль И. Д. Раскин). – СПб.: Сатис, 2000. – 302 с.

© Івлєва Я. А., 2010

Некоторые уточнения и дополнения к биографии М. М. Лунина (до начала его педагогической и научной деятельности в Харьковском университете)

Куликова А. С.

Кулікова Г. С. Деякі уточнення та доповнення до біографії М. М. Луніна (до початку його педагогічної та наукової діяльності у Харківскому університеті). Життя та діяльність видатного історика, професора Харківського університету М. М. Луніна ще не знайшли належного висвітлення в літературі, особливо це стосується ранніх років життя цього вченого. У статті на основі спогадів, архівних та опублікованих джерел розглядається та уточнюється біографія М. М. Луніна до 1835 року, коли він розпочав свою педагогічну діяльність в стінах Харківського університету.
Ключові слова: М. М. Лунін, Дерптський університет, біографія.

Куликова А. С. Некоторые уточнения и дополнения к биографии М. М. Лунина (до начала его педагогической и научной деятельности в Харьковском университете). Жизнь и деятельность выдающегося историка, профессора Харьковского университета М. М. Лунина еще не нашли должного освещения в литературе, особенно это касается ранних лет жизни этого ученого. В статье на основе воспоминаний, архивных и опубликованных источников рассматривается и уточняется биография М. М. Лунина до 1835 года, когда он начал свою педагогическую деятельность в стенах Харьковского университета.
Ключевые слова: М. М. Лунин, Дерптский университет, биография.

Kulikova A. S. Some specifications and adding to biography of M. M. Lunin before the beginning of his pedagogical and scientific activity in the Kharkov University. The life and work of an outstanding historian, the professor of the Kharkov University have not been shined yet in the literature, especially it concerns early years of life of this scientist. In this paper on the basis of memoirs, the archival and published sources, the Lunin's biography till 1835 year, when he started his pedagogical activity in the Kharkov University, is analyze.
Key words: M. M. Lunin, the Derpt University, biography.

Михаил Михайлович Лунин – выдающийся ученый, профессор Харьковского университета, который в первой половине XIX в. занимался изучением и преподаванием всеобщей истории в Харьковском университете. Исследование его жизни и научно-педагогической деятельности имеет важное значение как для всестороннего освещения истории университета, так и для характеристики отечественной историографии всеобщей истории.

Первый биографический очерк, написанный В. П. Бузескулом и посвященный М. М. Лунину, увидел свет через 61 год после его смерти. Но целью этого очерка, появившегося в связи со 100-летием Харьковского университета, было не исследование жизненного пути М. М. Лунина, а – показ того, что в этом учебном заведении трудились подлинные подвижники науки и просвещения, наиболее ярким представителем которых В. П. Бузескул, вполне справедливо, считал М. М. Лунина. Поэтому освещению первых двух третей жизни этой яркой личности он посвятил всего-навсего две с небольшим страницы. Немногие авторы, которые на протяжении следующих 100 лет изредка упоминали о М. М. Лунине в работах общего характера или в справочных изданиях, иногда просто повторяли то, что писал о его «дохарьковской» жизни В. П. Бузескул, а иногда произвольно, не ссылаясь на источники, «поправляли» этого маститого историка и нагромождали одну ошибку фактического характера на другую. К тому же в литературе о М. М. Лунине нередко не учитывалась специфика того образования, которое он получил в учебных заведениях Дерпта (Тарту) и в Берлинском

университете. Поэтому попытаемся осветить биографию М. М. Лунина до начала его преподавательской и научной деятельности в Харьковском университете, привлекая при этом не вводившиеся ранее в научный оборот источники, которые позволяют внести некоторые уточнения и дополнения в те характеристики этого ученого, которые стали традиционными в литературе.

М. М. Лунин не оставил ни мемуаров, ни каких бы то ни было эпизодических упоминаний об отдельных фактах своей биографии. В «Известии о кончине профессора Лунина», написанном А. П. Рославским-Петровским 1 ноября 1844 г., говорится, что он умер «на 39 году от рождения» [22, с. 327]. Из этого следует, что годом рождения М. М. Лунина следует считать 1805 год. Воспоминания Н. И. Костомарова [8; 9], В. П. Пашкова [18], М. Де-Пуле [6], в которых лишь вскользь говорилось о М. М. Лунине, не содержат сведений о времени его рождения. Это попытался установить уже упомянутый В. П. Бузескул, который в 1905 г. опубликовал очерк его жизни и деятельности [3]. При написании этой работы В. П. Бузескул привлекал «немногие официальные данные, имеющиеся в архиве Харьковского университета» [3, с. 4]. Но и они не позволили установить точную дату рождения М. М. Лунина. В. П. Бузескул отмечает, что «в формуляре 1842 г. ему [М. М. Лунину. – А. К] значится 35 лет, а в формуляре 1844 года 38 лет» [3, с. 4]. Иными словами, данные, приведенные В. П. Бузескулом, свидетельствуют о том, что М. М. Лунин родился либо в 1807, либо в 1806 гг. Справочные издания конца XIX – начала XX в. также содержат самые разноречивые данные о времени рождения М. М. Лунина: 1809 [13, с. 106], 1806 [14, с. 61], 1805 [23, с. 741] гг. Столь же неоднозначны сведения о времени рождения М. М. Лунина и в публикациях последних лет. В работе И. В. Тункиной в качестве такой даты называется 1806 г. [2, с. 657], в работах Л. А. Чувпило [26, с. 187] и Л. В. Матвеевой [15, с. 528] – 1807 г., в книге «Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців» указывается, что М. М. Лунин родился в 1809 г. [25, с. 503]. С. И. Лиман в двух своих статьях называет временем рождения М. М. Лунина 1806 г. [11, с. 60; 12, с. 51], а в монографии – 1806 (1807?) [10, с. 571].

Таким образом, указывая начальную веху биографии М. М. Лунина, авторы либо повторяют ту дату, которая была установлена В. П. Бузескулом, либо на год-два отклоняются от нее. Но в поле зрения В. П. Бузескула и всех, кто писал или упоминал после него о М. М. Лунине, не попал такой источник, как «Академический альбом императорского Дерптского университета». В этом источнике значится: «Lunin, Mich., a. Livl., geb. 6. Sept. 1807» («Лунин, Мих[аил], из Лифл[яндии], род[ился] 6 сентября 1807 [г.]») [1, с. 139]. Кроме того, в Национальном архиве Эстонии в архивном фонде «Тартусский (Дерптский / Юрьевский) университет 1802 – 1918», в «Матрикульной книге студентов Дерптского университета» «Album Academicum» под

№1971 содержится запись о том, что «Михаил Лунин, род. 6 сентября 1807 г.»[16]. Таким образом, на основании этих источников дату рождения М. М. Лунина (по старому стилю) можно считать окончательно установленной.

Ссылаясь на аттестат, выданный М. М. Лунину из департамента разных податей и сборов (1829 г.), В. П. Бузескул пишет, что отец М. М. Лунина, принадлежавший к купечеству, был владельцем фабрики, лавки и двух домов [3, с. 4]. О матери будущего ученого в литературе не упоминается. Но «Матрикульная книга студентов Дерптского университета» позволяет заполнить и этот пробел. В ней значится: «… мать Анастасия, урожд[енная] Собинова» [16].

Местом рождения М. М. Лунина был город Дерпт (Тарту). Там же прошли его детство, юность и молодость. Учился М. М. Лунин в Дерптском университете. В стенах этого скорее немецкого, нежели российского, учебного заведения прошли студенческие годы М. М. Лунина. В. П. Бузескул не называет ни год поступления М. М. Лунина в Дерптский университет, ни факультет, на котором он учился. В его очерке лишь отмечается, что «в 1828 г. Лунин окончил курс в Дерптском университете со степенью кандидата…» [3, с. 4]. Авторы упоминавшихся нами выше работ (Л. А. Чувпило, И. В. Тункина, С. И. Лиман и др.) следуют в этом за В. П. Бузескулом. Правда, Л. В. Матвеева дополняет этого автора утверждением о том, что «… в 1828 году он [М. М. Лунин. – А. К.] успешно окончил университет, философский факультет «по части правоведения» [15, с. 529]. «Академический Альбом Императорского Дерптского университета» и «Матрикульная книга студентов Дерптского университета» свидетельствуют о том, что М. М. Лунин поступил не на философский, а на юридический факультет этого учебного заведения в 1824 г. и окончил его в 1827 г. не со «степенью кандидата», а «действительным студентом» [16].

Для того, чтобы получить степень кандидата, выпускнику университета надо было подготовить и защитить кандидатскую работу. Она была написана М. М. Луниным на немецком языке и называлась «Kurze geschichtliche Darstellung der Verfassung der Republik Venedig» («Краткая историческая характеристика конституции Венецианской республики»). Рукописная работа М. М. Лунина объемом в 73 страницы ныне хранится в Национальном архиве Эстонии в архивном фонде «Тартуский (Дерптский / Юрьевский) университет 1802-1918». Этот фонд также содержит официальную переписку о присвоении М. М. Лунину кандидатской степени и исключении его из податного сословия [19]. Точную дату защиты М. М. Луниным кандидатской диссертации позволяет установить письмо Н. М. Языкова к А. Н. Вульфу от 22 мая 1828 г. В нем говорилось: «Вчера кончился искус на степень кандидата Лунину – и, как слышно и как не могло быть иначе, блистательно. Er ist der glückliche, er hat vollendet [Он – счастливец, он закончил. – А. К.]!» [27, с. 414].

Степень кандидата давала М. М. Лунину право на получение при поступлении на гражданскую службу чина 10 класса «Табели о рангах» [21, с. LXII]. И М. М. Лунин твердо решил ступить на стезю чиновничьей службы. Н. М. Языков в письме к А. Н. Вульфу сообщает об этом с исключающей всякие сомнения определенностью: «Он [М. М. Лунин. – А. К.] едет в Питер на службу царю и отечеству, вероятно по министерству финансов» [27, с. 414]. В. П. Бузескул пишет о занятиях М. М. Лунина после присвоения ему степени кандидата следующее: «… 1829 г. поступил на службу в департамент разных податей и сборов канцелярским чиновником; но здесь он не пробыл и месяца и в том же 1829 г. волен, согласно прошению, «для определения к другим делам», как значится в выданном ему из департамента аттестате» [3, с. 5]. Письмо М. М. Лунина к Н. М. Языкову датированное 1829 г., [число и месяц не указаны. – А. К.] подтверждает то, что в этом году он служил в Санкт-Петербурге в Департаменте разных податей и сборов. Причем, служил он там, по его словам, пять месяцев [27, с. 404], а не один, как утверждает В. П. Бузескул. Таким образом, получается, что со времени защиты М. М. Луниным кандидатской работы до его поступления на «государеву службу» прошло по меньшей мере семь месяцев, а возможно – целый год. Чем же было заполнено это время? В письме М. М. Лунина к Н. М. Языкову говорится: «… потом [вероятно, после защиты кандидатской работы. – А. К.] отправился волею-неволею, а доброю охотою странствовать по белу свету, искать приключения и – счастия. Это я – нижеописанный рыцарь жалкого образа, я, который прошед *большую* часть известного мира и обманутый в высокопарных своих надеждах, не нашед ни того ни другого, возвратился наконец на милую свою родину, с таким намерением поискать вышесказанных статей у себя дома, а в противном случае, т.е. если здесь не удастся найти оных, пуститься снова в путь и продолжать сию операцию до тех пор, пока... пока окажется какой-нибудь günstiges Ergebniss [благоприятный результат. – А. К.]!» [27, с. 403]. Упоминание М. М. Лунина о поисках приключений и счастья во время его длительных странствий по всему белому свету, во время которых он побывал в «большей части известного мира», слишком туманно, чтобы судить о целях и маршруте этого начинания. После возвращения в Россию М. М. Лунин занял в Петербурге скромнейшую должность копииста в Департаменте разных податей и сборов, которая давала ему жалкие средства к жизни.

Однако очень быстро М. М. Лунин удостоверился в том, что служба чиновника – это не то занятие, которому он хотел бы посвятить всю свою дальнейшую жизнь. «С самого начала, – писал он Н. М. Языкову, – я получил какое-то отвращение к службе, которую я себе воображал совсем иначе» [27, с. 404]. Иного отношения к серой жизни мелкого чиновника трудно было ожидать от человека, который, по его собственному признанию, «жил доселе по большей части в мире ученом, в отвлеченностях, в умственном абсолютизме... и который

питался благороднейшею пищею, нежели какова переписка канцелярских бумаг, починка перьев, сшивание тетрадок и пр. тому под. канцелярский вздор» [27, с. 403]. Но больше всего, по словам М. М. Лунина, его «...терзала подчиненность начальникам (и каким?!) и, следственно, ограничение свободы (умст. и физ.)» [27, с. 404]. Наконец, эта «безжизненная жизнь» так надоела М. М. Лунину, что он взял отпуск на 28 дней и возвратился в Дерпт.

И там Фортуна улыбнулась ему. В 1827 г. ректор Дерптского университета Георг Фридрих Паррот подал в Комитет устройства учебных заведений проект, предусматривавший подготовку для российских университетов профессоров по всем основным специальностям из числа отечественных специалистов. Для подготовки российских профессоров Паррот предлагал учредить в Дерпте Профессорский институт. Его лучших выпускников надлежало после двухгодичной стажировки за границей направлять преподавателями в университеты, а остальные – могли занять места директоров и учителей в гимназиях или избрать иной род службы [20, с. 485-487].

Император Николай I постановил резолюцию: «Профессоры есть достойные, но их немного и нет им наследников, их должно готовить, и для сего лучших студентов, человек 20, послать на два года в Дерпт, а потом в Берлин или Париж, и не одних, а с надежным начальником, на 2 же года; все сие исполнить немедля» [20, с. 488].

В соответствии с этим высочайшим повелением в 1828 г. при Дерптском университете был учрежден Профессорский институт. После строгого экзамена в Императорской Академии Наук в него направили 19 человек [17, с. 508]. М. М. Лунина в их числе не было. Но после своего возвращения из Петербурга в Дерпт он узнал, что кандидат Шуманский по собственному желанию покинул Профессорский институт. Тогда М. М. Лунин обратился к министру народного просвещения с просьбой разрешить ему занять освободившееся место. Даже не дождавшись решения министра, М. М. Лунин подал в Департамент разных податей и сборов прошение об отставке. Оно было удовлетворено. В письме к Н. М. Языкову М. М. Лунин с громадным облегчением и блестящей самоиронией именует себя следующим образом: «Exstudiosus ci-devant [эксстудент (лат.), бывший (франц.). – А. К.] Копиист в Департаменте Раз. Податей и Сборов, что ныне после долговременной Службы Царю и Отечеству оставлен без пансиона, Михайлов сын Лунин» [27, с. 403]. Было удовлетворено и прошение, направленное М. М. Луниным министру народного просвещения. М. М. Лунин сдал в Дерптском университете экзамены по греческому и латинскому языкам, прочитал пробную лекцию и в начале 1830 г. был зачислен в Профессорский институт. О его учебе там мы не располагаем никакими сведениями. Известно лишь, что он закончил это учебное заведение, защитил и в 1832 г. опубликовал свою диссертацию на латинском языке *«Prolegomena ad*

res Achaeorum…» («Предисловие к истории ахейцев»)[*]. В 1832 г. эта диссертация была опубликована в Дерпте. Ее объем – 97 страниц [4]. В конце января 1833 г. М. М. Лунин был утвержден в ученой степени доктора философии, а после этого направлен в Берлинский университет «для окончательного усовершенствования в науках» [3, с. 5].

Заграничная стажировка М. М. Лунина длилась немногим более двух лет. И снова мы вынуждены с сожалением констатировать, что располагаем скудными источниками, позволяющими осветить этот важнейший период жизни М. М. Лунина. Один из них – это опубликованный в «Журнале Министерства Народного просвещения» «Список лицам, получившим образование по ведомству Министерства Народного просвещения и ныне совершенствующим свои познания за границею» [24]. Этот «Список…» свидетельствует о том, что М. М. Лунин проходил стажировку в Берлинском университете «по части филологии». Вместе с ним в Берлинском университете стажировались такие будущие известные ученые, как Д. Крюков (по части древних языков и словесности), А. Валицкий (по древним языкам и филологии), Н. Пирогов (по медицинским наукам), М. Куторга (по всеобщей истории).

В. П. Бузескул отмечает, что «в то время, когда Лунин находился в Берлине, еще жив был историк-юрист К. Ф. Савиньи, представитель исторической школы в изучении права; Л. фон Ранке незадолго перед тем возвратился из путешествия в Италию и начал издавать свой знаменитый труд о римских папах; К. Риттер развивал свои идеи о взаимодействии между природой и человеком; но «властителем дум» тогдашнего поколения был Г. Ф. Гегель. Правда, в то время его уже не было в живых (Гегель умер в 1831 г.), а его лекции по философии истории еще не выходили в свет; но идеи Гегеля господствовали; его последователи и ученики развивали их с кафедры, и идеи эти, как увидим, оказали огромное влияние на Лунина» [3, с. 5]. Л. В. Матвеева дополняет список ученых-историков, преподававших в Берлинском университете во время стажировки там М. М. Лунина, именем Ф. Раумера. Она также категорично, но без ссылки на источник утверждает, что «научное наследие Г. Гегеля Михаил Лунин изучал под руководством одного из известных предшественников левого гегельянства Ганса Ульрица» [15, с. 529].

Несомненно, ученые-историки, которых перечисляют В. П. Бузескул и Л. В. Матвеева, преподавали в Берлинском университете во время стажировки М. М. Лунина. Но слушал ли он их лекции, был ли знаком с ними лично? Мы располагаем лишь лаконичными «Известиями о занятиях русских молодых ученых, совершенствующих свои знания за границей» [7,

[*] Очевидно, путая значение латинских слов «res» («история») и «rex» («царь»), С. И. Лиман переводит название этой работы, как «Введение в историю ахейских царей…». См.: С. И. Лиман. Идеи в латах… – С. 572.

с. 459]. Этот источник свидетельствует о том, что М. С. Куторга посещал лекции по истории профессоров Вилькена и Ранке, с которыми поддерживал и личные контакты. Наряду с этим М. С. Куторга работал в Берлинской королевской библиотеке и делал выписки из трудов по истории средневековой Франции, «составлявшей главный предмет его занятий» [7, с. 459]. О занятиях же М. М. Лунина в этих «Известиях…» говорится вскользь. Отмечается, что он вместе с М. С. Куторгой слушал лекции профессора Ф. фон Раумера «по новейшей истории от начала XIX ст.» [7, с. 459]. Но главную часть своего времени С. М. Куторга и М. М. Лунин посвящали «домашним заданиям» [7, с. 459]. Содержание этих «домашних заданий» в рассматриваемом источнике не раскрывается. Мы можем лишь предположить, что М. М. Лунин, который стажировался «по части филологии», занимался изучением восточных языков, превосходное знание которых он не раз демонстрировал в дальнейшем. Наконец, М. М. Лунин предпринял путешествие в Саксонию и отмечал, что «живой вид местности важнейших происшествий новой истории» прояснил для него «новые факты, которые из книжного изучения оказались бы навсегда темными» [7, с. 459]. Таким образом, на основании рассмотренного источника можно сделать вывод о том, что во время научной стажировки в Берлинском университете М. М. Лунин из лекций тех историков, имена которых называют В. П. Бузескул и Л. В. Матвеева, посещал лишь лекции профессора Фридриха фон Раумера. Имя Гегеля в «Известиях о занятиях русских молодых ученых…» вообще не упоминается.

После окончания заграничной командировки российские стажеры возвратились в Санкт-Петербург. Министр народного просвещения составил докладную записку о направлении их в российские университеты. Затем был образован специальный комитет под председательством министра народного просвещения, который определил им темы пробных лекций. Молодые ученые читали их в малом зале Академии наук с 18 июля по 5 сентября 1835 г. М. С. Куторга читал лекцию: «О переходе от истории Древней к Средней и об образе рассмотрения сей последней», а М. М. Лунин – «Переход истории Средней к Новой и значение сей последней» [17, с. 512]. После успешного выступления с этой лекцией М. М. Лунин в июле 1835 г. был направлен преподавателем всеобщей истории в Харьковский университет.

Таким образом, привлеченный нами материал позволил уточнить и дополнить содержащиеся в литературе скудные, отрывочные и зачастую противоречивые сведения об основных вехах биографии М. М. Лунина до начала его преподавательской и научной деятельности в Харьковском университете.

Примечания

1. *Album Academicum* der Kaiserlichen Universität Dorpat... – Dorpat, 1867. – S. 139.
2. *Биографический словарь-указатель*. Составитель И. В. Тункина // В. П. Бузескул. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века / Составление, вступительная статья, подготовка текста, комментарии и биографический словарь-указатель И. В. Тункиной. – М., 2008.
3. *Бузескул В. П.* Профессор М. М. Лунин – «харьковский Грановский»: к столетию Харьковского университета / В. П. Бузескул. – СПб., 1905.
4. *Дело* воспитанника Профессорского института при Дерптском университете Михаила Лунина // Национальный архив Эстонии. – Тартусский (Дерптский / Юрьевский) университет 1802-1918). – Ф. 402. – Оп. 3. – Д. 15546. – 103 л.
5. *Дело* о защите кандидатской работы „Kurze geschichtliche Darstellung der Verfassung der Republik Venedig―// Национальный архив Эстонии. – Тартуский (Дерптский / Юрьевский) университет 1802–1918)». – Ф. 402. – Оп. 3. – Д. 15545. – 36 л.
6. *Де-Пуле М*. Харьковский университет и Д. И. Каченовский / М. Де-Пуле // ВЕ, 1874. – Т. 45. – № 1. – С. 75-115; №2. – С. 565–588.
7. *Известия* о занятиях русских молодых ученых, совершенствующих свои знания за границей // ЖМНП, 1834. – № 9. С. 459.
8. *Костомаров Н. И*. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Н. И. Костомаров. – К., 1992.
9. *Костомаров Н. И*. Литературное наследие / Н. И. Костомаров. – СПб., 1890.
10. *Лиман С. И*. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Харьков, 2009.
11. *Ліман С. І*. Проблеми німецької історії й історіографії в працях медієвістів українських земель Російської імперії / С. І. Ліман // Вісник Харківської державної академії культури. – Вип. 14, 2004. – С. 59–72.
12. *Ліман С. І*. Французька середньовічна історія та історіографія в працях медієвістів України в 1805-60-і роки XIX ст. / С. І. Ліман // Вісник Харківської державної академії культури. – Вип. 15, 2004. – С. 49–60.
13. *Лунин М. М.* // Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. – Т. XVIII. – СПб., 1896. – С. 106.
14. *Лунин Михаил Михайлович* // Новый энциклопедический словарь. – Т. 25. – Пг., Б. г. Стб. 61.
15. *Матвеева Л. В*. Владислав Бузескул – историк своего времени / Л. В. Матвеева. – Киев, 2008.
16. *Матрикульная* книга студентов Дерптского университета Album Academicum // Национальный архив Эстонии. – Тартусский

(Дерптский / Юрьевский) университет 1802–1918. – Ф. 402. – Оп. 7. – Д. 6.

17. *О пробных* лекциях университетских воспитанников, недавно возвратившихся из-за границы // ЖМНП, 1835. – № 7. – С. 508.
18. *Пашков В. П.* Идеализм и идеалисты сороковых годов (Воспоминания о Харьковском университете 40-х и 60-х гг. XIX в.) / В. П. Пашков // ОР ЦНБ ХНУ. – Д. № 1647/с.
19. *Переписка* о присвоении Лунину кандидатской степени и исключении его из податного сословия // Национальный архив Эстонии. – Тартусский (Дерптский / Юрьевский) университет 1802–1918. – Ф. 402. – Оп. 2. – Д. 15544. – 9 л.
20. *Петухов Е. В.* Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет. – Т. 1 / Е. В. Петухов. – Юрьев, 1902.
21. *Правила* для учащихся в Императорском Дерптском Университете // ЖМНП, 1834. Ч. 2. – № 4-6. – С. XXV-LVIII.
22. *Рославский А.* Известие о кончине профессора Лунина / А. Рославский // Харьковские губернские ведомости, 1844. – №46. – С. 372-374.
23. *Русский* биографический словарь: Лобзин-Ляшенко: Издаваемый Императорским Русским историческим обществом. – СПб., 1914. – С. 741.
24. *Список* лицам, получившим образование по ведомству Министерства Народного просвещения и ныне совершенствующим свои познания за границею // ЖМНП, 1934. – № 1-3. – С. 252–255.
25. *Харківський* університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т. 1 / Укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х., 2008.
26. *Чувпило Л. А.* История Востока в работах М. М. Лунина / Л. А. Чувпило // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Історія. – Вип. 32, 2000. – № 485. – С. 187-195.
27. *Языков Н. М.* Письма Н. М. Языкова к родным за дерптский период его жизни (1822–1829) / Под ред. Е. В. Петухова / Н. М. Языков. – СПб., 1913.

© Куликова А. С., 2010

Дослідження сучасної індійської філософії в працях О. Д. Літмана

Чувпило О. О.

Чувпило О. О. Дослідження сучасної індійської філософії в працях О. Д. Літмана. У статті аналізується наукова спадщина доктора філософських наук О. Д. Літмана (1923–1993) – видатного радянського та російського індолога-філософа, який зробив значний внесок у вивчення різних проблем філософії колоніальної та незалежної Індії. Найголовніші праці ученого умовно поділені на три рубрики: 1) публікації з загальних проблем сучасної індійської філософії; 2) дослідження, в яких аналізувалася філософська спадщина видатних індійських мислителів колоніальної доби; 3) роботи, присвячені аналізу поглядів провідних філософів незалежної Індії.
Ключові слова: О. Д. Літман, індійська філософія, праці, спадщина, погляди, вчення, система, наука, ідеалізм.

Чувпило А. А. Исследование современной индийской философии в трудах А. Д. Литмана. В статье анализируется научное наследие доктора философских наук А. Д. Литмана (1923–1993) – выдающегося советского и российского индолога-философа, внесшего большой вклад в изучение различных проблем философии колониальной и независимой Индии. Важнейшие труды ученого условно разделены на три рубрики: 1) публикации по общим проблемам современной индийской философии; 2) исследования, в которых анализировалось философское наследие выдающихся индийских мыслителей колониальной эпохи; 3) работы, посвященные анализу взглядов ведущих философов независимой Индии.
Ключевые слова: А. Д. Литман, индийская философия, труды, наследие, взгляды, учение, система, наука, идеализм.

Chuvpylo O. O. The Study of Contemporary Indian Philosophy in the Works of A. D. Litman. It is analyzed in the article the scientific heritage of philosophy doctor A. D. Litman (1923–1993), prominent Soviet and Russian indologist-philosopher, which made a great contribution in the study of different problems of philosophy of Colonial and Independent India. The most important works of the scholar are conditionally divided into three items: 1) essays of general problems of the contemporary Indian philosophy; 2) studies, in which philosophical heritage of famous Colonial Age Indian thinkers is analyzed; 3) works, dedicated to analysis of ideas of leading philosophers in Independent India.
Key words: A. D. Litman, Indian philosophy, works, heritage, views, teaching, system, science, idealism.

Провідним індологом-філософом колишнього Радянського Союзу та пострадянської Росії, видатним дослідником філософії народів Індостану XIX – XX ст., праці якого визнані єдиними у своєму роді [див.: 20, с. 215], був доктор філософських наук, лауреат премії ім. Дж. Неру Олексій Давидович Літман (1923 – 1993). Між тим його життя та унікальна наукова спадщина ще не знайшли будь-якого висвітлення у сходознавчій літературі. Можна навести лише невеличкий меморіальний нарис Л. Р. Полонської у журналі «Восток», де стисло перераховувалися заслуги О. Д. Літмана перед вітчизняною та світовою індологією [див.: 20].

У даній статті, автор якої багато спілкувався й тісно співробітничав з О. Д. Літманом ще з початку 70-х років XX ст., висувається завдання дещо заповнити цю прогалину, звернувши головну увагу на праці ученого, в яких досліджувалася сучасна індійська філософія.

Перш ніж розглядати індологічну філософську спадщину О. Д. Літмана, слід зазначити, що він пройшов нелегкий життєвий та творчий шлях. Олексій Давидович народився 27 грудня 1923 р. Закінчивши середню школу, він поступив у Московський інститут філософії та літератури, але вже через рік добровільно пішов на фронт. Війну О. Д. Літман закінчив старшим лейтенантом, командиром окремого зенітно-кулеметного батальйону. Демобілізувавшись, продовжив навчання на філософському факультеті Московського університету. Успішно закінчивши його, кілька років працював за призначенням у Ташкенті вченим секретарем Академії наук Узбекистану. У 1957 р. повернувся до Москви і відтоді доля Олексія Давидовича нерозривно була пов'язана з Інститутом сходознавства АН СРСР (РАН), у стінах якого він незмінно провів майже півстоліття, віддавши усі свої сили, знання, серце й душу безкорисному служінню індології, яка стала сенсом життя цієї неординарної особистості. Навіть ті нечисленні й незначні з погляду обивателя посади, які обіймав О. Д. Літман, були безпосередньо пов'язані з індологічною наукою. Це керівництво творчою групою з історії розвитку суспільної думки та культури Індії в Центрі індійських досліджень Інституту сходознавства, яка видала 11 збірників, присвячених проблемам загальнолюдських цінностей, керівництво лекторієм із проблем індійської духовної спадщини, членство у виконкомі Товариства радянсько-індійської дружби, яке організувало святкування 100-літніх ювілеїв видатних синів Індії М. К. Ганді, Дж. Неру і С. Радхакришнана, та редагування збірників із проблем суспільної та релігійної думки Індії. О. Д. Літман також дуже багато уваги приділяв підготовці кадрів індологів. Учні Олексія Давидовича згадують його як видатну особистість, людину енциклопедичних знань, яка справила на них незабутнє враження у роки їх становлення на ниві науки. У зв'язку з цим не можна не відзначити й те, що О. Д. Літман допоміг автору цієї статті остаточно сформулювати назву теми

докторської дисертації («Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20 – 30-ті роки XX ст.)»), порадив йому після її захисту зайнятися вивченням історії індійської філософії та зробив цінні зауваження під час роботи над статтями про філософські погляди видатних лідерів індійського національно-визвольного руху [детально див.: 21; 22; 23].

Індологічна філософська спадщина О. Д. Літмана нараховує близько 70 наукових робіт, серед яких є вісім фундаментальних монографій. На перший погляд, це не так вже й багато, але майже всі вони мають величезне значення для індології та орієнталістики, оскільки проблеми, які в них аналізувалися, не знайшли свого висвітлення не лише у вітчизняній, а й в індійській та світовій історико-філософській літературі. Не випадково, що значна кількість праць радянського філософа видана за кордоном, передусім в Індії, незважаючи на те, що вони засновувалися на істматівській методології [див., наприклад: 24; 25; 26; 27; 28; 29]. При цьому слід зазначити, що будь-яка диференціація філософських творів О. Д. Літмана за тематичним принципом, зважаючи на їхню комплексність, завжди буде відносною і викличе серйозні заперечення та зауваження. Сам учений під час ювілейних урочистостей з нагоди його 60-річчя (грудень 1983 р.), на яких був присутній автор даної статті, висловився проти поділу своїх індологічних філософських праць за тематичною ознакою (тоді С. Д. Мілібанд саме складав їх бібліографію), заявивши, що всі вони присвячені дослідженню сучасної індійської філософії, яка пройшла кілька історичних етапів у своєму розвитку, і тому рубрикація бібліографії може бути лише поетапною. Виходячи з цього, ми умовно поділяємо індологічну філософську спадщину О. Д. Літмана на три рубрики, виділяючи ті твори, які мають найбільше значення для науки: 1) публікації з загальних проблем сучасної індійської філософії; 2) дослідження, в яких аналізувалася філософська спадщина видатних індійських мислителів колоніальної доби; 3) роботи, присвячені аналізу поглядів провідних філософів незалежної Індії.

Приступаючи до її розгляду, слід стисло висвітлити найголовніші принципи історико-філософських досліджень О. Д. Літмана. Учений завжди наголошував, що завдання об'єктивного історико-філософського дослідження полягає в тому, щоб на основі вивчення як загальних закономірностей розвитку філософії, так і її національних особливостей, виявити в усій його складності та конкретно-специфічному вираженні реальний зміст створеного кожним народом арсеналу філософських уявлень, які збагатили людство в його русі на шляху до постійно поглиблюючого пізнання світу. Що ж до індійської філософії, то Олексій Давидович категорично виступав як проти домінуючої у західній індологічній філософській науці традиції зводити філософію Індії до комплексу її древніх класичних вчень і систем, що отримали назву даршани, так і проти ідентифікації вітчизняної філософії у творах

переважної більшості індійських авторів з давньоіндійською філософською класикою. Адже такий підхід призвів до того, що сучасна індійська філософія як самостійний розділ філософії не стала об'єктом спеціального історико-філософського дослідження та аналізу, і навіть не визнавалася не лише західними філософами, а й індійцями, особливо у колоніальний період. У них таке ставлення було реакцією на європоцентризм, представники якого ототожнювали індійську філософію з відсталими примітивними релігійними поглядами та вченнями. Заперечуючи наявність сучасної індійської філософської теорії, індійські автори вважали, що сучасні мислителі Індії, за винятком А. Гхоша та С. Радхакришнана, займалися лише тим, що узгоджували традиційні філософські системи з новими уявленнями про реальність, але і в цьому напрямі досягли незначних успіхів. Об'єктом, гідним дослідження, визнавалася лише давньоіндійська філософія. В результаті в індійській філософській літературі не було жодної узагальнюючої роботи, у якій давався б всебічний аналіз розвитку сучасної індійської філософії, і навіть усі узагальнюючі твори індійських авторів разом не створювали її повної картини. Тому О. Д. Літман присвятив своє життя реабілітації новітньої індійської філософії, постійно доводячи, що сучасна Індія має власну філософію, а його узагальнюючі праці не мають аналогів у світовій науці. Він визначив поняття «сучасна індійська філософія» з точки зору його змісту та хронології, дав науково обґрунтовану періодизацію її історії та здійснив головну справу свого життя – охарактеризував сучасну індійську філософію в усій її емпіричній повноті та фактичних деталях, проаналізувавши філософські погляди, вчення, школи та системи найавторитетніших і найвпливовіших мислителів сучасної Індії.

Як показав О. Д. Літман, сучасна індійська філософія являє собою надзвичайно складне явище. В країні, де «зупинився час», унаслідок домінування в свідомості людей рудиментів минулих епох, наявності багатоукладної соціальної структури та складного процесу класоутворення сформувалася специфічна ситуація в філософії – калейдоскопічне переплетіння ідей, що відносилися до різних історичних періодів, включення в сучасні концепції традиційних категорій і принципів, які нараховують століття і навіть тисячоліття свого існування та розвитку. Ці елементи, на перший погляд, архаїчні та примітивно-наївні, стали важливою складовою частиною створених у новий та новітній час філософських вчень, вони виконують певну соціальну функцію, їх не можна відділяти від усього комплексу суспільної думки, зокрема від ідеології національно-визвольного руху. Творчість індійських філософів надзвичайно різноманітна та різнобічна: їхні теоретичні інтереси охоплюють широкий комплекс проблем світогляду, практично всі галузі філософських знань, включаючи соціологію, етику, естетику, логіку, психологію тощо. У працях одного мислителя, а іноді й в одному його творі можуть відображатися ледь не всі аспекти світогляду. Багато

мислителів створюють вчення, що претендують на універсальний характер не лише в плані вирішення усіх філософських проблем, а й в плані задоволення духовних потреб усього людства. Тому деякі з них вважають універсальною за своїм характером не тільки сучасну індійську філософію, а й усю індійську суспільно-філософську думку від Рігведи до С. Радхакришнана. За таких умов лише всебічний конкретний аналіз конкретних явищ на основі принципу історизму давав можливість вірно визначити місце та роль кожного філософа у розвитку сучасної філософії, що й зробив у своїх творах О. Д. Літман.

У строкатому спектрі філософських вчень і систем сучасної Індії, які охоплюють всі галузі філософських знань, учений виділив три визначальні групи: 1) академічні системи, які створювали професійні філософи в університетах і різноманітних спеціальних і загальногуманітарних наукових закладах; 2) погляди та вчення громадсько-політичних діячів – лідерів національно-визвольного руху, а в незалежній Індії – керівників держави; 3) релігійно-філософські вчення, які створювалися численними т. зв. професійними святими, що мали традиційно величезний вплив практично серед усіх верств населення. О. Д. Літман також окреслив коло теоретичних проблем, аналіз яких дав йому можливість показати принципові особливості, головні риси та напрями розвитку сучасної індійської філософії. Це проблеми онтології (метафізики), гносеології (епістемології), сутності філософії та її співвідношення з наукою й релігією, проблеми людини та гуманізму, а також деякі питання етики та теорії цінностей (аксіології). За межею дослідження залишилися проблеми логіки, естетики, психології, соціології та соціально-політичні концепції. Не завжди була можливість всебічно проаналізувати й еволюцію світогляду кожного з провідних сучасних індійських мислителів, тому автор іноді обмежувався аналізом і викладом лише принципово значущих і концептуально сформованих елементів їх поглядів.

Особливу увагу звертаємо на те, що на відміну від багатьох інших радянських авторів, які давали принизливі оцінки представникам немарксистських і непролетарських вчень і рухів, а досить часто ще й навішували їм різні одіозні ідеологічні чи політичні ярлики, О. Д. Літман завжди з повагою ставився до своїх ідейних і наукових опонентів, звичайно, якщо вони того заслуговували. Щоб не бути звинуваченим владою та деякими колегами, які йому відверто заздрили, в усіляких політичних гріхах (так, він називав сталінську модель соціалізму номадо-азійською), учений для підтвердження своїх поглядів посилався на тодішні загальновизнані авторитети, найбільше на В. І. Леніна, якого цінував передусім як видатного теоретика й мислителя. Зокрема, посилаючись на ленінські методологічні положення, що марксист повинен враховувати живе життя, точні факти дійсності, а не чіплятися за теорію вчорашнього дня, О. Д. Літман виступив проти вульгаризаторського та догматичного ставлення до індійської філософії,

яка була майже виключно ідеалістичною, радянських ідеологів, що вважали матеріалізм прогресивним, а ідеалізм реакційним, указуючи на необхідність творчого підходу до тих чи інших індійських вчень і філософських систем, а також проти однозначних висновків (прогресивний, реакційний тощо), які здебільшого виявляються не тільки недостатніми або однобічними, а й просто безпідставними. Значно випередивши свій час, О. Д. Літман зазначав, що зневажливе та нігілістичне ставлення до тих чи інших індійських вчень лише тому, що вони є ідеалістичними або непролетарськими, не тільки теоретично не обґрунтовано, але й політично неправомірно. Підтвердженням цього слугує той факт, що ідеалістична філософія була незмінним теоретичним фундаментом індійського буржуазного націоналізму (так його називали в радянській історіографії), якому властива прогресивна антифеодальна та антиімперіалістична спрямованість, що збереглося й у постколоніальний період, а передові його представники, незважаючи на ідеалістичний світогляд, виступали з прогресивних громадсько-політичних позицій. Навіть прямі виступи філософів-ідеалістів проти матеріалізму, на думку О. Д. Літмана, не завжди можна кваліфікувати як вияв реакції: часто вони були породженням духовної атмосфери країни, в якій панував ідеалізм у свідомості народних мас, переважна більшість яких мислила релігійними категоріями [детально див.: 18, с. 7-24]. Такий виважений, вільний від ідеологічної та політичної упередженості підхід до наукового дослідження, нехарактерний для представників радянських гуманітарних наук, дав можливість О. Д. Літману охопити основну проблематику сучасної індійської філософії, а також вчення та системи її представників майже за 100 років, починаючи з кінця XIX ст. і до початку 90-х років XX ст.

У працях із загальних проблем сучасної індійської філософії [див., наприклад: 7; 8; 9; 13; 14; 18; 19] дослідник визначив характерні риси та чинники розвитку індійської філософської думки у добу колоніалізму та особливості її розвитку у незалежній Індії. Стосовно доби колоніалізму головна увага приділялася таким невивченим, недостатньо вивченим і дискусійним історико-філософським питанням: релігійно-ідеалістичний зміст індійського націоналізму, внутрішня гетерогенність і суперечливість індійської філософії, специфічне співвідношення філософії та буденної свідомості, панування ідеалізму, політичне протиборство ідеалізму та матеріалізму, прогресивна роль індійської ідеалістичної філософії в ідеології національно-визвольного руху та реакційна роль у ньому «західного матеріалізму», специфіка співвідношення суб'єктивного та об'єктивного ідеалізму в індійській філософії, домінування у ній об'єктивного ідеалізму, відсутність концептуальних елементів скептицизму та агностицизму, функціонально-творча роль і цементуючий чинник класичної філософської спадщини в сучасній індійській філософії, розбіжності в інтерпретації суті та характеру цієї спадщини (роль даршан, міманси,

йоги), наукова класифікація філософських традицій, вплив ведантистської традиції на ідеологічний процес у колоніальній Індії, адвайта-веданта Шанкари як основа ідеалізму та усієї індійської філософії, концепція майї або майявади як символ сутності індійської філософії, концепція мокші, діяльність Адвайта ашраму, ведантистські організації та центри, давньоіндійська система свабхававади, натуралістичні традиції індійської філософії, система локаяти та її вплив на індійську філософію, індійська та західна філософія, вплив об'єктивно-ідеалістичних систем Заходу на індійських філософів, проблема «синтезу філософій», вплив марксизму на індійську філософію, характерні риси релігійно-філософських вчень у колоніальній Індії, роль ашрамів у її духовному житті, релігійно-філософські концепції індійського комуналізму, утворення та діяльність релігійно-комуналістичних політичних організацій Мусульманської ліги, «Шрі Бхарат дхарма мандал» (Товариства славної індійської релігії), «Хінду Махасабхи» (Великої спілки індусів) та «Раштрія сваямсевак сангх» (Союзу служителів нації), світські філософські системи та релігійно-філософські вчення.

Стосовно періоду незалежності це такі питання: «ідеологічний вакуум» і пошуки «філософії життя» після завоювання Індією незалежності, криза індійської філософської науки, спроби її «реконструкції» та «реорієнтації», боротьба течій у філософії, «філософська революція», «філософія духовності», вплив на індійську філософію доби незалежності традиційних ведантистських вчень, зокрема адвайта-веданти, релігійна міфологія та її роль у філософському житті країни, неоднозначне ставлення до філософських вчень і систем Заходу, екзистенціалізм, феноменологія, філософський лінгвістичний аналіз, філософський структуралізм та інші «модні» західні течії в Індії, британська, німецька та американська «моделі» філософії, концепції «синтезу» та компаративізму, раціоналістичні та гуманістичні тенденції, рух бхудан, «філософія науки», проблема людини та людських цінностей, соціально-політичний зміст проблеми гуманізму, принципи «гуманістичної філософії», процес диференціації серед індійських філософів на другому етапі незалежності, боротьба між прихильниками прогресивної «реорієнтації» та духовного традиціоналізму, вплив гострої ідейно-політичної боротьби в країні на розвиток національної філософської науки, «філософія» правих і лівих політичних течій, «філософія» релігійно-комуналістичних політичних організацій традиційного та нового спрямування, проблеми співвідношення «традиціоналізму» та «модернізму», філософії та науки, розмежування представників релігійно-ідеалістичних вчень (релігійні діячі, релігійно-громадські, релігійно-світські), діяльність місії Рамакришни у незалежній Індії, розповсюдження в Індії ідей теологічного ідеалізму, формування «філософії цінностей» та наукознавства як самостійних галузей знань, боротьба проти

матеріалістичного світогляду, розвиток марксистської філософії у незалежній Індії, критики марксизму, ленінізм як антитеза марксизму, дискусія з питання марксистської інтерпретації релігії та філософії буддизму, критика індійськими марксистами веданти, дискусія серед індійських марксистів щодо ролі веданти в розвитку індійської філософії, аналіз і тлумачення індійськими марксистами пам'ятників давньоіндійської філософської думки.

Величезне значення для індологічної науки мають роботи О. Д. Літмана, в яких аналізувалася філософська спадщина окремих видатних індійських мислителів колоніальної доби Дев Атми, Свамі Абхедананди, Рамани Махарші, Мухаммада Ікбала, Кришначандри Бхаттачарії, Ауробіндо Гхоша, Рабіндраната Тагора, Мохандаса Карамчанда (Махатми) Ганді та філософа-марксиста Рахула Санкрітьяяна [див., наприклад: 2; 3; 4; 5; 10; 15; 16]. Оскільки дослідити всю сукупність проблем, що їх турбували, практично неможливо, то учений виділив таке коло невивчених питань і таких мислителів, аналіз праць яких давав можливість визначити принципові особливості, основні риси та напрями розвитку індійської філософської думки до 1947 р. Уважно вивчивши велику літературно-філософську спадщину кожного з мислителів (тільки у М. К. Ганді вона складає 77 томів) англійською та індійськими мовами, О. Д. Літман обрав для аналізу такі проблеми: сутність і призначення філософії, співвідношення об'єкту та суб'єкту, доктрина істинності та помилковості, концепція «троїстого» Абсолюту, «інтегралізм» – керівний принцип, типи розуму та їхнє співвідношення з Абсолютом, природа та її субстанційні атрибути, еволюція та інволюція – закони змін і гармонії в природі, типи первісного незнання та процес пізнання, людина – інтегральна частина природи, її роль в еволюції та місце в системі інтегралізму, пізнання – найвищий привілей людини, самопізнання як «практичний» аспект та інтегративний чинник усіх модифікацій веданти, принципи «філософії самопізнання», діяльність не перешкода «самопізнанню», концепція худі, онтологічні та гносеологічні передумови «самопізнання», любов як чинник формування ідеального худі – «досконалої людини», Бог та істина – їх корелятивний взаємозв'язок, діалектика, матеріалізм, метафізика, етика, засоби морального вдосконалення, концепція ненасильства, релігійність.

Аналізуючи досягнення численних філософів і мислителів суверенної Республіки Індія [див., наприклад: 1; 6; 11; 12; 17], О. Д. Літман найбільшу увагу приділив творчості Свамі Шивананди, Свамі Ранганатхананди, Свамі Джнананананди, Сарвепаллі Радхакришнана, Пулла Тірупаті Раджу, Тельяврама Махадевана, Праваса Дживана Чаудхурі, Абдул Рахмана, Джавахарлала Неру та Дебіпрасада Чаттопадхьяї. У конгломераті питань, що піднімалися в різних вченнях і системах індійських філософів доби незалежності, учений виділив такі: «синтетична санатана-дхарма», веданта як «всеохоплюючий синтез», синтез релігії та науки, духовність – «основа життя», людина та її сутність, «філософська релігія», вихідні принципи

«філософської релігії», онтологія «філософської релігії», гносеологія (епістемологія) «філософської релігії», єдність релігії, філософії та науки, гуманістична система «вічної релігії», модель ідеальної філософії, «універсальна релігія» або «релігія духу», концепція людини в системі «вічної релігії», етична концепція в системі «вічної релігії», філософія як світоглядна основа системи «вічної релігії», абсолютний ідеалізм, вихідні принципи його системи, онтологія абсолютного ідеалізму, гносеологія абсолютного ідеалізму, ведантистська аксіологія, загальні принципи її системи, релігійні цінності, етичні цінності, філософія науки, концепції науки, концепція універсального розуму як «методологічна» основа науки, ведантистська інтерпретація науки та її критика, методологічні принципи розвитку науки.

Таким чином, навіть стислий аналіз індологічних філософських досліджень О. Д. Літмана дає всі підстави твердити, що він зробив значний внесок у радянську, російську та світову орієнталістику. Ним фундаментально висвітлені практично всі найголовніші проблеми філософії колоніальної та незалежної Індії. Незважаючи на те, що переважна більшість праць О. Д. Літмана, присвячених сучасній індійській філософії, вийшла в світ ще за радянської доби, вони зберегли своє значення і в наш час, оскільки учений намагався уникати ідеологічних і політичних стереотипів, ґрунтуючись на найновітніших досягненнях світової індологічної науки. Будучи науковцем нової епохи, О. Д. Літман випередив свій час, ставши взірцем для нинішньої генерації індологів та орієнталістів не тільки Росії, а й усіх незалежних держав колишнього Радянського Союзу.

Примітки

1. *Вафа, А. Х.*, Литман, А. Д. Философские взгляды Джавахарлала Неру / А. Х. Вафа, А. Д. Литман. – М., 1987.
2. *Комаров, Э. Н.*, Литман, А. Д. Мировоззрение Мохандаса Карамчанда Ганди / Э. Н. Комаров, А. Д. Литман. – М., 1969.
3. *Литман, А. Д.* Мохандас Карамчанд Ганди и его мировоззрение / А. Д. Литман // Ганди М. К. Моя жизнь. – М., 1959. – С. 3–38.
4. *Литман, А. Д.* Философские взгляды Рабиндраната Тагора / А. Д. Литман // Рабиндранат Тагор. – М., 1961. – С. 85–116.
5. *Литман, А. Д.* Философские взгляды М. К. Ганди / А. Д. Литман // Общественно-политическая и философская мысль Ганди. – М., 1962. – С. 130–199.
6. *Литман, А. Д.* Религиозно-философское учение Свами Шивананды / А. Д. Литман // Идеологические течения современной Индии. – М., 1965. – С. 109–137.
7. *Литман, А. Д.* Философия / А. Д. Литман // Культура современной Индии. – М., 1966. – С. 4–34.

8. *Литман, А. Д.* Философская мысль независимой Индии. Академические системы и религиозно-философские учения / А. Д. Литман. – М., 1966.
9. *Литман, А. Д.* Экзистенциализм в Индии / А. Д. Литман // Современный экзистенциализм. Критические очерки – М., 1966. – С. 532–560.
10. *Литман, А. Д.* Критика концепции синтеза религии, философии и науки в религиозно-философских воззрениях Свами Абхедананды и Свами Джнанананды / А. Д. Литман // Религия и общественная мысль народов Востока. – М., 1971. – С. 42–63.
11. *Литман, А. Д.* Отражение религии в мировоззрении общественных деятелей и философских учениях современной Индии / А. Д. Литман // Религии и атеизм в Индии. – М., 1973. – С. 86–124.
12. *Литман, А. Д.* Философские взгляды Джавахарлала Неру / А. Д. Литман // Мировоззрение Дж. Неру. – М., 1973. – С. 108–141.
13. *Литман, А. Д.* Некоторые особенности развития современной индийской философии / А. Д. Литман // Политическое развитие и общественная мысль Индии. – М., 1976. – С. 342–367.
14. *Литман, А. Д.* Философский натурализм в общественной мысли Индии / А. Д. Литман // Народы Азии и Африки. – 1978. – № 4. – С. 84–95.
15. *Литман, А. Д.* Мохандас Карамчанд Ганди / А. Д. Литман // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 4. – С. 83–95.
16. *Литман, А. Д.* Традиции философского натурализма в Индии и мировоззрение Дев Атмы / А. Д. Литман. – М., 1982.
17. *Литман, А. Д.* Сарвепалли Радхакришнан / А. Д. Литман – М., 1983.
18. *Литман, А. Д.* Современная индийская философия / А. Д. Литман. – М., 1985.
19. *Литман, А. Д.* Философия в независимой Индии: проблемы, противоречия, дискуссии / А. Д. Литман. – М., 1988.
20. *Полонская, Л. Р.* Памяти Алексея Давыдовича Литмана / Л. Р. Полонская // Восток. – 1993. – № 3. – С. 215–216.
21. *Чувпило, О. О.* Філософські погляди М. К. Ганді / О. О. Чувпило // X Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Київ, 2006. – С. 204–207.
22. *Чувпило, О. О.* Філософські погляди видатних лідерів індійського національно-визвольного руху / О. О. Чувпило // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – Вип. 28. – Харків, 2007. – С. 203–208.
23. *Чувпило, О. О.* Філософські погляди Дж. Неру / О. О. Чувпило // XI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Київ, 2007. – С. 179–181.
24. *Litman, A. D.* Philosophical Views of Rabindranath Tagore / A. D. Litman // The Visvabharati Quarterly. – 1963. – Vol. 28. – № 4.

– P. 301–356, 1964. – Vol. 30. – № 3. – P. 219–244, 1965.– Vol. 30. – № 4. – P. 317–334.
25. *Litman, A. D.* The Historical Role of Mahatma Gandhi in the Indian National-Liberation Movement / A. D. Litman // Gandhi – Lenin: Centenary Souvenir. – Trivandrum, 1969. – P. 55–62.
26. *Litman, A. D.* Über die philosophischen Anschauungen M. K. Gandhis und ihre Entwicklung im heutigen Indien / A. D. Litman // Deutsche Zeitschrift für Philosophie – 1969. – Hft. 6. – S. 703–723.
27. *Litman, A. D.* M. K. Gandhi's World Outlook: Problem of Culture / A. D. Litman // Gandhi through Soviet Eyes. Lenin through Indian Eyes. – New Delhi, 1971. – P. 1-9.
28. *Litman, A. D.* Marxistisch-Leninistischen Philosophie in Indien / A. D. Litman // Deutsche Zeitschrift für Philosophie – 1974. – Hft. 6. – S. 698–717.
29. *Litman, A. D.* Einige Besonderheiten der Entwicklung der heitigen indischen Philosophie / A. D. Litman // Politik und Ideologie im gegenwartigen Indien – Berlin, 1976. – S. 371–398.

© Чувпило О. О., 2010

Історія Харківського університету

Исторические параллели в судьбах университетских библиотек Одессы и Харькова

Березюк Н. М.

Березюк Н. М. Исторические параллели в судьбах университетских библиотек Одессы и Харькова. В статье с использованием юбилейных изданий библиотек Одесского и Харьковского университетов, а также архивных материалов рассматриваются отдельные аспекты общего исторического прошлого библиотек. Цель статьи – обратить внимание специалистов на недостаточно разработанные направления исследований в контексте региональной истории библиотечного дела.
Ключевые слова: Харьковский учебный округ, библиотека, Харьковский и Новороссийский университеты, книгообмен.

Березюк Н. М. Історичні паралелі в долях університетських бібліотек Одеси та Харкова. В статті з використанням ювілейних видань бібліотек Одеського та Харківського університетів, а також архівних матеріалів розглядаються окремі аспекти спільного історичного минулого бібліотек. Мета статті – звернути увагу спеціалістів на недостатньо розроблені напрямки дослідження в контексті регіональної історії бібліотечної справи.
Ключові слова: Харківський учбовий округ, бібліотека, Харківський та Новоросійський університети, книгообмін.

Berezyuk N. Historical Parallels in the Fortunes of University Libraries of Kharkiv and Odessa. In the paper some aspects of the common history of University Libraries of Kharkiv and Odessa on the base of jubilee editions of as well as the archive materials are investigated. Paper's goal is to attract the specialists' attention to the inadequately researched directions of investigation in the context of the regional history of libraries.
Key words: Kharkiv educational district, library, Kharkiv and Novorussian universities, book-exchange.

195-летие одной из старейших университетских библиотек Украины, которое недавно отметила Научная библиотека Одесского национального университета имени И. И. Мечникова, стало поводом к осмыслению общности исторического прошлого двух крупнейших национальных книгохранилищ Украины: библиотеки ОНУ имени И. И. Мечникова и библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Подготовленные их специалистами и изданные к юбилеям библиотек историко-библиотековедческие исследования позволяют в силу многоаспектности темы только

обозначить отдельные исторические параллели в их становлении и развитии.

Тесные связи Харькова и Одессы в начале XIX в. в значительной мере определило то обстоятельство, что до 1823 г. все учебные заведения Новороссийского края входили в Харьковский учебный округ и находились в подчинении его попечителя. Непосредственное руководство учебными заведениями осуществлял училищный комитет, возглавляемый ректором университета. Ректоры, профессора университета регулярно посещая учебные заведения края в качестве визитаторов, контролировали учебную документацию, финансовую и хозяйственную деятельность, оказывали необходимую помощь «…дабы порядок учения соблюдаем был везде неослабно» [12, §160].

Одним из направлений деятельности университета было обеспечение учебных заведений округа учебными пособиями. Устав Харьковского университета гласил: «В университетской типографии печатаемы быть должны преимущественно книги, относящиеся к наукам, преподаваемым в университете и в училищах его округа» [12, §176].

С организацией в 1805 г. типографии поступления книг из Харьковского университета в учебные заведения округа стали регулярными. К сожалению сведений об этой важной стороне деятельности Харьковского университета в связи с отсутствием архива практически не сохранилось. Тем ценнее для нас архивные разыскания и исследования старшего научного сотрудника библиотеки ОНУ Е. В. Полевщиковой [9, с. 29-99], связанные с комплектованием библиотек Новороссийского учебного округа.

Уже в 1810 г. «…библиотека коммерческой гимназии Одессы насчитывала 70 названий в 100 томах, почти исключительно состоявших из периодических изданий, речей, говоренных в Харьковском университете и обозрений публичных лекций в нем же» [9, с. 30]. Интересно, что правление университета рассылало в подведомственные учебные заведения реестры книг и ландкарт, предназначенных для продажи учащимся, предоставляя возможность заказать необходимое количество экземпляров. Подобные реестры уже в начале XIX в. были формой сбора предварительного заказа на книгу. Вот уже действительно, новое – хорошо забытое старое! Библиотеки учебных заведений кроме «неподвижной» или основной части фонда имели еще и так называемую «подвижную», состоящую из книг, подлежащих продаже. Литература в округ поступала из Харьковского университета и книжного магазина главного правления училищ.

Училищный комитет интересовался также состоянием каталогов библиотек 12 февраля 1816 г. профессор Харьковского университета Г. П. Успенский направил директору коммерческой гимназии О. М. Флуки предписание о том, чтобы в каталогах «представляемых о

пожертвованных книгах указывался год, место издания, формат, имя издателя и в каком переплете» [9, с. 31].

По рекомендации училищного комитета в феврале 1816 г. гимназия подписалась и оказала содействие в распространении в Одессе первого на Украине литературно-художественного и научного журнала «Украинский вестник». В журнале впервые на украинском языке публиковались подборки произведений П. Гулака-Артемовского.

Созданный в Одессе в 1817 г. Ришельевский лицей объединил в себе ряд существовавших учебных заведений и фонды их библиотек «Каталог книгам, находящимся в фонде основной библиотеки Ришельевского лицея» [9, с. 60-95], включенный в исследование Е. В. Полевщиковой, дает представление о содержательном, языковом, хронологическом составе фонда, о наличии в библиотеке лицея изданий типографии Харьковского университета. В «Ведомости о книгах подвижной библиотеки лицея 1823–1824 гг.» [9, с. 57] в разных количествах представлены учебники профессоров Харьковского университета И. С. Рижского, А. И. Стойковича, И. П. Каменского, Ф. Гизе и др. Необходимо отметить, что пособиями, подготовленными учеными Харьковского университета, пользовались по рекомендации Министерства просвещения и другие университеты России. Более половины из полученных лицеем изданий и в настоящее время хранятся в книгохранилище Одесского университета.

Библиотека Ришельевского лицея долгое время не могла привести в надлежащий порядок переданные ей фонды коммерческой гимназии и мужского благородного института. В 1820 г. посетивший еѐ в качестве визитатора учебного округа ректор Харьковского университета В. Я. Джунковский в докладе по итогам проверки подверг резкой критике руководство лицея за состояние библиотеки. В марте 1823 г. профессор университета А. И. Дудрович в рапорте по итогам визитации отмечал неудовлетворительное состояние лицейской библиотеки, отсутствие каталога. На семь лет затянулась передача фонда библиотеки от библиотекаря Н. С. Черемисина библиотекарю И. Ф. Гриневичу, лишая преподавателей возможности пользования книгами. Неожиданностью для нас было то обстоятельство, что оба библиотекаря были выпускниками Харьковского университета: адъюнкт, а впоследствии профессор греческой и латинской грамматики Н. С. Черемисинов и магистр, а впоследствии профессор латинской и российской словесности И. Ф. Гриневич.

Исследования Е. В. Полевщиковой впервые приоткрыли страницу, связанную с неизвестной стороной деятельности Харьковского учебного округа, его несомненно позитивным влиянием на культурное развитие края. Однако, в условиях второй половины XIX в., когда значение науки в развитии общества возрастало, библиотеки учебных заведений Одессы уже не могли удовлетворять самые необходимые потребности читателей.

Открытие в 1865 г. третьего в Украине (после Харьковского и Киевского) Новороссийского университета было насущной потребностью в подготовке специалистов для интенсивно развивающегося юга Российской империи.

В истории науки наши университеты тесно связаны именами выдающихся ученых выпускников и профессоров Харьковского университета: И. И. Мечникова, В. И. Григоровича, Л. С. Ценковского, В. В. Заленского, Б. М. Ляпунова, А. И. Кирпичникова и многими другими, внесшими большой вклад в отечественную науку. «Главные силы, – как писал историк Новороссийского университета, – притекали из Петербурга, Москвы, Харькова, Казани, Киева» [5].

Первым ректором Новороссийского университета в 1865 г. был назначен заслуженный профессор Харьковского университета, известный математик Иван Дмитриевич Соколов. В 1903–1905 гг. ректором университета был профессор нашего университета филолог А. Н. Деревицкий, впоследствии попечитель Новороссийского округа. В 1866 г. проректором университета был заслуженный профессор, почетный член Харьковского университета, бывший его ректором в 1839–1841 гг., юрист А. В. Куницын. Профессора Харьковского университета, ряд из них по рекомендации Н. И. Пирогова, возглавили ведущие кафедры вновь созданного университета.

Почетными членами Новороссийского университета стали выдающиеся выпускники и профессора Харьковского университета В. И. Григорович, И. И. Срезневский, Н. Н. Бекетов, С. В. Пахман, Л. С. Ценковский [5, с. VI, 2-я паг.].

Библиотека Новороссийского университета, унаследовавшая фонды Ришельевского лицея, к открытию университета имела в своем фонде 28500 томов. Кроме того, университету была передана студенческая библиотека лицея, созданная в 1838 г., с общим фондом 4930 томов. В еѐ составе были 1600 томов, переданных известным ученым-хирургом, инициатором преобразования Ришельевского лицея в университет Н. И. Пироговым. Нельзя не отметить, что «стартовый» фонд библиотеки Харьковского университета составлял к 1805 г. – 3219 книг [1, с. 11]. Так что в этом отношении библиотека Новороссийского университета была в лучшем положении. Однако понимая потребности в литературе будущего университета, Н. И. Пирогов в докладной записке «О ходе просвещения в Новороссийском крае и о вопиющей необходимости преобразования учебных заведений» писал, что «…ученые журналы до сих пор совсем не выписывались. Библиотека лицея существует только по имени» [5, с. 21].

В канун открытия университета 26 апреля 1865 г. попечитель Одесского учебного округа А. А. Арцимович ходатайствовал перед Министерством народного просвещения о передаче из других книгохранилищ дублетов литературы для вновь создаваемого университета «ввиду незначительности для высшего учебного

заведения числа книг библиотеки лицея, и в особенности, крайнюю бедность некоторых отделов оной». Совет Харьковского университета 4 мая 1865 г. принимает решение об оказании помощи молодому университету [7, С. 2]. С начала создания библиотеки еѐ фонд в значительной степени прирастал пожертвованиями князя М. С. Воронцова, графа А. Г. Строганова, Н. К. Шильдера и многих других.

Дарили библиотеке свои книги, книжные собрания и ученые Харьковского университета, перешедшие на работу в Новороссийский университет. Начало именным фондам библиотеки положил выпускник Харьковского университета, один из основателей славяноведения в России профессор В. И. Григорович, подаривший около 1 тыс. томов, в том числе рукописи и редкие издания. Профессор И. А. Свиридов подарил 629 томов, в т.ч. литературы по медицине, профессор В. И. Шерцль – 100 томов, профессор П. П. Цитович – 180 томов, список этот можно продолжить.

Традиция дарения книг и личных коллекций университетам империи на стадии их возникновения во второй половине XVIII в. способствовала быстрому росту фондов университетских библиотек и в последующее время.

Подготовленная и изданная в 2005 г. замечательная книга «Дарители научной библиотеки Одесского (Новороссийского) университета 1865–1920» восстановила сведения об индивидуальных и коллективных дарителях, в том числе и неизвестные нам данные о роли в создании еѐ фонда харьковских ученых и университета в частности. Харьковский университет за период с 1867 по 1898 г. направил в Одессу 130 наименований своих изданий, занимая третье место после Московского и Санкт-Петербургского [2].

Составители этого издания указывают, что «библиотека Новороссийского университета участвовала в книгообмене со всеми университетами дореволюционной России [2, с. 226]. Однако структурно относят поступившие по обмену книги во II часть – «организации-дарители». Известно, что в библиотеке существовал специальный журнал для записи книг, поступивших в обмен или дар [13, с. 193]. Впрочем, записи в ней, вероятно, не всегда позволяли установить конкретный источник поступления.

Такая же ситуация складывалась и в библиотеке Харьковского университета. Еѐ материальные книги делились на «покупку» и «дары». К последним относились книги, получаемые бесплатно, в т.ч. частные пожертвования и издания, присылаемые организациями. Только в 1850 г. в «Правилах для библиотеки Харьковского университета» было записано: «Книги для библиотеки могут быть приобретаемы… покупкою и иногда меною… Библиотекарь университета делает соглашение с меновщиком о том, какие книги должен отдать библиотеке и какие взамен того он имеет получить от сей последней».

Сказано и об условиях обмена: «Мена книг с частными лицами и общественными библиотеками должна производиться по оценке на основании лавочных каталогов» [10, с. 2]. Вероятнее всего, это касалось обмена дублетами, фонды которых к тому времени сформировались в университетских библиотеках.

В фонде нашей библиотеки встречаются издания университетов России первых десятилетий XIX в. со штампом «обмен». Мы попытались сверить имеющийся у нас единственный «Каталог библиотеки Новороссийского университета (т. 2, физико-математический факультет)» 1884 г. с «Каталогом изданий типографии имп. Харьковского университета». Сверка позволила убедиться в том, что издания нашего университета по естественным наукам поступали в фонд еѐ библиотеки достаточно регулярно, но был ли это книгообмен в современном понимании этого термина, сказать трудно. К сожалению, ни в одной из работ, посвященных истории Харьковского университета и его библиотеки, нет данных о книгообмене. Хронологически первой книгой, поступившей в Ришельевский лицей, был учебник И. С. Рижского «Введение в курс словесности» (1806 г.). Из истории библиотеки Казанского университета известно, что первые издания типографии Харьковского университета поступили в еѐ фонд в 1809 г. Вопрос о дате начала книгообмена, его принципах, истории остаѐтся не изученным. *Представляется, что он мог бы стать одним из направлений совместных усилий специалистов в рамках регионального историко-библиотековедческого исследования.*

С определенной долей уверенности можно утверждать, что начало регулярного книгообмена наших библиотек относится ко второй половине XIX в., к периоду, связанному с выходом повременных изданий университетов. Книгообмен становится контролируемым и, как сказали бы сейчас, прозрачным. В 1867 г. вышел первый том «Записок Новороссийского университета». Их полный комплект за весь период издания (1867–1909, 1914) представлен в фонде нашей библиотеки, равно как и «Записки Одесского общества естествоиспытателей», «Летописи историко-филологического общества», «Летописи магнитно-метеорологической обсерватории», «Записки математического отдела общества естествоиспытателей». Интересно, что Одесское Новороссийское общество естествоиспытателей все получаемые в обмен на свои «Записки» издания передавало библиотеке университета» (число их достигало ежегодно 2000) [13].

С 1874 г. начали издаваться «Записки императорского Харьковского университета», ставшие основной базой книгообмена. «…Материальный приход, который давали университету «Записки», всегда заключался в повременных изданиях, какие получались университетом в обмен на «Записки», которые значительно сокращали расход на выписку журналов», – писала проф. С. М. Кульбакина в очерке «Редакционный комитет по

изданию «Записок Харьковского университета» [1, с. 35]. Количество экземпляров, предназначенных для обмена, росло и в 1905 г. составляло 150. «Записки» регулярно направлялись в Новороссийский университет в течение всего периода их издания (1874–1882, 1892–1919). Эти периодические издания способствовали обмену научной информацией и были очень востребованы.

В Харьковском университете обменом «Записками» с другими университетами занималась библиотека. В предисловии к «Каталогу библиотеки имп. Новороссийского университета», упоминаемом нами выше, читаем обращение: «Редакции периодических изданий, которые пожелали бы выступить с редакцией «Записок…» в обмен своими изданиями, благоволят обращать свои заявления в Правление имп. Новороссийского университета» [4, с. 2]. Возможно, этот обмен осуществлялся через библиотеку.

К началу XX в. наши библиотеки вошли в число крупнейших академических библиотек России. Фонд библиотеки Новороссийского университета к 1913 г. составлял 314153 ед. хр. [13, с. 168], Харьковского университета 258094 (вместе с фондами студенческих библиотек) [13, с. 146].

В докладе Е. Н. Добржинского «Положение русских академических библиотек» на Первом Всероссийском съезде по библиотечному делу (Санкт-Петербург, 2 июня 1911 г.) наши библиотеки отмечались в числе шести библиотек России из 39, приславших анкеты, как имеющие отдельные здания, обособленные книгохранилища, большие фонды, необходимую систему каталогов, четко поставленный учет фонда и выдаваемых книг [3, с. 59-72].

Интересная страница в истории наших библиотек связана с библиотекарем Новороссийского университета П. С. Шестериковым. Известный ботаник, исследователь флоры Юга России он был последним библиотекарем Новороссийского университета и первым еѐ советским директором (1885–1920 г.). С его именем в истории библиотеки связано начало ее научной деятельности. Он был инициатором создания Одесского библиографического общества, содействовавшего развитию теории и практики библиографической работы. 36 выпусков «Известий Одесского библиографического общества», вышедших за непродолжительный период деятельности (1913–1917 г.), объединили вокруг себя большой круг ученых-литераторов, библиографов Украины, организаторов библиографической работы. «Известия…» сохранили для потомков историю библиографии в Украине того периода, ценнейшие краеведческие библиографии и указатели литературы.

В 1913 г. Правлением Новороссийского университета П. С. Шестерикову было поручено принять в Петербурге библиотеку покойного сенатора С. В. Пахмана. Одновременно он получил разрешение ознакомиться с состоянием библиотечного дела в России. Он

посетил 23 крупных библиотеки, в т.ч. Императорскую публичную библиотеку Академии наук, библиотеку Вольного экономического общества, 13 университетов и других учебных заведений. С целью облегчения своей миссии П. С. Шестериков предварительно разослал в библиотеки анкету. 19 июля 1913 г. он прибыл в Харьковский университет и, как писал: «Застал библиотекаря Рубинского, который обстоятельно ознакомил меня с библиотекой… Благодаря его чрезвычайной любезности я получил в Одессе ответ на мои анкетные вопросы, столь обстоятельные, что все дело постановки рисуется мне как на ладони» [13, с. 141-157].

Вероятно, между П. С. Шестериковым и К. И. Рубинским сложились теплые, дружеские отношения. В фонде библиотеки хранятся две книги П. С. Шестерикова, подаренные библиотеке: «Материалы для флоры юго-западной части Одесского уезда» (1894) и «Определитель растений окрестностей Одессы» (1912). На последней – автограф «Многоуважаемому К. И. Рубинскому от автора». Возможно, К. И. Рубинский подарил коллеге свою книгу «Библиотека Харьковского университета за 100 лет ее существования», изданную к 100-летию Харьковского университета.

Результатом этой поездки стала не только благополучно доставленная библиотека покойного сенатора С. В. Пахмана (одного из самых больших частных пожертвований – 3903 тт.), но и подготовленная П. С. Шестериковым книга «Постановка библиотечного дела в университетских и некоторых других библиотеках России» [13], посвященная 50-летию Новороссийского университета.

Книга эта включала в себя 23 очерка о крупнейших библиотеках России. Очерк П. С. Шестерикова о библиотеке Харьковского университета содержал сведения из ее истории, обстоятельную характеристику всех направлений деятельности. Приведенные в книге образцы бланковой документации, формы учетных документов, сведения о штатах, распределении обязанностей «служительского» персонала, зарплаты остаются единственными свидетельствами для историков библиотеки.

Книга П. С. Шестерикова – уникальная историко-библиотековедческая работа, дающая объективное представление состояния и организации деятельности крупнейших библиотек России конца XIX – начала XX вв. Так и не имевшая аналогов в истории библиотечного дела, она всегда будет востребована.

Я много раз держала в руках эту книгу. Но только недавно обнаружила еще одно, связующее наши библиотеки имя – С. В. Пахман. Он был профессором кафедры гражданского права Харьковского университета. Почетный член пяти российских университетов (Санкт-Петербургского, Казанского, Харьковского, Св. Владимира и Новороссийского), С. В. Пахман был известен своими трудами среди

правоведов России. В Харькове участвовал в разработке Устава российских университетов в начале 1860-х гг. Устав 1863 г. ввел в университеты новое учреждение – университетский суд. Первым его главой в Харьковском университете стал С. В. Пахман, пользовавшийся огромным уважением студентов и преподавателей. Его переход в связи с избранием профессором Санкт-Петербургского университета Совет Харьковского университета рассматривал как крупную потерю.

В библиотеке Харьковского университета С. В. Пахман был одним из активных членов библиотечной комиссии, возглавляемой профессором И. К. Коссовым. Работавшая в течение 1861–1866 гг. комиссия выполнила огромную работу по созданию печатного систематического каталога фонда университетской библиотеки. Составителем 3 отдела каталога «Правоведение и политические науки» был профессор С. В. Пахман. Разработанная им схема отдела, принятая детализация рубрик были впоследствии использованы при издании продолжения этого каталога (1891 г.), а также при создании первого подвижного систематического каталога [1, с. 30-31].

Перелистывая страницы замечательного биографического словаря ОНУ имени И. И. Мечникова «Професори Одеського (Новоросійського) університету" 2005 р., я встречала имена многих ученых, которые вошли не только в историю отечественной науки, но и в историю старейшей университетской библиотеки – библиотеки Харьковского университета. Это его профессора, трогательно любившие книгу, библиотеку, отдавшие библиотеке много сил и времени: библиотекари и помощники библиотекарей, члены библиотечных комиссий, составители каталогов, документов, регламентирующих деятельность библиотеки, разрабатывавших практические вопросы организации еѐ фондов. В условиях начала XIX в., когда библиотековедения как науки еще не существовало и не было специалистов, имевших опыт работы в университетских библиотеках, значение вклада ученых в становление библиотеки трудно переоценить. Авторитет их в университете был высок. Свидетельством тому тот факт, что пять библиотекарей (В. Я. Джунковский, А. Ф. Павловский, В. С. Комлишинский, И. П. Щелков и А. С. Питра) в разное время были ректорами Харьковского университета, а библиотекарь А. А. Дегуров – ректором Санкт-Петербургского университета.

Библиотекари Л. Я. Белен де Баллю, А. Ф. Павловский и И. П. Щелков были избраны почетными членами Харьковского университета.

Не случайно, что перешедшие в Новороссийский университет профессора Л. С. Ценковский, В. И. Щерцль, П. П. Цитович, А. И. Кирпичников, В. К. Надлер, Н. Д. Пильчиков и другие, имевшие опыт работы в университетской библиотеке, внесли свой вклад в организацию деятельности библиотеки Новороссийского университета на разных этапах еѐ развития.

Значение вклада ученых в становление и развитие университетских библиотек не скрыто от нас временем. Этот малоизученный аспект региональной истории библиотечного дела ждет своего исследователя.

Уходил в прошлое XIX век, университетские библиотеки стояли на пороге новой эпохи, вместе с которой начиналась новая страница их истории..

Примечания

1. *Березюк Н. М.* Библиотека Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина за 200 лет (1805–2005) / Н. М. Березюк, И. Г. Левченко, Р. П. Чигринова. – Х., 2006.
2. *Дарители* Научной библиотеки Одесского университета (Новороссийского) (1865–1920): Материалы к истории Одесского национального университета им. И. И. Мечникова. – Одесса, 2005.
3. *Добржинский Е. Н.* Положение русских академических библиотек по данным анкеты: Докл., прочит. на заседании 2 июня 1911 г./ Е. Н. Добржинский// Труды Первого Всерос. съезда по библ. делу, сост. в Санкт-Петербурге с 1 по 7 июня 1911 г.: В 2 ч. – СПб., 1912. -Ч. 2. – С. 59–72.
4. *Каталог* библиотеки Новороссийского университета. Т. 2. (Физико-математический факультет)/ изд. под наблюдением орд. проф. А. А. Кочубинского. – Одесса, 1884–1887.
5. *Маркевич А. И.* Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: историческая записка и академические списки/ А. И. Маркевич. – Одесса, 1890.
6. *Наукова* бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова: Історичний нарис до 185-річчя заснування / відп. ред. В. А. Сминтина; заст. ред. М. О. Подрезова; авт. кол. А. В. Зайченко, Н. В. Мусієнко, О. В. Полєвщикова та ін. – Одеса, 2002.
7. *О передаче* Новороссийскому университету дублетных книг библиотеки Харьковского университета // Протоколы заседаний Совета Харьк. ун-та. – 1865. – № 5. – С. 2.
8. *Подрезова М. О.* Науково-дослідна діяльність університетської бібліотеки: Історія розвитку, традиційні напрямки та сучасні пріоритети/ М. О. Подрезова// Вісн. Одес. ун-ту. – 2007. – Т. 12. Вип. 4. Бібліотекознавство, бібліографія, книгознавство. – С. 10–27.
9. *Полевщикова Е. В.* Библиотека Ришельевского лицея в 1817–1828 гг. (по материалам Гос. архива Одесской области) / Е. В. Полевщикова// Вісн. Одес. ун-ту. – 2007. – Т. 12. Вип. 4. Бібліотекознавство, бібліографія, книгознавство. – С. 29–95.
10. *Правила* для библиотеки Харьковского университета. – Х., 1850.
11. *Професори* Одеського (Новоросійського університету). Біогр. словник. – Вид. 2, доп./ Відп. ред. В. А. Сминтина, заст. відп. ред.

М. О. Подрезова; Упоряд. та бібліогр. ред.: В. П. Попруженко, В. В. Самодурова. – Вид. 2 доп. – Одеса, 2005.
12. *Устав* императорского Харьковского университета, 1804 // Период. сочинения об успехах нар. просвещения. – 1805. – № 10. – С. 225–290.
13. *Шестериков П. С.* Постановка библиотечного дела в университетских и других библиотеках России / П. С. Шестериков. – Одесса, 1915.

© Березюк Н. М., 2010

Навчальна міграція сільського населення до Харкова (1945–1991 рр.)

Іванов С. Ю.

Іванов С. Ю. Навчальна міграція сільського населення до Харкова (1945–1991 рр.). У статті на основі опублікованих документів, літератури з проблеми міграції, статистичних даних, архівних матеріалів робиться спроба простежити міграцію сільського населення на навчання до Харкова. Встановити обсяг цієї міграції, її причини та вплив на зміни чисельності населення міста і робітників у досліджувані роки.
Ключові слова: міграція, трудові ресурси, сільське населення, фабрично-заводське навчання, спецнабір.

Иванов С. Ю. Учебная миграция сельского населения в Харьков (1945–1991гг.). В статье на основе опубликованных документов, литературы по проблеме миграции, статистических данных, архивных материалов делается попытка проследить миграцию сельского населения на учебу в Харьков. Установить объем этой миграции, ее причины и влияние на изменение численности населения города и рабочих в исследуемые годы.
Ключевые слова: миграция, трудовые ресурсы, сельское население, фабрично-заводское обучение, спецнабор.

Ivanov S. Y. Study Migration of Rural Population to Kharkov (1945–1991). In the paper presented the attempt to follow migration of rural population for study in Kharkov is done on the basis of the documents published, statistical data and archive materials. The task is to state the volume of that migration, its reasons and influence on the changes in the number of town population and man power in the years study.

Keywords: migration, man power, reserves, rural population, vocational tuition, special recruiting.

Міграція населення – складне соціально-економічне явище, обумовлене різними причинами, вимагає всебічного і поглибленого вивчення. Серед різних форм міграції (постійна, маятникова, сезонна) особливе місце займає навчальна міграція сільського населення.

Вивчення питань розвитку освіти і, зокрема, навчальної міграції із села в місто в повоєнні і подальші роки радянського періоду є актуальним, має велике значення для розуміння становища освіти, її спрямованості, залежності від соціально-економічних умов в країні в різні роки, впливу на демографічні процеси.

Проблема навчальної міграції сільського населення до великих міст, у тому числі і до Харкова, мало привертала увагу як радянських, так і сучасних дослідників. Спеціальних досліджень з даної проблеми в українській історіографії до сьогодні немає. Окремі дані з цього питання містяться в загальних працях, присвячених Харківщині, розвитку освіти в цілому в Україні, або в окремих навчальних закладах міст [10, 11, 22, 23, 24]. Особливий інтерес мають праці: «Історія міста Харкова XX століття» [12], «Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років» [26], «Харьковский политехнический институт» [28], «Харків. Статистичний збірник: 350 р.» [27], «Дороги життя (Спогади і роздуми)» [5]. У цих працях містяться окремі дані з питань соціального складу студентів вузів Харкова, чисельності населення Харківщини.

У даній статі, на основі аналізу архівного матеріалу, статистичних та анкетних даних респондентів ставиться завдання дослідити величину навчальної міграції сільського населення до вузів та середніх спеціальних навчальних закладів Харкова, а також встановити причини та наслідки даної форми міграції, її особливості, вплив на зростання освіченості населення міста й області, зв‘язки з професійним і галузевим рухом робітничої молоді, простежити етапи збільшення кваліфікованих кадрів робітників, службовців та інтелігенції Харківщини.

У складні повоєнні роки, в умовах зруйнованого війною народного господарства країни, необхідності підготовки фахівців для народного господарства значна увага приділялася проблемі освіти, як основи відтворення духовного потенціалу країни і розвитку суспільного інтелекту. Необхідно було терміново відбудовувати навчальні приміщення, гуртожитки, сформувати викладацькі кадри, організувати набір молоді до вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, а також шкіл для молоді, що працювала на підприємствах міста. Уже в 1944-1945 н. р. у Харкові було відкрито 11 шкіл для працюючої молоді, в подальші роки їх кількість зростала і на середину 50-х років їх було вже 50. Значна частина таких шкіл діяла при великих промислових підприємствах міста – ХТЗ,

«Серп і молот », ХЗТМ та ін. [12, с 427]. Важливе значення мала професійна освіта, яка була складовою частиною створеної в 1940 році системи трудових резервів. Її комплектування здійснювалося шляхом «мобілізації» молоді, переважно з сільської місцевості.

Так, на 1947–1948 н. р. у школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) та залізничні училища Харкова планувалося мобілізувати 4910 осіб, у тому числі 1510 з сільської місцевості. У наступному році було проведено спецнабір – 2 тис. учнів для навчання будівельним спеціальностям [12, с. 427]. У цілому в Харкові в системі трудових резервів навчалося понад 12 тис. молоді [6, с. 4].

З середини 50-х років мобілізаційні набори в школи ФЗН і залізничні училища було скасовано, оскільки в цьому не було потреби, бажаючих навчатися в них і так вистачало. Так, протягом 1963 року з сільської місцевості вибуло на навчання у системі профтехосвіти 7261 чол. [7, с. 2].

Зростало прагнення молоді до більш високого рівня освіти – середньої спеціальної та вищої. В перші повоєнні роки в Харкові діяло 25 середніх і 27 вищих навчальних закладів. Особливо швидко збільшувалась кількість студентів у вищих навчальних закладах Харкова, якщо у 1946 – 1947 н. р. їх було 23570 осіб, то у 1955 – 1956 н. р. вони становили вже 43264 чол. [12, с. 428-429]. Слід зазначити, що в перші повоєнні роки молоді з сільської місцевості в вузах Харкова було небагато. Причиною цього можна вважати недостатній рівень знань у значної частини абітурієнтів із села, оплата за навчання у старших класах середньої школи та вузах, яка існувала до 1948 р., низький життєвий рівень колгоспників. Так, серед зарахованих до університету у 1953 році було тільки 106 студентів із села, що становило 10,2% від загальної кількості студентів першого курсу [2, с. 437]. У подальші роки до середини 60-х років кількість сільської молоді серед студентів істотно не змінювалась.

Великі можливості для отримання вищої та середньої освіти мешканцям із села і робітничій молоді відкрила постанова Ради Міністрів СРСР від 18 березня 1959 року «Про участь промислових підприємств, радгоспів і колгоспів у комплектуванні вузів і технікумів і у підготовці спеціалістів для своїх підприємств». Реалізація даної постанови сприяла росту чисельності робітничої і сільської молоді в складі студентів. Значні зміни в соціальному складі студентів у вузах міста, як і в цілому в країні, відбулися після того, як з 1969 року при вищих навчальних закладах почали діяти підготовчі відділення, так звані «робітничі факультети», що готували робочу і сільську молодь, демобілізованих із лав Радянської армії до вступу у ВНЗ, як за денною, так і за вечірньою формами навчання. Їм надавалися певні пільги: навчання і проживання в гуртожитку протягом восьми місяців навчання відбувалося за державний кошт, слухачі денного відділення отримували стипендію. При позитивних результатах випускних іспитів їх

зараховували до складу студентів. Так, в державному університеті, політехнічному інституті та інших вузах Харкова підготовчі відділення відкрилися в грудні 1969 року.

У перші роки на підготовчому відділенні державного університету приймали до 225 чол., а з 1974/75 рр. – 300 чол. [26, с. 468]. У політехнічному інституті в перший рік – 100 чол., у наступні роки – до 500 чол. [28, с. 126]. Завдяки роботі підготовчого відділення, соціальний склад студентів вузів Харкова помітно змінився, зокрема, в університеті мешканці з сільської місцевості і робітники становили 60% [4, с. 3]. Підготовче відділення відкрило шлях для професійного росту багатьом тисячам сільської та робітничої молоді. Тільки в державному університеті було підготовлено близько п‘яти тисяч випускників. Багато з них стали керівниками підприємств, фірм, банків, викладачами вузів та середніх спеціальних навчальних закладів, науковцями. В листопаді 1996 року підготовчі відділення було ліквідовано, а вузам надано право набирати студентів на контрактній основі.

Розвиток народного господарства, економіки, нових галузей науки і техніки вимагали від навчальних закладів країни, в тому числі і Харкова, підготовки спеціалістів широкого профілю, зближення й удосконалення загальної середньої, професійно-технічної, середньої спеціальної і вищої освіти. На середину 60-х – 70-х років у вузах та середніх спеціальних навчальних закладах значно збільшився контингент студентів, серед яких було немало і мешканців із села, створювалися науково-виробничі відділення, що готували молодь для роботи в народному господарстві.

Так, якщо у 1960/61 н. р. у ВНЗ Харкова було 109,6 тис. студентів, то у 1970/71 н. р. – 179 тис., а в 1980/81 н. р. – 177 тис. Переважна кількість навчалася на денному відділенні [27, с. 222]. Найбільш привабливими галузями були: промисловість і будівництво – на початок 1964/65 н. р. чисельність студентів даної галузі становила 52294 чол., а у 1966/67 н. р. – 54418 чол.; освіта, відповідно – 20245 чол. і 24666 чол.; транспорт і зв'язок – 10617 чол. і 11723 чол. [29, с. 262]. За вузами закріплювалися підприємства міста та установи, в яких студенти проходили виробничі практики: ХТЗ, турбінний завод, «Серп і молот», велосипедний та інші.

Зростання чисельності студентів спостерігалося і в середніх спеціальних навчальних закладах міста. Тут також найбільш приорітетними були: галузі промисловості і будівництва. На початок 1964/65 н. р. кількість студентів, у тому числі і з сільської місцевості, становила 29511 чол.; сільське господарство, відповідно – 6857 чол. і 7620 чол.; транспорт і зв'язок – 5525 чол. і 9805 чол.; освіта – 832 чол. і 1287 чол. [29, с. 262].

Про збільшення контингенту сільської молоді у вузах Харкова свідчить зростання кількості осіб з вищою освітою в сільській місцевості Харківщини. Так, за Всесоюзним переписом населення

1959 року кількість осіб, що мали вищу освіту (на 1000 чол. населення), в сільській місцевості обох статей становила 6 чол. [14, с. 62].

Кількість осіб, які мають вищу і середню освіту, на 1000 чол. населення по Україні і Харківській області на 1959 рік

	Мають закінчену вищу освіту			Мають незакінчену вищу освіту і середню освіту, включно неповну		
	міське і сільське населення	міське населення	сільське населення	міське і сільське населення	міське населення	сільське населення
Українська РСР						
обидві статі	17	32	5	286	377	209
чоловіки	20	36	6	308	386	241
жінки	15	28	4	268	370	185
Харківська обл.						
обидві статі	32	47	6	337	402	229
чоловіки	37	55	8	358	415	261
жінки	27	41	5	321	392	205

Підраховано автором на основі Всесоюзного перепису населення 1959 р.

Помітно зросла чисельність сільського населення з вищою освітою протягом 70-х років. Якщо у 1970 році на 1000 осіб воно становило 13 осіб, чоловіків – 15, жінок – 11 осіб, то у 1979 р., відповідно – 22 особи, чоловіків – 26, жінок – 20 осіб [15, с. 236-237; 16, с. 298-299].

Звертає на себе увагу значна кількість сільського населення, що мала незакінчену вищу та середню освіту. У 1959 році на Харківщині таких було 229 осіб (на 1000 чол. населення), чоловіків – 251, жінок – 205 [14, с. 62]. У 1970 р. з незакінченою вищою освітою було 4 особи обох статей, з середньою спеціальною – 35 осіб, із середньою загальною, відповідно 80 осіб, і особливо багато – з неповною середньою – всього 230 осіб [15, с. 236-237].

На 1979 рік відбулось незначне підвищення – до 5 осіб обох статей серед тих, хто мав незакінчену середню освіту, а середню спеціальну – до 58 чол. Особливо збільшилась кількість осіб із середньою загальною освітою – до 151 чол., зросли показники і серед людей з неповною середньою освітою – до 246 осіб та з початковою освітою – з 293 чол. у 1970 р. до 324 чол. у 1979 р. [16, с. 298-299].

Рівень освіти населення Харківської області за даними Всесоюзного перепису населення 1970 року

	На 1000 осіб у віці 10 років і старше					
	вища 1970 р.	незакінчена вища	середня спеціальна	середня загальна	неповна середня	початкова
Все населення:						
обидві статі	63	23	71	164	237	229
чоловіки	74	29	71	175	264	253
жінки	54	18	71	155	217	210
Міське населення:						
обидві статі	84	31	87	200	241	202
чоловіки	98	39	86	206	261	214
жінки	73	24	87	196	225	191
Сільське населення:						
обидві статі	13	4	35	80	230	293
чоловіки	15	6	35	100	271	348
жінки	11	3	35	66	199	254

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. В 7 т. – Т. 3. Уровень образования населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – С. 236-237.

Рівень освіти населення Харківської області за даними Всесоюзного перепису населення 1979 року

	На 1000 осіб у віці 10 років і старше					
	вища 1970 р.	незакінчена вища	середня спеціальна	середня загальна	неповна середня	початкова
Все населення:						
обидві статі	97	23	102	241	216	218
чоловіки	11	28	96	263	238	213
жінки	86	19	107	224	198	222
Міське населення:						
обидві статі	122	29	117	272	205	182
чоловіки	139	36	109	285	222	174
жінки	109	24	124	262	192	187

Сільське населення:						
обидві статі	22	5	58	151	246	324
чоловіки	26	6	57	196	289	328
жінки	20	5	58	116	214	321

Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года. Стат. сб. в 10 т. – Т. 3. Уровень образования населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. Ч. 1. – С. 298-299.

У 1989 році на 1000 чол. у віці 15 років і старше на Харківщині вищу освіту мали 144 чол., а вищу незакінчену – 25 чол.; середню спеціальну освіту – 172 чол., середню загальну – 304 чол., неповну середню – 182 чол. У цілому вищу і середню повну і неповну освіту мали 827 чол. [25, с. 52].

Слід зауважити, що у 80-х роках значно зросла кількість молоді з сільської місцевості у навчальних закладах Харкова і рівень освіти населення Харківщини в цілому. Так, якщо у 1959 р. на 1000 осіб у віці 10 років і старше з вищою освітою було 32 чол., у 1970 р. – 63 чол., у 1979 р. – 97 чол., то у 1989 році їх кількість збільшилась до 144 чол. Помітне зростання спостерігається і серед осіб, які мали середню спеціальну та середню загальну освіту [25].

На інтенсивність навчальної міграції «село – місто» в значній мірі впливали демографічні процеси. В повоєнні роки після демографічного спаду 1941-1947 рр., у подальші 60-ті – 80-ті роки, спостерігалося помітне зростання населення, як в Україні в цілому, так і в окремих її регіонах. Так, якщо у 1959 році в Україні було 41869 осіб населення, в Харківській області – 2520,1 тис. чол., а в Харкові – 930 тис., то у 1979 році населення України становило 49754,6 тис. осіб, в Харківській області – 3055,6 тис. чол., а в Харкові – 1443,7 тис. чол. За десять наступних років у 1989 році в Україні населення збільшилось до 51452 тис. чол., у Харківській області воно становило 3174,4 тис. чол., а в Харкові – 1610 тис. осіб [30. с. 18; 31. с. 320]. Починаючи з 1990 року в Україні спостерігається скорочення населення, особливо сільського. Якщо у 1989 році воно становило 17,1 млн., то вже у 1991 році –16,8 млн., а в 2001 році – 15,9 млн. чол. [17, с. 5].

Зміни чисельності населення, подальший розвиток виробництва, нових галузей науки і техніки потребували збільшення кваліфікованих кадрів, а це, в свою чергу, впливало на інтенсивність навчальної міграції з сільської місцевості до навчальних закладів великих промислових центрів України, в тому числі і до Харкова. Як відомо, саме в Харкові зосереджувалося найбільше вузів, на Харківщині на кінець 70-х років був самий високий рівень освіти. Зокрема, на 1000 чол. у віці 10 і старше років, вищу освіту мали 97 чол., а незакінчену вищу – 23 чол., в той час, як у Дніпропетровській області, відповідно 73 і 15; Донецькій – 62 і 11 [30, с. 44]. В Україні у 1979 році з вищою і

середньою повною освітою (на 1000 чол.) було 446 чол., а у 1989 році – 610 осіб [20, с. 36].

Поступово зростала кількість молоді, в тому числі з сільської місцевості, яка прагнула жити в місті, отримати вищу та середню спеціальну освіту. Так, якщо у 1955/56 н. р. у 134 вузах України навчалося 325,9 тис. чол., то у 1965/66 н. р. у 132 вузах навчалося 690 тис. чол., а через 10 років у 1975/76 н. р. у 142 вузах було 831,3 тис. студентів, на початок 1981/82 н. р. у 147 вузах їх кількість збільшилася до 882,9 тис. чол. [26, с. 476]. У Харкові в 70-х – 80-х роках діяв 21 вуз, де в 1975/76 н. р. навчалося 128,2 тис. студентів, а в 1981/82 н. р. їх було вже 132,8 тис. [19, с. 382]. Переважна більшість молоді навчалася на денному та заочному відділеннях. Особливо помітно зростав контингент випускників денного відділення. Так, в університеті за 1946 – 1950 рр. було підготовлено 1744 чол., а за 1956–1970 рр. випускники становили вже 4689 чол., за 1986–1990 рр. було підготовлено 5177 чол. фахівців. Багато робітничої молоді, в тому числі й із села, навчалося на заочному та вечірньому відділеннях.

Випуск спеціалістів за 1946–1980 роки в Харківському державному університеті

Відділення	Рік									
	1946-	1951-1955	1956-1960	1961-1965	1966-1970	1971-1975	1976-1980	1981-1985	1986-1990	Разом
Денне	1744	3059	4080	3685	4689	5959	6253	6570	5177	4216
Вечірнє	-	-	-	378	1440	1827	1583	1233	975	7436
Заочне	112	496	1930	2111	3731	3028	2270	2289	2500	18467

Разом	1856	3555	6010	6174	9860	10814	10106	10092	8652	67119

Харківський університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – С. 476.

Всього за повоєнні роки, включно до 1990 року, університет підготував 67119 висококваліфікованих спеціалістів. Багато з них стали досвідченими керівниками, відомими вченими і діячами культури, заслуженими вчителями тощо. Значна частина серед них була з сільської місцевості. Про це свідчать респонденти і анкетування випускників університету.

Дані анкетного опитування випускників університету 1960–1989 рр. свідчать про те, що студенти, мешканці сільської місцевості, становили понад 50% контингенту. Серед студентів переважну більшість становили мешканці Харківської області, значна частина – з РРФСР, в основному Білгородська область.

Соціальна політика радянської держави в галузі освіти була спрямована на подальше вирівнювання можливостей отримання освіти представниками всіх соціальних груп населення шляхом підвищення рівня підготовки окремих груп молоді. Значної уваги приділялося працюючій молоді, серед якої був значний відсоток з сільської місцевості.

Кількість випускників з сільської місцевості, які навчалися в Харківському університеті на історичному факультеті у 1960–1989 роках (за результатами анкетування)

Роки навчання	Кількість анкетованих	Визначили відсоток студентів із села	
		кількість осіб	відсоток
1960-1969 рр.	32	16 8 6 2	До 50% 50-80% «багато» «небагато»
1970-1979 рр.	93	32 18 34 9	До 50% 50-80% «багато» «небагато»
1980-1989 рр.	97	33 16 13 29 6	До 50% До 30% 50-80% «багато» «небагато»

Підраховано автором на основі результатів анкетування випускників історичного факультету університету 19.04.2008 р.

Особливістю набору у вузи в перші повоєнні роки було те, що серед студентів значну кількість складали демобілізовані фронтовики, які стали кращою частиною, цементуючим ядром студентства. Наприклад, у першому повоєнному навчальному році в державному університеті ім. О. М. Горького студентів-фронтовиків налічувалось 450 чол., що становило п‘яту частину всього складу студентів [26, с. 436]. Серед студентів Харківського політехнічного інституту вони складали близько 20% [28, с. 114]. В Юридичному інституті демобілізованих було майже 75% студентів першого курсу [21, с. 113]. За словами респондентів, фронтовиків вирізняла серед інших студентів працездатність, наполегливість, висока свідомість в опануванні знаннями, прагнення до наукового пошуку, активної участі у загальному житті. Саме ця категорія студентів подавала приклад і згуртовувала молодь на подолання повоєнних труднощів. Серед них – вихідці з сільської місцевості майбутні професори університету І. К. Рибалка, В. М. Довгопол, А. Г. Слюсарський, Д. А. Ушаков та багато інших [13].

З року в рік збільшувалася кількість робітничої молоді на підприємствах і в установах Харкова, серед них був значний відсоток мешканців із села, які навчалися в різних навчальних закладах міста. Так, на Верстатобудівному заводі тільки за 1961-1966 рр. всіма видами навчання було охоплено понад 3000 осіб [32, с. 191], на ХТЗ за 1962-1970 рр. навчатися пішло 1279 осіб [8, с. 37], на заводі «Серп і молот» за 1963–1973 рр. – понад 1000 осіб [9, с. 1-34]. Переважна більшість із них це молодь до 29 років. Обсяги і темпи міграції сільського населення, в тому числі і навчальної, за 60–70-ті роки поступово збільшувалися. Так, протягом 1966–1970 рр., порівняно з 1961–1965 рр., він зріс на 17,7 %, а в 1971–1974 рр. – майже на 40% [1, с. 373]. У 80-ті роки динаміка зростання кількості молоді з сільської місцевості в навчальних закладах міста була незначною. Наприклад, за 1981–1991 рр. до університету вступило на навчання всього 630 осіб із села [1, с. 19], до Авіаційного інституту – 885 з сільської місцевості [2, с. 17, 52]. Незначний відсоток сільської молоді в навчальних закладах міста цілком адекватний загальному скороченню сільського населення та прагненню селян жити в місті. Значні міграційні процеси «село–місто» були викликані прискореним промисловим будівництвом всіх галузей народного господарства. Аналіз міграційних процесів із села в місто свідчить, що в Україні в загальному обсягу міграції на цей напрямок у 1961–1974 роках припадало майже 60%. Чисельність тих, що вибули з сільської місцевості на постійне проживання до міста за 1961–1976 роки збільшилася на 35% [11, с. 373]. Інтенсивний відтік сільського населення до міст не можна вважати позитивним явищем. Між тим, коли рівень оплати праці, культурно-побутове обслуговування в сільській місцевості значно нижче, ніж в місті, складні умови праці, а в містах потрібна робоча сила, є можливість отримати освіту і покращити

своє життя, то відтік сільської молоді у великі міста неминучий. В значній мірі це стосується випускників сільських середніх шкіл, тому що рівень розвитку сільськогосподарського виробництва їх не зацікавлює ні змістом праці, ні можливістю застосувати свої знання.

Соціологічні дослідження, що були проведенні шляхом анкетного опитування серед випускників 8-10 класів 11 сільських районів Харківської області з метою вивчення причин міграції молоді із села в місто свідчать, що однією з причин є бажання продовжувати навчання у вузах і технікумах тощо. Так, із 3092 учнів 1106 чол., або 36% виявили бажання продовжувати навчання у 9 класі, 1023 чол., або 33,5% загальної кількості тих, що анкетувалися, бажають навчатись у вузах і технікумах, у тому числі 110 чол. – навчатися у сільськогосподарських навчальних закладах, 319 чол., або 10,3 % вступати до СПТУ [18, с. 15]. Залучення випускників сільських шкіл до сільськогосподарського виробництва, як основного резерву підготовки кваліфікованих кадрів для села, можливе тільки шляхом вирішення широкого комплексу виробничих, культурно-побутових і соціальних завдань.

Отже, міграційні процеси з сільської місцевості в складні повоєнні і наступні 1960-1980-ті роки позитивно впливали на збільшення населення Харкова. Зростало прагнення молоді до навчання, вирівнювалися можливості отримання освіти представниками різних соціальних груп населення, особливо після введення у 1969 році підготовчого відділення. Збільшувалася навчальна міграція сільського населення до Харкова, переважно із Харківської області. З кожним роком, особливо в 60–70-х роках стало помітним прагнення робітничої молоді підприємств міста отримати вищу або середньо спеціальну освіту.

Протягом досліджуваного періоду в різних соціально-економічних, політичних та культурно-побутових умовах постійно зростав загальний рівень освіти населення Харківщини, збільшувалась частка осіб серед сільського населення, які мали вищу та середньоспеціальну освіту.

Примітки

1. *Архів* ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 2792. – Оп. 22. – Спр. 1819. – Арк. 19.
2. *Архів* Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського. – Ф. Р-4588. – Оп. 1. – Спр. 1154. – Арк. 28; Ф. Р-4589. – Оп. 1. – Спр. 1714. – Арк. 33.
3. *Анкетні* дані випускників Харківського університету 19.04.2008 р.
4. *Харківський* університет. 28.04.2009. – С. 3.
5. *Гомон* Михайло. Дороги життя. (Спогади і роздуми) / Михайло Гомон. – ВБ., 2008.
6. *ДАХО.* – Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Од. зб. 1205. – Арк. 4.
7. *ДАХО.* – Ф. Р-5231. – Оп. 11. – Од. зб. 509. – Арк. 2.
8. *ДАХО.* – Ф. Р-5652. – Оп. 4. – Од. зб. 205. – Арк. 37.

9. *ДАХО.* – Ф. Р-1147. – Оп. 3. – Од. зб. 442. – Арк. 1-34.
10. *Завадська О. Л.,* Корнілов В. В. Розвиток народної освіти на Харківщині / О. Л. Завадська, В. В. Корнилов. – Х., 1959.
11. *Історія* Української РСР. – Т. 8. – К., 1979.
12. *Історія* міста Харкова XX століття. – Х., 2004.
13. *Інтерв'ю* з Зайцевим Б. П., 1927 р. н. у с. Оленівські Кар'єри Бешевського району Сталінського округу (тепер Донецька обл.), до Харкова приїхав після демобілізації на навчання. У 1956 р. закінчив історичний факультет Харківського державного університету. Зап. 17.09.2009 р.
14. *Итоги* Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. Госстатиздат ЦСУ СССР. – М., 1963.
15. *Итоги* Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. 3. Уровень образования населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. М. – 1972.
16. *Итоги* Всесоюзной переписи населения 1979 года. Стат. сборник. – Т. 3. Уровень образования населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. Часть 1. – М., 1981.
17. *Крисаченко В.* Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри / В. Крисаченко. – К., 2005.
18. *Квартенко Г. А.,* Лымарь Я. О., Мандрыкин Ю. М. Территориальное размещение и использование трудовых ресурсов сельского хозяйства Донецко-Приднепровского экономического района / Г. А. Квартенко, Я. О. Лымарь, Ю. М. Мандрыкин // Вестник Харьковского университета. – №173. – Геология и география Левобережной Украины. – Вып. 9. – Х., 1978.
19. *Народное* хозяйство УССР. Статистический ежегодник. – К., 1982.
20. *Население* СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1990.
21. *Національна* юридична академія України. 1920-1995 рр. – Х., 1995.
22. *Окладной Г. Н.* Очерки по истории развития советского Харькова / Г. Н. Окладной. – Х., 1956.
23. *Очерки* истории Харьковской областной партийной организации. – Х., 1980.
24. *Розвиток* народної освіти і педагогічної науки на Харківщині. – Х., 1992.
25. *Уровень* образования населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1990.
26. *Харківський* національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. Х., 2004.
27. *Харків.* Статистичний збірник. 350 років. – Х., 2004.
28. *Харьковский* политехнический институт (1885–1985 гг.). История развития. – Х., 1985.

29. *Харківщина* за 50 років. Статистичний збірник. – Х., 1967.
30. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения. 1979 г. – М., 1984.
31. *Численность* населения. Союзных республик по городским поселениям и районам на 01.01.1991 г. – М., 1991.
32. *Харьковский* станкостроительный. Очерк истории Харьковского станкостроительного завода им. С. В. Косиора (1930–1967 гг.). – Х., 1968.

© Іванов С. Ю., 2010

Опыт исследования античной истории в Харьковском университете в 20 – 30-х гг. XIX в.

Ручинская О. А.

Ручинська О. А. Досвід вивчення античної історії в Харківському університеті у 20 – 30-ті рр. XIX ст. Стаття присвячена дослідженню життєвого шляху та наукової діяльності випускника та викладача (1831-1834 рр.) Харківського університету Володимира Францевича Циха. Відгуки його колег та студентів свідчать, що він був талановитим лектором з неперeсічною ерудицією й неординарним підходом до історії як науки. В своїх наукових працях та публічних промовах вчений звертався до вивчення подій й визначних осіб давньогрецької та римської історії на базі критичного методу дослідження джерел і новітніх робіт європейських вчених. В повній мірі В. Ф. Циха можна вважати першим в університеті видатним фахівцем в галузі античної історії.
Ключові слова: Харківський університет, антична історія, джерело, критичний метод.

Ручинская О. А. Опыт исследования античной истории в Харьковском университете в 20 – 30-х гг. XIX в. Статья посвящена изучению жизненного пути и научной деятельности выпускника и преподавателя (1831-1834 гг.) Харьковского университета Владимира Францевича Цыха. Отзывы его коллег и студентов свидетельствуют, что он был талантливым лектором с колоссальной эрудицией и неординарным подходом к истории как науке. В своих научных трудах и публичных речах ученый обращался к изучению событий, выдающихся личностей древнегреческой и римской истории на базе критического метода исследования источников и современных

работ европейских ученых. В полной мере В. Ф. Цыха можно считать первым в университете выдающимся специалистом в области античной истории.
Ключевые слова: Харьковский университет, античная история, источник, критический анализ.

Ruchynskaya O. A. The experience of ancient history studies in Kharkov University in 20-th – 30-th years of XIX century. The article is devoted to the life and scientific activities of Vladimir F. Cykh. He graduated from the Kharkov University and taught here in 1831–1834. Reminiscences of your colleagues and students testify he was talented and erudition lecturer with the inorganic approach to the historical studies. In articles and public speeches Kharkov scientist turned one's attention to study the events and personalities of Greek and Roman history on the base of critical method to essay of sources and new European researches. He was the first outstanding historian of Kharkov University in the field of ancient history.
Key words: Kharkov University, ancient history, source, critical method.

В первой половине XIX века в Харьковском университете развивается такая отрасль исторического знания как всеобщая история. В ее рамках формируется новый взгляд на античную историю, что было характерным явлением для университетов Российской империи данного периода [13, с. 120-122]. В Харькове наиболее ярким представителем этого нового направления исследований в 20-е – 30-е гг. можно считать Владимира Францевича Цыха. Среди современных исследователей имя этого человека абсолютно не заслуженно ассоциируется с термином «забытый профессор». Парадокс состоит в том, что научные достижения и жизненный путь ученого, который всего за 32 года жизни сделал головокружительную карьеру, пройдя путь от адъюнкта Харьковского университета до ординарного профессора и ректора Киевского университета Св. Владимира, длительное время оказались не востребованными в исследованиях современных историков.

В конце XIX – начале XX в. имя В. Ф. Цыха впервые появляется в связи с изучением истории Харьковского [1, с. 1070-1071; 2, с. 60-61; 11, с. 257-259] и Киевского университетов [32, с. 124-128; 8, с. 107-114; 23, с. 724-728]. Особый вклад в исследование творческого наследия Владимира Францевича внес В. П. Бузескул, который имел возможность проанализировать магистерскую диссертацию [6, с. 69-70] и конспекты лекций ученого, впоследствии утерянные [7, с. 188-194]. В современной отечественной историографии существуют исследования, которые касаются историософских взглядов В. Ф. Цыха [21, с. 22-26; 17, с. 270-271; 4, с. 84-98] и его медиевистических исследований[14, с. 40, 43; 20, с. 17-18]. В то время, как вклад харьковского ученого в области античной истории практически остался вне поля зрения исследователей. Свою

концепцию сути исторического процесса В. Ф. Цых изложил в восьми научных трудах и публичных выступлениях, шесть из которых посвящены проблемам античной истории. Воспоминания студентов и отзывы коллег также свидетельствуют о том, что базовым предметом его лекционных курсов была древняя история и, в частности, история Древней Греции и Рима. В связи с этим вполне очевидна необходимость всестороннего исследования наследия харьковского ученого и восполнения существующих пробелов. Таким образом, целью данной статьи является анализ взглядов В. Ф. Цыха, прежде всего как исследователя античности, в харьковский период его жизни и деятельности.

Достоверных биографических данных о Владимире Францевиче Цыхе немного. Родился он в Харьковской губернии в 1805 г. в семье майора, был православного вероисповедания и происходил, вероятно, из дворян [18, с. 3; 32, с. 70; 23, с. 724]. К сожалению, в списках дворян Харьковской губернии семейство Цыхов не значится, поэтому подтвердить достоверность сведений о его дворянском происхождении пока не представляется возможным. Спорным остается и вопрос о сербском происхождении харьковского ученого [24, с. 166; 6, с. 69].* Немногочисленность сведений о семье Владимира Францевича нашла отражение и в надгробных речах, в которых неоднократно подчеркивалось, что он не имел ни семьи, ни родственников, и потому единственной своей семьей считал научное и университетское поприще [18, с. 16-22]. Известно, что в 1822 г. В. Ф. Цых закончил Екатеринославскую гимназию [9, с. 289; 22, с. 332] и в том же году поступил в «своекоштные» студенты Харьковского университета по словесному факультету, который успешно закончил в 1825 г. со степенью кандидата [32, с. 70]. Но поскольку он отказался ехать в Дерптский университет для поступления в профессорский институт, его не оставили при Харьковском университете, а назначили старшим учителем истории и французского перевода в Харьковском институте благородных девиц [18, с. 3; 23, с. 724]. Однако уже в 1831 г. Владимира Францевича, как «человека, достойного сего звания» пригласили преподавать всеобщую историю в университете [6, с. 69]. Тогда же его назначили инспектором Института благородных девиц, хотя уже в 1832 г. он отказался от этой должности, сославшись на приверженность науке [11, с. 257]. Именно в это время в Харьковском университете он стал членом Испытательного комитета для поступающих в учителя гимназий и уездных училищ. А в 1833 г. Владимир Францевич был командирован в Санкт-Петербург для сопровождения воспитанников Харьковского университета,

* Этому вопросу, а также некоторым другим моментам, связанным с биографией В. Ф. Цыха автор уделяет специальное внимание в статье, подготовленной к печати.

назначенных в Профессорский институт [18, с. 3]. Следует подчеркнуть, что В. Ф. Цыху на тот момент было лишь 28 лет, что являлось неплохой карьерой для столь молодого человека. Напротив, один из его биографов А. С. Вязигин утверждал, что Владимир Францевич не нес никаких «нагрузок» в Харьковском университете, в отличие от киевского периода его жизни [11, с. 258], что явно противоречит действительности. Трудно согласиться и с Е. Ф. фон Брадке, который считал, что В. Ф. Цыха ненавидели в Харькове за прямоту суждений и строгое отношение к жизни [5, с. 282-283]. Такое мнение, возможно, было связано с замечанием самого Владимира Францевича о том, что в Харькове за короткий срок сменилось три попечителя, из которых первый и последний были сильно привержены церкви, а второй был явным безбожником. В связи с этим, преподаватели меняли свои убеждения сообразно убеждениям начальников. Это так подействовало на В. Ф. Цыха, что он стал презирать человечество и пришел к выводу, что все люди льстецы и притворщики [8, с. 107]. Поэтому молодой историк все свои силы сосредоточил на научной деятельности, что в 1833 г. привело к защите диссертации на степень магистра словесных наук и получение звания адъюнкта кафедры всеобщей истории [1, с. 1070-1071]. Его дальнейшая карьера сложилась очень удачно. В 1834 г. по представлению попечителя Киевского учебного округа Е. Ф. фон Брадке Владимир Цых был переведен в новый Киевский университет Св. Владимира на должность экстраординарного профессора всеобщей истории [8, с. 107]. Заметим, что одновременно на эту должность претендовал и молодой Николай Васильевич Гоголь, однако предпочтение отдали преподавателю Харьковского университета [3, с. 193-194]. В 1835 г. его повысили в звании ординарного профессора и назначили деканом I отделения философского факультета, в том же году он стал первым проректором Киевского университета и, наконец, в 1836 г. был избран ректором [32, с. 70-71, 75]. К сожалению, уже в апреле 1837 г., в возрасте 32 лет, В. Ф. Цых умер от чахотки, оставив о себе память как о блестящем педагоге, ученом и прекрасном администраторе [18, с. 4; 24, с. 166].

В его биографии Харьковский период жизни в общей сложности занимает 12 лет, с 1822 по 1834 гг. Еще, будучи студентом, Владимир Цых обратил на себя внимание как исследователь античности. В конце 1824 и 1825 гг. он выступал с речами на так называемых «Торжественных актах» в Харьковском университете и во второй раз прочитал речь «О римской поэзии» на латыни [1, с. 1070-1071; 2, с. 60-61; 7, с. 188-194]. Первоначальное обращение к римским текстам было не случайным. Следует подчеркнуть, что в Харьковском университете, подобно Московскому университету большинство профессоров – иностранцев читали лекции по-латыни, соответственно, от каждого поступавшего студента требовалось беглое владение этим языком [13,

с. 122]. Качество преподавания древних языков в Харьковском университете стояло на высоком уровне. С 1819 г. на словесном факультете преподавал известный профессор латинской словесности и римских древностей Иван Яковлевич Кронеберг [2, с. 60; 16, с. 10-11]. В самой программе преподавания большое внимание уделялось как раз изучению греческого и латинского языков, и всеобщей истории. Согласно «Расположению системы, порядка и часов преподавания наук», составленному в 1820 г. на словесном факультете полный курс обучения охватывал три года. В первый год в числе других предметов он включал: «…элементарный курс греческого языка и интерпретацию легчайших греческих авторов (5 часов), интерпретацию латинских авторов (2 часа), всеобщую историю и географию…»; во второй год – «…интерпретацию латинских авторов, римские древности или энциклопедию филологии и мифологии (2 часа), интерпретацию греческих авторов, всеобщую историю средних веков (2 часа)…», в третий год – «…греческую литературу и интерпретацию греческих авторов (2 часа), энциклопедию филологии, историю римской литературы и интерпретацию авторов (2 часа), всеобщую историю нового времени (2 часа)…» [11, с. 47; 16, с. 10-14].

Изучение античной истории, согласно господствовавшей в первой половине XIX в. тенденции, В. Ф. Цых начал с исследования римских древностей. В студенческие годы он опубликовал две статьи в «Украинском журнале» (редактор П. Гулак-Артемовский), издававшемся в Харьковском университете в 1824–1825 гг., посвященные римской истории. Первую из них он посвятил талантливому римскому полководцу Гаю Марию, при характеристике которого использовал отрывок из «Югуртинской войны» Гая Саллюстия Криспа в собственном переводе [28; с. 115-123]. В переводе обращения Гая Мария к римским гражданам, в связи с набором добровольцев в его войско, В. Цых отразил современную ему общественную ситуацию в Российской империи. Характерно, что для определения римских патрициев он употребил термин «дворянин», критикуя их пренебрежительное отношение к талантливым, но не знатным людям [28, с. 120]. «Они презирают мое происхождение…, но тот в глазах моих благороден, кто украшен истинными личными доблестями» [28, с. 118]. По всей видимости, выбор источника для перевода был не случаен. Владимир Цых сам был дворянином, но не аристократом и подобно Гаю Марию мог достичь высокого общественного положения только за счет собственных усилий. В. Ф. Цых неоднократно подчеркивал высокие моральные качества римского военачальника, говоря его словами, что «убранства – приличны женщинам, труд – мужчинам; и всяк, незараженный пороком, должен стараться более о приобретении славы, нежели богатства» [28, с. 121]. В данной статье харьковский ученый впервые обратился к проблеме, которая впоследствии станет основополагающим элементом всех его дальнейших исследований – проблеме морального развития отдельной

личности и человечества в целом. Именно в античности он находил образцы поведения и культурные идеалы.

Во второй статье Владимир Францевич рассмотрел личность и труды выдающегося римского историка эпохи принципата Августа Тита Ливия и также представил отрывок из «Истории Рима от основания города» в собственном переводе [30, с. 224-234; 31, с. 279-293]. В. Ф. Цых сумел увидеть, что в основе увлекательного рассказа лежит настоящая внутренняя история Рима, реальные исторические события и личности. Все это было доказано лишь дальнейшими археологическими исследованиями второй половины XIX в. Характеризуя римскую историю и высоко оценивая вклад Тита Ливия в ее изучение, В. Ф. Цых проявил широкие познания в области античной нарративной традиции и дал критический анализ произведений целого ряда греко-римских авторов [30, с. 225-226]. В этой статье дальнейшее развитие получил моральный взгляд автора на историю, когда исторические факты играли роль дидактических примеров [4, с. 92]. Исторические взгляды Тита Ливия рассматривались харьковским ученым с четко определенной социальной позиции: «…он не превозносит хвалами хитрого Августа, подобно Светонию и Евтропию: но с восхищением говорит о великих мужах, прославивших свое отечество»[30, с. 227]. Следует отметить, что уже в этих ранних работах В. Ф. Цыха прослеживается ориентир на первоисточники и использование их для характеристики конкретных исторических личностей и периодов античной истории.

Во время обучения в Харьковском университете Владимир Цых опубликовал также статью «Несколько слов о величии духа» [26, с. 223-229]. Главная идея этой работы состояла в том, что мораль отдельного человека и народа является основой исторического развития. Исторический деятель, который руководствуется общечеловеческими моральными ценностями, становится владельцем «величия духа» (что означает не возвеличиваться в счастье, равнодушно терпеть несчастья, во всех поступках руководствоваться истиной и к ней стремиться, презирать оскорбления и обиды, или лучше прощать их) и направляет народ по пути прогресса [26, с. 223]. В античный период подобным образцом для ученого был Перикл, в противоположность Аппию Клавдию, Цицерону и многим другим, которые были, безусловно, великими людьми, но не имели величия духа [26, с. 224-225]. Исследуя выдающихся личностей античной эпохи, автор пришел к выводу, что духовное усовершенствование человека не зависит от внешних факторов (климат, общественно-политическое устройство, в частности, республиканская форма правления), более важными являются внутренние качества характера, такие на пример, как «твердость» [26, 228]. Следовательно, он провозглашал идею этической ответственности личности в истории и во многом применил античные образцы поведения и образа мыслей на свою собственную жизнь.

Особый интерес для понимания взглядов В. Ф. Цыха на историю античности представляет его магистерская диссертация «О способе преподавания истории», изданная в Харькове в 1833 г.[29]. В ней он выступил против деления истории на Древнюю, Средневековую и Новую, полагая, что это не отвечает современному состоянию науки и самому понятию истории [29, с. 84]. Ученый предложил свою оригинальную периодизацию всеобщей истории. Он выделял историю азиатских народов, историю народов эллинских и италийских, и историю народов средней и северной Европы [29, с. 86, 89]. Автор полагал, что история Азии должна быть абсолютно отделена от Европейской и предшествовать ей в преподавании [29, с. 89]. История греков и римлян подразделялась им на четыре периода: 1) история эллинского народа до македонского владычества; 2) греко-македонский период; 3) жизнь римского народа; 4) история Восточной римской империи [29, с. 91]. Однако завершить и научно обосновать предложенную периодизацию историк не успел.

Свое представление о всеобщей истории, в том числе, об античной истории В. Ф. Цых излагал в Харьковском университете с 1831 по 1834 гг. Как преподаватель он обладал очень важными чертами характера – определенностью в суждениях, добросовестностью, широким пониманием истории, имел дар передавать другим свои знания. Многие его харьковские слушатели оставили о нем благоприятные отзывы. Например, господин Н., бывший студент Владимира Францевича, писал, что «…только со вступлением на кафедру Цыха поняли мы истинное научное значение истории. С ясностью и отчетливостью, хотя кратко и сжато, излагал он фактическую часть истории; но в тоже время со всею полнотою и подробностью следил за развитием внутренней жизни народов, их общественного быта и цивилизации» [10, с. 101]. С. Л. Геевский, работавший под руководством В. Ф. Цыха, говорил, что это был «в полном смысле европейский профессор по глубине своих познаний, мастерскому изложению лекций и удивительной памяти» [11, с. 259]. Среди всех слушателей, которые обучались в Харьковском университете, только Николай Костомаров упрекал Владимира Францевича в отсутствии самостоятельности. Он писал, что тот читал древнюю историю по Геерену и почти ничего не прибавлял к ней своего [12, с. 20]. В. П. Бузескул, который проанализировал студенческие записи лекций Владимира Францевича в Харькове, подчеркивал, что он действительно хорошо знал труды А. Геерена, которые в то время были очень популярны [7, с. 194]. Известно, что в Московском университете на них основывался М. Погодин, на них же надеялся в своей преподавательской деятельности в Санкт-Петербургском университете Н. Гоголь [3, с. 236]. По Геерену читал древнюю историю и преемник В. Ф. Цыха на кафедре всеобщей истории Харьковского университета М. М. Лунин [6, с. 155-156]. В то время вообще было принято читать лекции по какому-либо известному пособию и это открыто

провозглашалось. В случае Владимира Цыха в «Объявлении публичного преподавания» подчеркивалось, что он читал лекции по собственному конспекту и Геерену [16, с. 13]. В. П. Бузескул писал, что он значительно дополнял немецкого исследователя свидетельствами источников, трудами других ученых, например, для римской истории он использовал исследование Бартольда Нибура [6, с.69], основанное на, так называемом, критически-моральном подходе [34, s. 23-28]. В письме к М. П. Погодину Владимир Францевич подверг критике многие известные труды европейских ученых. В отношении Арнольда Геерена В. Ф. Цых писал, что этот исследователь очень много сделал для пользы древней истории, но его труды также имеют некоторые недостатки [3, с. 195-196; 29, с. 99]. В целом он оказывал предпочтение немецким исследованиям, по сравнению с французскими, за их систематичность, всеохватывающий фактаж и богатство источников [32, с. 125]. Однако критиковал немецких исследователей за отсутствие у них результатов французских историков, а французов, в свою очередь, за невнимание к немецким исследованиям [29, с. 105]. Заметим, что для гимназий и училищ ученый предлагал использовать французские учебники, на том основании, что исторические события в них подавались занимательно и интересно [29, с.101]. Таким образом, можно отметить использование харьковским ученым метода критического анализа в отношении современных ему исследований. Следует подчеркнуть, что В. Ф. Цых не ограничивался только лишь представлением исторических фактов по новейшим монографиям, а, как правило, проверял их по источникам, опять же используя строгий критический метод [33, с. 254]. Историк, по мнению Владимира Цыха «должен владеть сам и знакомить слушателей со всеми источниками своей науки, быть вполне современным проводником всех новых взглядов и открытий в науке к своим слушателям» [7, с. 189].

В статье «Взгляд на историческую жизнь народа эллино-македонского», которая была опубликована в 1835 г., но основывалась на лекциях, прочитанных в Харьковском университете, В. Ф. Цых говорит о своем методе как способе фактического преподавания древней истории, в частности «истории Греции и македонского периода» [25, с. 148]. Отдельные разделы древнегреческой истории он излагал по извлечениям из Геродота, Фукидида и Ксенофонта [32, с. 126]. Не случайно ученый выделял именно этих авторов, прежде всего, Фукидида, который первым среди древнегреческих историков подверг критическому анализу труды предшественников и факты эллинской истории. Владимир Францевич считал, что такой метод преподавания выбрал он сам, «ни у кого не заимствовал» его. Уделяя особое внимание истории Македонии эллинского периода, ученый детально проследил деятельность Александра Великого, в основном ориентируясь на сообщения Арриана. Он признал, что Македонский правитель был апофеизирован еще до своей смерти [25, с. 156]. Историк называл Александра творцом своей эпохи, ее главной движущей силой

[25, с. 149]. Подчеркнем, что В. Ф. Цых делал выводы только после основательного, детального освещения событий того периода, который изучал.

В магистерской диссертации и своих научных статьях Владимир Францевич изложил теоретические взгляды на историю и, в частности, показал себя как осведомленный антиковед. В. П. Бузескул отмечал, что ученый проявил самостоятельность мысли и широкое на тот момент понимание истории [7, с. 194]. Он не только излагал факты, но и стремился выявить взаимосвязь и причины исторических событий, считал, что исследователь должен проникнуться «духом времени» [25, с. 148-149]. История с его точки зрения должна быть «всенаукой» относительно предшествующих периодов жизни человечества [29, с. 127-128]. В. Ф. Цых подразделял историю каждого периода или народа на историю «событий» (внешнюю) и внутреннюю историю. История событий, которая описывает события всего человечества, в его изложении всегда предшествовала истории внутренней [29, с. 108]. Последняя состояла из отдельных элементов и ей, по словам В. П. Бузескула, ученый уделял особое внимание [6, с. 69]. К внутренней истории относились главные элементы человечества (религия, гражданство, образование, наука) и второстепенные (военный быт, торговля, промышленность, общественный быт), которые имели подчиненное значение [29, с. 107]. В. Ф. Цых считал, что историческое развитие отдельных личностей, народов, государств, человечества в целом совершается путем прогресса, как морального самосовершенствования. Он полагал, что когда народ объединен чувством единства и неприхотливости, государство достигает могущества и расцвета, и, соответственно, наоборот. Примером истинного понимания могущества республик Древнего мира В. Ф. Цых считал оборону Родоса [25, с. 159]. Падение морали как причину регресса он видел в истории македонян. В отличие от эллинов, вся предшествующая история Македонской державы, по мнению ученого, представляла «многочисленные примеры мятежей против законной власти, измен, коварства и почти ни одной черты жертвенности, благородства, патриотизма» [25, с. 161-162]. Личность Александра Македонского, как пример добропорядочности, укрепила в государстве общественный порядок и мораль, но после его смерти империя распалась, и наступил период политического, хозяйственного и культурного упадка [25, с. 164-171]. Владимир Францевич подчеркивал воспитательную функцию истории, необходимость освещения тех периодов истории, которые демонстрируют высокое моральное состояние человечества. Так, именно на героических примерах древнегреческой и римской истории должны, по его мнению, воспитываться граждане современного общества [27, с. 94-95]. В. Шульгин обвинял В. Цыха в отсутствии приверженности конкретным историческим деятелям или явлениям [32, с. 128].

Но собственно в этой объективности и непредубежденности и заключается своеобразие подхода Владимира Францевича к изучению древней истории.

Таким образом, научная и преподавательская деятельность В. Ф. Цыха свидетельствует о глубоком понимании им античной истории. Владение материалом источников, их критический анализ можно считать во многом образцовым и предвосхитившим методы исследования, характерные уже второй половине XIX века. Несмотря на отдельные субъективные оценки в освещении ученым древнегреческой истории, анализе трудов греческих и римских авторов, некоторое несовершенство периодизации всеобщей истории именно Владимир Францевич внес решающий вклад в данное направление исследований, что в дальнейшем способствовало зарождению в Харьковском университете школы античности.

Примечания

1. *Багалей Д. И.* Опыт истории Харьковского университета: В 2 т. / Д. И. Багалей.– Харьков, 1904. – Т. 2.
2. *Багалей Д. И.,* Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д. И. Багалей, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул.– Харьков, 1906.
3. *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина / Н. Барсуков. – СПб., 1891. – Кн.4.
4. *Біленький С.* Харківський неокласицизм 1820-х років: випадок Володимира Циха / С. Біленький // Молода нація: Альманах. – К., 2006. – №2(39).
5. *Брадке Е. Ф.* Автобиографические записки Егора Федоровича фон Брадке / Е. Ф. Брадке / В. П. Бузескул // Русский Архив. – 1875. – Кн.1. – №3.
6. *Бузескул В. П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX / В. П. Бузескул. – М., 2008.
7. *Бузескул В. П.* О лекциях В. Ф. Цыха, профессора Харьковского университета в 30-х годах прошлого века / В. П. Бузескул // Сборник Харьковского Историко-филологического общества. – Харьков, 1913. – Т. XIX.
8. *Владимирский-Буданов М. Ф.* История Императорского университета Св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1884. – Т. 1.
9. *[Грахов Я.]* Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / [Я. Грахов]. – Одесса, 1856.

10. *Из воспоминаний* студента Н. // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. – Т. 1/ Укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв та інш.- Харків, 2008.
11. *Историко*-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под. ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея. – Харьков, 2007.
12. *Костомаров Н. И.* Литературное наследие / Н. И. Костомаров. – СПб., 1890.
13. *Кнабе Г. С.* Русская античность. Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России / Г. С. Кнабе. – М., 2000.
14. *Лиман С.* Проблеми німецької історії й історіографії в працях харківських медієвістів у 1805–1885 рр. / С. Лиман // Вісн. Чернігів. пед. ун-ту. Історичні науки. – 2002. – Вип.15. – №1.
15. *Матвеева Л. В.* Владислав Бузескул – историк своего времени / Л. В. Матвеева. – К., 2008.
16. *Объявление* публичного преподавания наук в императорском Харьковском университете в 1832/1833 учебном году. – Харьков, 1832.
17. *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XX століть / В. А. Потульницький. – Київ, 2002.
18. *Речи,* произнесенные при погребении ректора и профессора всеобщей истории в Императорском университете Св. Владимира Владимира Францовича Цыха, 21 апреля 1837 года. – К., 1837.
19. *Русский* биографический словарь / Под ред. А. А. Половцева. – СПб., 1901. –Т. [21]: Фабер-Цявловский.
20. *Сидоренко О. О.* Становлення медієвістики в університеті Св. Володимира в 30-60-ті рр. XIX ст. / О. О. Сидоренко // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2002. – Вип.59-60.
21. *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX – початку XX століття / С. Стельмах. – Київ, 1997.
22. *Столетие* Екатеринославской классической гимназии. 1805–1905: Краткий исторический очерк / Сост. Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
23. *Фортинский Ф. Я.* Цых В. Ф. / Ф. Я. Фортинский // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. под. ред. В. С. Иконникова. – К., 1884.
24. *Хрущов Д. П.* Из воспоминаний / Д. П. Хрущов // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. – Т. 1/ Укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв та інш.- Харків, 2008.

25. *Цых В.* Взгляд на историческую жизнь народа эллино-македонского / В. Цых // ЖМНП. – 1835. – Ч. 6.
26. *Цых В. Ф.* Несколько слов о величии духа / В. Цых // Украинский журнал. – 1825. – Ч. 7. – №16.
27. *Цых В.* О цели и пользе высших учебных заведений// Записки и речи, читанные при открытии императорского университета св. Владимира, 15 июля 1834 г / В. Цых. – К., 1840.
28. *Цых В. Ф.* Речь Кая Мария к римскому народу: (Из Криспа Саллюстия: Bellum Iugurthinum) / Пер. с лат. В. Цыха / В. Цых // Украинский журнал. – 1824. – Ч. 3. – №15.
29. *Цых В. Ф.* Решение вопроса по причине беспрестанного умножения массы исторических сведений и распространения объема истории, не оказывается ли нужным изменить обыкновенный способ преподавания сей науки и какой он должен быть именно, как вообще, так и особенно в университетах? / В. Цых. – Харьков, 1833.
30. *Цых В. Ф.* Тит Ливий: (С присовокуплением отрывка из его истории) / В. Цых // Украинский журнал. – 1824. – Ч. 2. – №11.
31. *Цых В. Ф.* Тит Ливий: (С присовокуплением отрывка из его истории) / В. Цых // Украинский журнал. – 1824. – Ч. 2. – №12.
32. *Шульгин В. Я.* История университета Св. Владимира / В. Я. Шульгин. – СПб., 1860.
33. *Энциклопедический* словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Спб., 1903. – Т. 38.
34. *Christ K.* Barthold Georg Niebuhr / K. Christ // Deutsche Historiker. – Göttingen, 1972.

© Ручинская О. А., 2010

XII Археологічний з'їзд у м. Харкові та наукові академічні традиції в Україні

Скирда І. М.

Скирда І. М. XII Археологічний з'їзд у м. Харкові та наукові академічні традиції в Україні. Стаття присвячена з'ясуванню внеску й доробку XII Археологічного з'їзду у процес становлення академічних традицій в Україні. Проведене автором дослідження, дозволило дійти таких висновків: підготовку і роботу харківського з'їзду слід визначити як систематичну наукову та пошукову роботу, яка активно сприяла подальшому процесу професіоналізації та інституалізації історичної науки; актуалізація регіональної історії взагалі сприяла національному забарвленню історичної науки; з'їзд став тим комунікаційним центром, який поєднав професійний та аматорський дискурс в наукових цілях.
Ключові слова: Археологічний з'їзд, академічні традиції, Харківський Попередній комітет.

Скирда И. Н. XII Археологический съезд в г. Харькове и научные академические традиции в Украине. Статья посвящена определению роли XII Археологического съезда в процессе становления академических традиций в Украине. Проведенное автором исследование, дало возможность сделать такие выводы: подготовку и работу харьковского съезда следует определить как систематическую научную и поисковую работу, которая активно оказывала содействие дальнейшему процессу профессионализации и институализации исторической науки; актуализация региональной истории в целом способствовала приобретению национальной окраски исторической науки; съезд стал тем коммуникационным центром, который позволил объединить профессиональный и аматорский дискурс в научных целях.
Ключевые слова: Археологический съезд, научные традиции, Харьковский Предварительный комитет.

Skirda I. N. The Xth Archaeological congress in Kharkov and scientific academic traditions in Ukraine. The article is devoted to definition of role of the X Archaeological congress in the course of a formation of the academic traditions in Ukraine. The present research has given the chance to draw such conclusions: preparation and work of the Kharkov congress should be defined as a regular scientific and search work, which actively assisted the further process of professionalization and institualisation of a historical science; the actualisation of regional history promoted as a whole acquisition of national colouring of a historical science; the congress

became that a communication centre, which has allowed to unite professional and amateur discourse in the scientific purposes.
Keywords: archaeological congress, academic traditions, the Kharkov Preliminary committee.

Процес формування наукових академічних традицій в Україні був пов'язаний із відкриттям у XIX ст. університетів (у Харкові, Києві, Одесі), які почали відігравати значну роль у розвитку науки та культури. Значну роль в активізації наукових пошуків відіграли й численні наукові товариства, які виникли в Україні в другій половині XIX ст.: Харківське математичне товариство, Київське фізико-математичне товариство, історичне товариство Нестора Літописця, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, історико-філологічні товариства при Харківському, Новоросійському університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті та ін.

Новим імпульсом для процесу формування українських академічних традицій стало проведення регіональних наукових форумів, яскравим прикладом яких можуть слугувати археологічні з'їзди, що «виникли в другій половині XIX ст., як принципово нова форма об'єднання наукових зусиль вчених-істориків, археологів, етнографів, мистецтвознавців тощо» [26, с. 1. та ін.]. Археологічні з'їзди, які відбулися в Україні: III (Київ, 1874), VI (Одеса, 1884), XI (Київ, 1899), XII (Харків, 1902), XIII (Катеринослав, 1905), XIV (Чернігів, 1908) увібрали та водночас відобразили особливості формування академічних традицій в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

Актуальність даної статті полягає у з'ясуванні внеску й доробку таких нових форм організації наукової роботи як Археологічні з'їзди, зокрема, Харківський, у процес становлення академічних традицій в Україні. У сучасній історіографії відсутні дослідження, у яких би відображалася роль цих наукових форумів у процесі формування академічної науки, узагальнювалася б їхня діяльність у цьому напрямі. Метою нашого дослідження є висвітлення суттєвого внеску з'їздів у процес активізації й популяризації наукових знань, а також з'ясування ролі в цьому процесі харківських учених – учасників XII Археологічного з'їзду, майбутніх членів різних академічних установ в Україні та за її межами.

Організатором та натхненником археологічних з'їздів було Московське археологічне товариство, на чолі якого спочатку стояв граф О. С. Уваров, а згодом його дружина П. С. Уварова. Серед усіх Археологічних з'їздів дослідники особливо виділяють XII Археологічний з'їзд у Харкові, який відрізнявся від попередніх масштабністю та результативністю [67, с. 21; 1, с. 196-198]. Важливе наукове значення цього з'їзду відмітив ще у 1902 р. харківський міський голова О. К. Погорєлко, який зауважив, що «В истории Харькова съезд этот будет иметь особо выдающееся значение, как

первый научный съезд, собравшийся в нашем городе и это дает нам … радостную надежду, что почин сделан в добрый час и за ним будут следовать и другие съезды, посвященные разработке различных научных вопросов. Научные съезды и результаты их работ становятся необходимым условием культурной жизни современного общества. В сущности теперь мы можем жить только наукой и благодаря науке…» [19, с. 143].

Рівень організації та проведення XII Археологічного з'їзду відповідав основним вимогам розвитку академічної науки того часу. Для підготовки роботи з'їзду на відповідному рівні було створено Харківський Попередній комітет (ХПК), робота якого тривала протягом двох з половиною років і за цей час було зроблено велику кількість наукових відкриттів і досліджень. Очолив роботу ХПК професор Харківського університету Д. І. Багалій. До складу комітету ввійшло близько 60 осіб, на плечі яких були покладені завдання розробки й розповсюдження програм для збирання старожитностей, організація наукових експедицій (археологічних, етнографічних, мистецтвознавчих та ін.), підготовка виставки при з'їзді, видання наукових праць тощо.

Найголовнішою заслугою ХПК стала організація різних наукових експедицій. Широкомасштабні роботи в цьому напрямку розпочалися в 1900 р. На червень 1900 р. Харківським комітетом було заплановано проведення розкопок курганів у Старобільському, Куп'янському, Ізюмському, Зміївському повітах. Для їхнього здійснення в Старобільський та Куп'янський повіти було направлено київську дослідницю К. М. Мельник, приват-доцентів Харківського університету Є. К. Рєдіна, В. І. Савву та викладача гімназії Є. П. Трифільєва; в Ізюмський повіт приват-доцента Харківського університету О. М. Покровського та викладача гімназії М. О. Федоровського; для вивчення старожитностей етнографічних і для збирання місцевих експонатів для виставки в Харківський повіт було відряджено професора Харківського університету А. М. Краснова, в Ізюмський повіт – приват-доцента О. М. Покровського, в Старобєльський – О. П. Радакову, в Охтирський – професора Харківського університету М. Ф. Сумцова зі студентом Карташовим; для дослідження архівів урядових установ та приватних осіб в Харківську губернію було направлено помічника бібліотекаря Харківського університету – Д. П. Міллера, архіваріуса Історичного архіву Харківського історико-філологічного товариства – Є. М. Іванова та викладача гімназії М. М. Плохинського [15, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 4]. Ці призначення були розглянуті та схвалені на п'ятому засіданні Харківського Попереднього комітету 25 травня 1900 р. [55, т .1, с. 53]. Усім науковцям були видані відкриті листи на проведення запланованих досліджень [15, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 11, 12, 15]. Результати проведених наукових експедицій були досить плідними. Про це свідчать звіти їхніх учасників на шостому, сьомому та восьмому

засіданнях Харківського Попереднього комітету [55, т. 1, с. 64-70, 99-100, 137-139].

З новою силою робота наукових експедицій активізувалася в 1901 р. Ще в лютому на десятому засіданні ХПК Д. І. Багалій накреслив ряд заходів, спрямованих на організацію спеціальних відряджень для збирання різних старожитностей. Із цією метою на літо 1901 р. були заплановані та проведені експедиції: для вивчення архівів (Є. М. Іванов, М. М. Плохинський), церковних старожитностей (проф. Є. К. Рєдін), церковних архівів (проф. А. С. Лєбєдєв), говорів населення Курської губернії та старожитностей (проф. М. Г. Халанський), для збирання предметів для етнографічної виставки (проф. А. М. Краснов, М. Ф. Сумцов, О. М. Покровський та ін.), для здійснення розкопок курганів (О. М. Покровський, Є. П. Трифільєв, М. О. Федоровський, проф. Л. Ю. Шепелевич). Вже в квітні 1901р. Імператорська археологічна комісія в С. -Петербурзі видала відкриті листи членам ХПК: В. І. Савві, Є. К. Рєдіну, Д. І. Багалію, А. К. Бєлоусову, О. М. Покровському, Є. П. Трифільєву, А. М. Краснову, М. Ф. Сумцову, Б. С. Познанському для проведення розкопок та етнографічних досліджень в межах Харківської губернії з правом фотографування необхідних предметів; такі ж листи були видані Д. П. Міллєру та Є. М. Іванову для вивчення архівів відомств Міністерства внутрішніх справ [15, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 55-59].

Запоруку успіху у вирішенні наукових завдань Московське археологічне товариство вбачало в пропаганді серед широкої громадськості ідеї необхідності всебічного вивчення своїх регіонів. Це дало поштовх до розгортання масового краєзнавчого руху. Дослідниця Л. Л. Бабенко вдало відмітила, що Московське археологічне товариство поставило розробку регіонально-історичних проблем на рівень вимог академічної науки, а ХПК перетворився в організаційний та науково-методичний центр історичного краєзнавства [3, с. 130]. Подібними принципами організації наукової роботи на місцях у майбутньому керувалася і ВУАН. Зокрема, серед завдань її діяльності було визначено: «Спільними зусиллями академічних вчених і місцевих істориків розвивати досліди історичних районів, з яких складалася українська земля в минулому, організовувати дослідницьку роботу на місцях, пробуджувати інтерес найширших верств до історії краю» [65, ф. 166, оп. 3, спр. 419, арк. 35].

Ще одним важливим напрямом діяльності ХПК було налагодження зв'язків з іншими дослідницькими комітетами та комісіями, створеними для підготовки XII Археологічного з'їзду у Ніжині, Новочеркаську, Курську, Катеринодарі, Катеринославі, Полтаві, Воронежі тощо [36].

Результатом плідної роботи та наукової діяльності ХПК стала широка видавнича діяльність. Велике значення мало видання двотомних "Трудов Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда" [55]. У них було

опубліковано найбільш цікаві матеріали, зібрані Харківським комітетом до з'їзду. Важливе наукове значення для фахівців, як того, так і нашого часу, мало видання "Каталога выставки XII Археологического съезда в г. Харькове" [27], який включав у себе близько 900 сторінок. Після проведення з'їзду побачили світ такі видання: «Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах» [54], «Альбом выставки XII археологического съезда в г. Харькове» [2] тощо.

Протягом червня-серпня 1902 р. тривали роботи ХПК з підготовки виставки при з'їзді. Вона складалася з восьми відділів: первісні старожитності, старожитності церковні, історичні старожитності, нумізматичний, етнографічний, картографічний, стародрукованих книг та рукописів. Сучасні дослідники відзначають високий науковий рівень підготовки та організації виставки, адже усі предмети представлені на ній були паспортизовані та систематизовані [29, с. 20]. Після закінчення роботи з'їзду артефакти з виставки були передані до Музею витончених мистецтв та старожитностей при Харківському університеті. У подальшому ця колекція стала основою для створення в 1920 році Археологічного музею в Харкові, який вважався одним із найкращих музеїв цього профілю.

Археологічні з'їзди сприяли формуванню українських академічних традицій і активізували наукову діяльність талановитих дослідників, майбутніх академіків ВУАН, Російської академії наук та інших наукових установ. Перш за все, слід відзначити діяльність голови ХПК, активного ініціатора проведення XII Археологічного з'їзду Д. І. Багалія, який сприяв популяризації наукових пошуків до з'їзду шляхом висвітлення процесу організації та проведення першого визначного наукового форуму у Харкові у періодичних виданнях [6; 4; 14; 5]. Науковцем були розроблені дві програми для вивчення старожитностей (для збирання відомостей про первісні старожитності [43] та для збирання відомостей про старожитності історичні [42]). Внесок Д. І. Багалія в підготовку та організацію XII Археологічного з'їзду яскраво відображають протоколи засідань ХПК [45], «Автобіографія» науковця [10, с. 128-134], окремі періодичні видання [21; 22; 23]. В останніх, зокрема, відображено виступ науковця на десятому засіданні ХПК зі звітом про результати вивчення відомостей про кам'яні баби Харківської губернії, звернення Д. І. Багалія до Харківської міської думи з проханням виділити субсидії на прийом членів з'їзду на п'ятнадцятому засіданні ХПК, його звіт про результати діяльності комітету за рік на шістнадцятому засіданні тощо. Як уже відзначалося вище, Д. І. Багалій брав активну участь в організації та проведенні археологічних експедицій на Харківщині. Науковцем була підготовлена до з'їзду карта археологічних пам'яток Харківської губернії, виявлених у межах сучасних Харківської, Сумської та Луганської областей, передмова до неї [9] та пояснювальний текст [7]. Не менш цікавим і важливим для наукового вивчення регіональної історії є доповідь Д. І. Багалія на секції історико-географічних та етнографічних

старожитностей, присвячена історії міста Харкова [8]. Слід також відзначити й велику роботу науковця як редактора й організатора цілої низки наукових видань. Дослідницька та наукова робота Д. І. Багалія невдовзі отримала широке визнання. Впродовж 1906 р. та у 1910-1914 рр. Російська Академія наук обирала науковця членом Державної Ради. У 1918 р. він стає членом комітету із заснування Української Академії Наук, одним з її фундаторів. У цей час, за визначеням А. П. Ярещенка, Д. І. Багалій «непомітно, але наполегливо наближав проект Української Академії наук до актуальних національних потреб України» [68, с. 9]. З 1919 р. Д. І. Багалій – голова історично-філологічного відділу ВУАН, згодом член її Президії й виконуючий обов'язки голови ВУАН [28, с. 97; 62, с. 92, 116; 61, с. 244]. Не зважаючи на деякі спроби сучасних дослідників з'ясувати внесок Д. И. Багалія у процес підготовки та проведення XII Археологічного з'їзду [37; 47], це питання в цілому залишається недостатньо вивченим і потребує спеціального дослідження в майбутньому.

Значною є наукова спадщина ще одного учасника XII Археологічного з'їзду М. С. Дринова, який був обраний членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, а також членом майже всіх існуючих у той час у слов'янських землях академій наук та наукових товариств. Сам він став засновником Болгарської Академії наук [34; 62, с. 61]. М. С. Дринов брав активну участь в роботі археологічного з'їзду у м. Харкові. Уже в «Трудах Харьковского предварительного комитета» була надрукована його стаття, присвячена аналізу досліджень А. Ф. Музиченком етнографічних особливостей болгарських колоністів Феодосійського повіту [18]. Стаття містила історіографічний огляд літератури стосовно цього питання та цікаву інформацію щодо народних пісень болгарських колоністів, що мешкали на Кримському півострові. Під час роботи з'їзду М. С. Дринов був обраний головою секції слов'янських старожитностей. 22 серпня він виступив із доповіддю про давню церковнослов'янську пам'ятку «Видение пророка Исаи о последнем времени» [16], в якій відзначив, що дана пам'ятка є цікавим історичним джерелом, але, на жаль, відома в двох «неисправных списках», що заважає визначенню точної дати та місця її виникнення. З точки зору дослідника, ця пам'ятка могла з'явитися в середині XI ст. у Візантії чи Болгарії. М. С. Дринов звернув увагу на те, що історична частина пам'ятки містить цікаву інформацію про візантійсько-руські та візантійсько-болгарські події кінця X – першої половини XI ст. (поширення християнства на Русі, пов'язане з діяльністю князя Володимира, війни імператора Василія з болгарами, вторгнення печенігів у Візантію тощо). 24 серпня М. С. Дринов виступив із повідомленням «Об одном рукописном сборнике церковных чиноположений XIV века» [17], в якому дослідник простежив дві різні збірки, що відрізняються між собою часом написання. Подібні дослідження історичних джерел мали велике

значення для розвитку джерелознавства та введення у науковий обіг нових документів. Будучи головою секції слов'янських старожитностей, М. С. Дринов брав активну участь в обговоренні майже усіх доповідей, з якими виступали на секції дослідники [19, с. 141, 142, 180, 181].

Світове визнання отримала наукова діяльність учасника XII Археологічного з'їзду, видатного історика античності В. П. Бузескула. На з'їзді він брав участь в роботі секції класичних, візантійських, східних та західноєвропейських старожитностей. 19 серпня В. П. Бузескул ознайомив присутніх з історіографічним дослідженням «Исторический процесс с точки зрения греческих историков» [11], в якому він основну увагу приділив з'ясуванню бачення історичного процесу грецькими істориками Геродотом, Фукідідом, Ксенофонтом, Аристотелем, Полібієм та ін., а також ролі окремої постаті в історії. Автор зауважив, що його доповідь представляє собою коротке викладення його книги, яка знаходиться у друці. Доповідь В. П. Бузескула викликала жваву і цікаву дискусію, в якій взяли участь Е. Р фон-Штерн, Н. І. Троїцький та Ю. А. Кулаковський [19, с. 64-65]. Підбиваючи підсумки доповіді науковця, Ю. А. Кулаковський відмітив її значення та побажав, щоб підготовлена автором до друку праця якнайшвидше побачила світ. 24 серпня В. П. Бузескул виступив з цікавим дослідженням «О новом источнике для истории Афин V в до Р. Х. » [12], в якому критично проаналізував придбаний у Каїрі європейським дослідником Кейлем папірус. Науковець звернув увагу на значення цього історичного джерела для дослідження історії Афін V ст., однак водночас зауважив, що у Кейтеля надто багато здогадок, під час дуже сміливих та зухвалих, які не мають під собою підґрунтя, а тому не з усіма його гіпотезами та висновками можна погодитися. Відзначаючи наукові досягнення В. П. Бузескула, Російська Академія наук обрала харківського науковця у 1910 р. членом-кореспондентом. Пізніше В. П. Бузескул був обраний до Академії наук СРСР і Академії наук України [31, с. 11; 62, с. 91; 61, с. 243].

Вагомий внесок у літературознавство, етнографію та історію мистецтва належав М. Ф. Сумцову, який став основоположником наукової етнографії України. Науковець брав активну участь у підготовці та роботі XII Археологічного з'їзду. Він був автором ряду програм для збирання старожитностей, розроблених до археологічного з'їзду у м. Харкові [40; 41; 44]. М. Ф. Сумцов активно займався підготовкою до з'їзду етнографічного відділу виставки, висвітлюючи цей процес в засобах масової інформації [48; 49]. За оцінками очевидців та сучасних дослідників цей відділ виставки став сенсацією, бо деякі з його колекцій були представлені вперше (обрядове печиво, писанки, ляльки, свистунці, куманці) [29, с. 20]. Після закінчення з'їзду М. Ф. Сумцов зробив усе, щоб на основі цього унікального відділу був утворений Етнографічний музей при Харківському університеті, що й

сталося у 1905 р. [46, с. 44-47; 53, с. 81-82; 56, с. 5-6]. Етнографічна дослідницька робота М. Ф. Сумцова «Очерки народного быта» [51] базувалася на польових матеріалах, зібраних вченим під час підготовки до XII Археологічного з'їзду. Завдяки зусиллям науковця та розробленій ним програмі була зібрана цінна інформація про кобзарів та лірників, були описані їхні біографії, репертуар, звичаї, особливості виконання, що знайшло узагальнення не лише в працях самого М. Ф. Сумцова [50; 52], а й інших дослідників [13; 30; 35; 33; 64], які підготували цікавий матеріал на цю тематику, що увійшов як до видань Харківського Попереднього комітету, так і самого з'їзду. За видатні заслуги науковця у 1905 р. було обрано членом-кореспондентом Російської Академії наук [62, с. 92; 61, с. 244], членом Чеської академії наук і мистецтв та низки слов'янських наукових товариств [20, с. 53].

Членом-кореспондентом Петербурзької академії наук було обрано і професора Харківського університету М. Г. Халанського, який працював у галузі фольклористики та мовознавства. Значна частина його наукових пошуків до XII Археологічного з'їзду була присвячена дослідженню фольклору, етнографії, топоніміки Курського регіону. Яскравим прикладом актуальності праць М. Г. Халанського є роботи сучасних науковців, присвячені вивченню наукової спадщини М. Г. Халанського [32; 39; 38]. М. Г. Халанський брав активну участь у роботі Харківського Попереднього комітету та самого з'їзду. Його внесок у цю справу відображають протоколи засідань ХПК [45, с. 42, 53, 67-68, 100-101, 237, 266-268, 400-401], наукові праці дослідника, опубліковані в «Трудах Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда» [57; 58; 59] та «Трудах XII Археологического съезда в Харькове» [60], періодичні видання [24; 25].

Урочисте відкриття XII Археологічного з'їзду відбулося 15 серпня 1902 року. Він працював протягом 13 днів за участі 264 делегатів з більшості губерній Російської імперії. Загальна кількість учасників сягала 400 осіб, серед яких були відомі академіки та науковці того часу: фахівці з археології, етнографії, історії, мистецтвознавства, лінгвістики, архівної справи тощо.

18 і 25 серпня 1902 року відбулися наукові екскурсії до археологічних пам'яток поблизу Харкова – на Донецьке городище [63] й до могильника біля с. Ніцахи [66].

Окрім пленарних засідань працювали 9 відділень: первісних старожитностей, історико-географічних та етнографічних старожитностей, пам'яток мистецтв, нумізматики та сфрагістики, побуту домашнього, господарського, громадського, юридичного та військового, церковних старожитностей, старожитностей писемності та мови, старожитностей класичних, візантійських, східних та західноєвропейських, слов'янських старожитностей та археографічних пам'яток. На засіданнях відділень було заслухано й обговорено понад 90 доповідей. За результатами роботи XII з'їзду було виділено 4 нові

археологічні культури. Робота з'їзду визначила спрямованість подальших наукових пошуків археологів В. О. Городцова, В. Є. Данилевича, М. О. Макаренка, В. О. Бабенка, О. С. Федоровського та ін. Наукові праці Д. И. Багалія до з'їзду, які були побудовані на багатому джерельному матеріалі, ввели до наукового обігу велику кількість джерел, взятих безпосередньо з архівів і археологічних розкопок. Були проведені цілеспрямовані етнографічні експедиції, метою яких було дослідження цілісних регіонів та їхнє порівняння за різноманітними ознаками. Було зроблено прорив у галузі регіональних мистецтвознавчих досліджень: завдяки дослідженням професора Є. К. Рєдіна, було виділено 3 напрями іконопису, досліджено церковне будівництво Слобожанщини та сусідніх регіонів тощо. У роботі з'їзду брали участь видатні науковці, які вже були, або згодом стали членами різних наукових установ в Україні та за її межами.

Таким чином, можна стверджувати, що підготовку і роботу XII Археологічного з'їзду у Харкові слід визначити як систематичну наукову та пошукову роботу, яка активно сприяла процесу розвитку академічних традицій в Україні, подальшому процесу професіоналізації та інституалізації історичної науки, розширенню напрямів і тематики наукових пошуків, дослідженню історичного наративу, акумулюванню наукового потенціалу тощо. Дослідження історії регіону та актуалізація регіональної історії взагалі сприяли національному забарвленню історичної науки. З'їзд як нова форма обміну науковою інформацією стає тим комунікаційним центром, який поєднує професійний та аматорський дискурс, дає можливість поділитися своїм досвідом та знаннями досвідченим науковцям, залучити до наукової роботи молоді кадри, популяризувати науку в цілому. Все це сприяло виникненню в Україні ряду наукових установ, в т.ч. й створенню власної Академії наук.

Примітки

1. *Алексеев А. В.* XII археологический съезд в Харькове 1902 г. / А. В. Алексеев // РА. – 1992. – № 4. – С. 196–198.
2. *Альбом* выставки XII археологического съезда в г. Харькове. – М., 1903. – 25 с.
3. *Бабенко Л. Л.* Роль наукових установ Всеукраїнської академії наук у національно-культурному відродженні України 20-х років /Л. Л. Бабенко // Національна ідея в духовній культурі України XIX-XX ст.: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Полтава, 1993. – С. 129–131.
4. *Багалей Д.* К археологическому съезду в Харькове / Д. Багалей, Е. Редин // ЮК. – 1900. – 5 мая.
5. *Багалей Д. И.* Новые сведения об археологических раскопках в Харьковской губернии / Д. И. Багалей // ХГВ. – 1901. – 24 июля.
6. *Багалей Д. И.* К археологическому съезду в Харькове: Сведения об археологических раскопках в Харьк. губ. / Д. И. Багалей // КС. – 1901. – Окт. – С. 53-56 (2-я паг.).

7. *Багалей Д. И.* Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалей // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М.,1905. – Т. 1. – С. 1–92.
8. *Багалей Д. И.* Основание города Харькова / Д. И. Багалей // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М.,1905. – Т. 3. – С. 379–380.
9. *Багалей Д. И.* Предисловие к археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалей // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М.,1905. – Т. 1. – С. I–IV.
10. *Багалій Д. І.* Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі укр. науки та культури / Д. І. Багалій. – Х.: Прапор, 2003. – 192 с.
11. *Бузескул В. П.* Исторический процесс с точки зрения греческих историков / В. П. Бузескул // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. В 3-х т. / Под ред. Уваровой. – М., 1905 – Т. 3. – С. 301–302.
12. *Бузескул В. П.* О новом источнике для истории Афин V в до Р. Х / В. П. Бузескул // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. В 3-х т. – М., 1905 – Т. 3. – С. 367.
13. *Ветухов А. В.* Материалы Комитета о кобзарях и лирниках / А. В. Ветухов // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 384–387.
14. *Вниманию* о.о. священников и гг. Народних учителей Харьковской губ. – Южный край. – 1901. – 19 июня.
15. ДАХО. –Ф. 3. – Оп. 283. –Спр. 68.
16. *Дринов М. С.* Видение пророка Исайи о последнем времени / М. С. Дринов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. В 3-х т. – М., 1905 – Т. 3. С. 342.
17. *Дринов М. С.* Об одном рукописном сборнике церковных чиноположений XIV века / М. С. Дринов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. В 3-х т. – М., 1905 – Т. 3. – С. 360.
18. *Дринов М. С.* Этнографические наблюдения А. Ф. Музыченка над болгарскими колонистами Феодосийского уезда / М. С. Дринов // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 392–398.
19. *Известия* XII Археологического съезда в Харькове, 15-17 августа 1902 г. – Х., 1902. – 238 с.
20. *Історія* міста Харкова XX століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х., 2004.
21. *К археологическому* съезду // ИВ. – 1901. – Т. 84, апр. – С. 408–412.
22. *К археологическому* съезду // ИВ. – 1901. – Т. 86, дек. – С. 1288-1289.
23. *К археологическому* съезду // ИВ. – 1902. – Т. 87, янв. – С. 396–399.
24. *К археологическому* съезду // ЮК. – 1900. – 11 июля.
25. *К устройству* XII археологического съезда // ХГВ. – 1900. – 4 июня.

26. *Каковкіна О. М.* Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні: Науковий та суспільно-політичний аспекти: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. М. Каковкіна – Дніпропетровськ, 1998.
27. *Каталог* выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. – Х., 1902.
28. *Кравченко В. В.* Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко – Х., 1990.
29. *Красиков М.* Вдячний син Слобожанщини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю / М. Красиков // Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці. – Харків, 2008. – С. 3–55.
30. *Крист Е.* Кобзари и лирники Харьковской губернии / Е. Крист // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. – Х., 1902. – Т. 2. – С. 121–133 (2-я паг.).
31. *Кадеев В. И.* Владислав Петрович Бузескул – профессор Харьковского университета. Библиография. – Х., 1998.
32. *Ляпунов Б. М.* Изучение восточнославянских говоров в трудах проф. М. Г. Халанского / Б. М. Ляпунов// Русские говоры на Украине. Киев, 1982. – С. 212–220
33. *Малинко А.* Сведения о 24-х украинских кобзарях, бандуристах и лирниках / А. Малинко // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х т. – М.,1905. – Т. 3. – С. 406–408.
34. *Марин* Дринов – профессор Харьковского университета: Библиогр. указ. работ на рус. яз. / Составитель В. К. Мазманьянц – Х., 1985.
35. *Маслов С.* Лирники Полтавской и Черниговской губерний / С. Маслов // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. – Х., 1902. – Т. 2. – С. 217–226 (2-я паг.).
36. *Материал,* собранный для XII Съезда отделеньями Предварительного комитета // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. В 3-х т. –М., 1905 – Т. 2. – С. 520–522.
37. *Мацкевич І. В.* Роль Д. І. Багалія в організації, проведенні та історіографічному описі XII Археологічного з'їзду 1902 р. в м. Харкові / І. В. Мацкевич // Актуальні питання історії Україниии: Тези до перших Багаліїв. читань, присвяч. 135-річчю з дня народж., 60-річчю з дня смерті акад. Д. І. Багалія. Харк. держ. пед. ін-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 1992. – С. 22–23.
38. *Назаренко В. Ю.* М. Г. Халанский как исследователь фольклора / В. Ю. Назаренко // Исследования по словесности в вузе нефилологического профиля. – Х., 1996.–Вып. 1.– С. 22–24.
39. *Немцев Н.* Преданья старины глубокой / Н. Немцев // Курская правда. – 1992. – 21 апреля.

40. Программа для собирания писанок и сведений о них: (К XII археол. съезду в Харькове) // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина – Х., 1902. – Т. 1. – С. 36–37.
41. *Программа* для собирания сведений о кобзарях и лирниках. К XII археологическому съезду в Харькове // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина – Х., 1902. – Т. 1. – С. 32–35.
42. *Программа* для собирания сведений по древностям историческим для XII археологического съезда в Харькове // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина – Х., 1902. – Т. 1. – С. 23–25.
43. *Программа* для собирания сведений по первобытным древностям древностям для XII археологического съезда в Харькове // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина – Х., 1902. – Т. 1. – С. 22–23.
44. *Программа* для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1902 г. в г. Харькове XII археологическом съезде // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2 т. / Под ред. Е. К. Редина – Х., 1902. – Т. 1. – С. 29–32.
45. *Протоколы* заседаний Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 1, 2, 5,39, 52, 61, 98, 136,139, 141, 149, 176, 190, 134, 251, 257, 259, 265, 348, 349, 355.
46. *Скрипник Г. А.* Етнографічні музеї України: Становлення та розвиток / Г. А. Скрипник – К., 1989.
47. *Стрельцов С. О.* Внесок Д. І. Багалія в дослідження приватного колекціонування на Харківщині / С. О. Стрельцов // Багаліїв. читання в НУА. Д. І. Багалій і культура Слобідської України: Прогр. та матеріали, Харків, 6 листоп. 2000 р. Нар. укр. акад. – Х., 2000. – С. 70–72.
48. *Сумцов М. Ф.* К вопросу об этнографической выставке в Харькове при XII археологическом съезде // ЮК. – 1900. – 5 июня.
49. *Сумцов М. Ф.* Этнографическая заметка // ЮК. – 1902. – 20 марта.
50. *Сумцов Н.* О покровительстве кобзарям и лирникам / Н. Сумцов // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М.,1905. – Т. 3. – С. 402–405.
51. *Сумцов Н. Ф.* Очерки народного быта: (Из этногр. экскурсии 1901 г. по Ахтыр. уезду Харьк. губ.) / Н. Ф. Сумцов // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. – Х., 1902. – Т. 2. – С. 1–57 (2-я паг.).

52. *Сумцов Н. Ф.* Современное изучение кобзарства / Н. Ф. Сумцов // Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе. –Х., 1905. – С. 271–275.
53. *Сушко В. А.* М. Ф. Сумцов та етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства / В. А. Сушко // Культура України: історія та сучасність: Респ. наук.-теор. конф. Тези доп. – Х., 1992. – С. 81–82.
54. *Труды* XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М.,1905. – Т. 1. – 751 с.; Т. 2. – 590 с.; Т. 3. – 427 с.
55. *Труды* Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. – Х., 1902. – Т. 1. – 549, 54,18 с.; Т. 2. – 450, 241 с.
56. *Фрадкін В. В.* До історії створення та діяльності етнографічного музею ХІФТ / В. В. Фрадкін // Зб. іст.-філолог. т-ва. Нова сер. – 1993. – Т. 1. – С. 5–14.
57. *Халанский М. Г.* Краснополянский «голубец» как памятник победы, одержанный курянами над татарами в 1628 г.: (Из отчета о командировке в Курс. Губернию в 1900 г.) / М. Г. Халанский // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 241–245.
58. *Халанский М. Г.* О некоторых предметах древности, на которые желательно обратить внимание археологического съезда в Харькове / М. Г. Халанский // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 50–51.
59. *Халанский М. Г.* Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий / М. Г. Халанский // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 55–60, 108–121, 245–249, 270-294, 403–431.
60. *Халанский М. Г.* Южно-славянские песни о смерти Марка Кралевича: [Крат. излож. докл.] / М. Г. Халанский // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М.,1905. – Т. 3. – С. 359–360.
61. *Харківський* національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х., 2004.
62. *Харківський* університет – рідному місту. – Х., 2004.
63. *XII Археологический* съезд // ЮК. – 1902. – 19 авг.
64. *Хоткевич И. М.* Несколько слов о бандуристах и лирниках / И. М. Хоткевич // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М.,1905. – Т. 3. – С. 310–311.
65. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 419. – Арк. 35.
66. *Шаховский М.* Из впечатлений об экскурсии в городище Нацаху // ЮК. – 1902. – 24 авг.

67. *Юренко С. П.* Археологічні з'їзди в Україні / С. П. Юренко – К., 2004. – 44 с.
68. *Ярещенко А. П.* Сповідь написана кров'ю серця… (Д. І. Багалій та його «Автобіографія») / А. П. Ярещенко // Багалій Д. І. Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі укр. науки та культури – Х., 2003. – С. 3–12.

© Скирда І. М., 2010

Бібліотека – важлива складова Харківського університетського Етнографічного музею (1905–1919 рр.)

Шпорт Г. М.

Шпорт Г. М. Бібліотека – важлива складова Харківського університетського Етнографічного музею (1905–1919 рр.). У пропонованій статті охарактеризовані особливості створення й структури музейної етнографічної (!) бібліотеки, викладена історія її становлення. Належна увага приділена специфіці діяльності, яка визначає роль бібліотечних фондів у становленні вітчизняної етнографічної науки, зміцненні етнографії як навчальної дисципліни в Харківському університеті, інших навчальних закладах. Паралельно в бібліотеці йшло накопичування унікального місцевого етнографічного матеріалу – безцінного джерела вивчення етнічної історії Слобожанщини, слов'янства взагалі.
Ключові слова: музейна етнографічна бібліотека, бібліотечні фонди, етнографія Слобожанщини.

Шпорт А. М. Библиотека – важная составная Харьковского университетского Этнографического музея (1905–1919 гг.). В предлагаемой статье охарактеризованы особенности создания и структуры музейной этнографической (!) библиотеки, изложена история ее становления. Должное внимание уделено специфике деятельности, определяющей роли библиотечных фондов в деле становления отечественной этнографической науки, упрочения этнографии как учебной дисциплины в Харьковском университете, других учебных заведениях. Параллельно в библиотеке шло накопление уникального местного этнографического материала – бесценного источника изучения этнической истории Слобожанщины, славянства вообще.
Ключевые слова: музейная этнографическая библиотека, библиотечные фонды, этнография Слобожанщины.

Shport A. Library – an Important Part of the Ethnography Museum of Kharkiv National University (1905–1919). In the following paper the peculiarities of creation, structure and development of the library of Ethnography Museum are investigated. Special attention has being payed to the specific activity determining the role of library funds in the development of Ukrainian ethnography as a science and as an educational discipline in Kharkiv university an other educational establishments. The library took significant part in the process of collecting the unique local

ethnographical materials – priceless sources for the investigation of the ethnical history of Slobodian Ukraine and Slavic history.

Key words: library of Ethnography Museum, library funds, Slobodian ethnography.

Знайомство зі структурою та діяльністю університетського Етнографічного музею [2, с. 338-355] було б неповним без його бібліотеки, яку почали засновувати одночасно з самим музеєм в 1905 р. Бібліотека – невід'ємний допоміжний музейний підрозділ – покликана була стати основою навчальної, виховної та наукової діяльності Харківського університету, зіграти значну роль в розвитку вітчизняної етнографічної науки, освіти і культури Слобожанського краю.

Основою музейної бібліотеки стала різножанрова література з етновиставки XII археологічного з'їзду (Харків, 1902 р.). Праці М. Ф. Сумцова, О. А. Потебні, П. В. Іванова, В. К. Василенка, І. І. Манжури, які знаходились на той час в бібліотеці Історико-філологічного товариства (ІФТ), доповнили бібліотечні фонди. Крім того, бібліотека Товариства постійно отримувала різноманітну етноперіодику: «Етнографічний огляд», «Живу старовину», «Південь» тощо. З осені 1906 р. всі видання з етнографії, народної словесності були вилучені зі складу бібліотеки ІФТ і передані до бібліотеки, що створювалась.

Бібліотека містилася в єдиній кімнаті Етнографічного музею, тобто там, де були розміщені експонати: книги знаходилися в шафі, а періодичні видання – на відкритих полках. З метою поповнення бібліотечних фондів етнографічною літературою керівний склад музею розсилав відповідні циркуляри вченим й установам з проханням «пожертвувати до бібліотеки свої твори та видання [1, с. 59]». Крім того, до різних фахівців з етнографії і фольклору, до відповідних профільних установ також були адресовані персональні листи з проханням «пожертвувати зазначені в переліку видання». На прохання відгукнулися Катеринославська губернська земська управа (28 томів), Харківська (1 том), Курська (26 томів), Мінський (1 том) та Курський (14 томів) губернські статистичні комітети, Музей антропології та етнографії АН (7 томів), Фундаментальна бібліотека Харківського університету (15 томів), Імператорське товариство аматорів природознавства, антропології та етнографії (37 томів), Імператорське товариство історії та старожитностей російських при Московському університеті (14 томів), Управління Кавказького навчального округу (11 томів)[1, с. 59-60]. Своїми роботами поділилися «проф. Сумцов – 34 томи, проф. Халанський – 1 том, приват-доцент Данилевич – 1 том, П. В. Іванов – 12 томів, Є. М. Іванов – 1 том, Б. Д. Грінченко – 1 том [1, с. 60]». На виділені університетом кошти бібліотечні фонди поповнилися на «25 назв у 31 томі на суму 45,6 крб».

На кінець 1907 р. музейна бібліотека вже нараховувала «221 назву книг, брошур, атласів та періодичних назв у 443 томах, що характеризували переважно побут двох основних народностей Росії – великоросів і малоросів [1, с. 60]». Уся наявна література (книги, брошури, атласи, періодичні видання) була зареєстрована в інвентарному каталозі; паралельно консерватор Етнографічного музею В. Ю. Данилевич складав картковий каталог.

Бібліотечні фонди постійно поповнювалися шляхом дарiння чи купівлі. Так, на 1 січня 1910 р. числився вже 851 примірник [3, с. 171]. Протягом 1910-го року бібліотека збагатилась ще на 15 книг (надійшли в дарунок) і налічувала на 1 січня 1911 р. 866 екземплярів [4, с. 169].

Звичайно, що цінними бібліотечними фондами постійно користувалися викладачі, насамперед вчені-етнографи, історики, а також студенти різних навчальних закладів, в тому числі іноземці. Наприклад, отримав дозвіл на користування книгами для проведення досліджень з народної словесності стипендіат Гельсингфорського університету В. П. Мансікка [1, с. 61].

Протягом 1911 р. надійшло в дарунок 17 книг. Загальна ж кількість на 1 січня 1912 р. становила 883 екземпляри [4, с. 169]. У 1912 р. продовжували висилати свої видання редакція «Живої старовини», Музей антропології та етнографії імператора Петра Великого при АН, Харківська та Катеринославська земські управи. Усього на 1 січня 1913 р. налічувалося в бібліотеці Етномузею 893 примірники [5, с. 165].

В 1913 р. – нові значні дарчі надходження: 209 екземплярів [6, с. 172]! Пожертвували книги наступні установи: Відділення російської мови і словесності Імператорської АН (18 томів), Російський музей імператора Олександра III (1 том), Музей антропології та етнографії АН (4 томи), Імператорське Російське Географічне Товариство (4 томи), Відділ сільської економії та сільськогосподарської статистики Головного управління землевпорядження і землеробства (4 томи), Харківська губернська земська управа (3 томи), редакція журналу «Етнографічний огляд» (15 томів), Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (35 томів), Етнографічний музей в Невшателі (7 випусків звіту) й автори: проф. Д. І. Багалій (1 том), приват-доц. М. М. Дурново (1 том), Д. К. Зеленін (3 томи), приват-доц. Є. Г. Кагаров (6 томів), проф. А. Кримський (1 том), А. Макаренко (1 том), проф. М. Ф. Сумцов (11 томів). Крім того, книги подарували бібліотеці М. Р. Бєлєцька (1 екземпляр) і консерватор музею Білецький (25 екземплярів). На кошти, виділені університетом, бібліотека придбала ще «48 томів на суму 51,33 крб. [6, с. 172]».

Надходження літератури, народознавчої періодики продовжувались навіть з початком воєнних дій. Так, в 1914 р. бібліотека отримала «нових номерів 26 (74 томи) [7, с. 160]». З числа видань, що надійшли, «25 екземплярів були придбані покупкою (на суму 62,9 крб.)», інші пожертвувані установами: Музеєм антропології та етнографії АН (2

томи), Московським Румянцевським музеєм (1 том), Науковим товариством ім. Шевченка у Львові (12 томів), Етнографічним музеєм в Невшателі (1 том), Харківською губернською земською управою (1 том) і ХІФТ. Крім того, дарчі книги та брошури поступили від проф. Є. Ф. Карського (4 екземпляри), Є. Г. Кагарова (1), М. Ф. Сумцова (11), Кракова (1), О. С. Федоровського (6), консерватора музею Білецького (3) [7, с. 161]. Не припиняли безкоштовну висилку журналів редакції «Етнографічного огляду» та «Живої старовини».

Протягом 1915 р. (загальна кількість на 1 січня 1915 р. становила вже 1172 екземпляри) бібліотека отримала 101 примірник, що збільшило її фонди до 1273 екземплярів на 1 січня 1916 р. [8, с. 149]. Пожертвування в бібліотеку музею були зроблені безпосередньо авторами: О. Н. Єлеонською, В. М. Харузіною, М. Ф. Сумцовим й установами: Імператорською АН, Музеєм антропології та етнографії АН, Головним управлінням землевпорядження і землеробства, Імператорським РГТ, Архангельським Товариством з дослідження Російської Півночі, редакціями журналів «Жива старовина» та «Етнографічний огляд», Полтавською губернською земською управою. Водночас придбали за університетські кошти «25 назв книг на суму 150,52 крб. [8, с. 149]», у тому числі ряд видань пам'ятників «народного декоративного мистецтва Малоросії». Безперечно, бібліотекою Етнографічного музею постійно користувалися студенти, професори Харківського університету, слухачки Харківських Вищих жіночих курсів.

У 1916 р. надійшло до музейної бібліотеки ще 93 екземпляри, які збільшили її фонди на 1 січня 1917 р. до 1366 примірників [8, с. 150]. З переходом музею з ведення Товариства в підпорядкування історико-філологічного факультету заклад позбавився можливості одержувати безкоштовно іногородні видання, що висилалися раніше в обмін на видання ХІФТ. Незважаючи на це, продовжували безкоштовну висилку журналів редакції «Етнографічного огляду», «Живої старовини», «Вістей Архангельського товариства з дослідження Російської Півночі», «Вістей Російського Географічного Товариства». Також висилались безкоштовно: «Вісті Таврійської ученої архівної комісії», праці Музею антропології та етнографії АН і річний звіт Етнографічного музею в Невшателі. З авторів та установ дарунки були зроблені М. С. Державіним (2 томи), М. Ф. Сумцовим (3 томи), Харківською губернською земською управою (2 томи) [9, с. 30]. Інша література була придбана антикварним шляхом: «Поетичні погляди слов'ян на природу» (3 томи), «Звичаї, повір'я, кухня і напої малоросіян» Маркевича, 1-й і 2-й томи журналу «Мелюзін», «Голосіння Північного Краю» Барсова (2 томи).

Таким чином, бібліотека університетського Етнографічного музею сприяла зміцненню слов_янських наукових етнографічних зв_язків, насамперед російсько-українських. Дійсно, вона тісно співпрацювала з

Музеєм антропології та етнографії АН, Імператорським Російським Географічним Товариством, Московським Румянцевським музеєм, Імператорським Товариством аматорів природознавства, антропології та етнографії, Імператорським товариством історії та старожитностей російських при Московському університеті, Відділенням російської мови та словесності Імператорської АН, Російським музеєм імператора Олександра III, Відділом сільської економії та сільськогосподарської статистики Головного управління землевпорядження і землеробства.

Завдяки музейній бібліотеці були налагоджені постійні наукові контакти з редакціями журналів «Етнографічний огляд» та «Жива старовина». Практично щорічно до бібліотеки надходили також «Вісті Архангельського товариства з дослідження Російської Півночі», «Вісті Таврійської ученої архівної комісії», звіти Львівського наукового товариством ім. Шевченка та Етнографічного музею в Невшателі (Франція). Своїми народознавчими дослідженнями ділилося ХІФТ. І, звичайно, суттєву допомогу надавала Фундаментальна університетська бібліотека.

Як свідчать матеріали з історії становлення музейної бібліотеки, етнографія тих часів була на Слобожанщині справою не тільки такого вищого навчального закладу, як Харківський університет. До поповнення фондів бібліотеки Етнографічного музею активно залучались місцеві органи влади: губернські земські управи (насамперед Харківська, Курська) та статистичні комітети, які щорічно пересилали до закладу свої видання. Тому не дивно, що бібліотека суттєво сприяла становленню етнографії як науки (не тільки вітчизняної!), як навчальної дисципліни в Харківському університеті, накопичувала унікальний місцевий етнографічний матеріал, розвивала та зміцнювала міжнародні наукові етноконтакти.

Примітки

1. *Сумцов Н. Ф.,* Данилевич В. Е. . Отчет по этнографическому музею за 1906/7 гг. / Н. Ф. Сумцов, В. Е. Данилевич // Записки Императорского Харьковского университета (далі – ЗХУ). – Х., 1908. – Книга 3 – 4-я, часть неофициальная.
2. *Шпорт Г. М.* Університетський етнографічний музей (1905–1919 рр.): історія створення, структура, діяльність / Г. М. Шпорт //Вісник ХНУ, серія «Історія» – Вип. 41.
3. *Этнографический* музей //ЗХУ. – Х., 1911 – Кн. 3-я, часть официальная.
4. *Этнографический* музей //ЗХУ. – Х., 1912 – Кн. 3-я, часть официальная.
5. *Этнографический* музей //ЗХУ. – Х., 1913 – Кн. 2-я, часть официальная.
6. *Этнографический* музей //ЗХУ. – Х., 1914 – Кн. 1-я, часть официальная.

7. *Этнографический* музей //ЗХУ. – Х., 1915 – Кн. 2-я, часть официльная.
8. *Этнографический* музей //ЗХУ. – Х., 1916 – Кн. 2-я и 3-я, часть официальная.
9. *Этнографический* музей //ЗХУ. – Х., 1917 – Кн. 3-я и 4-я, часть официальная.

© Шпорт Г. М., 2010

Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна за 2009 р.

Куліков В. О., Миколенко Д. В.

2009 рік, як і попередні роки, був досить результативним для історичного факультету. Про це свідчать не тільки формальні показники наукової діяльності, але й результати рейтингу кафедр університету. Факультет в цілому та окремі наші кафедри в 2009 р. зайняли високий рейтинг серед кафедр гуманітарного профілю університету (всього – 49 кафедр): кафедра історіографії, джерелознавства та археології – перше місце, кафедра історії стародавнього світу та середніх віків – друге місце; кафедра історії України – шосте місце; кафедра нової та новітньої історії – восьме місце; кафедра історії Росії – сімнадцяте місце

Це пояснюються, передусім, високим кадровим потенціалом факультету. Наш факультет на 100 % складається із співробітників, які мають вчені ступені й звання. За цим показником історичний, разом з радіофізичним факультетом, посідає перше місце в університеті. При цьому відсоток докторів наук серед викладачів становить 35 %. Це третє місце після радіофізичного (50 %) та факультету комп'ютерних наук (46 %).

Кількісні показники наукової на навчально-методичної діяльності за 2009 р. виглядають наступним чином: було видано 2 «Вісника»; 13 монографій, довідників та брошур; 6 збірників наукових праць; 167 статей; 50 тез доповідей; проведено 8 конференцій та 15 виставок.

Крім публікацій власних робіт, співробітники факультету брали активну участь у редагуванні різних видань, виступали титульними рецензентами, опонентами при захистах кандидатських і докторських дисертацій.

В 2009 р. співробітники факультету (враховуючи роботи аспірантів) опублікували наукової та навчально-методичної продукції загальним обсягом 236 умов. друк. арк. Серед абсолютних лідерів – кафедра історіографії, джерелознавства та археології (77,7 друк. арк.).

Щодо внеску окремих викладачів, то серед лідерів минулого року за обсягом друкованої продукції такі викладачі, як проф. Каплін О. Д., проф. Духопельников В. М., доц. Журавльов Д. В., проф. Сорочан С. Б., доц. Литовченко С. Д.

В минулому році було проведено вісім конференцій, семінарів, та круглих столів. Зокрема, польовий семінар «Археологія римського часу та епохи Великого переселення народів Центральної та Східної

Європи», присвячений 10-річчю Германо-Слов'янської археологічної експедиції; міжнародний симпозіум «Харківський університет і серби», що проводився разом із Центром болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова; міжнародний науковий семінар «Інформаційні технології в історичній освіті» (разом з Міжнародною асоціацією «Історія та комп'ютер») та ін.

В минулому році наші співробітники взяли участь у роботі 137 конференцій, більшість з яких мала міжнародний статус. Географічно – це Російська Федерація, Болгарія, Молдова, Польща, Туреччина, ФРН. Найбільшу активність демонстрували проф. Куделко С. М. (13 конференцій), проф. Духопельников В. М. (7 конференцій), проф. Каплін О. Д. (7 конференцій).

Серед Спеціалізованих рад університету наша рада посідає одне з перших місць в університеті за кількістю захистів. В 2009 р. в Спецраді були успішно захищені 13 кандидатських дисертацій (7 – за спеціальністю «історія України», 6 – «Всесвітня історія»). Жодної дисертації ВАК України відхилено не було.

Всі випускники денного відділення аспірантури 2009 року успішно завершили навчання. В цьому ж році відбулось кілька захистів аспірантів попередніх років випуску: аспірантка кафедри стародавнього світу та середніх віків О. В. Латишева захистила кандидатську дисертацію на тему «Християнська церква та релігійне життя у візантійському Херсоні (VI–X ст.)»; аспірантка кафедри історії України Г. В. Калініченко захистила кандидатську дисертацію на тему «Земельна громада на Харківщині (1917–1930 рр.)»; аспірант кафедри нової та новітньої історії Г. В. Штан захистив кандидатську дисертацію на тему «Польський національний рух у Російській імперії (1905–1914 рр.)»; аспірантка кафедри нової та новітньої історії Ю. А. Дем'янчук захистила кандидатську дисертацію на тему «Білорусько-російські стосунки (1991–2000 рр.)», аспірантка тієї ж кафедри О. А. Шаповалова на тему «Російсько-японські відносини (2000–2008 рр.)».

Як і в минулі роки, на історичному факультеті були проведені масштабні археологічні розкопки й розвідки (у Харківській, Полтавській області та у Криму). Виставка частини знахідок 2009 р. була організована під час проведення наукової конференції-презентації Харківського історико-археологічного товариства «Проблеми дослідження і охорони культурно-історичної спадщини України. Результати польових досліджень 2009 року» в грудні минулого року. Завдяки підтримці Фонду О. Б. Фельдмана суттєво покращилася матеріально-технічна база археологічних експедицій. На сьогодні стратегічним завданням є створення постійних баз експедицій (на зразок бази Германо-Слов'янської археологічної експедиції), а також облаштування експозиції Музею археології та етнографії Слобідської України.

В 2009 р. міжнародні зв‘язки нашого факультету набули подальшого розвитку. Особливо слід відзначити плідну роботу наших двох центрів – Центру болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова (співробітництво із болгарськими та сербськими колегами) та Лабораторії Германо-Слов‘янської археологічної експедиції (співпраця із німецькими та американськими колегами). Традиційно тісними є наші зв‘язки з російськими вченими. В 2009 р. співробітництво у цьому напрямку відбувалось в багатьох формах: проведення спільних заходів (конференцій, семінарів), організація спільних науково-дослідницьких проектів, проведення Бєлгородсько-Харківської студентської школи, академічний обмін та ін. В минулому році було підписано договір про співробітництво з РДГУ, згідного якого, зокрема, декілька викладачів факультету отримали можливість в 2010 р. здійснити відрядження терміном 2-3 тижня у Москву для роботи в архівах та бібліотеках.

Як і в попередні роки важливим завданням є пошук внутрішніх і міжнародних грантів. В 2009 році група викладачів факультету (керівник – проф. Посохов С. І.) продовжувала працювати в рамках проекту Німецького історичного інституту в Москві «Трансфер і адаптація університетської освіти в Росії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.», який фінансується Фондом Герди Хенкель. Також група викладачів факультету продовжила дослідження держбюджетної теми «Університетська наука й освіта в Україні в XIX –XX ст. (на матеріалах Харківського університету)» (науковий керівник – проф. Посохов С. І.).

В 2009 р. наші співробітники перемогли у внутрішньоуніверситетському конкурсі на отримання грантів з Фонду фундаментальних досліджень за темами «Дослідження антропологічного та зоологічного матеріалу з розкопок 2009 року Верхньосалтівського катакомбного могильника» (виконавець – доц. В. В. Скирда та ін.) та «Дослідження золотих ниток археологічного текстилю з розкопок в Україні» (виконавець – Т. М. Крупа).

Плідна наукова робота наших викладачів неодноразово відзначалась нагородами та преміями. За високі показники наукової діяльності було премійовано проф. Духопельникова В. М.; за перше місце в рейтингу «Викладач очима студентів» отримав премію доц. Журавльов.

Крім того, в 2009 р. вперше було проведено конкурс букрідерів. Перше місце посів букрідер «Візантійська держава: вступ до сучасної візантиністики», підготовлений проф. С. Б. Сорочаном та доц. А. М. Домановським. Друге місце – букрідер доцента кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ю. В. Буйнова з курсу археології. Переможці конкурсу також отримали премії.

В 2009 р. найбільш резонансними стали два видання, які були підготовлені колективом викладачів факультету – «Афанасій Федорович Луньов. Статті, спогади, матеріали» (С. М. Куделко, О. Г. Павлова та ін. – Харків, 2009) та «Православная энциклопедия

Харьковщины» (О. Д. Каплін, В. В. Петровський та ін. – Харків, 2009). Автори цих видань були нагороджені грамотами.

В 2009 р. студентська наука на історичному факультеті, як і раніше, розвивалася переважно в рамках Студентського наукового товариства (СНТ), яке об'єднує вісім наукових гуртків: історії України, історії стародавнього світу та середніх віків, історії Росії, археології, історіографії та джерелознавства, історії міжнародних відносин, нової та новітньої історії, університетських історій.

Серед зазначених гуртків в 2009 р. найбільшу активність виявляли студенти гуртка кафедри історії стародавнього світу (керівник – доц. О. А. Ручинська), який за багатьма показниками можна вважати зразковим.

Однією з основних форм організації молодих вчених на факультеті є проведення конференцій, круглих столів та семінарів. Як і в попередні роки ми провели кілька конференцій, які вже стали традиційними. У 62-х «Каразінських читаннях», які стали відомим міжнародним форумом молодих науковців, взяло участь понад двохсот осіб – студентів, аспірантів та молодих вчених науково-освітніх закладів з різних міст України, Республіки Польщі, Російської Федерації. Конференція зібрала представників сорока семи вищих навчальних закладів, наукових та просвітницьких організацій і установ. Вдев'яте були проведені «Кирило-Мефодіївські читання», присвячені Дню слов'янської писемності. На XXVII Краєзнавчій конференції, присвяченій 205-тій річниці Харківського університету було заслухано близько 60-ти доповідей.

Слід згадати і круглі столи, проведені минулого руку на нашому факультеті. В рамках засідання студентського наукового гуртка кафедри стародавнього світу та середніх віків, із залученням викладачів та студентів психологічного факультету, відбувся круглий стіл на тему «Ігровий елемент історії та сучасна психологія». Було проведено також круглий стіл: «Голодомор-геноцид 1932–1933 рр.: пам'ять поколінь».

Результатом спільних зусиль історичних факультетів Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Бєлгородського державного університетів та Харківської обласної станції юних туристів стала міжнародна студентська школа «Історико-культурна спадщина єврорегіону «Слобожанщина»». Це була нова для нас форма організації студентської науково-практичної роботи. Можна визнати, що цей досвід виявися вдалим і на 2010 р. заплановано продовження роботи школи, тепер вже на базі Бєлгородського університету.

Свої наукові роботи студенти мали можливість опублікувати у спеціальних виданнях історичного факультету, а також в інших українських і міжнародних виданнях. В 2009 р. на факультеті вийшло друком чотири збірники наукових праць молодих науковців: тези міжнародної конференції «Каразінські читання»; збірник «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»; науково-популярний

збірник «Харківщина: перші та вперше»; матеріали круглого столу «Голодомор-геноцид 1932–1933 рр.: пам‘ять поколінь».

Студентське наукове товариство історичного факультету підтримує активні міжнародні зв‘язки. Так, студентка кафедри нової та новітньої історії К. Артамонова у рамках спеціальної освітньої програми відвідала Грецію. Студентки кафедри нової та новітньої історії В. Свириденко та аспірантка А. Сайпанова взяли участь у літньому семінарі при Софійському університеті ім. Св. Климента Охридського. Аспірант кафедри історії Росії Іван Посохов за спеціальною програмою навчався в Університеті Майямі (США), а студентка кафедри нової та новітньої історії Олена Біла у Німеччині й т.п.

Минулий рік виявися «врожайним» на перемоги у різних наукових конкурсах молодих вчених. Так, наші студенти О. Моргун та І. Чєрепов зайняли перше командне місце у другому турі Всеукраїнської студентської олімпіади з історії; К. Шишко посіла друге місце на Всеукраїнському конкурсі на здобуття премії ім. Ковальських у галузі українознавства; на Всеукраїнському конкурсу студентських наукових робіт з історії на секції «Історія України» перше місце посіли П. Єремєєв та К. Шишко (Єремєєва), а на секції «історіографія» друге місце отримала А. Новікова.

Таким чином, можна констатувати, що наукова робота на історичному факультеті в 2009 р. здійснювалася досить успішно, про що свідчать високі показники наукової діяльності співробітників, аспірантів та студентів факультету.

© Куліков В. О., 2010, © Миколенко Д. В., 2010

Хроніка подій на історичному факультеті в 2009 р.

- **15 січня** відбулась презентація книги «Афанасій Федорович Луньов. Статті, спогади, документи, матеріали» (укл: О. Г. Павлова. С. М. Куделко та ін. – Харків, 2009), виданої за підтримки Асоціації випускників, викладачів і друзів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, та виставка творів харківських художників, присвячених цій події. Під час проведення Харківського фестивалю «Світ книги» видання отримало диплом лауреата в номінації «Книга року».
- **23 січня** викладачі факультету взяли участь в організації та проведенні вечора пам'яті, присвяченого випускнику факультету А. Ф. Луньову в клубі «Краєзнавець» у ХДНБ ім. В. Г. Короленка (доповідь доц. О. Г. Павлової – «Панас Федорович Луньов – засновник Пархомівського історико-художнього музею: до 90-річчя від дня народження»).
- **23–24 січня** відбулась Міжнародна наукова конференція «Юг России и Украины в прошлом и настоящем: история, экономика, культура», м. Бєлгород (РФ), яка була організована спільно історичними факультетами Бєлгородського державного та Харківського національного університетів.
- **Січень** – орденом «1020-річчя хрещення Русі» УПЦ нагороджено проф. С. М. Куделко
- **13 лютого** у Центрі болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова відбувся міжнародний симпозіум «Російсько-турецька війна 1828-1839 рр. і Балкани».
- **16 лютого** відбулось підписання Робочої програми про співробітництво між історичними факультетами Софійського університету імені Св. Климента Охридського (Болгарія) і Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
- **26 лютого** на історичному факультеті відбулась презентація видання «Православная энциклопедия Харьковщины» (ред. проф. О. Д. Каплін), яка була підготовлена колективом науковців факультету.
- **3 березня** у приміщенні Музею історії Харківського університету відбулась урочиста презентація експонатів першого в Україні Музею історії жіноцтва, історії жіночого та гендерного руху, в якій взяли участь учасники Всеукраїнської освітньої програми з підвищення

кваліфікації директорів обласних гендерних ресурсних та освітніх центрів, створених за підтримки Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні ЄС – ПРООН.

- **13 березня** відбулося відкриття Археологічного центру історичного факультету у Північному корпусі університету (керівник – доц. С. В. Д'ячков).
- **18 березня** студентський науковий гурток кафедри історії стародавнього світу та середніх віків разом з факультетом організував проведення круглого столу на тему «Ігровий елемент історії та сучасна психологія».
- **25–26 березня** студенти історичного факультету П. Єремєєв, К. Шишко (Єремєєва) та А. Новікова стали призерами Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт за напрямом «історія» (два перші та одне друге місце).
- **26–28 березня** викладачі історичного факультету доц. В. Ю. Іващенко та доц. В. В. Скирда взяли участь у організаційно-діяльнісній грі «Університетська кафедра у школі: модель та практичні варіанти» (Старий Салтів).
- **2 квітня** студентка історичного факультету К. Шишко (Єремєєва) стала призеркою Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт на здобуття премії ім. Ковальських у галузі українознавства.
- **6–27 квітня** в рамках проекту МАТРА/Музеї України директор Музею археології та етнографії Слобідської України доц. В. В. Скирда брав участь у тренінгу в галузі сучасного музейного менеджменту (м. Львів) та отримав диплом тренера з музейного менеджменту.
- **7–8 квітня** студенти історичного факультету О. Моргун та І. Черепов зайняли перше командне місце у ІІ турі Всеукраїнської студентської олімпіади з історії.
- **18 квітня** до Дня випускника Харківського університету в Музеї історії університету було відкрито виставку «Есть такая нация – студенты, веселый и особенный народ…». Її експонати висвітлювали життя університетського студентства 1945–1985 рр.: від навчального процесу, наукової та громадської роботи в університеті до умов життя, захоплень та уподобань тогочасної студентської молоді.
- **23–24 квітня** історичний факультет, разом із ЦНБ та іншими підрозділами університету та Міжнародною Балтійською Академією (Латвія, м. Рига) провів міжнародну науково-практичну конференцію «Розмаїття культур: неокласика і контркультура».
- **24 квітня** на історичному факультеті відбулась міжнародні наукова конференція молодих вчених 62-і «Каразінські читання».

- **27–28 квітня** в рамках програми академічного обміну, професор Бєлгородського державного університету В. В. Малай прочитала спеціальний курс студентам історичного факультету «Етнопсихологія народів зарубіжних країн».
- **5 травня** в Музеї історії університету розпочала роботу виставка до 64-ї річниці Перемоги «Подвиг в ім‘я життя» на честь Героїв Радянського Союзу – вихованців та співробітників Харківського університету. Упродовж місяця відвідувачі могли оглянути фотографії, особисті речі та документи В. Є. Канського, К. М. Курячого, М. Є. Малущенка, В. П. Симона, Д. А. Ушакова, О. К. Убийвовк.
- **14 травня** на історичному факультеті прочитав лекцією протоієрей Андрій Владимиров – член Союзу російських письменників, автор численних праць з педагогіки, богослов'я, історії.
- **15 травня** підручник і навчальний комплекс зі всесвітньої історії для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів (автори – доценти кафедри історії стародавнього світу та середніх віків С. В. Д‘ячков та С. Д. Литовченко) отримав диплом другого ступеню на дев‘ятій виставці-конкурсі навчальної літератури ХНУ.
- **18 травня** відбувся турнір з давньогрецької мови (ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΟΙ) між студентами III-V курсів, які спеціалізуються по кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків.
- **21 травня** відбувся круглий стіл «300 років Полтавської битви: погляд крізь століття».
- **22 травня** відбувся круглий стіл «Кирило-Мефодіївські читання», приурочений до Дня слов‘янської писемності та культури.
- **29 травня** відбулось святкування Дня історичного факультету.
- **29 травня** аспірантка кафедри стародавнього світу та середніх віків О. В. Латишева захистила кандидатську дисертацію на тему «Християнська церква та релігійне життя у візантійському Херсоні (VI–X ст.)».
- **1–10 червня** директор Музею археології та етнографії Слобідської України доц. В. В. Скирда проходив стажування у Великотирнівському університеті св. Кирила та Мефодія (Болгарія).
- **1-20 червня** Центр краєзнавства провів традиційну літню школу «Юні краєзнавці» для школярів гімназії №178 «Освіта».
- **25 червня** підведено підсумки факультетського конкурсу букрідерів. Перше місце посів букрідер «Візантійська держава: вступ до сучасної візантиністики», підготовлений проф. С. Б. Сорочаном та доц. А. М. Домановським. Друге місце – букрідер доцента кафедри

історіографії, джерелознавства та археології Буйнова Ю. В. з курсу археології.

- **Липень-серпень** – археологічні практики студентів історичного факультету в Харківській області (с. Верхній Салтів, с. Циркуни, с. Війтенки), Полтавській області (с. Бєльськ) та Криму (Балаклава).
- **22 липня** професор Університету Трумена (США) Девід Робінсон відвідав історичний факультет і археологічну експедицію історичного факультету в с. Бєльськ.
- **Серпень –** спільно з Сумським телебаченням молодшим науковим співробітником Музею археології та етнографії Слобідської України С. А. Задніковим був підготовлений науково-популярний фільм «Місто скіфів – Гелон» (за підсумками роботи експедиції ХНУ та Слобідської археологічної служби на Бєльському городищі в 2008 році).
- **Вересень –** факультет в цілому та окремі кафедри зайняли високий рейтинг серед кафедр гуманітарного профілю (всього – 49 кафедр): кафедра історіографії, джерелознавства та археології – перше місце, кафедра історії стародавнього світу та середніх віків – друге місце; кафедра історії України – шосте місце; кафедра нової та новітньої історії – восьме місце; кафедра історії Росії – сімнадцяте місце.
- **3 вересня** відбулась зустріч студентів факультету з директором бібліотеки Українського інституту Америки, випускницею історичного факультету В. Курченко, яка прочитала лекцію на тему «Джерела з історії українських та російських емігрантів у славістських центрах США».
- **21 вересня** Центр краєзнавства разом із ЦНБ провів круглий стіл, присвячений Дню незалежності Вірменії.
- **25 вересня** до 10-річчя Германо-Слов'янської археологічної експедиції в Музеї історії університету відкрилась виставка «Королівство Германаріха: легенди й археологічні реалії», де презентувалися археологічні пам'ятки пізньоримської доби в Східній Україні – знаряддя праця, прикраси, зброя, деталі одягу, посуд тощо. В проведені заходу взяли участь науковці та студенти Харкова, гості з Німеччини, спонсори та друзі експедиції.
- **25–27 вересня** Германо-Слов'янська археологічна експедиція провела польовий семінар «Археологія римського часу та епохи Великого переселення народів Центральної та Східної Європи», який було присвячено 10-річчю експедиції.
- **29–30 вересня** у Центрі болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова відбувся міжнародний симпозіум «Харківський

університет і серби», присвячений 205-й річниці заснування університету за участю понад 20 науковців.

- **1 жовтня** аспірантка кафедри історії України Г. В. Калініченко захистила кандидатську дисертацію на тему «Земельна громада на Харківщині (1917-1930 рр.)».
- **1 жовтня** аспірант кафедри нової та новітньої історії Г. В. Штан захистив кандидатську дисертацію на тему «Польський національний рух у Російській імперії (1905-1914 рр.)».
- **1–7 жовтня** історичні факультети Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та Бєлгородського державного університету провели міжнародну студентську школу «Історико-культурна спадщина єврорегіону «Слобожанщина»».
- **10 жовтня** професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко обраний членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької Академії наук і мистецтв.
- **2 жовтня** історичний факультет та Центр краєзнавства ХНУ провели конференцію «Слобожанщина та її культурна спадщина», яка була присвячена 250-річчю від дня народження першого ректора Харківського університету І. С. Рижського.
- **20 жовтня** доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Б. Шрамко отримала Диплом за ІІ місце в номінації «Краща публікація з окремими сюжетами на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні» за статтю «Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5)» під час проведення ІІІ національного конкурсу публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні (за публікаціями 2006 року).
- **23 жовтня** на конкурсі першокурсників Alma Mater 2009 команда історичного факультету посіла друге місце.
- **28 жовтня** у приміщенні Музею історії університету відкрилась виставка до 65-ї річниці визволення України від нацистських загарбників. Книги, фотографії, газети, фронтові листи нагадали відвідувачам про страшні та героїчні події Другої світової війни у Харкові.
- **30–31 жовтня** історичний факультет разом з Міжнародною асоціацією «Історія та комп'ютер» провели міжнародний науково-методичний семінар «Інформаційні технології в історичній освіті».
- **18 листопада** – відбулося відкриття меморіальної дошки професору історико-філологічного факультету Харківського університету академіку Я. М. Ендзеліну (вул. Університетська, 23).

- **17 листопада** до 205-ї річниці з дня підписання Стверджувальної грамоти про заснування Харківського університету в Музеї історії університету було відкрито виставку «Перші кроки Харківського університету». Підготовлена спільно з ЦНБ, вона познайомила відвідувачів із постатями університетських діячів та професорів 1800–1820-х рр., першими університетськими виданнями, документами із початкової історії університету, матеріалами щодо історії старої університетської будівлі. Серед раритетів – книги з автографом засновника університету В. Н. Каразіна, запрошення на урочисте відкриття університету 17 січня 1805 р. тощо.
- **26 листопада** студентка-першокурсниця історичного факультету О. Корсікова стала призеркою конкурсу «Студентська красуня 2009».
- **26 листопада** кафедра історіографії, джерелознавства та археології відсвяткувала свій 45-річний ювілей.
- **1 грудня 2009 р.** аспірантка кафедри нової та новітньої історії Ю. А. Дем'янчук захистила кандидатську дисертацію на тему «Білорусько-російські відносини (1991–2000 рр.)», аспірантка тієї ж кафедри О. А. Шаповалова на тему «Російсько-японські відносини (2000–2008 рр.)».
- **9 грудня** на історичному факультеті прочитав лекцію та провів круглий стіл на тему «Чи можна науково переписувати історію підросійської України?» науковий співробітник кафедри українських студій та Центру європейських, російських та євразійських студій Торонтського університету (Канада) Степан Величенко.
- **8–11 грудня** в Музеї історії університету працювала виставка археологічних знахідок польового сезону 2009 р. за участю археологів Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Музею археології та етнографії Слобідської України, ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба», Харківського державного педагогічного університету, Харківського історичного музею. Презентація виставки відбулась 10 грудня у межах конференції-презентації «Проблеми дослідження і охорони культурно-історичної спадщини України. Результати польових досліджень 2009 року», яка була організована Харківським історико-археологічним товариством.
- **11 грудня** на історичному факультеті було проведено XXVII Міжнародну наукову краєзнавчу конференцію молодих вчених, присвячену 205-й річниці Харківського університету.
- **24 грудня** в Музеї історії університету відкрилася виставка документів та відбулись заходи до Дня архівіста, в яких взяли участь архівні працівники, викладачі, студенти та випускники історичного факультету.

- **24 грудня** рішенням атестаційної колегії МОН С. М. Куделку присвоєне вчене звання професора.
- **25 грудня** Відбулася зустріч студентів з випускником історичного факультету, заступником мера м. Харкова, головою департаменту з гуманітарних питань В. А. Ландсманом.

Публікації викладачів, співробітників та аспірантів історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2009 році

Кафедра історії Стародавнього світу і середніх віків

Бардола К. Ю.

- Был ли в Византии «налог на воздух». Проблема аэрикона в историографии // Древности–2009. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Вып. 8. – Харьков, ООО «НТМТ», 2009. – С. 155–167**.**
- Налогообложение городского населения Византии IV–V вв. Хрисоргир / К. Ю. Бардола // Древности 2006–2008. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2008. – С. 77–94.

Голубкін Ю. О.

- «Magnificat» в переводе и истолковании Мартина Лютера / Ю. А. Голубкин // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 274–281.

Домановский А. М.

- VI Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвященная 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула / Дьячков С. В., Берестнев С. И., Домановский А. Н. и др. // Древности–2009. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Вып. 8. – Харьков, ООО «НТМТ», 2009. – С. 296–315.
- Візантійсько-болгарська торгівля у VIII-IX ст.: засоби державного контролю та регулювання / А. М. Домановський // Історія торгівлі, податків та мита. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 36–44.
- Візантійсько-руська торгівля у творах арабських письменників IX-X ст.: елементи нової інтерпретації старих даних / А. Домановський // Іслам і сучасний світ: Роботи учасників другого та третього Всеукраїнського конкурсу ісламознавчих досліджень молодих учених імені А. Кримського / Упорядник М. І. Кирюшко. – К.: Ансар Фаундейшн, 2009. – С. 141–166.
- Налоговые преобразования Анастасия I (491–518) в контексте государственного регулирования торговли продовольственными товарами / А. Н. Домановский // Дриновський збірник. Т. 3. – Харків; Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2009. – С. 327–338.
- Плавання до Візантії Океаном Ігоря Шевченка / А. Домановський // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник / Східний інститут

укранознавства. – Випуск 13-14: Спец. вид.: Історична пам‘ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / За ред. В. Кравченка. – Харків: ТОВ "НТМТ", 2009. – С. 420–422.

- Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та історична доля болгарського народу. V Дриновські читання у Харкові / А. М. Домановський, О. В. Пригарін, С. Ю. Страшнюк // Дриновський збірник. Т. 3. – Харків; Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2009. – С. – 457–473.
- У ногу з часом / А. Домановський, В. Чабан, Д. Павленко, І. Іштван // Харківський університет. Загальноуніверситетська газета. – Вівторок, 27 січня 2009 р. – № 1 (3924). – С. 1, 2.
- Чи потрібна нам наука? / А. Домановський, В. Чабан // Інформаційний вісник Академії наук Вищої освіти України. – 2009. – Вип. 64. – № 3. – С. 30–31.

Д’ьячков С. В.

- VI Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвященная 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула / С. В. Дьячков // Древности–2009. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Вып. 8. – Харьков, ООО «НТМТ», 2009. – С. 296–316.

Литовченко С. Д.

- Великая Армения во время третьей войны Рима с Митридатом VI / С. Д. Литовченко // Древности–2009. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Вып. 8. – Харьков, ООО «НТМТ», 2009. – С. 107–115**.**
- История Украины XX века. 11 класс: Ответы на вопросы экзаменационных билетов государственной итоговой аттестации для классов гуманитарного профиля / С. Д. Литовченко, Д. О. Ушаков. – Харків: Веста: Вид-во«Ранок», 2009. – 128 с.
- Історія України XX сторіччя. 11 клас: Відповіді на питанняі екзаменаційних білетів державної підсумкової атестації для класів гуманітарного профілю / С. Д. Литовченко, Д. О. Ушаков. – Харків: Веста: Вид-во«Ранок», 2009. – 128 с.
- Каппадокийский кризис 90-х годов I в. до н. э. и Великая Армения / С. Д. Литовченко// Древности 2006–2008.Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2008. – С. 48–57.
- Методичні рекомендації до написання курсових робіт з історії стародавнього світу та середніх віків студентами історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна / С. Д. Литовченко. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 18 с.

- [Рецензія] Д‘ячков С. В., Мартемьянов О. П. Історія стародавнього світу. Давня історія українських земель. 6 клас: Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. – Харків: Ранок, 2006. – 336 с. / С. Д. Литовченко // Древности 2006–2008.Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2008. – С. 248–251.

Мартем'янов О. П.

- Андрей Васильевич Крыганов (1955–2008) / А. П. Мартемьянов, В. С. Аксенов // Древности 2006–2008.Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2008. – С. 296–297.
- Крестьянские прошения первых веков н.э. из фракийских земель, Малой Азии и Северной Африки: опыт сравнительной характеристики / А. П. Мартемьянов // Древности 2006–2008.Харьковскийисторико-археологический ежегодник. – Харьков, 2008. – С. 58–66.

РучинськаО. А.

- Charity and liturgies in the cities of the Northern Black Sea Littoral // The Bosporus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millemmium B. C. – 5th Century A. D.): Fourth International congress on Black Sea antiquities: Summaries of Papers. – Istanbul, 2009. – P. 83–84.

Сергєєв І. П.

- Полтава: два столетия спустя. О праздновании 200-летнего юбилея победы в Полтавской битве / И. П. Сергеев, А. Д. Каплин // Московский журнал. – 2009. – №7. – С. 38–46.
- Представления императоров Галлиена и Аврелиана о путях вывода Римской империи из политического кризиса: опыт сравнительной характеристики / И. П. Сергеев // Древности–2009. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Вып. 8. – Харьков, ООО «НТМТ», 2009. – С. 149–154.

Сорочан С. Б.

- Больница или преторий? О монументальном архитектурном комплексе в южном районе византийского Херсона / С. Б. Сорочан // Медицина в художніх образах: Статті. – Донецьк: Норд-пресс, 2009. –Вип.7. – С. 8–25.
- Византийский преторий IX в. в «цитадели» Херсона / С. Б. Сорочан // СТРАТНГОС. Сборник статей в честь Владимира Васильевича Кучмы / Отв. ред. С. Н. Малахов.–Армавир, 2008. – С. 167–173.
- Византия в трудах историков Новороссийского (Одесского) университета (середина 60-х–первая половина 80-х гг. XIX в.) / С. Б. Сорочан, С. И. Лиман // Дриновський збірник. Т. 3. – Харків; Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2009. – С. 308–326.

- Виктор Иванович Григорович как византинист: херсонско-одесский период его научно-педагогической деятельности (1864–1876) / С. Б. Сорочан, С. И. Лиман // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 293–303.
- Генуэзцы в Крыму. The Genoesein Crimea. Исторический путеводитель. A Historical Guide / Под общ. ред. Н. Ф. Баллони, Н. Куковальской. Науч. консультант С. Сорочан. – К.: Горобец, 2009. – 232 с.
- К вопросу об авторстве и датировке Жития Иоанна Готского / С. Б. Сорочан // Восточная Европа в древности и средневековье. Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация. XXI Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто, Москва, 14 – 17 апреля 2009 г. – М.: ИВИ РАН, 2009. – С. 302–307**.**
- О баптистерии при трехапсидной церкви в цитадели: открытие, исследование, сохранение / С. Б. Сорочан, Т. Н. Крупа // Дриновський збірник. Т. 3. – Харків; Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2009. – С. 419–422.
- О дуках византийской Таврики и их моливдулах С. Б. Сорочан // Сугдейский сборник. – Вып. 3. – К.; Судак, 2008. – С. 200–216.
- О положении и статусе Сугдеи в VI–IX вв. / С. Б. Сорочан // Древности 2006–2008.Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2008. – С. 108–124.
- Об исследованиях византийского претория IX в. в «цитадели» Херсона / С. Б. Сорочан // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2008. – Вип. 40. (№ 816). – С. 64–71.
- Барвисті брязкальця української візантиністики: «варварські» наслідування в очікуванні на варварів? Рецензія на книгу: Балух В. О. Візантиністика: Курс лекцій. – Чернівці: Книгі-XXI, 2006. – 606 с. / С. Б. Сорочан, А. М. Домановський // Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник.PATRIA / За ред. В. Кравченка. – Харків: ТОВ«НТМТ», 2008. – Вип. 9–10. – С. 335–371.
- [Рецензия] Зубарь В. М. Летопись археологических исследований Херсонеса–Херсона и его округи (1914–2005 гг.). Т. 1, 2 // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Supplementum. – Вып. 6. – Симферополь, 2009. – 496 с.

Акімов О. Б.

- О положении рабов в римской Дакии / О. Б. Акимов // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 44–53.

Грибанов Д. В.

- Агораномия в контексте проблемы полисов на Боспоре Киммерийском / Д. В. Грибанов // Материалы докладов XVI Международной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов». – М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, 2009. – С. 3–5.
- Полисное гражданство на Боспоре Киммерийском в спартокидовское и римское время / Д. В. Грибанов // Одіссос: Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2009. – С. 237–239.
- Проблема боспорских полисов в современной историографии / Д. В. Грибанов // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнар. наук. конфер. молодих вчених. Харків, 24 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 87–88.

Пархоменко М. В.

- О структуре жилого дома Херсонеса-Херсона (IV–IX вв.) / М. В. Пархоменко // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнар. наук. конфер. молодих вчених. Харків, 24 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 244.
- Українська візантиністика в Харьківському університеті / М. В. Пархоменко, А. М. Домановський // Історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 115–121.

Пастушенко А. О.

- О составе корабельных команд и причинах корабельных бунтов в Англии XVI в. / А. О. Пастушенко // Белгородский диалог – 2009. Проблемы российской и всеобщей истории. – Белгород, 2009. – С. 80–84.
- О функции игры в жизни пиратов западной Атлантики в XVI–XVIII вв. / А. О. Пастушенко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 64–75.
- Об отношении к пиратам в «HistoriadelMondoNuovo», на примере событий 1537 и 1555 гг. / А. Пастушенко // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнар. наук. конфер. молодих вчених. Харків, 24 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 244.
- Об оценке репутации пирата в западноевропейском обществе (XVI в.) / А. О. Пастушенко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2008. – Вип. 11. – С. 49–57.
- Об оценке репутации пирата в западноевропейском обществе (XVI в.) / А. О. Пастушенко // Каразінські читання (історичні науки):

Тези доповідей 61-ї Міжнар. наук. конфер. молодих вчених. Харків, 25 квітня 2008 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 217.

- Про «земне і небесне» у моралі видатних піратів Англії (XVI ст.) / А. О. Пастушенко // Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Вип. 35 – Харків, 2008. – С. 29–35.

Пяничук О. А.

- Магическое значение заупокойных жертвенных стел в поминальной обрядности Древнего Египта эпохи Среднего царства / О. А. Пяничук // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених «Шевченківські дні – 2009». – Київ, 9–10 березня 2009. – С. 78–80.
- Магия и представления о «демонических силах» в заупокойных верованиях древних египтян в эпоху Среднего царства / О. А. Пяничук // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнар. наук. конфер. молодих вчених. Харків, 24 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. 264–266.

Фомін М. В.

- О «крытых кладбищах» византийского Херсона / М. В. Фомин // Кондаковские чтения – II. Проблемы культурно-исторических эпох. – Белгород, 2008. – С. 270–278.
- О внутренних кладбищах византийского Херсона / М. В. Фомин // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2008. – Вип. 40. (№ 816). – С. 95–104.
- О городских кладбищах византийского Херсона / М. В. Фомин // Дриновський збірник. Т. 3. – Харків; Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2009. – С. 357–364.
- О кладбищенских регионах и церквах византийского Херсона / М. В. Фомин // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – История. Политология. Экономика. Информатика. – 2009. – № 7 (62). – Вып. 10. – С. 38–45.

Кафедра нової на новітньої історії

Йолкін А. І.

- Деятельность Д. В. Философова в среде русской эмиграции в Польше (1920–1940 гг.) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 217–224.

Миколенко Д. В.

- Партії у системі влади Болгарії наприкінці XIX ст. / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник. Т. 3. – Харків; Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2009. – С. 195–200.

- Політичні системи та режими зарубіжних країн новітнього часу: Програма спеціального курсу. – Харків: Вид-во ХНУ, 2009. – 32 с.
- Правоцентристская оппозиция в борьбе за власть: болгарский вариант (1899–1903 гг.) / Д. В. Миколенко // Человек на Балканах. Власть и общество: опыт взаимодействия. – СПб.: Алатея, 2009. – С. 123–145.

Пугач Є. П.

- Перше україномовне видання історії Болгарії. Рецензія на книгу: Чорній, В. П. Історія Болгарії. – Львів: ПАІС, 2007. – 404 с. / Є. П. Пугач // Дриновський збірник. Т. 3. – Харків; Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2009. – С. 437–440.

Страшнюк С. Ю.

- Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та історична доля болгарського народу V Дриновські читання у Харкові. / С. Ю. Страшнюк // Дриновський збірник. Т. 3. – Харків; Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2009. – С. 457–473.
- Харьковский период научно-педагогической и общественно-педагогической деятельности Марина Дринова: Критическое прочтение источников / С. Ю. Страшнюк // Сборник по случай 170-годишнината от раждането на проф. Марин Дринов. – София: Изд-во «Проф. Марин Дринов», 2009. – С. 52–76.
- Център по българистика и балкански проучвания «Марин Дринов» – цели, задачи, песпективи / С. Ю. Страшнюк // Универ. чтения и изследвания побългарската история. 4 Междунар. семинар Смолян. 11-13 май 2006 г. – София, 2008. – С. 695–699.
- Цънтър по българистика и балкански изследования «Марин Дринов» – резултати от дейността / С. Ю. Страшнюк // Списание на Българската академия на науките. – 2008. – № 6. – С. 85– 89.

Тумаков О. І.

- «Социальный евангелизм» в восточноазиатском христианском миссионерстве конца XIX – начала XX вв. / А. И. Тумаков // Социально-экономическая и политическая стратегия России в XXI в.: исторический опыт, реалии и перспективы. Межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж, 2009. – С. 171–173.
- [Рецензія] С. В. Дячков, С. Д. Литовченко «Всесвітня історія. Новий час (XV–XVШ ст.). 8 клас: Підручник для загальноосвітних навчальних закладів. – Харків: Ранок, 2008. – 224 с. / О. І. Тумаков // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – 2008 – № 7. – С. 173–175.

Чернявський Л. С.

- СВАГ, советские профсоюзы и проблема единства Германии (1945–1949 гг.) / Л. С. Чернявский // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 248–259.

Чижов О. П.

- Вклад российской политической эмиграции в национальное возрождение Болгарии (80-90-е гг. XIX в.) / А. П. Чижов // Дриновський збірник. Т. 3. – Харків; Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2009. – С. 186–197.
- Политический состав российской революционной эмиграции в Болгарии (последняя четвертьXIX –нач.XX ст.) / А. П. Чижов // Универ. чтения и изследования побългарската история. 4 Междунар. семинар Смолян. 11-13 май 2006 г. – София, 2008. – С. 378–384.

Чувпило О. О.

- Егалітаристські течії в партії Індійський національний конгрес (1885–1947 рр.) / О. О. Чувпило // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 260–272.
- Праці лідерів індійського національно-визвольного руху як джерело з історії антиколоніальної боротьби народів Індостану / О. О. Чувпило // Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Вип. 36. – Харків, 2009. – С. 177–182.
- Трещина на компасе истории: шрам средневековья или позднейший бутафорский декор? / А. А. Чувпило // Східний світ. – 2009. – № 3. – С. 208–211.

Біла О.

- Пропагандистская деятельность Пангерманского союза и строительство германского военно-морского флота (1896–1914 гг.) / Е. Белая // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених. Харків, 24 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 29–30.

Дем'янчук Ю. А.

- Геополитические интересы и формирование единого оборонного пространства Союзного государства Беларуси и России / Ю. А. Демьянчук // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених. Харків, 24 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 99–100.

- Проблема объединения денежных систем и введения единой валюты Российской Федерации и Республики Беларусь в рамках союзного государства / Ю. А. Демьянчук // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 199–209.

Лихачова Т. М.

- Беженцы-поляки в годы Первой мировой войны: причины появления и особенности пребывания во внутренних губерниях Российской империи (1914–1918 гг.) / Т. Н. Лихачева // Российско-польский исторический альманах. – Вып. 4. – Ставрополь-Волгоград: Издательство СГУ, 2009. – С. 196–205.
- Польские организации помощи жертвам войны как хранители национального облика беженцев-поляков в годы Первой мировой войны / Т. Н. Лихачева // Россия и Польша: долг памяти и право забвения: Тезисы Международной научной конференции (Москва, 22–24 октября 2009 г.). – М., 2009. – С. 41–43.
- Поляки на Харківщині: до питання про становище польських біженців за часів Першої світової війни / Т. Лихачова // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Спецвипуск: Творча постать Г. Семирадського у контексті вітчизняної та світової культури: Збірник наукових праць. – Харків: ХДАДМ, 2009. – С. 46–53.
- Соціальна політика Російської імперії по відношенню до польських біженців в роки Першої світової війни / Т. Лихачова // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнар. наук. конфер. молодих вчених. Харків, 24 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 204–205.
- Становище біженців з Царства Польського та Східної Галичини у Російській імперії в роки Першої світової війни / Т. М. Лихачова // Проблеми слов'янознавства. – 2009. – Вип. 58. – С. 79–89.

Мазурика Ю. В.

- Особенности миссионерской деятельности Русской Православной Церкви в Восточной Азии / Ю. В. Мазурика // Социально-экономическая и политическая стратегия России в XXI веке: исторический опыт, реалии и перспективы: Межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж: ГОУВПО «Воронежский гос. технич. ун-т», 2009. – С. 70–73.
- Письма В. В. Горского как источник об истории 12-й Пекинской духовной миссии (1840–1849 гг.) / Ю. В. Мазурика // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнар. наук. конфер. молодих вчених. Харків, 24 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 190–191.

- Российская Духовная Миссия в Китае в начале XX века: основные принципы деятельности и результаты / Ю. В. Мазурика // Государство, общество, церковь в истории России XX века: Материалы VIII межд. науч. конфер., Иваново, 11-12 февраля 2009 г. – Ч. 1. – Иваново: Ивановский гос. ун-т, 2009. – С. 146–150.
- Российские Духовные Миссии в Восточной Азии: обзор опубликованных источников / Ю. В. Мазурика // Россия и мир в конце XIX – начале XX века. Материалы II Всероссийской (с международным участием) конф. молодых ученых, аспирантов и студентов. – Пермь: Пермский гос. ун-т, 2009. – С. 115–118.
- Современное положение Православия в Восточной Азии / Ю. В. Мазурика // VI Харківські студентські філософські читання. Матеріали міжнар. наук. конф. студентів та аспіранів.– Харків, 2009. – С. 156–158.
- «Социальный евангелизм» в восточноазиатском христианском миссионерстве конца XIX – начала XX вв. / Ю. В. Мазурика, А. И. Тумаков // Социально-экономическая и политическая стратегия России в XXI в.: исторический опыт, реалии и перспективы: Межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж, 2009. – С. 171–173.
- Христианство в Корее: особенности проникновения и распространения / Ю. В. Мазурика // Материалы докладов XV научной конф. студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов-2009»: Востоковедение и африканистика. – М.: Изд-во МГУ, 2009. – С. 12–14.

Роговий Є. С.

- Был ли словацкий режим 1939–1945 гг. клеро-фашистским? / Е. С. Роговой // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2008. – Вип. 11. – С. 117–124.
- Эволюция словацко-советских отношений в начале Второй мировой войны (1939-1945) / Е. С. Роговой // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнар. наук. конфер. молодих вчених. Харків, 24 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 276–277.

Сайпанова А. О.

- Педагогическая деятельность С. И. Сидельникова в Харьковском университете / А. О. Сайпанова // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнар. наук. конфер. молодих вчених. Харків, 24 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 283–284.
- Педагогическая деятельность С. И. Сидельникова в Харьковском университете / А. О. Сайпанова // Актуальні проблеми вітчизняної

та всесвітньої історії: Збірник наукових праць / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 12. – С. 266–274.

- Политическая деятельность Г. С. Раковского в освещении профессора С. И. Сидельникова / А. Сайпанова // Българите в Северното Причерноморие: Изследвания и материали. – Одеса–Великотърново: Фабер, 2009. – Т. 10. – С. 127–135.
- Сидельников Степан Иванович – профессор Харьковского университета: библиографический указатель / А. А. Сайпанова, С. Р. Марченко, С. Ю. Страшнюк и др. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – 40 с.

Тавшунський О. М.

- Вооруженные силы Независимого государства Конго (НГК) А. М. Тавшунский // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнар. наук. конфер. молодих вчених. Харків, 24 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 320–321.
- О создании частной колонии в пол-Европы (колониальная политика Бельгии во второй половине XIX в.) / А. М. Тавшунский // Материалы докладов XVI Междун. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов». – М.: Изд-во МГУ, 2009. – С. 15–16.

Шаповалова О. О.

- К вопросу об изучении российско-японского и украино-японского сотрудничества на современном этапе: сравнительный анализ / Е. А. Шаповалова // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2009. – № 27. – С. 236–242.
- Проблемы и перспективы российско-японских отношений в области рыболовства (конец XX – начало XXI ст.) / Е. А. Шаповалова // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнар. наук. конфер. молодих вчених. Харків, 24 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 356–357.

Кафедра історії України

Бердута М. З.

- Експрес-курс. Історія України: зовнішнє незалежне оцінювання / М. З. Бердута, Д. В. Журавльов. – К.: Майстер-клас, 2009. – 320 с.
- Історія державного прапору України / М. З. Бердута // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – № 7. – 2008. – С. 63–68.
- Українська етнологія. Робоча програма / М. З. Бердута. – Харків: ХНУ, 2009. – 21 с.

Журавльов Д. В.

- Великие загадки Страны Восходящего солнца / Д. В. Журавлев. – Харків: Фоліо, 2009. – 380 с.

- Експрес-курс. Історія України: зовнішнє незалежне оцінювання / Д. В. Журавльов, М. З. Бердута. – К.: Майстер-клас, 2009. – 320 с.
- Шотландські наймані вояки в Україні в XVI–XVII ст. (до питання про ранні українсько-шотландські зв'язки / Д. В. Журавлев // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 127–136.

Калініченко В. В.

- Геноцид 1932-1933 рр. на Харківщині / В. В. Калініченко // Кооператор Харківщини. – Харків, 2009. – № 1. – С. 37–39.
- Геноцид 1932-1933 рр. у нашій пам'яті / В. В. Калініченко // Харківський архівіст. – Харків: ДАХО, 2009. – Вип. 2. – С. 62–66.
- Геноцид українського народу 1932–1933 рр. / В. В. Калініченко // Голодомор 1932–1933 рр.: Пам'ять поколінь. – Харків: Надія нації, 2009. – С. 6–10.
- Етнічна складова Голодомору / В. В. Калініченко // Голодомор в Україні 1932–1933 рр. – злочин проти людства: Мат-ли науково-практич. конфер. – Харків, 2009. – С. 16–20.
- Запровадження колгоспного кріпацтва в Україні в 1929–1933 рр. та його наслідки / В. В. Калініченко // Сторінки пам'яті: Геноцид українського народу 1932–1933 рр. – Харків: вид-во ХарРІ НАДУ, 2009. – С. 16–24.
- Український народ повинен знати правду / В. В. Калініченко // Хочу знати правду: Голодомор 1932–1933 років у Нововодолазькому районі. – Харків: ТОВ«Формат Плюс», 2009. – С. 4–14.

Куліков В. О.

- Концентрація обробної промисловості Наддніпрянської України на початку XX ст. / В. О. Куліков, Ю. В. Шубін // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 146–161.
- Образ врага и героя в советских и немецких пропагандистских плакатах периода Второй мировой войны / Шалыгина Д. А., Куликов В. А. // Образ войн и революций в исторической памяти: Мат-лы междун. конфер., Пятигорск, 24-25 апреля 2009 г. Пятигорск-Ставрополь-Москва: ПГЛУ, 2009. – С. 91–98.
- Поземельные переписи / В. А. Куликов // Экономическая история России (с древнейших времѐн до 1917 г.): в 2 т. – Т. 2. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 306–307.
- Размещение промышленности и промышленное районирование Надднепрянской Украины в начале XX в. / В. А. Куликов, Ю. В. Шубин // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Сб. науч. тр. V Междунар. науч.

конф. (г. Белгород, 23-24 января 2009 г.). – Белгород: Изд-во БелГУ, 2009. – С. 104–109**.**

- Сельскохозяйственная статистика / В. А. Куликов // Экономическая история России (с древнейших времѐн до 1917г.): в 2 т. – Т. 2. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 669–671.
- Сельскохозяйственные переписи / В. А. Куликов // Экономическая история России (с древнейших времѐн до 1917 г.): в 2 т. – Т. 2. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 685–687.

Майстренко В. С.

- Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. та УАПЦ в Харківській області / В. С. Майстренко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 24–36.

Наумов С. О.

- «Братство самостійників»у контексті українського національного руху періоду Першої світової війни / С. О. Наумов // Історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 21–34.
- Від розмежування до об‘єднання? (Про деякі тенденції в українському русі Наддніпрянщини початку ХХ ст.) / С. О. Наумов // Вісник Харк. ун-ту. – 2008. – Вип. 10 (№ 822): Історія України. Українознавство: істор. та філософ. науки. – С. 60–67.
- Український політичний рух імперської доби в радянській історіографії (1917–1991 рр.) / С. О. Наумов // Вісник Харк. держ. академії культури. – 2009. – Вип. 24. – С. 50–57.

Посохова Л. Ю.

- Вчителювання студентів православних колегіумів України XVIII ст. у родинах козацької старшини / Л. Ю. Посохова // Київська старовина. – 2008. – № 5. – С. 3–18.
- Європейський досвід у навчальних практиках православних колегіумів України XVIII століття: джерелознавчий аспект / Л. Ю. Посохова // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Т. 19. (у 2-х кн.). Тематичний випуск: «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». Кн.1. – К., 2009. – С. 323–340.
- Православная энциклопедия Харьковщины / А. Д. Каплин, С. М. Куделко, В. В. Петровский, Л. Ю. Посохова и др. – Харьков: Майдан, 2009. – 564 с.
- Православні колегіуми України XVII–XVIII ст. у контексті трансформації європейської університетської традиції / Л. Ю. Посохова // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 162–172.

- Православні колегіуми України в XVIII ст.: перехрестя культур, традицій, епох / Л. Ю. Посохова // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: В 3 т. – Луцьк, 2008. – Т. 3. – С. 244–248.
- Преподавание истории в православных коллегиумах Украины в XVIII веке / Л. Ю. Посохова // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23-24 января 2009 г.). – Белгород: Изд-во БелГУ, 2009. – С. 206–210.
- «Сад наук» та «чада Палладии»: символічні зображення пізнання та просвіти в православних колегіумах України у XVIII столітті / Л. Ю. Посохова // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 15. / центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2009. – С. 166–176.
- Символы науки и просвещения в православных коллегиумах Российской империи в XVIII веке / Л. Ю. Посохова // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: Мат-лы XXI Междунар. науч. конф. – М.: РГГУ, 2009. – С. 294–297.
- Трансформация образовательной традиции в Восточной Европе XVII–XVIII вв. / Л. Ю. Посохова // «Быть русским по духу и европейцем по образованию»: Университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII – начала XX в.: Сб. ст. / [отв. сост. А. Ю. Андреев; отв. ред. серии А. В. Доронин]. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 32–51.
- Церковная жизнь Болгарии глазами российского священника. Письма В. Гурьева из похода 1877–1878 гг. / Л. Ю. Посохова // Дриновський збірник. Т. 3. – Харків; Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2009. – С. 78–83.

Балабай Я. В.

- Умови угод земельної оренди в УСРР у період непу / Я. В. Балабай // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 106–115.

Жуков С. М.

- До питання про рівень життя земських учителів Харківської губернії (друга половина XIX – поч. XX ст.) / С. М. Жуков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 12. – С. 223–232.
- Життя та діяльність земських учителів: історіографія проблеми (друга половина XIX – поч. XXI ст.) / С. М. Жуков // Вісник Харк.

нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 282–292.

- Формування образу земського учителя у російській публіцистиці другої половини XIX – початку XX століття // Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Харків, 2008. – С. 147–149.

Іванов С. Ю.

- Міграція сільського населення до Харкова у 1943–1959 рр. / С. Ю. Іванов // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 209–216.
- Міграція сільського населення до Харкова у 1960–1980 рр. / С. Ю. Іванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 12. – С. 232–242.

Кочарян С. Г.

- Армяно-Григорианская церковь Св. Григория в Харькове (1901–1938) / С. Г. Кочарян // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнар. наук. конфер. молодих вчених. Харків, 24 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 176–178.
- Армянский полководец Андраник Озанян (1865–1927) и его роль в национально-освободительном движении Новик / С. Г. Кочарян // Сборник научных статей по военной истории Научного Военно-исторического клуба. – Вып. II. – Одесса, 2009. – С. 140–151.
- Вірменська еліта міста Харкова (др. пол. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / С. Г. Кочарян // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 12. – С. 242–249.
- Харьковские армяне – общественно-политические деятели (1990–2008) / С. Г. Кочарян // Шевченківські дні – 2009. Історія: Мат-ли міжнар. науково-практ. конфер. – Київ, 2009. – С. 41–44.
- Харьковские армяне: появление и становление общины (вт. пол. XIX в. – нач. XX в.) / С. Г. Кочарян // Белгородский диалог – 2009. Проблемы российской и всеобщей истории. Сборник науч. трудов междунар. науч. конфер. аспирантов и молодых ученых. – Белгород,2009. – С. 65–68.

Олянич В. В.

- Джерела грошових прибутків селянських господарств в УСРР у 20-х рр. XX ст. / В. В. Олянич // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – № 871. – Харків, 2009. – С. 44–50.
- Концепція селянського сімейно-трудового господарства та її інтерпретація в літературі 20-х років XX ст. / В. В. Олянич // Збірник

наукових праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Вип. 36 – Харків, 2009. – С. 226–231.

- Кооперативний збут продукції селянськими господарствами в УРСР у 20-х рр. ХХ ст. / В. В. Олянич // Матеріали міжнар. наук. конфер. «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій». – Том 2. – Суми, 2009. – С. 17–18.
- Кооперативні товариства сільських приватних підприємств в Україні у 20-х рр. ХХ ст. / В. В. Олянич // Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Вип. 34 – Харків, 2008. – С. 20–22.
- Соціально – економічна мотивація створення селянам кооперативних товариств в УСРР у 20-х рр.. ХХ ст. / В. В. Олянич // Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Вип. 37 – Харків, 2009. – С. 156–164.
- Територіально-географічне та галузеве розміщення селянських кустарно-ремісничних закладів в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. / В. В. Олянич // Сумська старовина / Сумський держ. ун-т. – № 26-27. – Суми, 2009. – С. 58–64.
- Участь селян в кооперативних заготівлях в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. / В. В. Олянич // Гуржіївські історичні читання. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2009. – С. 385–393.

Онацький М. Ю.

- Розвиток приватної торгівлі Харкова (1924–1928 рр.) / М. Ю. Онацький // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 12. – С. 249–255.

Радченко Ю. Ю.

- Вермахт та «остаточне вирішення єврейського питання» на Харківщині / Ю. Ю. Радченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 12. – С. 255–266.
- Нова книга з історії Вермахту або Чи не зарано підводити підсумки / Ю. Ю. Радченко // Голокост і сучасність. – 2009. – №1. – С. 173–178.

Ришкова А. О.

- Державна політика щодо проблеми подолання безробіття в УСРР у 20-х роках ХХ ст. / А. О. Ришкова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 12. – С. 195–205.
- До історії створення Народного комісаріату соціального забезпечення УСРР / А. О. Ришкова // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 173–183.

Скиданова А. В.

- Торгові товариства Харківської губернії (друга половина XIX–початок XX ст.) / А. Скиданова // Наукові записки. Збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – 2008. – Т. 16. – С. 208–219.

Кафедра історії Росії

Волосник Ю. П.

- Ліквідація радянської нової буржуазії: соціально-психологічні аспекти / Ю. П. Волосник // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 183–191.

Духопельников В. М.

- 300 лет Полтавской битвы. Как это было / В. М. Духопельников. – Харьков: Факт, 2009. – 31 с.
- ВВС Черноморского флота в XX веке (1910–1991 гг.): Историко-документальный очерк / В. М. Духопельников, В. Н. Пащеня, В. А. Ильиных. – Симферополь: ДИАЙПИ, 2009. – 276 с.
- Владимир Великий / В. М. Духопельников. – Харьков: Фолио, 2009. – 125 с.
- Владимир Мономах / В. М. Духопельников. – Харьков: Фолио, 2009. – 121 с.
- Влияние русской культуры на формировние слобожанского этноса / В. М. Духопельников // Харків – столиця російської культури в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Харків: Видавництво "АТОС", 2008. – С. 28–34.
- История России (Разд. II) / В. М. Духопельников, О. В. Таглина, Ю. В. Белочкина // Все о России / Под ред. Д. В. Табачника. – Харьков: Фолио, 2009. – С. 15 – 160; С. 541–550.
- Княгиня Ольга / В. М. Духопельников. – Харьков: Фолио, 2009. – 123 с.
- Крещение Руси / В. М. Духопельников. – Харьков: Фолио, 2009. – 120 с.
- Харьковчане в общественно-политической жизни города (1920 – начало 1930-х годо XX ст.) / В. М. Духопельников // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23-24 января 2009 г.). – Белгород: Изд-во БелГУ, 2009. – С. 325–330.
- Ярослав Мудрый / В. М. Духопельников. – Харьков: Фолио, 2009. – 122 с.

Лантух В. В.

- Умови формування правових засад у сфері торгівлі України в 1990-ті роки / В. В. Лантух // Вісник економіки транспорту і промисловості. Збірник науково-практичних статей (Харків). – 2009. – Вип. 20. – С. 194–197.

Любичев М. В.

- Гончарная керамика участка «А» селища позднеримского времени Войтенки (по раскопкам 2004–2006 годов) / М. В. Любичев // Босфор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. – Керчь, 2009. – С. 527–532.
- Керамика черняховской культуры из участка «В» поселения Войтенки 1 / М. В. Любичев, Э. Шультце // Древности–2009. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Вып. 8. – Харьков, ООО «НТМТ», 2009. – С. 218–237.
- Погребение с римским импортом на могильнике черняховской культуры Войтенки (Восточная Украина) // Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов. – Харьков, 2009. – С. 72–90.

Мизгін К. В.

- «Варварские» подражания римским монетам на территории черняховской культуры / К. В. Мызгин // Древности–2009. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Вып. 8. – Харьков, ООО «НТМТ», 2009. – С. 90–106.
- К вопросу об источниках поступлений римских монет к населению черняховской культуры / К. В. Мызгин // Східноєврорпейські старожитності в добу середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-річчю з дня народження Б. О. Тимощука. – Чернівці, 2009. – С. 45–46
- О новых находках римских монет на территории Харьковской области / К. В. Мызгин // Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов. – Харьков, 2009. – С. 91–100.
- Хронология и периодизация поступлений римских монет к населению украинской лесостепи и Молдовы во второй четверти I тысячелетия н.э. / К. В. Мызгин // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна.Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 18–28.
- Finds of Roman coins of the time of the Gothic wars in the territory of the Chernyakhov culture / Kyrylo Myzgin // 4th International Congress on Black Sea Antiquities. The Bosporus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC-5th Century AD). – Istambul, 2009. – P. 69.

- Monedele bosporane în arealul culturii Černjahov // Al X-lea simpozion de numssmatica: rezumatele comunicarilor. – Chisinau, 2009. – S. 84–86.

Потрашков С. В.

- Тревожное время: юго-западные и южные окраины Российской империи накануне и в начальный период наполеоновского нашествия / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 г. Источники. Памятники. Проблемы. – Можайск, 2009. – С. 31–42.

Степаненко Т. Л.

- Проблеми вищої освіти в контексті Болонського процесу / Т. Л. Степаненко та ін. // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки: Тези XIII Міжнародної науково-практичної конференції. 4-5 червня 2009.– Харків: Ви-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 21–22.
- Работа с источниками по истории русской общественной мысли XVI ст. на семинарских занятиях / Т. Л. Степаненко // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – № 7. – 2008. – С. 79–86.

Дейнеко С. М.

- Взаимодействие таможенной службы с Министерством внутренних дел Российской империи конец XIX – начало XX в. / С. Н. Дейнеко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна.Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 191–198.
- Влияние таможенной политики на развитие горнозаводской промышленности Юга Российской империи (1861–1891 гг.) / С. М. Дейнеко // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23-24 января 2009 г.). – Белгород: Изд-во БелГУ, 2009. – С. 66–69.
- Отношение российского и германского общества к торговому договору 1894 г. / С. М. Дейнеко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник науковиц праць / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2008. – Вип.11. – С. 142–150.

Посохов І. С.

- Студенческие обструкции в университетах Российской империи (XIX – нач. XX вв.) / И. С. Посохов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2008. – Вип. 11. – С. 101–108.
- Университетский карцер / И. С. Посохов // Universitates: Наука и просвещение/ Харк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина. –2009. – № 1. – С. 36–41.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Буйнов Ю. В.

- К вопросу об этногенезе племен бондарихинской культуры / Ю. В. Буйнов // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 7–17.
- Меланхлены и их археологические реалии // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23-24 января 2009 г.). – Белгород: Изд-во БелГУ, 2009. – С. 13–15.
- Методичні рекомендації з археологічної практики для студентів І курсу історичного факультету / Ю. В. Буйнов, В. В. Скирда, І. Б. Шрамко. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 53 с.
- Методичні рекомендації керівникам гуртків, вчителям, учням, які цікавляться історією рідного краю/ Ю. В. Буйнов. – Харків: Видавництво «Стиль-издат». – 25 с.
- [Рецензия] Основы этнологии / Под ред. В. В. Пименова. – М.: Изд-во Моск. ун-та 2007. – 686 с. / Ю. В. Буйнов // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – № 7. – 2008. – С. 175–178.

Іващенко В. Ю.

- Історія України: 7–9 класи. Короткий довідник / В. Ю. Іващенко, О. С. Марченко. – Харків: ТОВ Вид-во «Ранок», 2009. – 192 с.
- Історія України: Кишеньковий довідник школяра / В. Ю. Іващенко, О. С. Марченко. – Харків: Веста: ТОВ Вид-во «Ранок», 2009. – 386 с.
- Образы профессоров-иностранцев Харьковского университета начала XIX в. в воспоминаниях современников / В. Ю. Иващенко, С. И. Посохов // Наук. записки: Збірник молодих вчених та аспірантів (Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України). – Т. 19: Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація. Кн. 1. – К., 2009. – С. 631–642.
- Профессора-иностранцы и местная среда в Харькове в начале XIX в.: взаимодействие и восприятие / В. Ю. Іващенко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 315–326.

Каплін О. Д.

- Богослов, церковный публицист, миссионер Е. Н. Воронец и его наследие / А. Д. Каплин // Миссионерское обозрение. – 2008. – №11. – С. 9–15.
- Въездной туризм в Украине: некоторые тенденции последних лет / А. Д. Каплин, В. И. Сидоров // «Туристичний бізнес: світові

тенденції та національні пріоритети». Матер.конф.– Харьков, 2009. – С. 75–78

- Гений Гоголя до сих пор остается неизвестным в желаемой полноте… / А. Д. Каплин. [Электронный документ]. Режим доступа: http://rusk.ru/st.php?idar=105734.
- К. С. Аксаков Государство и народ / сост. А. Д. Каплин и др. — М.: Институт русской цивилизации, 2009. – С. 5–38.
- К 100-летию со дня кончины В. А. Задонского (1.01.1861 – 29.03(11.04).1909) / А. Д. Каплин. [Электронный документ]. Режим доступа: http://rusk.ru/st.php?idar=114059.
- К 90-летию со дня кончины Дмитрия Алексеевича Хомякова 27.9.1841 – 5 [18].03.1919 / А. Д. Каплин. [Электронный документ]. Режим доступа: http://rusk.ru/st.php?idar=113951.
- Некоторые тенденции современной жизни и святоотеческое наследие / А. Д. Каплин // Миссионерское обозрение. – 2008. – № 10.
- Особенности деятельности правых организаций Харькова и Харьковской губернии в общероссийском контексте (нач. XX в.) / А. Д. Каплин // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23-24 января 2009 г.). – Белгород: Изд-во БелГУ, 2009. – С. 141–142.
- Православная энциклопедия Харьковщины / Отв. ред. А. Д. Каплин., сост. А. Д. Каплин, С. М. Куделко, О. Г. Павлова и др. – Харьков: Майдан, 2009. – 564 с.
- Празднование в Российской империи 200-летия Полтавской битвы / А. Д. Каплин, И. П. Сергеев. [Электронный документ]. Режим доступа: http://rusk.ru/st.php?idar=11421814.
- Русская идея в контексте истории русского народа (XIX – нач.XXI вв.) Доклад на Круглом столе «Русский народ, русский мир и русская цивилизация: история и современность» [Электронный документ]. Режим доступа: http://rusk.ru/st.php?idar=1132948 rusk.ru/st.php?idar=1132948
- Русская идея в контексте истории русского народа (XIX – начало XXI в.) / А. Д. Каплин // Русин. Международный исторический журнал. – 2009.– №1. – С. 141–144.
- Славянофилы. Историческая энциклопедия / А. Д. Каплин и др. – М.: Ин-т русской цивилизации, 2009. – 733 с.
- Харьковская епархия в условиях революционных событий 1917 г. / А. Д. Каплин, М. Матвеенко // 1917 год: Революции в России. Материалы Всероссийской научной конф.– М., 2008. – С. 299–303.

Куделко С. М.

- Деякі питання сучасного історичного краєзнавства / С. М. Куделко // Краєзнавство. – 2008. – №1–4. – С. 219–220.
- З історії дослідження візантійського мистецтва у Харківському університеті: Є. К. Рєдін / С. М. Куделко та ін. // Слобожанське культурне надбання. – Харків, 2009. – Вип. 2. – С. 326–332.
- Имена американских политических деятелей на карте мира / С. М. Куделко та ін. // Культура народов Причерноморья. – № 142. – Т. 1. – 2008. – С. 56–57.
- Методичні рекомендації з проведення музейної та архівної практики студентів ІІ курсу історичного факультету / С. М. Куделко, О. Г. Павлова. – Харьков, 2009. – 36 с.
- О книге и ее авторе / С. М. Куделко // Саратов И. Е. Харьков, откуда имя твое? – Харьков, 2009. – 3 изд. – С. 3–6.
- Пархомовский Третьяков/ С. М. Куделко // Афанасій Федорович Луньов. Спогади, документи, матеріали. – Харків: Тимченко, 2009. – С. 137–138.
- Политика, опрокинутая в прошлое / С. М. Куделко // Русский журнал. – Вып. 13. – 5 декабря 2008. – С. 6.
- Почетные члены Харьковского университета (19 – начало 20 в.) / С. И. Посохов, С. М. Куделко // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23-24 января 2009 г.). – Белгород: Изд-во БелГУ, 2009. – С. 238–242.
- Православная энциклопедия Харьковщины / А. Д. Каплин, С. М. Куделко, В. В. Петровский, Л. Ю. Посохова и др. – Харьков: Майдан, 2009. – 564 с.
- Предисловие / С. М. Куделко // Сосницкий В. И., Чуйкова Я. О. Операция «Кулаки». Книга судеб: 80 лет спустя…– Харьков: Изд-во Харьковский частный музей городская усадьба, 2009. – С. 6.
- Свято-Антоніївська церква – видатний пам‘ятник історії культури ансамблю будівель Харківського класичного університету / С. М. Куделко та ін. // VI культурологічні читання, памяті В. Подкопаєва. – К.: ДАККіМ, 2009. – С. 213–214.
- Турбоатому – 75. История, достижения, перспективы / ред. В. Г. Субботин, сост. С. М. Куделко и др. – Харьков: Золотые страницы, 2009. – 199 с.
- Харьков многонациональный: вехи истории и современность / С. М. Куделко // Многообразие культур: от прошлого к будущему: Сб.ст. – Рига, 2009. – С. 125–128.

- Харьковский Свято-Покровский собор – твердыня православия, символ Слобожанщины и свидетель истории / О. Г. Павлова, С. М. Куделко // Новий Колегіум. – 2009. – С. 62–66.
- Центр краеведения Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина / С. М. Куделко // Universitates. Наука и просвещение/ Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина. – 2008. – № 4 (35). – С. 43.

Павлова О. Г.

- Афанасій Федорович Луньов – історик, засновник Пархомівського історико-художнього музею / О. Г. Павлова // Афанасій Федорович Луньов. Спогади, документи, матеріали. – Харків: Тимченко, 2009. – С. 8–13.
- Млинарство Слобожанщини: (Розвідка про водяні та вітряні млини – дива народної техніки наших пращурів) / О. Г. Павлова, І. О. Юхно – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 4–5.
- Музеї – центри туристсько-екскурсійної діяльності. З досвіду роботи Пархомівського історико-художнього музею / О. Г. Павлова // Туристичний бізнес: світові тенденції та національні пріоритети: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 28 травня 2009 року. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 51–54.
- Народный учитель – учитель для народа / О. Г. Павлова // Universitates. Наука и просвещение / Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина – 2009. – № 3. – С. 73–76.
- Православная энциклопедия Харьковщины / Отв. ред. А. Д. Каплин.Сост. А. Д. Каплин, С. М. Куделко, О. Г. Павлова и др. – Харьков: Майдан, 2009. – 564 с.
- Про епістолярну спадщину з архіву Афанасія Луньова / О. Г. Павлова // Афанасій Федорович Луньов. Спогади, документи, матеріали. – Харків: Тимченко, 2009. – С. 72–75.
- Сергій Іванович Посохов – професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: Біобібліогр. покажч. / Уклад. Б. П. Зайцев, О. Г. Павлова; наук.ред. проф. С. М. Куделко, бібліогр. ред. Ю. Ю. Полякова. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 52 с.
- Харьковский Свято-Покровский собор – твердыня православия, символ Слобожанщины и свидетель истории / О. Г. Павлова, С. М. Куделко // Новий Колегіум. – 2009. – С. 62–66.
- Рецензія на краєзнавчі дослідження, присвячені Краснокутщині / О. Г. Павлова // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – 2008 – № 7. – С. 172–173.

Посохов С. І.

- Болонский процесс и Украина: сложное взаимодействие / С. И. Посохов // V Всероссийское научно-методическое совещание

деканов и заведующих кафедрами классических университетов и педагогических вузов: тезисы. – М., 2009. – С. 28–35.

- Болонский процесс и Украина: сложное взаимодействие / С. І. Посохов // Методичний вісник історичного факультету / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – 2008 – № 7. – С. 5–8.
- Конфликты в Харьковском университете в начале XIX в. и их интерпретации в публицистике и историографии / С. И. Посохов // Universitates. Наука и просвещение/ Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина. – 2008. – № 4 (35). – С. 16–23.
- Мое понимание А. Ф. Лунева / С. И. Посохов // Афанасий Федорович Лунев: Статті, спогади, документи, матеріали. – Харків: Тимченко А. М., 2009. – С. 144–145.
- Образы профессоров-иностранцев Харьковского университета начала XIX в. в воспоминаниях современников / В. Ю. Иващенко, С. И. Посохов // Наук. зап. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 19. – Кн.1. Джерела локальної історії. – К., 2009. – С. 631–642.
- Образы Харьковского университета XIX – начала XX в. в воспоминаниях, публицистике и историографии / С. И. Посохов // «Быть русским по духу и европейцем по образованию»: Университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII – начала XX ст. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 100–113.
- Почетные члены Харьковского университета (XIX – начало XX века) / С. И. Посохов, С. М. Куделко // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23-24 января 2009 г.). – Белгород: Изд-во БелГУ, 2009. – С. 238–242.
- Православная энциклопедия Харьковщины / Отв. ред. А. Д. Каплин, сост. А. Д. Каплин, С. М. Куделко, С. И. Посохов и др. – Харьков: Майдан, 2009. – 564 с.
- Путевые заметки В. Д. Спасовича о Болгарии сентября 1878 г. / С. И. Посохов // Дриновський збірник. Т. 3. – Харків; Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2009. – С. 109–112.
- Статут 1804 року та становлення університетської традиції / С. І. Посохов // Харківський університет. – 2009. – 27 січня.
- Творческое наследие Марина Дринова: Попытка систематизации / С. И. Посохов // Сборник на случай 170-годишнината от рожденисто на проф. Марин Дринов. – София, 2009. – С. 87–94.
- Університети: з минулого у майбутнє (Рец. на кн.: Поляков Н. В., Савчук Н. В. Классический университет: от идей античности к идеям

Болонского процесса. – Д.: Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.) / С. І. Посохов // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 364–365.

- Учитель мистецтва життя [про А. Ф. Луньова] / О. Г. Павлова, С. І. Посохов // Промінь: Громад.-політ. газета Краснокутського р-ну Харк. обл. – 2009. – 10 січня (№ 2–3).

Скирда В. В.

- Етнічне визначення середньовічних пам‘яток на археологічних з‘їздах початку XX ст. / В. В. Скирда // Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука. – Чернівці, 2009. – С. 57–58.
- Курган «Веселая могила»: погребальный комплекс половецкого времени на Харьковщине / Т. Н. Крупа, В. В. Скирда // Слово о полку Ігоревім та його епоха (Словознавство. Вип.2). Матеріали XIII: Міжнародної наукової конференції. Суми – Путивль, 7 – 9 червня 2007 р. – Київ-Суми-Путивль, 2008. – С. 67–77.
- Методичні рекомендації з археологічної практики для студентів І курсу історичного факультету / Ю. В. Буйнов, В. В. Скирда, І. Б. Шрамко. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 53 с.
- Новые поступления в Музей археологии и этнографии Слободской Украины от частных лиц / В. В. Скирда // Древности 2006–2008. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2008. – С. 238–240.
- Первый христианский город Харьковщины / В. В. Скирда // Православная энциклопедия Харьковщины. – Харьков: Майдан, 2009. – С. 372–373.
- [Рецензия] Косиков В. А. История исследования археологических памятников Донбасса. – Донецк: Истоки, 2001. – 84 с.; 44 илл. / В. В. Скирда // Древности 2006–2008.Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2008. – С. 251–252.

Шрамко І. Б.

- Методичні рекомендації з археологічної практики для студентів першого курсу історичного факультету / Ю. В. Буйнов, В. В. Скирда, І. Б. Шрамко. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 53 с.
- Результати археологічного дослідження Більского городища в 2007 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007. – К., 2009. – С. 363–365.

- Розкопки зольника 13 на Західному укріпленні Більского городища / І. Б. Шрамко, С. А. Заднiков // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007. – К., 2009. – С. 8–10.

Григор'ва М. В.

- Студенчество Харьковского университета первой половины XIX в.: трансфер и адаптация европейской университетской традиции // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 305–314.

Селевич Ю. Л.

- Реформування духовної консисторії в Російській імперії другої половини XIX – поч. XX ст. // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 225–233.

Музей археології та етнографії Слобідської України

Задніков С. А.

- Древние слитки свинца и цинка из Бельского городища (Украина) / В. В. Зайков, С. А. Задников // География – теория и практика: Современные проблемы и перспективы. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2009. – С. 88–91.
- Результати археологічного дослідження Більского городища в 2007 р. / С. А. Заднiков, І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007. – К., 2009. – С. 363–365.
- Розкопки зольника 13 на Західному укріпленні Більского городища /С. А. Заднiков, І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007. – К., 2009. – С. 8–10.

Крупа Т. М.

- Курган «Веселая могила»: погребальный комплекс половецкого времени на Харьковщине / Т. Н. Крупа, В. В. Скирда // «Слово о полку Ігоревім» та його епоха (Словознавство. Вип.2).: Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції. Суми – Путивль, 7–9 червня 2007 р. – Київ-Суми-Путивль, 2008. – С. 67–77.
- О баптистерии трехапсидной церкви в цитадели: открытие, исследование, сохранение / С. Б. Сорочан, Т. Н. Крупа // Дриновський збірник. Т. 3. – Харків; Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2009. – С. 419–422.
- Об археологических исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории «цитадели» Херсонеса в 2007 г. / С. Б. Сорочан, Т. Н. Крупа, А. В. Сазанов, А. В. Иванов // Археологічні відкриття в Україні / Під ред. Д. Н. Козака. – К., 2009. – С. 314–318.

- Об археологических разведках на территории города Изюм и Изюмского района Харьковской области в 2006–2007 гг. / Т. Н. Крупа // Археологічні відкриття в Україні / Під ред. Д. Н. Козака. – К., 2009. – С. 188–192.
- Разведки 2006 г. в Изюме и его округе: к вопросу о некоторых проблемах истории и археологии средневековой Харьковщины / Т. Н. Крупа // «Слово о полку Ігоревім» та його епоха (Словознавство. Вип.2): Матеріали ХШ Міжнародної наукової конференції. Суми – Путивль, 7–9 червня 2007 р. – Київ-Суми-Путивль, 2008. – С. 35–50.
- Размышления историка о постройке крепости на горе Кремянец в период правління хана Узбека / Т. Н. Крупа // Альманах Ізюмщини / Під ред. О. В. Мохортової. – Вип. 2. – Ізюм, 2008. – С. 38–45.
- Текстиль и органика салтовского времени из Нетайловского могильника / Т. Н. Крупа // Степи Европы в эпоху средневековья/ Под ред. А. В. Евглевского. – Донецк, 2009. – Т. 7. – С. 343–358.
- Текстиль из погребений могильника Мамай-Гора / Т. Н. Крупа // Могильник Мамай-Гора. Книга IV: монография / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев. – Запорожье: Запорожский национальный университет, 2009. – С. 294–308.

Шпорт Г. М.

- Університетський етнографічний музей (1905–1919 рр.): історія створення, структура, діяльність / Г. М. Шпорт // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 41. (№ 852). – С. 338–355.
- [Рецензія] Основы этнологии: Учебное пособие / Под ред. проф. В. В. Пименова. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – 688 с. / А. М. Шпорт // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2008. – № 143. – С. 140.

Музей історії університету

Калініченко І. В.

- Эхо войны в сердцах молодых Музейная педагогика в действии: (Из опыта работы вузовских и школьных музеев Харьковщины по подготовке к 65-летию Победы в Великой Отечественной войне) / И. В. Калиниченко, О. С. Марченко. – Харьков: Изд-во НУА,2009. – С. 5–9.

Марченко О. С.

- Історія України: 7–9 класи. Короткий довідник / В. Ю. Іващенко, О. С. Марченко. – Харків: ТОВ Вид-во «Ранок», 2009. – 192 с.

- Історія України: Кишеньковий довідник школяра / В. Ю. Іващенко, О. С. Марченко. – Харків: Веста: ТОВ Вид-во «Ранок», 2009. – 386 с.
- Колекція фізичних приладів XIX – початку XX ст. Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / О. С. Марченко // Дослідження з історії техніки: Зб. наук.праць. – К.: ИВЦ «Вид-во Політехніка», 2007. – Вип. 10. – С. 51–62.
- Эхо войны в сердцах молодых Музейная педагогика в действии: (Из опыта работы вузовских и школьных музеев Харьковщины по подготовке к 65-летию Победы в Великой Отечественной войне) / И. В. Калиниченко, О. С. Марченко. – Харьков: Изд-во НУА, 2009. – С. 5–9.

Список скорочень

AE – L'Année Epigraphique. Paris

AMN – Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca

ANRW – Aufstieg und Niedergang der römisheen Welt. Berlin, New York

BBl – Byzantino-bulgarica

BCH – Bulletin de correspondence hellénique

BRGK – Berichte der Römische-Germanische Kommission. Frankfurt a.M.

Byz. – Byzantion

Cat. – Catullus

Cic. De legib. – Cicero. De legibus

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum

DAGR – Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines / Ch. Daremberg et Edm. Saglio

Dionys. –Dionysius

Gell. Att. Noct. – Gellius. Attic Nocte

Horat. Sat. – Horatius. Satirae

IDR – Inscripţiile Daciei Romane. Bucureşti

IOSPE, I2 – Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. – Petropoli, 1916. – Vol. 1. – Ed. 2.

Juv. – Juvenal

Liv. – Livius

Milet – Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899

Ovid. Fast – Ovidius. Fasti

Ovid. Trist. – Ovidius. Tristia

Plaut. Trinum – Plautus. Trinummus

Plin. Nat. hist. – Plinius. Naturalis Historia

Plut. Ceas. – Plutarch. Ceasar

Plut. Cic. – Plutarch, Cicero

Plut. Numa – Plutarch, Numa

Plut. Rom. Quest. – Plutarch, Roman Question

Polyb. – Polybius

Prop. Eleg. – Propertius, Elegia

RE – Pauly‘s Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaften / Hrsg. von G. Wissowa

RGG – Die Religion in Geschichte und Gegenwart

SCIVA – Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie. Bucureşti

Tib. Eleg. – Tibullus, Elegia

Val. Max. – Valerius Maximus

WA Br. – D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe; Briefwechsel. – Weimar, 1930 ff.

АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава

АМА – Античный мир и археология

АП – Археологічні пам‘ятки

АРК – Автономна Республіка Крим

БИ – Боспорские исследования

ВДИ – Вестник древней истории

ВС – вооруженные силы

ВУІМ – Відомство установ імператриці Марії

ВУК – Военно-учѐный комитет.

ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации

Гл Ш – Главный штаб Русской императорской армии

ГШ – Генеральный штаб.

ДААРК – Державний архів в Автономній Республіці Крим

ДАВО – Державний архів Волинської області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАРО – Державний архів Рівненської області

ДАХО – Державний архів Харківської області

ДБ – Древности Боспора

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей

ИГАИМК – Известия государственной Академии истории материальной культуры

ИТУАК – Известия Таврической ученой архивной комиссии

КБН – Корпус боспорских надписей

КСИА – Краткие сообщения Института археологии

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии

МАР – Материалы по археологии России

МАЭСУ ХНУ – Музей археологии и этнографии Слободской Украины Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва

МИД – Министерство иностранных дел

НА ИА НАНУ – Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины

НЗХТ – Национальный заповедник "Херсонес Таврический"

ОАК – Отчеты имп. Археологической комиссии

ПИФК – Проблемы истории, филологии и культуры

ППС – Православный палестинский сборник

ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи

РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив.

РДІА – Російський державний історичний архів

СА – Советская археология. Москва

Х. сб. – Херсонесский сборник

ХПК – Харківський Попередній Комітет

ЦДАВО – Центральний Державний архів вищих органів влади

ЦДІА − Центральний державний історичний архів (м. Київ)

ЦДІАУ у м. Львів – Центральний державний історичний архів України у м. Львів

Відомості про авторів

Акімов Олександр Борисович – пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Березюк Ніна Михайлівна – головний бібліограф Центральної наукової бібліотеки ХНУ імені В. Н. Каразіна

Біньовська Людмила Станіславівна – аспірантка Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського

Богдашина Олена Миколаївна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Бородіна Олена Борисівна – старший лаборант кафедри історичних дисциплін Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Буйнов Юрій Володимирович – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Бутенко Віра Іванівна – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Варачова Ксенія Григорівна – старший лаборант науково-дослідної лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції ХНУ імені В. Н. Каразіна

Візітів Юлія Миколаївна – канд. іст. наук, в.о. доцента кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету

Голубкін Юрій Олексійович – канд. іст. наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Грибанов Денис Вікторович – аспірант кафедри стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Жуков Сергій Миколайович – аспірант кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Іванов Станіслав Юрійович – аспірант кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Івлєва Яна Анатоліївна – асистент кафедри історії й правознавства Євпаторійського педагогічного факультету Республіканського вищого навчального закладу «Кримський гуманітарний університет»

Йолкін Анатолій Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Калініченко Вячеслав Володимирович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України і всесвітньої історії Харківської державної академії культури

Кравченко Олена Валентинівна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та українознавства Українська державна академія залізничного транспорту

Куліков Володимир Олександрович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Кулікова Ганна Сергіївна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Миколенко Дмитро Валерійович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Наумов Сергій Олександрович – доктор іст. наук, професор кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Пастушенко Андрій Олександрович – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Посохов Іван Сергійович – аспірант кафедри історії Росії історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Посохова Людмила Юріївна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Радченко Юрій Юрійович – аспірант кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Ручинська Оксана Анатоліївна – канд. іст. наук, доцент кафедри стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Рябченко Ольга Леонідівна – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії і культурології Харківської національної академії міського господарства

Селевко Юлія Петрівна – пошукач кафедри стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Сергєєв Іван Павлович – доктор іст. наук, професор кафедри стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Скирда Ірина Миколаївна – пошукач кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Сорочан Сергій Борисович – доктор іст. наук, професор, завідувач кафедри стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Тавшунський Олег Михайлович – аспірант кафедри нової та новітньої історії історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Фалько Сергій Анатолійович – старший викладач кафедри соціальних та правових дисциплін Академії внутрішніх військ МВС України, пошукач кафедри нової и новітньої історії історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Філіппов Костянтин Валерійович – канд. іст. наук, доцент кафедри суспільних наук, українознавства та латинської мови Національного фармацевтичного університету

Чернявський Леонід Сергійович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Чувпило Олександр Олександрович – доктор іст. наук, професор кафедри нової та новітньої історії історичного факультету імені В. Н. Каразіна

Шпорт Ганна Михайлівна – канд. іст. наук, науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№908
Серія «ІСТОРІЯ»
Випуск 42

Українською, російською та англійською мовами

Комп‘ютерне верстання М. В. Проценко
Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 06.08.2010. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 27,06. Обл.-вид. арк.21,63.
Тираж 300 пр. Ціна договірна.

61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Надруковано: ХНУ імені В. Н. Каразіна
61077, Харків, пл. Свободи, 4.
Тел. 705-24-32

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК№3367 від 13.01.09